

Q.Y. ABBASOVA

ETİKA: tarix,
nəzəriyyə və təcrübə

Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti (Bakı
Dövlət Universitetinin rektorunun R-69 sayılı,
25.06.16 tarixli əmri ilə təsdiq edilmişdir)

BBK-87.7

A 13

Q.Y.Abbasova. Etika: tarix, nəzəriyyə və təcrübə. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: 2016. – 290 s.

Rəyçilər: prof. Rəbiyyə Aslanova

prof. Adil Əsədov

redaktorlar:

B.Y.Cəfərova

R.İ.Əhmədova

Bu kitab ali məktəb tələbələri, eyni zamanda etika, əxlaq, mənəviyyət, ümumiyyətlə insan həyatı ilə maraqlananlar üçün də nəzərdə tutulmuşdur. Burada sistemli olaraq etikanın elmi paradiqmasının formalaşması tarixi, etik kateqoriyalar, qanunlar təhlil olunur. Etikaya aid müxtəlif nəzəriyyələr, dünyada gedən proseslərin etika elminə təsiri həm nəzəri, həm praktiki baxımından təhlil olunur. Humanitar və ictimai elm sahələri tədqiqatçıları üçün bu kitab olduqca faydalı ola bilər, çünki etika problemləri ilə yanaşı bir çox fəlsəfi, sosial-siyasi, sosial-psixoloji məsələlər burada təhlil olunur. İstifadə olunan ədəbiyyat mətnin içində, səhifələrdə göstərilir.

© Q.Abbasova

I BÖLMƏ. ETİK TƏLİMLƏR TARİXİ

Mövzu 1. Qədim dövrün etik nəzəriyyələri

Təbiət aləmi ilə əxlaq aləminin vəhdəti (Anaksimandr, Heraklit). Müsbət və mənfi əxlaqi dəyərlər problemi. Sofistlər xeyir və şər problemi haqqında. Sofoklun əsərlərində əxlaqi ziddiyyətlər. Platonun görüşlərində əxlaqi xeyir anlayışı. Aristotel etikanın ilk təsnifatçısıdır (anlayışların təsnifatı, etik sistemin məntiqi quruluşunun tərtibi və s.). Əxlaqi kamillik problemi.

Ellinizm və Roma imperiyası dövrünün etik nəzəriyyələri, onların nəzəri və praktiki əhəmiyyəti (Epikur, Lukretsi, stoiklər, Siseron). Hedonizm, asketizm, skeptisizm. Hindistan və Çində etik ideyalar.

1.1.Qədim yunan ədəbi və fəlsəfi məktəblərində əxlaq

Antik dövrdə əxlaqi təsəvvürlərə əsasən kamil, xeyirxah şəxsiyyət haqqında təsəvvürlər və məziyyətlər daxil idi. Burada əxlaq artıq öz klassik ifadəsini tapmış, nəzəri və tətbiqi sahələrə aid əxlaqi ideyalar ifadə edilmiş, davranış normaları və onlara riayət olunması barəsində ideyalar işlənib hazırlamışdı.

İlk əxlaqi düşüncələrə səbəb cəmiyyət (tayfa, xalq, təbəqələr, polis, şəhər) və şəxsiyyət arasında sosial-əxlaqi zəmində yaranan ziddiyyətlər olmuşdur. Bu barədə **Homer** öz poemalarında (e.ə. XII-VII əsrlər), Hesoid öz fəlsəfi – tarixi əsərlərində (e.ə. VIII əsrin sonu – VII əsrin əvvəlləri), yeddi

müdrikin kəlamlarında (e.ə. VII-VI əsrlər) məlumat verirlər. İnsan təfəkküründə sosial həyat formaları haqqında təsəvvürlər dərinləşdikcə abstrakt əxlaqi normaların məzmunu da genişlənir, həmin normaların real həyatda ifadəsində yaranan ziddiyyətlər ətrafında mübahisələr də artırdı.

Homerin qəhrəmanları (Axill, Odissey, Hektor, Aqamemnon) real insanlar kimi düşünür, həyəcanlanır, hiyləyə, yalana əl atır və s. Burada ümumi, məcburi davranış qaydaları, əxlaqi qanunlar düşünülmüş hərəkət motivi kimi çıxış etmir. Bununla belə real həyatda öz vətəninə, ailəyə, cəbhə yoldaşlarına münasibət əxlaqi dəyərlər üzərində qurulur. Canlı şəxslər, simalar epik qəhrəmanlar olaraq real ictimai əlaqələr sistemində öz rəğbətini, nifrətini və s. açıq şəkildə nümayiş etdirirlər: “Şəxsiyyət burada öz xalqına sonsuz dərəcədə sədaqətli olaraq, onun daimi müdafiəçisi və təşkilatçısıdır”¹.

Bu dövrün əxlaqi şüurunun daha bir xüsusiyyəti insanlar və allahların münasibətləridir. Əsər qəhrəmanları allahlarla sıx əlaqədədir; ilahi, ilahilik ümumi, kollektiv başlanğıcın ifadəsidir. Hər bir qəhrəmanlıq göstərən şəxs də ilahi mahiyyətlidir. Deməli, burada allahlar və qəhrəmanlar, kollektiv və fərdinin vahidliyi müşahidə olunur. Əxlaq burada praktik əməllərdə ifadə olunur, fərdlərin ictimai maraqları və təbii keyfiyyətləri ilə üst-üstə gəlir. Cəmərdlik, xalqa olan sədaqət Hektorun əməllərində özünü ifadə edir.

Bütövlükdə qədim yunan ədəbiyyatında insan daha çox abstrakt əxlaqi keyfiyyətlər yox, real xüsusiyyətlər məcmusu kimi təsvir edilir, məsələn, fiziki gözəllik, güc ağıl, bəlağət, zadəgan mənşəyi, xoşbəxtlik və şöhrəti bəxş edən qismət, alın yazısı. Beləliklə, burada ideologiyanın xüsusi növü olan əxlaqdan danışmaq olmaz. Əxlaq qədim yunanların praktiki fəaliyyəti səviyyəsində yaşayırdı. Məsələn, əxlaqlı, ləyaqətli davranış həm də ağıllı davranış hesab olunur. Eyni zamanda tədricən əxlaqi şüurun rüşeymləri yaranmağa başlayır. Zadəgan

¹ Гусейнов А.А., Ирриц Г. Краткая история этики. М.: 1987, s.19

nəslinin formalaşması, sinfi təbəqələşmə yeni əxlaqi idellərin yaranmasına təkan verdi. İnsanın mənşəyi getdikcə daha əhəmiyyətli sayılır, şan-şöhrət qazanmaq, yaxşılardan yaxşı olmaq isə həyatı məqsədlərə çevrilir.

Belə bir meylləri daha yaxşı **Hesiodun** “Əmək və günlər” (zəhmət və zaman) əsərində izləmək olar. Burada yeni sosial-əxlaqi vəziyyət, yeni sinfli cəmiyyətin əxlaqi qarşıdurması öz əksini tapır. Burada sədaqət, zəhmətkeşlik insan davranışının norması kimi təqdim olunur, yüksək ali dəyərlər kimi qiymətləndirilir. Hesiod öz əsərində böyük zəhmətin nəticəsində əldə edilmiş xüsusi mülkiyyəti vəsf edir. Bununla belə, müəllif cəmiyyətin süquta doğru hərəkət etməsini göstərir, çünki insanlar, Prometeyin nalayiq hərəkətini (Allahlardan odu oğurlamaq) təkrarlayaraq, günaha batmış, əxlaqdan uzaqlaşmışlar. Hesiod zəhmət və ədalətin əxlaqi mahiyyətini mülkiyyət münasibətlərində mütləqləşdirir. İlk dəfə olaraq “qızıl” adını qazanmış əxlaqi qaydanı o ifadə etməyə çalışmışdır: “başqası üçün pisliliyi istəyən özü üçün də bunu istəyir”¹ [yenə orada, s. 25].

Burada ədalətli olmanın faydalılığı idəyası irəli sürülür. Utilitar fikirlər həm də mərkəzləşdirilmiş, vahid idarə olunma ideyası ilə tamamlanır.

Qədim Yunanıstanda əxlaq haqqında fikirlər öz davamını tapmışdır. Burada əsasən dövlətin, polisın maraqları müdafiə olunur. Ümumi qanunlar, adət-ənənələr, allahlar, əcdadlar ehtiramla qarşılanmalıdır, çünki bu hamıya aiddir. *Kollabul* (“Dövlətə ən düzgün məsləhətləri ver”), *Solon* (“Yalan danışma. Ən vacib olanı qoru”, Allahlara ehtiram, valideynlərə şərəf), *Xilon* (“Qocalara hörmət et”, “Qanunlara tabe ol”), *Fales* (“Axmaq vasitələri özündə artırma”), *Biant* (“Həmişə Allahların olması barəsində danışmağa çalış”), *Periandr* (“Xalq hakimiyyəti trianiyadan güclüdür”), *Pattan* (“Sənə etibar ediləni həmişə qaytar”) artıq əxlaqi münasibətləri və normaları

¹ yenə orada, s. 66

qiymətləndirir, onlara qiymət verirdilər. Bu əxlaqi normalar tələb edir ki, fərd öz hisslərini cilovlaya bilsin, özünü lazım olanda məhdudlaşdırsın. Sosial bütövün ahəngdar inkişafı naminə insan öz hisslərini cilovlamağı bacarmalıdır. Əxlaqın qızıl qaydasının müəllifliyi Falesə aid edilir. Ona verilən “Ən yaxşı həyat necə olmalıdır?” sualına o, belə cavab verir: “əgər başqalarından fərqlənmədiyimizi özümüz başa düşmürüksə, onda bu, ən yaxşı həyatdır”.

Əxlaqi normalar cəmiyyətdə müəyyən müqavimətlə qarşılır. Yeddi müdrikin əsaslandırıcıları əxlaqi davranış normaları əsasında həmin ziddiyyət durur: insan əməllərinin əxlaqın abstrakt normalarına uyğun gəlməməsi – vəziyyətindən çıxış yolu mənəvi borc hissinin hər bir insanda aşılmasıdır.

Digər yunan filosofların yaradıcılığına müraciət edək. Milet məktəbinin görkəmli nümayəndəsi *Anaksimandr* (e.ə. 610-540) əxlaqda ümumi və xüsusi, zərurət və təsadüfün qarşılaşması baxımından fərdin davranışını qiymətləndirərək göstərir ki, real insanlar ümumi qaydalar, normalar və qanunlar qarşısında həmişə cavabdeh olmağa hazır olmalıdırlar.

Efesli Heraklitin (təxminən e.ə. 520-460) yaradıcılığında da ümumi zərurət və fərdi mövcudluq arasında yaranan ziddiyyətlərin həlli yolları araşdırılır. Onun fikrincə, vahid dünyanın əsasını loqos (müdrək başlanğıc, od) təşkil edir. Loqos dünyanı idarə edir. İnsan nadanlılığı bir çox bəlalарın səbəbi olur. Dünya qanunlarından xəbərsizlik, öz istək və instinktlərinə qul olmaq insanları pis vəziyyətə salır. Vahid məqsəd, dünya nizamı – loqos lazımınca qiymətləndirilmirsə, hər kəs öz xırda maraqlarını güdürsə, həyatın ləzzətini hər şeydən üstün tutursa, insanlar heç vaxt normal yaşaya bilməzlər. İnsanın daxilində iki qüvvə mübarizə aparır – ağıl və hissi istəklər. Ağıl insanı ümumi məqsəd və mənafeərə, hisslər isə fərdi, xüsusi olanlara doğru istiqamətləndirir. Mənəvi dirçəliş üçün gərək üzünü düşüncəyə tərəf döndərəsən, loqos

qanunlarını öyrənə biləcək adamlar var; belələri cəmiyyətin elitesini təşkil edir.

Pifaqor (e.ə. VI əsrin ikinci yarısı - V əsrin əvvəlləri) və onun davamçılarının yaradıcılığında əxlaqi ideyalar öz əksini geniş tapmışdır. *Pifaqor* hətta xüsusi bir icma (birlik) yaratmışdı ki, burada insanlar əxlaqi cəhətdən safolma yollarını axtarıb tapsınlar. Ruh və cisimin vahidliyini özündə təcəssüm edən insan, ümumkosmik qanun və son həddi insan olanın və sonu olmayanın təsiri altında fəaliyyət göstərir. İnsan həyatında əxlaqlı və əxlaqsız olanın qarşıdurması da həmin qanunla izah olunur. Son həddi olan insan davranışının normalarını o, müəyyən edir. İnsan öz əməllərində gərək həmişə ölçü gözləsin, məhdudiyyətlərə əməl etsin: “hər hansı bir hiylədən qaç, canından odla, dəmirlə, hər hansı bir alətlə xəstəliyi, ruhundan – nadanlığı, qanından – israfçılığı, şəhərdən – qiyamı, ailədən – dava-dalaşı, ümumiyyətlə hər bir şeydən ifratçılığı uzaqlaşdır”.

Pifaqor həyatı bir səhnəyə bənzədirdi ki, buraya biri yarışa, digəri alverə, üçüncüləri isə tamaşa etməyə gəlirlər. Ən xoşbəxt olanlar sonunculardır.

Pifaqor da əxlaqi davranışı şüurlu şəkildə qavranılmasına çağırırdı. Ən əsası doğruluğa, həqiqətə doğru can atmaqdır. *Pifaqor*çular ədalət kateqoriyasına da öz münasibətini bildirmişlər.

Ədalət – hər kəsin xidmətinə görə payının verilməsidir. Dünya harmoniyası və insan varlığı arasında həmişə ziddiyyət var, bunu da həll etmək üçün mənəvi dəyərlər iyerarxiyası (təsnifatı) olmalıdır. *Pifaqor* özünün yaratdığı *Pifaqor*çular ittifaqının üzvlərinin qarşısına da əxlaqi kamilliyə nail olmağı məqsəd qoyurdu. İlk növbədə “paxılıqdan və hərislikdən uzaqlaşmaq lazımdır. Yalnız əxlaqi cəhətdən kamil olan insan özünü xoşbəxt sayə bilər”. *Pifaqor* təxminən 30 il ərzində dünyanı gəzmış, Misirdə, Babilistanda, həm də, ola bilsin,

Hindistanda olmuş və öz bilikləri, əxlaqi kamilliyə nailolma yollarını şərq müdrikələrindən qavramış və öyrənmişdir.

Beləliklə, qədim yunan mütəfəkkirləri əxlaqın ən vacib tərəfini mənəvi borc və real həyatın arasında yaranan ziddiyyətlərin həllində görürdülər. Ümumi zərurət anlayışının tətbiqi dövlətin, şəhər-polisin (ilk növbədə hakim sinfinin) əxlaqının əsaslandırılmasına xidmət edirdi. Burada hələ ki, əxlaqi münasibətlərin konkret strukturu araşdırılırdı.

Antik dövrə ald əxlaqi fikirlərin növbəti mərhələsi sofistlərin adı ilə bağlıdır. Bu zaman cəmiyyətdə bir sıra mühüm dəyişikliklər baş vermişdi. Sosial antaqonizmlərin sayı, cəmiyyətdə onun siyasi təşkilinin rolu artmış, quldarlıq demokratiyası çiçəklənməyə başlamışdır. İnsan, bir şəxsiyyət olaraq əxlaqi dəyər kimi qiymətləndirilir. Yeni əxlaqi təsəvvürlər formalaşır. Artıq ictimai əxlaqın təsirliliyi yalnız xarici qüvvələrlə yox (yəni qanun, ənənə, dini sanksiyalar), həm də şəxsiyyətin fərdi mövqeyi ilə müəyyən olunurdu.

1.2. Sofistlər məktəbində əxlaq

Əxlaqi bir elm kimi qəbul edən ilk filosoflar sofistlər olmuşlar. İlk dəfə olaraq onlar, təbiətə nisbətə insan probleminə üstünlük verməyə başlamışdılar. *Bunu Protaqorun* (e.ə. 490-420) məşhur kəlamında da izləmək olar: “insan bütün, mövcud olmadığına görə mövcud olan, mövcud olmadığına görə mövcud olmayan şeylərin ölçüsüdür”. Protaqorun hesab etdiyi kimi, insan varlığı xüsusi bir reallıqdır ki, xarici aləmin xüsusi ifadəsi kimi yox, həmin aləmin anlanılması üçün bir açar olan reallıqdır. İnsan öz insani məqsəd və mənafeələrinə uyğun ətraf aləmi qiymətləndirə bilər. Buna insanın tam haqqı çatır.

Sofistlər insan həyatında təlimin, tərbiyənin, mədəniyyətin rolunu olduqca yüksək qiymətləndirmişlər.

Onların mübahisə obyektinə dialektika ilə yanaşı əxlaq olmuşdur. Əsas müzakirə olunan məsələlər – xeyirxahlığın tərbiyə olunması mümkünlüyü və təbii qanunlarla mədəni tələblərin uzlaşdırılması idi. Sofistlər hesab edirdilər ki, yaxşılıqları insan yalnız tərbiyə yolu ilə əldə etməlidir. Xeyirxahlıq dedikdə onlar bütövlükdə insanların formalaşan sosial keyfiyyətləri nəzərdə tuturdular. Düzgün təşkil olunmuş təlim və tərbiyə nəticəsində insan öz kamilliyinə nail ola bilər. Əxlaqi qüsurlar sosial münasibətlərin mahiyyətindən irəli gəlir və qaçınılmazdır. Tərbiyə yolu ilə onları aradan qaldırmaq mümkündür.

Sofistlər mədəniyyəti, cəmiyyəti (qanunları, adət-ənənələri, incəsənəti və s.) təbii hadisələrədən fərqləndirərək təbiət qanunlarının əbədiliyini, cəmiyyət qanunlarının isə insan tərəfindən yaradılmasını qeyd etmişdilər. Təbiət insanları özündə birləşdirir, adət-ənənələr və qanunlar isə onları birlərindən ayırır. Beləliklə, əxlaqi baxışlar da müxtəlif və ziddiyyətli olur. Əxlaqi qanunlar dəyişkəndir və cəmiyyətin tarixi inkişaf xüsusiyyətlərindən bir başa asılıdır.

Sofistlər insan cəmiyyətinin daha bir xüsusiyyətini qeyd edirlər: cəmiyyət qanunlarının pozulması aşkar olduğunda zaman cəzalandırır, əgər həmin pozuntu nəzərdən qaçıbsa, onda heç kəs cəzalandırılmaz. Təbiətdə belə hallar mümkün deyil. Sofistlər birmənalı bildirmişlər ki, mədəni hadisə olan əxlaqi normalar insan yaradıcılığının məhsulu olduğu üçün ümumi və zəruri halına salına bilməz. Xeyir və şər arasında fərq həmişə konkret olur. Xeyirxahlığa bir, yeganə tərif verilə bilməz. *Orgi* (təxminən e.ə. 580–480) müxtəlif insanlarda, onların statusuna və yaşına uyğun olaraq məziyyətləri fərqləndirirdi. Bunu şər haqqında da demək olar. Eyni zamanda Pifaqor əxlaqi cəmiyyətdə insanları birləşdirə biləcək əməl olduğunu göstərir.

“Kiçik” sofistlər dövlətin mənəvi nüfuzuna bir o qədər əhəmiyyət vermir, əxlaqın həddlərini isə fərdin faydası ilə müəyyənləşdirirdilər. Əxlaq siyasi hakimiyyətin maraqları ilə

sıx bağlıdır. Eyni zamanda insanların anadangəlmə bərabər olması ideyası da irəli sürülürdü.

Beləliklə, sofistlər əxlaqın tarixi xarakterini qeyd edir, cəmiyyətdə qəbul olunmuş əxlaqi normalar və davranış qaydalarının nisbi olmasını sübut etməyə çalışırdılar.

Görkəmli yunan filosofu *Demokritin* də (e.ə. 460 – vəfat ili məlum deyil) əxlaqi baxışları müəyyən maraq kəsb edir. Onun etika haqqında olan mülahizələrində bir-birinə ziddiyyətli fikirlər irəli sürülür. Bununla belə qeyd etmək olar ki, Demokrit dövlət mənafeyini hər şeydən üstün tuturdu. Eyni zamanda insan azadlığı baxımından qanunlar müəyyən bir əngələ çevrilə bilər. Ümumiyyətlə Demokrit hesab edirdi ki, insan gərək daima harmoniyaya doğru can atsın, bunun üçün də ağıldan, zəkadan istifadə edərək həyatında xoşbəxtliyə nail olmağa bacarsın. Sokratda olduğu kimi, Demokrit də bütün səhvlərin, ədalətsizliyin səbəblərini nadanlıqda görürdü. Demokritin ideyalarında Platon və Aristotelin əxlaq haqqında baxışlarına bənzər fikirlərə rast gəlmək olur. Məs, Demokrit dostluğa yüksək qiymət verir, xeyirxahlığı isə iki nöqsan arasında yerləşən orta vəziyyəti adlandırırdı.

Tədqiqatçıların hesab etdiyi kimi, Demokrit etikanın sinfi xarakterini qeyd edir. Demokrit göstərir ki, insan həyatının əsas məqsədi və hərəkəverici qüvvəsi yaxşı əhval-ruhiyyəsi, durumudur. Buna başqa cürə harmoniya, “evtimiya” da deyilir. Hər bir fərd xeyirli və zərərli olanlar arasında fərqi başa düşür. Xeyirli olana can atmaq, xeyirli olmayandan isə qaçmaq lazımdır. Bununla belə insanın arzu və istəkləri olduqca müxtəlifdir. Burada harmoniyaya nail olmaq mümkündürmü? İlk növbədə hər bir adamın, hər bir hərəkətin nəticələrini düzgün hesablamaq və qiymətləndirmək lazımdır. Xoşbəxtlik (yaxşı əhval-ruhiyyə, məziyyət, harmoniya, simmetriya və s.) həzzalma mərhələlərinin düzgün fərqləndirilməsini nəzərdə tutur.

Demokritin hesab etdiyi kimi, ilk növbədə cismani və mənəvi məziyyətləri fərqləndirmək lazımdır. İnsanın ən böyük ləyaqəti – onun fiziki vəziyyəti yox, xasiyyətidir. Ümumiyyətlə istər fiziki, istərsə də mənəvi hərəkətlərində ölçünü gözləmək lazımdır. Burada hər bir şey nə əksik, nə də ki, artıq olmalıdır. Ağıl vasitəsilə insan özünü idarə edir, ehtiraslarını cilovlayır, ani və əbədi olanları fərqləndirir. İnsan, canlı varlıq olaraq bəzən öz hərəkətlərində cəmiyyətlə zidd olur. Yaxşı olana nail olmaq üçün böyük səylər lazımdır, pis olan isə daha tez mənimsənilir. Ağıl normalara riayət olunmasını tələb edir, insan isə öz hiss və ehtiraslarını bəzən cilovlaya bilmir.

Tərbiyə vasitəsilə insan öz təbiətindən düzgün istifadə etməli, cəmiyyətdə qəbul olunmuş əxlaqi normaları qavrayıb qəbul etməlidir. Əsas vəzifə ağılın tələblərini fərdin tələbatlarına çevirməkdir. İnsanda formalaşan əxlaqi mexanizmlər fərdi xarakter daşısa da, cəmiyyət bunları təlim və tərbiyə yolu ilə tənzimləyə bilir. Borc və vicdan hissləri burada əsas rol oynayır. Ən yaxşı tərbiyəçisi isə əməkdir: “əgər biz uşaqları əməyə məcbur etməsəydik, onda onlar nə oxumağı, nə musiqini, nə gimnastikanı, nə də ki, ən çox yaxşılığı möhkəmləndirən utanmaq hissini qavraya bilməzdilər. Çünki əsasən belə qəbildən olan məşğuliyyət nəticəsində abır-həya hissi əmələ gəlir. Borc və abır-həya fərd və cəmiyyət arasında yaranan vasitəçi amillərdir”.

Dövlət, qanun insan üçün xarici mühitdir. Lakin fərd özünü cəmiyyətə, dövlətə qarşı qoymur. Burada bütövlüüyü ilk növbədə fərd təşkil edir. Ali məziyyətə nail olmaq üçün əxlaqi cəhətdən ədalətli hərəkətlər etmək lazımdır. İnsan əxlaq üçün yox, əxlaq insan üçün olmalıdır. Əxlaq insanın özünü təsdiqi üçün bir fürsətdir.

1.3. Qədim yunan fəlsəfəsinin klassik mərhələsində əxlaqi təsəvvürlər

Sokrat (e.ə. təxminən 470-399) maarifçi-filosof olaraq, insanın əxlaqi varlığını dərinlən araşdırma bilmişdir. Onun fikrincə, fəlsəfənin predmeti – xeyir və şər, fayda və xoşbəxtlik, xeyir və yaxşılıq məsələləridir. İctimai həyatın ali məqsədi şəxsiyyətin əxlaqi kamilləşdirilməsidir. Sokrat əxlaqi insan fəaliyyətinin bütün sahələrində təhlil etməyə çalışır.

Onun fikrincə, əxlaqda insan mədəniyyətinin elə bir müddəaları vardır ki, bunların dərk olunması şəxsiyyətin yaxşı olmasının qarantıdır. Hər bir kəsin həyat yolunun əsasında həmin yüksək əxlaqi prinsiplər durmalıdır. Sosial məsuliyyət fərdin ən vacib göstəricisidir. Əxlaq dünyaya qiymətvermə kimi yaranır. Əxlaqi dəyərləri konkret nümunələr, hərəkətlər timsalında da qavramaq olar.

Sokrat da digər yunan filosofları kimi yaxşılıq və xeyirxahlığı fayda və xoşbəxtlik anlayışları ilə əlaqələndirir. O, göstərir ki, hər bir insan həzzalmaya və faydalanmağa can atır. Hər bir insan əzabdan qaçmağa çalışır. Demokrit kimi, o da başa düşür ki, insanlar hər vaxt ağıllı seçim edə bilmir, ona görə də onlar öz həyatlarının qiymətləndirilməsinə məsuliyyətli və şüurlu yanaşmalıdırlar. Hər bir əxlaqi hərəkət düşünülmüş olmalıdır. Xeyirxahlıq əqidə, məslək üzərində qurulmalı, biliyə çevrilməlidir. Reallıq və əxlaqi normalar arasında böyük fərq var. Dildə əxlaqi qəbul edib işdə ona əməl edən azdır. Ümumi əxlaqi dəyərlər biliyin üzərində qurulur. Deməli, əxlaq dərkətmə nəticəsində formalaşmış ümumi sosial əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır.

Sokrat məktəbində əxlaq haqqında ideyalar bir qədər də inkişaf etdirilmişdi. Bu məktəbin davamçısı sayıla bilən Kirena məktəbinin nümayəndələri sırasında ilk növbədə *Aristippin* adını (e.ə. 366 ilə yaxın vəfat etmişdir) qeyd etmək lazımdır. Onu əxlaqi *gedonizmin* banisi olduğunu qeyd edirlər (həzzalma

bir yaxşılıqdır ki, buna daima can atmaq lazımdır). Əzabkeşlik (yəni məhrumiyyət) və həzzalma (yəni ağrı və ləzzət) arasında fərq xeyir və şər arasında fərqi tapılması üçün meyyardır. Ləzzətin keyfiyyəti onu əldə etmək üsulundan asılı deyil; ləzzət elə ləzzətdir. əsil həzz alma – cismani həzzalmadır. O, indi və burada mümkündür, yəni nə keçmişdə, nə də ki, gələcəkdə mümkün deyil. Xoşbəxtlik bir çox həzzalmaların məcmusudur. Bununla belə ləzzət və əzabkeşlik, xeyir və şər kimi, yan-yana gedir. Sokratda olduğu kimi, Aristipp də həyatda yaranan müxtəlif çətinliklərə qarşı biliklərdən istifadə etməyi təklif edir. Eyni zamanda biliklərin dəyəri azdır, onlar köməkçi vasitə rolunu oynayırlar. Söhbət biliyin tərbiyəvi, sosial-tənqidi funksiyasından gedir. Fəlsəfə və təhlil qarşıya qoyulan məqsədə (həzzalmaya), müxtəlif sosial əngəlləri aradan qaldırmaqla nail olmaq üçün bir vasitədir. Söhbət ondan gedir ki, abstrakt əxlaqi normalar, utancaqlıq və abır-həya məsələsi ilk növbədə insanın həzz almaq tələbatına tabe olmalıdır.

Bütövlükdə Sokrat məktəbi nümayəndələri konkret insan fərdinin ləyaqətini, hüquqlarını müdafiə edərək, insan həyatının ali əxlaqi dəyər olduğunu bəyan edir, burada müsbət hissi ifadələr yüksək dəyərləndirir, əxlaqi isə fərdlərdən kənarda olan yabancı bir qüvvə olduğunu göstərirdilər. Beləlikdə, burada etika naturalizm mövqelərindən qiymətləndirilirdi.

Antisfenin yaratdığı fəlsəfi məktəbin ardıcılıları olan kiniklər arasında belə bir fikir yayılmışdı ki, əxlaqi insan varlığından uzaqda, tədric edilmiş bir formada nəzərdən keçirmək lazımdır. *Antisfen* (e.ə. 450-360-a yaxın) hesab edirdi ki, insanı yaxşılığa öyrətmək mümkündür. Mötəbərlik və yaxşılıq eyni şeydirlər. Xoşbəxt olmaq üçün xeyirxah olmaq kifayətdir. Xeyirxahlıq özünü insan hərəkətlərində bildirir. Burada çox bilmək şərt deyil. Əsas iradəli olmaqdır. Xeyir gözəl, şər isə eybəcərdir.

Bu ideyalara digər kinik *Sinoplu Diogen* də (e.ə. 330-320-ci illərə yaxın vəfat etmişdir) dəstək verirdi. Özü isə məhrumiyyətlərə dözüür, davranışın sosial normalarının şərti olmasını hər an sübut etməyə çalışırdı. Daxili azadlığa nail olmaq yolunu kiniklər sosial həyatın mahiyyətindən uzaqlaşmaqda, mədəni dəyərlərin məhdudlaşdırılmasında görürdülər.

Əxlaqi ideyaların inkişafının növbəti mərhələsi məşhur *Platon* (e.ə.428-347) və onun dahi şagirdi *Aristotelin* adı ilə bağlıdır.

Platon dövründə artıq bir çox mənəvi dəyərlər haqqında təsəvvürlər kifayət qədər geniş idi (xeyirxahlıq, ədalətlik, yaxşılıq, cəmərdlik və s.). Bunlar, yüksək ali dəyər olaraq fəaliyyət məqsədləri ilə, məsələn, var-dövlət, peşəkar ustalıq, ictimai dəstək və s.-lə müqayisədə daha əhəmiyyətli sayılırdı. Bununla belə onların təsirliliyi cüzi idi. Real insanları daha çox maraqlandıran şeylər – həzz almaq arzusu, faydanın axtarışı, siyasi qazanc və s. bu kimi şeylər maraqlandırır. Belə məqsədlər digər, oxşar məqsədlərlə toqquşur və nəticədə axtarılan sevinc və xoşbəxtlik puç olurdu. Sokrat bu vəziyyətdən maarifləndirmə yolu ilə çıxmağı təklif edir: insanlar ona görə belə hərəkətlər edirlər ki, onların bilikləri bu sahədə əksikdir. Deməli, əxlaqi anlayışlar birbaşa real həyatda özlərinə analoq tapmır.

Platon belə analoqları müstəqil yaşaya biləcək ideal mahiyyətlər sığınacağında görürdü. O düşünürdü ki, hissi aləmin gözəgörünməz həddlərindən sonra, “ağıllı yerdə” xüsusi predmetlər, ideyalar sinfi var ki, onlar ümumi anlayışların əsasını təşkil edir. İdeal varlıqlar aləmi həm də dəyərlilik baxımından real dünyadan fərqlənir: ideyalar səltənəti ilahi mahiyyətli, müdrik, kamildir, hissi obyektlərin natamam, illüзор dünyası üzərində yüksəlir. Bu ideyalar sırasında ali mövqe xeyirxahlığa məxsusdur. O, bütün düzgün və gözəl

olanın səbəbidir. Fəzilət burada təbii, aşkar bir fəaliyyət göstərən xoşbəxtlik, sevincdir.

Platonun fikrincə, ideyalar dünyası bu dünyanın məqsədli təyinatıdır. Həmin dünyada fəzilət hökm sürür. Onu dərk etmək üçün insan gərək cismani tələbatları özündə məhdudlaşdırsın. İnsan bədəni ruhun həbsxanası, qandalıdır. İnsan gərək öz hissləri və istəklərini cilovlaya bilsin ki, cəmiyyət əmin-amanlığa çıxsın. Ideal dünyaya yeganə körpü – ağıllı ruhdur. Ruhun yaddaşında bir sıra ideyalar həkk olunmuşdur (fəzilət, gözəllik, ölçü, ədalətlik və s.). İnsan yaşadığca ruh həmin ideyaları xatırlamağa çalışır, bu çalışqanlıq nə qədər çox olsa, ruhun paklanması, təmizlənməsi bir o qədər böyük sürətlə gedir. İdrak və əxlaqi təmizlənmə üst-üstə düşəndə, fəzilət yaranır (həqiqətin, yaxşılığın və gözəlliğin sintezi).

Nə etmək lazımdır ki, həmin vəziyyətə daha tez nail olaq? Həm düşüncəni, idrakı kamilləşdirmək, həm də ki, buna birbaşa həzzalma yolu ilə çatmaq? Əxlaqi təmizlənmə ruhun əsl aləmi olan ideyalar aləmində qalması mərhələsinin xatırlanması yolu ilə əldə edilir. Bu, həm də dərkətmədir. Bilmək, öyrənmək yaxşılığa doğru irəliləmək deməkdir. İnsan cismani arzu və istəklərdən nə qədər tez azad olsa, bir o qədər tez o, əvvəlcədən xatirəsində olmuş yaxşılıq, gözəllik, ədalətlik, harmoniya kimi əxlaqi dəyərləri özündə bərpa etmiş olur.

Platon iki növ biliyi və iki növ ləzzəti fərqləndirir. Əbədi olanlar haqqında biliklər və dəyişən, yəni əmələ gələn məhv olanlar haqqında biliklər. Həzzalmanın birinci növü müxtəlif gözəl rənglər, qoxular, proporsiyalar, ümumiyyətlə göz oxşayanlarla bağlıdır. Digəri isə qəzəb, həsrət, vüqar, qorxu və s. kimi hisslərlə bağlıdır, bunları əzabkeşlik müşayiyyət edir. Həqiqətə nail olmaq hər hansı bir vəziyyətdən çıxış yolu sayıla bilər. Yaxşılıqları Platon iki qrupa – mənəvi və gündəlik və yaxud ilahi və bəşəri olanlara bölür. Bu dəyərlər iyerarxiyasında ən ali dəyər ağıldır. İnsanda gözəlliyə məhəbbət

cismani olana məhəbbət ilə bitir. İnsan etikası özünükamilləşdirmə, ucalma, ümumiyyə (ilk növbədə dövlətin mənafeyinə) tabe olma etikasıdır.

Platonun fikrincə, dövlət ideal aləmin gözəlliyi və ədalətliliyinin təkrarıdır. Eyni zamanda dövlət həmin ideal aləmə (ideyalar dünyasında) yüksəliş yoludur. İnsanların əxlaqi həyatını sosial idarəetmə səviyyəsində tənzimləmək lazımdır. İnsan təbiəti zərif olduğu üçün burada ona dövlət dəstək verməli, himayəçilik etməlidir. Qanunlar işləməsə, insanlar vəhşi hala düşəcəklər. Ağıl, qanun və nizamdan irəlidə gedir. Platonun ideal dövlətində üç vəzifə icra olunur: qanunvericilik və yaxud idarəetmə, düşməndən qorunma, maddi təminat. Bu vəzifələrə uyğun olan üç insan təbəqəsinin (hökmdarlar təbəqəsi, hərbcilər, sənətkarlar və torpağı becərənlər) hər birinə xas olan xeyirxahlığı var (müvafiq olaraq, müdrillik, cəmərdlik, eyni zamanda məsuliyyət) və ağıl-fərasət (eyni zamanda tabe olmaq bacarığı). Eyni zamanda dövlətin ən böyük qabiliyyəti ədalətli olmaqdır. Platonun ideal dövlətində avtoritarlıq hökm sürür. Burada son söz həmişə müdriklərə qalır. Bu mənada ideal hökmdar filosofdur.

Platonun sosial-əxlaqi ideyalarının bir çoxu *Aristotel* (e.ə. 384-322) tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Aristotel “etika” sözündən ilk dəfə olaraq istifadə edir, həm də onun tərifini verir: etika – xeyirxahlıqlar, xeyirxah insan haqqında olan bir təlimdir. Aristotelin etika haqqında əsərləri (onlardan başlıcası “Nikomax etikası”dır) onun yaşadığı cəmiyyətin dəyərlər və qaydalar haqqında əsil ensiklopediyadır.

Aristotel etikanın predmeti və vəzifələri haqqında nə demişdir? Demək olar ki, o, etikanın ən kamil təsnifatını vermişdir. Qədim yunan sözü olan “ethos” hələ Homerin vaxtarında insanın, ümumiyyətlə canlıının məskən saldığı yeri bildirirdi, sonradan isə bu sözün daha bir mənası meydana gəldi: adət-ənənə, xasiyyət, dəb, düşüncə tərz. Bir sözlə, hər hansı bir xüsusiyyətin davamlı olması bildirilir. Aristotel insan

xasiyyəti, onun etosu və düşüncəni xarakterizə edən xüsusiyyətləri fərdləndirir. Əxlaqi dəyərləri öyrənən elmi Aristotel “etika” adlandırmışdır. Əxlaq məsələləri haqqında o üç iri həcmli əsərlərində bəhs edir: “Nikomax etikası”, “Evdem etikası”, “Böyük etika”. “Moral” sözü isə latın dilində etikanın ekvivalentidir. Aristotel, Sokrat və Platonda olduğu kimi, xeyirxahlığı ancaq biliklə, anlamaqla əlaqələndirmirdi. Əslində mənəviyyat dərk etmə ilə az əlaqəsi olan, həyatın tamam başqa çalarını təşkil edən bir sahədir. Elm ətraf aləmdə şeylərin nə olduğunu bildirirsə, mənəviyyat onların qiymətləndirilməsindən bəhs edir. Elmin psixoloji əsasını ağıl təşkil edirsə, əxlaqi davranışın əsasını ağıl ilə ruhun ağıllı olmayan hissəsi ilə vəhdəti təşkil edir. Mənəviyyat sahəsi dəyərlərlə bağlıdır və onun başlıca əlaməti xeyir və şər in fərqləndirilməsidir. Mənəvi yaxşılıqlar azad seçim əsasında, təcrübə və vərdiş nəticəsində əmələ gəlir.

Aristotel hesab edirdi ki, insan xasiyyəti təbii müqəddəm şərtlər əsasında, bir də həyat fəaliyyəti nəticəsində əmələ gəlir. Bunu izah etmək üçün heç də qeyri-real ideyalar aləminə müraciət etmək lazım deyil. Etika praktiki elmdir, əxlaqi həqiqət xeyirin nə olmasında öyrənilmir; bunun nəticəsində insanın özü xeyirxah olur. Əxlaq haqqında elmi biliklər var, bu biliklər əxlaqi normalara və əxlaqi davranış üçün bir təməl daşıdır. Etika əxlaqa necə nail olmaq yollarını öyrədir. Əxlaqi təlimin əsas məqsədi insanın mənən yüksəltməkdir. Burada əsas diqqət həyat təcrübəsi az olan, cavan adamlara, yəni gənclərə yetirmək lazımdır. Biliklərlə yanaşı insanın yaxşılığa güclü meyli də olmalıdır. Əxlaq siyasətin tərkib hissəsidir. Əxlaqi hərəkətlər müxtəlif və təkrarsızdır, əxlaqi biliklər isə ümumi xarakter daşıyır. Burada düzgün hərəkət vacibdir. Həmin hərəkət rəasional və irrəasional olanın vəhdətidir. Burada biliklərlə yanaşı həm də qabiliyyətlərin əxlaqi yetkinliyi də lazımdır. Əxlaq, siyasətlə

bərabər çox vacib, bir növ digər elmlər üzərində yüksələn elmdir. Burada abstraklılıq dərəcəsi olduqca böyükdür.

Aristotelin ali xoşbəxtlik haqqında da fikirləri olduqca maraqlıdır. O, göstərir ki, hər bir hərəkətin öz məqsədi var. Məqsəd son nəticə etibarilə elə xoşbəxtliyin özüdür. Bunlar, məqsədlərin olduğu qədər, müxtəlif və rəngarəngdirlər. Məqsədlərin ən alisi elə xoşbəxtliyin də ən alisi deməkdir. Ali pilləni həm də evdemoniya, ləzzət adlandırmaq olar. Bu həzz, məmnunluq kamil və yetkindir. Buna nail olmaq imkanı hər kəsin əlindədir. Həzz kamil fəaliyyətin özüdür. Həzz almaq, buna nail olmaq üçün sosial mühit və şəraitin də mühüm əhəmiyyəti vardır. Şərtlərdən biri də yaxşı mənşəyə sahib olmaq, yəni - əsilzadə olmaqdır. Ali həzz özünü hərəkətdə, fəaliyyətdə bildirir. Burada söhbət düzgün hərəkətlərdən gedir. Yaxşı əməllər ən böyük məmnunluqdur. Buna nail ola bilməyən adam özünü xoşbəxt sayı bilməz.

Ali həzz insan təbiəti ilə bağlıdır. Etika psixologiyanın davamıdır, yaxşılıqları isə insan təbiəti əsasında öyrənmək lazımdır. Bu, bir növ naturalist yanaşmadır və mütərəqqi əhəmiyyətə malikdir. Burada insan həyatına aid obyektiv faktlarının təhlilinin əhəmiyyəti vurğulanır, əxlaqın empirik əsaslandırılması zərurəti göstərilir. İnsan həyatının məqsədi ağıl ilə uzlaşdırılmış ruhun fəaliyyətidir.

Ruha aid Aristotelin aşağıdakı ideyaları bizim üçün maraqlı olar. Ruhun düşünməyən hissəsi iki yerə bölünür: bitki və ağıla meyilli olanlar, sonuncu isə, əgər onu düzgün mühakimələr idarə edirsə, yaxşılığa meyillidir. İnsan ruhunun ikinci, ancaq onun özünə aid olan hissəsi ağıldır. Ağıla aid olan yaxşılıqlar iki cürə olur: ağılın özünə bilavasitə aid olanlar və əxlaqi yaxşılıqlar. Sonuncular etikanın predmetini təşkil edir.

Əxlaqi məziyyətlər haqqında öz mövqeyini bildirən Aristotel qeyd edirdi ki, bunlar ruhun ağıllı və ağıllı olmayan hissələrinin qarşılıqlı təsirin nəticəsində meydana gəlir. Burada söhbət ruhun affektiv hissəsinə ağılın münasibətindən gedir.

Məziyyətlər ancaq insanlara xasdır. Bunların hər birində ağıl və affektiv olanların nisbəti də əhəmiyyətlidir. İnsan yaşa dolduqca onun imkanları tədricən aşkarlanır, şüurlu şəkildə qavranılır, məqsədlərə uyğunlaşdırılır. Ağıl və affekt arasında harmoniya yaranırsa, onda hisslər düzgün istiqamətləndirilir, ağıl gözəl işləri həyata keçirməyə köməklik göstərir. Əxlaqi sərvətlər insanı ali məqsədə, insanın mahiyyətinin ifadə olunmasına doğru aparır.

Aristotel ehtirasların, hisslərin səbəblərini təhlil edir. Məziyyət insan xislətindən irəli gəlir; insanlarda anadangəlmə yaxşılığa meyllilik vardır. İnsan həzzə, ləzzət almağa çox meyllidir. Buna qalib gəlmək üçün səy göstərmək, özünü tərbiyə etmək lazımdır. Əxlaqlı olmaq üçün əxlaqın tələblərinə riayət etmək lazımdır. Burada tərbiyənin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Qızıl, yəni ideal orta nöqtəni tapmaq üçün üç ruhi vəziyyətdən (artıq olanın, əskik olanın və bunların arasında ortada yerləşənin) ən dəyərli olanı, yəni orta vəziyyəti seçmək lazımdır. Məs, cəmərdlik qorxu və dəlisayağı şücaət arasında olan bir vəziyyətdir. Burada söhbət, əlbəttə ki, adi riyazi hesablamaдан getmir. Söhbət insanın hər an etdiyi seçimdən gedir. Əxlaqi tərbiyənin məqsədi insanı mənəvi cəhətdən kamilləşdirməkdir. Hər bir insanda müəyyən əxlaqi keyfiyyətlərin olması onun mənəvi cəhətdən kamil olmasını bildirir. Bu mənada insan xasiyyəti burada mühüm rol oynayır. Bəzən formalaşmış xasiyyət insana böyük zərər gətirir. İnsan gərək özünü idarə etməyi bacarsın.

1.4. Ellinizm dövrünün əxlaqi ideyaları

Quldarlıq dövrünün süqutu mərhələsində (ellinizm) formalaşan əxlaqi təlimlərin xüsusiyyətlərinə müraciət edək. E.ə. VI-V əsrlərin təbiət fəlsəfəsinin ideyaları müəyyən dərəcədə dirçəldirilir. Əxlaqi ideyaların inkişafının növbəti mərhələsi *Epikürun* (e.ə. 341-270) adı ilə bağlı olmuşdur.

Epikür fəlsəfənin ən vacib sahəsinin etika olduğunu qeyd edirdi. Bu etikada canlı insanın xeyiri, real fərdlərin əməlləri qiymətləndirilirdi. Epiküru maraqlandıran əsas məsələ həzz yox, ruh azadlığı və müstəqilliyi olmuşdur. Fərd hər bir şeydən azad olmalı, daxilən tam rahat (ataraksiya) olmalıdır. Budur əsil xoşbəxtlik, insanın yaşamağının ali və son məqsədi. Epikür hesab edirdi ki, həzz, ləzzətalma hissi xeyirxah yaşayışın meyarıdır. Həzz və əziyyət arasında olan fərq insana nəyə doğru hərəkət etməsi barəsində xəbər verir. “Həzz xoşbəxt həyatın alfası və omeqasıdır” (yəni əvvəli və axırı) (Epikür). Həzzalma dedikdə Epikür onun psixoloji yox, sosial mənasını nəzərdə tutur. Hər hansı bir həzzalmanı düzgün qiymətləndirmək, onun üzərində düşünmək lazımdır. Burada vəziyyəti fayda baxımından qiymətləndirmək lazımdır. Bütün məziyyətlər kamal, ağıl üzərində qurulur. Həzzalamanın özünü isə insan cəmiyyətinin birgə yaşayış qaydaları baxımından qiymətləndirmək lazımdır.

Epikürün fikrincə, həzzalma üç qrup tələbatların ödənilməsi ilə faydalıdır: 1. təbii və zəruri (aclıq, susuzluq və s.); 2. təbii və zəruri olmayan (məs. ləziz xörəklər); 3. qeyritəbii və zəruri olmayan (şan-şöhrət və s.). Birinci qrup tələbatlarımızı təbiət təmin edə bilir, lakin bununla kifayətlənməyən insan asanlıqla mövcud vəziyyətin təsiri altına düşür, nədənsə asılı olur. Burada münafişə, paxıllıq üçün zəmin yaranır. Lakin təbii tələbatların lazımı qədər (az olanı ilə) təmin olunması insanı şəraitdən asılı vəziyyətə qoymur, başqa adamlarla onu toqquşdurmur. Epikürün fikrincə, insanın o tələbatları ödənilməlidir ki, ödənilmədiyi halda insan əziyyət çəkir. Həzzalma iztirabların olmaması deməkdir. Həzzalmanın dəyəri xoşbəxtliyə nailolma dərəcəsidir. Əzabkeşlikdən qurtarmaq xoşbəxt həyatın ali məqsədidir. Həzzalma fərdi xarakter daşıyır, fərdin təkrarsızlığını göstərir. Həzzalma növləri möxtəlifdir, buna görə də insanı şəraitdən asılı vəziyyətdə qoyur. İnsanın arzu və istəkləri fərdi ətraf aləmlə

birləşdirən bir növ körpüdür, lakin fərd ağıllı hərəkətləri ilə dünyadan öz asılılığını azalda bilər. Həzzalamanı müəyyən mənada məhdudlaşdırmaq olar ki, insan sakitlik tapsın, dünyadan öz asılılığını azaltsın, harmoniyaya nail olsun. Mənəvi həzzalmalar cismanilərdən üstündür. Keçmişlə bağlı olan, gələcəyə aid olan həzzalmanın da mühüm əhəmiyyəti var. Daxili əmin-amanlığa nail olmağın ən yaxşı yolu fəlsəfənin, elmin dərk edilməsidir.

Əxlaqi məqsəd – ruhun rahatlığı, cismani əzabların olmaması estetik seyrətmə zamanı da meydana gəlir. Fəlsəfə zəminində dərkətmə insanı üç qorxudan qurtarır: allaha olan qorxu (fövqəl qüvvələrə) zərurət üzündən baş verir, digər qismi təsadüfün üzündən, üçüncülər isə özümüzdən asılıdır. Yalnız ikinci və üçüncü qorxu təqdir və yaxud məzəmmət qazanıb insan həyatının məziyyətlilik dərəcəsini müəyyən edə bilərlər. Zərurət və təsadüf yan-yana gedir, ona görə də insan təbiətin zəruri qaydalarından istifadə etməkdə sərbəstdir. Üçüncü qorxu ölüm qorxusudur. Ölümün əslində bizə heç bir aidiyyəti yoxdur. Burada duyğular, duyma qabiliyyəti itir. Yaxşı və pis, xeyir və şər isə duyğuların üzərində qurulur.

Bədən öləndə ruh da ölür, çünki o da cismanidir. Ölümdən sonra heç nə yoxdur. İnsana əzab verən ölümün özü yox, ölüm qorxusudur. Ölümü qorxu ilə gözləmək, ölməzliyi arzulamaq mənasız bir şeydir. İnsan gərək ömrün uzunluğunu yox, onun keyfiyyətini düşünsün. Əgər insan öz arzu və istəklərini məhdudlaşdırarsa, onda o, xoşbəxt ola bilər. Bir çox şeylərdən də (bəzən də uydurulmuş) azad olan insan xoşbəxtliyə nail ola bilər.

Epikür hesab edirdi ki, ictimai müqavilə əsasında yaranmış dövlət ədalət üzərində qurulmalıdır. lakin ədalətə riayət etməklə unutmaq olmaz ki, o, tarixi xarakter daşıyır. Ədalətə nail olmaq üçün qanunları gözləmək lazımdır. Vərdövlət, şan-şöhrət, hakimiyyət kimi hərəkətverici qüvvələr və motivlər həm də insan üçün ən böyük nigarəncilik və həyacan

mənbəyidir. Əxlaqi dəyərlər sırasında ən vacibi dostluqdur. Dostluq edənlər həm də faydanı, təhlükəsizliyi, əlverişliliyi gözləməklə daxili rahatlıq və təskinlik tapırlar.

Stoisizm cərəyanının nümayəndələri isə hesab edirdilər ki, əsl (həqiqi) əxlaq borc əxlaqıdır. Bununla belə onların əxlaqa olan baxışları bir çox hallarda epikürçuların baxışlarına çox yaxındır. Stoiklər də fərdin azadlığını əsaslandırırlar, həyatda yaranmış vəziyyətdən asılı olmayaraq xoşbəxt olmaq qabiliyyətini bəyan edirdilər.

Dünyada zərurət hökm sürür. Bununla belə ağla malik insan iradə azadlığından istifadə edərək taleyi öz əlində saxlaya bilər. *Kitionlu Zenon* göstərirdi ki, insan həyatının ali məqsədi və amalı təbiətlə həmahəng yaşamaqdır. Dünyadan qaçmaq yox, əksinə, onu bütövlükdə olduğu kimi qəbul etmək lazımdır. Bunu həm fiziki baxımdan, həm də mənən etmək lazımdır. Təbiət dedikdə ilk növbədə insanın özü, özünüqoruma zərurəti nəzərdə tutulur. Təbiətə uyğun yaşamaq ağıllı yaşamaq deməkdir. Dünya vahid bir cisimdir. O, oddan yaranıb və oda qayıdır. Səbəbiyyət əlaqələrin vahidliyini burada “pnevme” – hava, nəfəs, ruh təmin edir. Od, həm də qanun, zərurət, ağıllı başlanğıc olaraq, dünyanı idarə edir. İnsan ağılı elə bir fürsətdir ki, insan ondan axıra qədər istifadə etməyə bacarmalıdır. Ağıl tələb edir ki, insan şəxsiyyəti özünü daima təkmilləşdirsinsin. Xoşbəxtlik elə ondan ibarətdir ki, insan mənəvi cəhətdən yüksəlib, özünü təkmilləşdirsinsin və kamillik dərəcəsinə görə özünü kosmik ağıl səviyyəsinə ucaltsın. Təbiəti eşitmək, onunla harmoniyada yaşamaq xoşbəxtliyə nail olmaq deməkdir.

Stoiklər məziyyətləri belə qruplaşdırırdılar: yaxşılıqlar – qavramaq, ədalət, cəmərdlik, sağlam düşüncə və s. Şər – ağılsızlıq, ədalətsizlik və s.-dir. Neytral olanlar – yaşamaq, sağlamlıq, həzzalma, gözəllik, qüdrət, var-dövlət, şöhrət, ad-san və bunların əksi olan ölüm, xəstəliklər, əzabkeşlik, eybəcərlik, gücsüzlük, yoxsulluq, unutmazlıq və s. Xeyir və yaxud xoşbəxtlik məziyyətlərə uyğundur.

İnsanı və dünyanı xeyir və şər baxımından qiymətləndirmək, yəni bunlara pis və yaxud yaxşı demək olmaz. Xeyir və şər insanın özünə, dünyaya münasibətini bildirir, məziyyətləri və onların əksi olanları göstərir. İnsan qismətinə düşəni dəyişdirə bilməz, lakin onun öz taleyinə münasibəti fərqli ola bilər. Xoşbəxtlik insanın düşdüyü vəziyyətdən yox, onun bu vəziyyəti necə qiymətləndirməsindən asılıdır.

Stoiklər 4 məziyyəti əsas sayır: müdriklik, cəmərdlik, sağlam düşüncə (mötədillik) və ədalətçilik. Müvafiq olaraq 4 əsas ehtiras göstərilir: istəklər, qorxu, həzzalma, kədər.

Mənəvi dəyərlər müxtəlif dərəcədə əhəmiyyətli olduğu üçün bunlar davranışda da müxtəlif şəkildə özünü ifadə edir. Elə dəyərlər var ki, onlar daha üstün sayılır. Bu da insanın mənəvi aləmindən asılıdır. Düzgün seçim etmək üçün müdrik insana müraciət etmək lazımdır. Müdrik insanda bütün məziyyətlər qabarıq şəkildə özünü göstərir. O, azaddır, çünki müstəqil hərəkət edə bilir, qərar qəbul edir. O, təbiətin qanunlarına uyğun yaşayır, daxili tarazlıq və rahatlıq həmin uyğunluqdan irəli gəlir. Yeganə xoşbəxtlik – ruhun mətinli, möhkəm olmasıdır.

Digər stoiklər – *Panetsi* (e.ə. 185/110/09) və *Posidoni* (e.ə. 132-51/50) təbii tələbatların ödənilməsinə də ali məziyyətin zəruri tərəfin olduğunu qeyd edirdilər. Onlar mənəvi-gözlə olana həm də eyni zamanda faydalı olduğunu qeyd edirdilər. Beləliklə, burada etikaya utilitar amil də əlavə olundu. Ən ali məqsəd yaxşılıqdır, amma insanlar müxtəlif olduğu üçün bu məqsədin də müxtəlif variantları qəbul edilir və ona nail olma yolları seçilir. Nəzəri fəzilət bilikləri əldə etməkdir. Praktiki yaxşılıq isə özünə və başqalarına qarşı ədalətli olmaq, ümumi fayda naminə çalışmaq deməkdir.

Panetsi əxlaqi borcun 4 cürə olduğunu qeyd edir: 1. həqiqəti və incəsənəti qavramaq və dərk etmək; 2. ədalət və dövlət səviyyəsində fəzilət; 3. ruhun ali yetkinliyi və mətinliyi;

4. insan davranışında təvazökarlıq, mötədillik və namuskarlıq. Panetsinin bir çox ideyalarını Siseron əxlaq haqqında təlimində olduğu kimi təkrar edirdi. Panetsi də əsas vəzifəni nəzəri biliklərin qavranılmasında görürdü, çünki bu - əsasdır.

Posidoninin əxlaq haqqında ideyalarına Platonun təsiri çox olmuşdu. Dünya ağıllı, düşünülmüş, məqsədyönlü şəkildə qurulduğu üçün burada bütün hadisələr və şeylər bir-biri ilə əlaqəlidir. Onları vahid od birləşdirir. İnsan ruhu da istəklərdən, iradə və ağıldan ibarətdir. Bunların hər biri dünya, ağıl-odun təəcəssümüdür. Bunlardan aparıcı rol ağıla məxsusdur. Bununla belə digərlərin də yaxşı tərəfləri var ki, ağılla əlaqəli şəkildə insan ruhunu idarə edir. Aqlın düzgünlüyünü xeyir ifadə edirsə, iradə cəmərdlik və ədalətliliklə, istəklər isə mötədilliklə əlaqədirlər. İnsan ruhunu təlim-tərbiyə yolu ilə püxtələşdirmək olar ki, xeyir şər qüvvələrə qalib gəlsin. Sosial mühitin rolu burada olduqca böyükdür.

Stoisizmin sonuncu mərhələsində *Seneka* (e.ə. 5 – b.e. 65), *Epiktet* (5-140), *Mark Avreli* (121-180) də əxlaq məsələləri ilə bağlı öz fikirlərini ifadə etmişlər. Onlar hesab edirdilər ki, insanda aparıcı tərəf iftixar, ləyaqət, özünə inam yox, zəiflik, özünü itirmə, sarsıdılmış vəziyyətdir. Burada pessimizm meylləri olduqca güclüdür. İnsan fəlsəfəsayağı həyatın mənası üzərində, özünün ölümə düşar olması barəsində düşünməlidir. Epiktet göstərirdi ki, ilk növbədə allahı vəsf etmək, onun mərhəmətli olmasını düşünmək lazımdır. Allah insanların və digər allahların atasıdır. İnsan özünü Allahın rəhminə və ümidinə həvalə etməlidir.

Bu dövrün etik ideyalarının xüsusiyyətlərindən biri də fərdiyyətçiliyə meyllərin artması olmuşdur. İnsan özünü gərək günahkar dünyadan təcrid etməyi bacarsın. Digər tərəfdən, burada həm də tərkidünyalıq ideyası, özünü kamilləşdirmə fikri önə çəkilməyə başlayır. Əxlaq əslində xeyirxahlıq, insansevərlik, digər insanlara pərəstiş etmək, onlara (o cümlədən qullara) hörmətlə yanaşmaq kimi xüsusiyyətləri

nəzərdə tutur. Seneka yazırdı ki, “biz ümumi, nəhəng təbiətin hissələriyik. Təbiət bizi qarşılıqlı sevgi üçün yaratmış, bizi ünsiyyətə etmiş, bizə düzgün və ədalətli olanı başa salıb, mərhəmətli olmağı öyrətməmişdir”.

Düzdür, cəmiyyətdə formalaşmış iqtisadi, siyasi və digər münasibətlər həm də düşmənciliyə və nifrətə səbəb olmuşdur. Buna baxmayaraq hər birimizin qəlbində vicdan yaşamaqdadır. Burada güclü iradə lazımdır ki, insan özündə lazımı qüvvələr tapsın. Əxlaqlı olmaq üçün əxlaqi tərbiyə almaq lazımdır. İnsan öz daxili mənəvi özəyini formalaşdırmalı və möhkəmləndirməlidir. (Özünükamilləşdirmə yolu müəyyən dini çalarlara da malikdir).

Skeptisizm etikasının nümayəndələri həm epikürçu, həm də stoiklərin etik ideyalarına yaxın bir mövqedə dururdular. Onlar mənəviyyətin, xoşbəxtliyin mənbəyini fərdin özünü dərk etməsində, həyatın mənasını isə fərdin müstəqilliyində, özü-özünə uyğun olmasında, ruhun dönməzliyi və sabitliyində görürdülər. Stoiklər göstərirdilər ki, təbiət dərk edilməzdir, burada zərurət və azadlığın nisbətinin necəliyi bizə məlum deyil. Deməli, burada soyuqqanlılığın mənbəyi insanın zəkasıdır.

Skeptisizm cərəyanının banisi sayılan *Pirron* (e.ə. IV-III) haqqında onun sagirdi *Timon* (e.ə. 320-230) yazır ki, Pirron yeni skeptik əxlaqi ideali yarada bilmişdir. Skeptisizmin tanınmış nümayəndələrindən biri *Sekst Empirik* (e.ə. II əsrin ikinci yarısı – III əsrin birinci yarısı) hesab olunur. Timon hesab edirdi ki, təbiətlə, ətraf aləmlə bağlı biz üç suala cavab verməyə hazır olmalıyıq. 1. Şeylərin mahiyyəti, təbiəti nədir? 2. Bunlara bizim münasibətimiz necə olmalıdır? 3. Həmin münasibətdən qazandığımız fayda nədədir? Qoyulan hər bir məsələ üzrə əks fikir yürütmək olar, hansılar ki, bir-birini istisna edəcəkdir. Dünya buna görə də dərk oluna bilməz, çünki bir-birinə əks mövqelər var. Mühakimə yürütməkdən özünü saxlamaq bu vəziyyətdə çıxış yolu sayıla bilər. Qərar

verməkdən çəkinmək, bitərəf qalmaq lazımdır. Bu da heç də zəifliyin əlaməti deyil. İnsan bu yolla ruhi təşkinliyi, sabitliyi tapır. Beləliklə, skeptiklər xoşbəxtliyi dərk etmə, biliyi qazanma ilə birbaşa əlaqələndirmirlər. Əslində, biliklərdə, elmlərdə, fəlsəfədə insan heç də dərinə gedə bilməmişdir.

Belə mövqe tutmaqla skeptiklər insanın xeyir, xoşbəxtlik, ədalətlik, məziyyət haqqında olan biliklərin məzmununun nisbi olduğunu sübut etməyə çalışırdılar. Dərketmə yolu ilə qazınan biliklər nisbidir, xeyir və şər haqqında olan təsəvvürlər də müxtəlif xalqlarda bəzən əsaslı şəkildə bir-birindən fərqlənir. Digər tərəfdən fərddən fərdə də həmin dəyərlərin mahiyyəti və məzmunu fərqlənir. Birinə fayda gətirə biləcək digərinə zərərli və s.

Ümumiyyətlə, xeyir və şər məsələlərini tənzimləyən elmin mümkünlüyünü inkar edən skeptiklər sübut etməyə çalışırdılar ki, xeyir və şərin real statusları əslində yoxdur. İnsan öz əməllərində gərək təcrübəsinə əsaslansın və mötədillik yolu ilə mənfi təsirləri azaltsın. Şər, xeyir kimi anlayışların məzmunu tarixi xarakter daşıyır, deməli, nisbidir. Buna görə də burada təmkinliliyi nümayiş etdirməklə ruhu həmin istiqamətdə tərbiyələndirmək lazımdır.

Skeptisizmin əxlaq sahəsində xidmətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, burada əxlaqi tərbiyədə emosional mexanizmlərin rolu göstərilmişdir. Əxlaq vasitəsilə fərd və cəmiyyət öz sosial varlığını dərk edir, qavrayır, öz real vəziyyətini ifadə edir. Tətbiq olunan, istifadə olunan əxlaq real sayılır. Əxlaqi davranışı tənzimləyən amillər sırasında başlıca rol bilavasitə təcrübəni təsdiqləyən hiss və emosiyalara aiddir. Ağıl tərəfindən obyektiv aləm tam şəkildə qavranılıb qəbul edilməsə də, burada köməklik göstərə biləcək bir amil var, bu da praktik davranışdır. Əxlaqi düşüncə bu yolla insana tam sərbəstlik verir, ona fəaliyyət azadlığını bəxş edir. Ağıl daima axtarışda olmalı, fərqli mövqelərdən vəziyyəti qiymətləndirməyi bacarmalıdır. İdeal o adam sayıla bilər ki, rəy

müxtəlifliyindən, təxəyyülündən, gündəlik işlərindən azad olmağı bacarsın. Əxlaq burada əslində fərdin təbiət və cəmiyyətdən azad olduğunu ifadə edir. Fərd öz ləyaqətini həmişə qorumalıdır.

Neoplatonizm cərəyanında əxlaqi baxışlar əxlaqi idealizmin yeni variantını təşkil edir. Bu fəlsəfi istiqamətin banisi və başlıca nümayəndələrindən biri olan *Plotin* (204/205-270) Platonun əxlaqi idealizminin yeni variantını təqdim edir. Burada insanın əxlaqi məqsədi hissi (həm təbii, həm də sosial) aləmin inkarı, əbədi və tərki-dünya sahəsinə qatılmaq məqsədilə ruhun “təmzinlənməsi”dir. Bu istiqamətdə aparılan iş nəticəsində insan mistik cuşa, fəvqəluhi eyforiya vəziyyətinə düşə bilər.

Varlığa vahid, tam deyən Plotin hesab edir ki, vahidin inkişafı nəticəsində ağıl, daha sonra ruh əmələ gəlir. Dünyada bütün elementlər bir-birilə əlaqəlidir. *Prokl* (V əsr) vahidi həm də mütləq başlanğıc olduğu üçün mütləq yaxşılıq, məziyyət adlandırır. Hər üç sahə (vahid varlıq, ağıl, ruh) işıq, xeyir, məziyyətdir. Bunların davamı, yəni duyan Kainat, materiya olmasaydı, şər yaranmazdı. Materiya elə şərin özüdür. İnsan vahidin və materiyanın birləşməsi olduğu üçün həm xeyir, həm də şəri özündə təcəssüm edir. İnsan həyatında əxlaqi məqsəd varlığın bütün pillələrini bir-bir keçib tama qovuşmaqdır. İnsan həmin vahid olanı ilə əlaqəsini daima saxladığı üçün ona doğru hərəkət edə bilər. Orada ruh təskinlik tapır, biz məziyyəti, ruhun kamilliyini məhz orada axtarır tapırıq.

Plotin məziyyətləri 4 yerə ayırır: 1. praktik, 2. asketik, 3. nəzəri, 4. tərki-dünyalıq. Prokl isə bu təsnifatı bir qədər də genişləndirir və onları təbii, əxlaqi, ictimai, paklaşdırıcı, mücərrəd və sitayişedici sahələrə bölürdü. Bu pillələr xeyirxahlığın kamilləşməsi, şəxsiyyətin ucalması yollarını bildirir. Birinci pillədə insan hissi-praktiki fəaliyyətini məhdudlaşdırır, onu müəyyən ölçülərə salır. Burada ağıllıq, cəmərdlik, səmərəlilik kimi keyfiyyətlərdən istifadə olunur. Bu

istiqlamət insanların affektiv, hissi tərəfi ilə bağlıdır. Növbəti mərhələdə insan ruhu tam paklığa, bədəndən təmizlənməsinə nail olur; burada asketik qabiliyyətlərdən istifadə olunur: qorxmazlıq (cəmərdlik), soyuqqanlılıq, intuisiya həddinə çatdırılmış ağıllılıq, ağıldan başqa bütün bütənlərin uzaqlaşdırılmasına səbəb ola biləcək ədalətlilik.

Üçüncü mərhələdə fəlsəfi-nəzəri, seyrədicə fəaliyyət dövrü başlayır. Burada ruh yuxarıya doğru istiqamətlənir və ikinci paradigmasına – ağıla qədər ucalır. İnsan bu zirvəyə ucalsa da, hələ onun ali nöqtəsinə çatmış olmur. Bunun üçün nail olduğu sevgi, gözəllik və dialektika hələ kifayət etmir.

Növbəti, dördüncü mərhələdə insan özünü Allaha bənzədir, onu birbaşa seyr edir, bir çox vahidlərdən çoxunun tək, bütövü olur, onu səma erosu bürüyür. Buna doğru yol mistik vəhydir. Bu mərhələni sözlə təsvir etmək çətindir: tam, hər şeydən məmnun, təskinlik tapmış, allaha qovuşmuş təfəkkür bir növ düşünən insanın bütün varlığına hopmuşdur. Belə vəziyyətdə insan işığa qərqlənmiş dünyada yerləşmiş olduğunu, özünü də həmin işığın bir payı olmasını hiss edir.

Neoplatonçuların mistik vəhyi insanın bir növ təhtəlsüz vəziyyətini təsvir edir. Porfiri yazır ki, Plotin həmin vəziyyətə dörd dəfə nail olmuşdur, özü isə yalnız bir dəfə.

Məlumdur ki, neoplatonçuların etik ideyaları antik dövrünün bir sıra müddəələrindən uzaqlaşmış, eyni zamanda əxlaqın xristian anlamına əsaslı şəkildə təsir etmişdir. Həmin təsir aşağıdakı müddələrdə özünü bildirir: hissi varlığın inkarı, şəx və materiyanın eyniləşdirilməsi, ali məziyyətin, mütləq yaxşılığın vahid allah olduğunun göstərilməsi, əxlaqi özünükamilləşdirmə prosesində irrasional vəziyyətin qiymətinin rasionala üstün gəlməsi, insanın əxlaqi kamilləşməsinə əlavə fərdi mənəvi proses olduğunun vurğulanması (ruhun təmizlənməsi, paklanması).

Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, neoplatonçuların etik ideyaları antik dövrün etikasından nə qədər uzaqlaşsa da,

burada oxşar cəhətlər çoxdur: allah və insan arasında oxşarlıq, yaxınlıq çoxdur; insan əxlaqi hərəkətlərində suveren subyekt olaraq qalır. O, öz xeyirxah əməlləri ilə vahidə, tama qayıdaraq ona qovuşa bilər. Bütövükdə neoplatonçular etikasını xeyirxah şəxsiyyətin intellektual – optimist əxlaqi kimi səciyyələndirirlər.

Ümumi nəticə olaraq, qeyd etmək olar ki, antik əxlaqda həm nəzəri ideyalar, həm də müxtəlif normativ davranış modellərinin geniş çeşidi təmsil olunmuşdur: *evdemonizm*, yəni ali dəyər olan xoşbəxtliyə doğru can atmaq (Demokrit, Aristotel), *gedonizm* – həzzalmanın əxlaqi səcdəsi (Aristipp), *kiniksayağı asketizm* – tələbatları onların ilkin təbii əsasları səviyyəsinə çatdırmaq, (Antisfen, Diogen), *volyuntarizm* – “güclü” şəxsiyyətin özbaşınalığı (kiçik sofistlər), *mənəvi intellektualizm* – məziyyətlər və biliklərin eyniləşdirilməsi (Sokrat), *seyredici – mənəvi fəaliyyət* (Platon), *daxili sabitlik və əmin-amanlıq* (epikürçülük), *daxili mətinlik* (stoiklər), *daxili dönməzlik* (skeptisizm), əxlaqi-paklaşdırıcı *asketizm* (neoplatonçuluq)¹.

Hedonizm (yunanca *hedoe* – həzzalma, ləzzət) etik fikir tarixində geniş tətbiq edilmiş əxlaqın əsaslandırılmasıdır. Onun təbiəti və məqsədlərinin əsas məzmunu bir məqsədlə məhdudlaşır – həzzalmaya nail olmaq və əzablardan qaçmaq. Bu məqsəd insan fəaliyyətində əsas hərəkətverici qüvvə hesab olunur, çünki təbiət tərəfindən ona bəxş olunmuşdur. Əxlaqi prinsip olaraq, hedonizm insanlarda əsas meyli bu dünyada əldə edə biləcək sevinclərə doğru hərəkət etməsində görür. Hedonizm (eynilə evdomonizm) asketizmə ziddir. Qədim Yunanıstanda Demokrit və Aristipp hedonist olmuşlar.

Hedonizmin yeni variantını – epikürçiliyi Epikür yaratmışdır (onun davamçısı Tit Lukretsi Kar olmuşdur). Orta əsrlərdə xristian kilsə ideoloqları hedonizmə qarşı sərt çıxış edərək göstərirdilər ki, bu dünyanın bütün ləzzətləri günahdır.

¹ Гусейнов А.А., Ирриц Г. Краткая история этики. М.: 1987

Hedonizmə maraq Intibah dövründə yenidən başlayır. Əxlaqın hedonist variantını seçənlər sırasında Hobbs, Lokk, P.Gassendi, Spinoza olmuşlar. Hedonizm öz məntiqi davamını utilitarizmdə tapmışdır.

Müasir tədqiqatçılar sırasında hedonizmi əxlaqda qəbul edən C. Santayana, M.Şlik, D.Dreyk kimi alimləri göstərmək lazımdır. Bununla belə, hedonist prinsipi qəbul etməklə insanın çoxsaylı tələbatlarını yalnız təbii tələbatları ilə məhdudladırmaq olmaz. Aydınır ki, həzzalma obyektləri tarixi xarakter daşıyır və onların məzmunu daima dəyişir. Ümumiyyətlə, insanın qarşıya qoyduğu bütün meyllər və məqsədləri real həyatda, sosial praktikada axtarmaq lazımdır.

Həmin dövrün bidətçi hərəkətlərində də əxlaqi problemlər qaldırılır və həll olunması cəhdi göstərilirdi. Burada bir çox cərəyanlar, o cümlədən dualizm mövcud idi. Məsələn, maniçilikdə (Mani, 216-276) (Bolqarıstanda boqomilçilik, Fransada katarlar və s.) qəbul edilən iki əsas kəlam var idi: əxlaqi dualizm (xeyir və şər qarşısındakı) və əxlaqi asketizm. Dünyada iki mahiyyət, iki başlanğıc var: xeyir və şər, işıq və zülmət, Lüsifer (İblis) və İsa Məsih. İlahi substansiyanın bütün canlılarda əksliyi var və onunla birgə onlarda təmsil olunmuşdur. İnsanda da iki ruh var – işıqlı və zülmətli, mənəvi və cismani. Şərin təbiəti nədir? Bu, substansiyadır, yoxsa yox?

Dini ideologiyada “bütün yaxşılıqlar Allahdandır” şüarı elan edilirdi. Bəs şər nədir? Katarlar şəri müstəqil başlanğıc, iblis olduğunu göstərirdilər.

Allah ideyası və şər ideyası əslində bir-birinə ziddir. İnsan, fəal həyat mövqeyi tutmalı, şərə qalib gəlməlidir. Şər hissiyatı, duyğusu olan materiya ilə eyniləşdirilirdi. Məziyyətli həyatın məzmununu isə ardıcıl materializm təşkil edirdi. Asketizm cismani həzzlərin, ləzzətlərin məhdudlaşdırılması, xüsusi mülkiyyətdən imtina edilməsi demək idi. Ən ağır günahlar mülkiyyət, andıcmə, yalan, müharibə, ətdən qida kimi istifadə edilməsidir. Nigaha qarşı da çıxış edirdilər. Şərdən

qurtarmaq yollarından biri də pəhrizin saxlanmasıdır. İnsanda kifayət qədər güc var ki, o, günah işlətməkdən canını qurtarsın. Bütün bidətçi hərəkətlər eyni zamanda kilsənin hökmranlığına qarşı istiqamətləndirilmişdir.

Skeptisizm (yunanca “skeptomai” nəzərdən keçirmək, öyrənmək) mənəvi və əxlaqi baxımından fərqləndirilir. Mənəvi skeptisizm insanın mənəvi bacarıqlarını mümkün qədər alçaldan, mənəvi imkanlarını məhdudlaşdıran baxışlar sistemidir. Əxlaqi skeptisizm özünü ən müxtəlif formalarda ifadə edə bilər: fikir irəli sürülə bilər ki, insan anadangəlmə günahkar və şərli, o, sosial həyatda əxlaqi hərəkətlər etməyə qadir deyil, xeyrin əsil məzmunu və mahiyyətini dərk edə bilmir, şüurlu olaraq bunu etməyi bacarmır, insan cəmiyyətin sosial və mənəvi qüsurlarını aradan qaldıra bilmir, əxlaqi ideali həyata keçirmək üçün ədalət və humanizm üzərində qurulan quruluşa nail ola bilmir və s. Burada əxlaqi tərəqqiyə inamsızlıq (pessimizm) hökm sürür. Qeyd edilən yanaşma özünü daha çox neoprotəstantizm cərəyanında ifadə etmişdir.

Əxlaqi skeptisizmdə isə əxlaqi təsəvvürlərin obyektiv əhəmiyyəti və dərkədi xarakteri inkar olunur. Belə yanaşma xüsusi olaraq XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində geniş yayılmışdır (V.Samner, V.Pareto, K.Mannheym və s.). Hesab olunur ki, insanların əxlaqi təsəvvürləri obyektiv reallığı heç də özündə əks etdirmir və onların doğru olub-olmaması haqqında fikir yürütmək mümkün olmur. İnsanlar öz əxlaqi ideyalarında rəşional əhəmiyyət və mənə axtarırlar. Əslində isə bu zaman vərmiş edilən davranış üsulları əsaslandırılır. Deməli, əxlaqi təsəvvürlər elmi cəhətdən əsaslandırılmalı bilməz. Bu sahədə duran neopozitivizm nümayəndələri hesab edirlər ki, əxlaqi təsəvvürləri elmi səviyyədə təhlil edib tənqid etmək qeyri-mümkündür.

Bununla belə aydındır ki, əxlaqi təsəvvürlər ictimai şüurun xüsusi forması olaraq özündə cəmiyyətin hər hansı bir üzvünün və yaxud sosial qrupun obyektiv sosial şəraitini əks

etdirir. Məlumdur ki, əxlaqi ideyalar tarixində mənəvi tələbləri Allahdan, Kainatdan, insan “təbiətindən” və s. irəli gələn ehkamlar olduğu hesab olunurdu. Bəzən də ayrı-ayrı siniflərin baxışları və mövqeləri ümumbəşəri adi ilə qəbul etdirilirdi. Gərək unutmayaq ki, əxlaqi prinsiplər və tələblər ilk növbədə insan cəmiyyətində, müəyyən tarixi şəraitdə yaranmış və inkişaf etmişdir.

1.5. Qədim Çində və Hindistanda əxlaqi ideyalar və təsəvvürlər

Bütün ənənəvi sayılan cəmiyyətlərdə (xüsusilə bu Şərqlə aiddir) davranış stereotipləri, yəni insanların verdiş etdikləri sosial struktur ünsürləri, inzibati-siyasi quruluş, ünsiyyət qaydaları (o cümlədən nitq) – cəmiyyətin sabit və davamlı inkişafı üçün bir zəmin rolunu oynamışdır. Belə ənənəvi cəmiyyətlər latın Amerikası, Afrika, Asiya ölkələrində uzun müddət mövcud olmuşdur. Bu mənada Hindistan və Çin xüsusi maraq doğurur. Çin ölkəsində ənənəvilik elə bir dərin iz salmışdır ki, min illər ərzində bunun sarsıdılması qeyri-mümkün olmuşdur. Hələ e.ə. 1000 əvvəl cəmiyyətin idarə olunmasında əxlaqi dəyərlərin əsaslı rol oynaması ideyası hakim mövqe tuturdu. Allahları ilahiləşdirmək əvəzinə burada əcdadların, real qəbilə və nəsil qəhrəmanlarının ilahiləşdirilməsi prosesi başlandı.

İlahiləşdirmədən kənarda qalmayan yeganə obyekt *səma* olmuşdur. Səmanın rolu (simasız, adsız və təbii olan səmanın) qədim dövrdə etik dəyərlərin rolu və əhəmiyyətini nəzərə alaraq sosial ahəngdarlığa nail olmasından ibarət idi. Sosial ahəngdarlığa, sosial ideala, real şəkildə davranış qaydalarına, adət-ənənələrinə, ədəb-ərkana necə nail olmaq yolu göstərilirdi. Uzun müddət ərzində və xüsusi olaraq Konfutsi dövründə bu istiqamətdə mühüm işlər aparılırdı. Burada birləşən əxlaqi ideyalar və bütün həyat sahələrini əhatə edən ibadətlər “li”

anlayışı vasitəsilə ifadə olunmuşdur. İbadətlər (rituallar) bəzən hədsiz dərəcədə ehkəmləşdirilir, bütə çevrilirdi. “Li” anlayışının interpretasiyası iki mənada gedirdi: 1. Bu, əsasən insanın daxili borcu və ləyaqət hissidir. 2. İnsanın cəmiyyət qarşısında yerinə yetirdiyi vəzifələrdir.

Çində etikanın əsas inkişaf xüsusiyyəti (demək olar ki, dünyanın əksər və xüsusilə, ənənəvi olan ölkələrə də bu xas idi) ondan ibarətdir ki, onun elementləri əxalq sahəsindən başqa həm də ibadətləri, ritulları, mərasimləri, adət və ənənələri, vətəndaş hüququnu əhatə edirdi. Əxlaq burada davranış qaydaları kompleksi olaraq, istər sosial və antropoloji, istərsə də qnoseoloji və ontoloji mənalarda istifadə olunurdu. Məs. biliklər, varlığın ölçüləri və digər göstəriciləri də onların əxlaqi əhəmiyyətinə görə qiymətləndirilirdi. Məsələn, varlığı “fəzilət”, “xeyrixahlıq”, “səmimilik” kimi kateqoriyalar vasitəsilə qiymətləndirirdilər. Konfutsi dövründən etibarən əxlaqi ideyalar həm də dini mahiyyətli hesab olunmağa başlandı, bütün vətəndaşlar üçün təkzibedilməz kodeksə çevrildi. Burada əsas rolu “cəza” qorxusu yox, vərdiş, yəni hər hansı bir hərəkətin, ritualın stereotipə çevrilməsi halı oynayırdı.

“U tzin” (5 kitab) adlı qanunlar kitabı Çində eramızın lap əvvəllərində tərtib olunmuşdu. Bunların içində əxlaqi dəyərlərin təbliği baxımından “Li tzi” əsəri (traktat) daha əhəmiyyətli idi. Bu kitab uzun müddət ərzində çinlilərin əxlaqi dəyərlər ensiklopediyasına çevrilmişdir. Burada ilk növbədə əcdadların ağıllı kəlamları, qayda-qanunlarla bağlı fikirlər ifadə olunurdu. Təxminən 300 əsas və 3000 əlavə qaydalar burada izah olunur ki, onlara hər bir kəs ciddi şəkildə əməl etsin. Bu qaydaların hesabına cəmiyyətin və dövlətin sabitliyi zəruri şəkildə təmin olunurdu¹.

Budduizm (sanskrit dilində buddha – şölələnmiş, vəhyə nail olmuş deməkdir), dünya dinlərindən biri olaraq hələ e.ə. V

¹ Этика и ритуал в традиционном Китае. Сб. статей. М.: Изд. «наука», 1988 – 331 с.

– IV əsrlərdə yaranmışdır. Buddizmin etik təliminə görə varlıq həmişə əzabkeşlidir; ilahi varlıq bu dünyanı elə yaradı ki, fiziki ölüm həyatın tükənməsini bildirmir: ölən ruh başqa bir cildə yenidən dünyaya gəlir. Hər bir yaranış ruhu kamilləşdirir, o, özündə yaxşılıqları toplayır və bununla da xilas yoluna çıxır, daxili bütövlük və xarici varlıqdan tam təcridlik halına (nirvanaya) nail olur. İnsanın bu yolu karma adlanır. Yenidən dünyaya gəlməsinin səbəbi – həyata olan bağlılıqdır. Son yaranışa o adam nail ola bilər ki, o bütün əzab-əziyyətə tab gətirərək, bu dünyaya özünü bağlayan bütün telləri qıra bilsin. Əsas tələblərdən biri – kim olursa olsun, ona qarşı insanın özünü gözləməsidir, yəni heç kəsə ziyan vurmamaq, “yamanlığa yamanlıqla” cavab verməmək prinsipini gözləməkdir.

İdeal adam odur ki, o özündə bütün emosiyaları basıb qorxmada ədalətsizliyə, zorakılığa, zülmə baxsın. Lamaizmdə on ağ fəzilət və on qara günah fərqləndirilir ki, bunların xilasolunmaya (nirvanaya) təsiri vardır. Günahlar cismani (həyatdan məhrum etmək, oğurlamaq, pozğun həyat sürmək), sifahi (yalan, böhtan, acıdillik, adamı dolamaq) və şüuri (düşüncə, paxıllıq, bidətçilik, kin) olur. Hər birinin konkret cəzalandırma yolları göstərilir. Yaxşılıqlara görə (məs., əl tutmaq, zəkat paylamaq, doğruluq, düşmənciliyi yatırmaq, “müqəddəs yazıya” səcdə, dinin həqiqiliyinə inanmaq və s.) gələcəkdə ən yaxşı qayıdışlar, behiştlik, xilasolunma (nirvana) vəd olunur¹.

Müstəqil iş

Suallar

1. İlk əxlaqi düşüncələrə səbəb nə olmuşdur?
2. Əxlaqda insanlar və allahların münasibətləri və insanların bir-birinə münasibətləri nə ilə fərqlənir?

¹ Этические учения древней Индии // <http://etika-education.ru/>

3. Qədim Yunanıstanda ümumi qanunlar, adət-ənənələr, allahlar, əcdadlar nə üçün ehtiramla qarşılanmalı idi?
4. Milet məktəbinin görkəmli nümayəndələri əxlaq haqqında nə deyidilər?
5. Pifaqorçular ədalət kateqoriyasına öz münasibətini necə bildirmişlər?
6. Sofistlərdə əsas müzakirə olunan məsələlər hansılar olmuşdur?
7. Demokritin əxlaqi baxışları
8. Sokrat məktəbində əxlaq haqqında ideyalar
9. Platon dövründə mənəvi dəyərlər
10. Platonun sosial-əxlaqi ideyalarının mahiyyəti nədədir?
11. Aristotel etikanın predmeti və vəzifələri haqqında nə demişdir?
12. Ellinizm dövründə əxlaqi ideyalar
13. Qədim Hindistanda və Çində əxlaqi ideyalar və təsəvvürlər

Tapşırıqlar

- a) Vətənpərvərlik – çox vacib əxlaqlı keyfiyyətdir. Sizcə, vətənpərvər olmaq – bu:
- öz ölkəsinin dövlət rəmzləri ilə fəxr etmək;
 - xaric ilə müqayisədə özününkini ən yaxşı hesab etmək;
 - öz dövlətinin müharibə və qazandığı qələbələrinin hamısına bələd olmaq;
 - öz xalqını sevmək;
 - "Vətən öncədir".
- Hər bir cavabı əsaslandırın.
- b) Əgər hər şeyi pulla ölçmək olsaydı, onda aşağıda göstərilmiş sahələrdə günahkarlıq hissindən qurtulmaq

istəsəydiniz, sizcə, hansı məbləği siz incidilmiş adama ödəyərdiniz və ya xeyriçiliyə sərf edərdiniz:

- biznesdə pozulmuş vəd;
- başqa insanın biznesinin itməsinə gətirmiş yalan;
- artıq dünyasını dəyişmiş anaya qarşı sağlığında göstərilən diqqətsizlik;
- sizdən asılı olan əməkdaşa qarşı səbəbsiz kobudluq.

Öz cavabını əsaslandırın.

c) Mənəviyyatın tənəzzülündən indi çoxlu şikayətlər edirlər. Sizcə, bu, daha yüksək dərəcə nədə ifadə olunur:

- insanların bir-birinə qarşı acıqlı olmasında;
- ailədə, işdə, dostlar arasında insanların siyasi və ideoloji motivlərə görə bir-birindən uzaqlaşmasına;
- eqoizmdə ("hər kəs özü-özü üçün");
- cinayətkarlığın artmasında;
- ideallar və dəyərlər sisteminin itirilməsində;
- davranışdan ən zəruri mədəniyyətin yox olmasında;
- nəsillər arasında əlaqənin kəsilməsində;
- pornoqrafiyanın yayılmasında.

Öz cavabınızı əsaslandırın.

Mövzu 2. Feodalizm dövrünün əxlaqi nəzəriyyələri

Xristianlığın əxlaqi nəzəriyyəsi (əxlaq fəvqəl hissidir, Allah əxlaqi hakimdir; əxlaqın teoloji əsasları). Avqustinin əxlaqi dəyərlər nəzəriyyəsi. Fəvqəlrasional xristian etikası və antik dövrünün rəsonal etikası arasında kompromis.

2.1. Xristianlığın əxlaqi nəzəriyyəsi

Yeni ictimai münasibətlərin formalaşması əxlaq haqqındakı təsəvvürlərə də təsir göstərirdi. Fəzilət sahəsi insanın daxili mənəvi istiqamətlənməsi kimi qalaraq həyatın gedişatına cüzi olsa da təsir göstərmək iqtidarında deyildi. Fəzilət davranış prinsipi kimi qalmır. Əvəzində elə bir ideal çıxış nöqtəsinə çevrilir ki, yalnız böyük müdriklik sahibinə bəxş olunur, özü də tək-tək hallarda. Əxlaqi ideyalar zadəganlar auditoriyasının mübahisə və fikir mübadiləsi obyektinə, məzmunu və təsir gücü zəif olan mənəvi sahəyə çevrilir. Əxlaqı artıq məziyyətlər toplusu kimi yox, obyektiv fəvqəl normalar sistemi qəbul edirlər. Tarixən burada dinin təsiri də güclü olmuşdur. Əxlaq dini əxlaqa çevrildi. Orta əsr Avropa əxlaqı xristian əxlaqı kimi yaşamağa başladı.

F.Engelsin qeyd etdiyi kimi, xristianlıq ilk növbədə məzlum təbəqələrin hərəkəti kimi çıxış etmişdir. Ağır həyat şəraiti keçirən kasıb kütlələr səmərəli sosial qüvvədən –həyat fəaliyyətinin icma tərzindən istifadə etməyə başladılar. Xristian icmaları ilk növbədə bölgü və mübadilə proseslərini tənzimləmək işini təmin edirdilər. Burada bərabərlik, qarşılıqlı yardım və etibarlılıq münasibətləri hökm sürürdü.

İncildə əxlaqi ehkamlar artıq formulə edilmişdir. İsa peyğəmbərin Matfeyin yazdığı Yevangelidə təsvir edilmiş məşhur Dağüstü möizəsindən məlum olur ki, hər bir insan öz davranışında başqasından gözlədiyi əməl və hərəkəti etməlidir

ki, onunla da eyni cür rəftar etsinlər; bunu bizə qanun və peyğəmbərlər öyrədir (Matfey, 7, 12).

Xristian əxlaqı stoiklərin əxlaqına çox yaxındır. Burada insan sevgisinin rolu vurğulanır. Humanizmin ən uca ifadəsi olan bu sevgi, insanı lazım olsa son tikə çörəyini belə öz yaxınlarına və əzizlərinə verməyi sövq edir. Belə sevgi icma strukturunun özəyini təşkil edir. Bu, universal əxlaqi əlaqədir, bütün digər dəyərlər həm mülkiyyət, həm intellektual dəyərlərini özünə tabe edir.

Əxlaq və sevginin eynilədirilməsi müəyyən mənada antik dövrə nisbətdə bir addım irəlində idi. Bununla da əxlaqın sosial bazası genişləndi. Əxlaq, yəni sevgi, hər bir insana xas ola bilər. Bununla belə əxlaqın belə mütləqləşdirilməsi insanın bütün problemlərinin həlli yolunu sosial məkana yox, daxilə, əxlaqi kamilləşməyə doğru istiqamətləndirirdi.

Fəlsəfə tarixinin tədqiqatçısı V.V.Sokolovun qeyd etdiyi kimi, xristianlıq abstrakt insanın dini, əxlaq isə ümumbəşəri forması olmuşdur. Xristianlıq dünyagörüşündə bərabərlik ideyası sevgi prinsipi ilə birləşərək normativ mahiyyət kəsb edir, əhalinin geniş kütlələri üçün yaxın bir ideyaya çevrilirdi (imperativə, yəni mütləq, qeyd-şərtsiz tələbə, hökmə). Əxlaqi dəyərlərə dəstək verən daha bir qüvvə var idi: hakim qüvvələr. Xristianlıq tədricən öz müxalif mövqeyini itirir, hakim dövlət isə dini status qazanırdı. Xristian kilsəsi sosial institut səviyyəsində fəaliyyət göstərərək öz mövqeləri xeyli gücləndirdi. Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, xristianlıq dünyagörüşündə əxlaqi ideyalar əsasən aşağıdakılar olmuşdur:

-Dünyanı Allah yaradıb və idarə edir. O, dünyanın yaratıcısı, başlanğıcı, eyni zamanda onun dərin mahiyyətidir. Allah hər bir şeyin səbəbi, norması və öz fəaliyyətinin məqsədidir. Bütün aləm, o cümlədən insan Allaha görə və Allah üçün yaşayır. Allah əxlaqi mütləqiyyət olaraq ən kamil məqsəd və arzudur. Allah dünyanın əxlaqi təcəssümüdür;

-İnsan Allaha bənzər və azad dünyaya gələrək, bilməlidir ki, onun ali məqsədi allaha qulluq etməkdir. İnsanın təbii-sosial varlığı əslində günahkarlıqla müşayiət olunur. Özünün əsil, ilkin mahiyyətinə qayıtmaq üçün əxlaqi səy göstərmək lazımdır;

-İnsan həmin günahkarlıqdan yalnız Allahın köməkliyi ilə azad ola bilər. Köməklik allahın elçisi olan İsa peyğəmbərin vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Beləliklə, dini əxlaq insan imkanları xaricində olaraq, onun ümidini yalnız Allahın təliminə riayət edilməsinə bağlıdır.

-İnsanın ideali Allah, ona olan sevgidir; bundan başqa, həmin sevgi ilə insan başqa insanları da sevməlidir (Matfey, 22. 36-40). Başqalarına qarşı olan sevgi əslində Allaha olan sevginin təzahürüdür.

Ümumi yekun olaraq, qeyd etmək olar ki, kilsənin rolunun və əhəmiyyətinin dəstəklənməsi xristian etikasının əsas vəzifəsi olmuşdur. İndiyə qədər də həmin vəzifə öndədir. Kilsə siyasi məqsədini, yəni sosial sülhə nail olmaq məqsədini həyata keçirərkən xüsusi əxlaqi idealını irəli sürür. Kilsə özünü İsa peyğəmbərin yer üzündə təmsilçisi kimi qələmə verir. Xüsusi icma, birlik olan xristianlar digər sosial birliklərdən fərqli olaraq insanları həqiqətən xoşbəxtliyə doğru apardıqlarına inanırlar.

Belə düşünən kilsə nümayəndələri xüsusi dini əfsanələri, ehkamları təbliğ edirdilər. Qnostisizm mövqeyində duran alimlərin ideallarından fərqli olaraq xristian əxlaqın idealları daha emosional, obrazlı, eyni zamanda mücərrəd idi. Maniçilikdə də, qnostisizmdə olduğu kimi, dünyada iki başlanğıcın, yəni xeyir və şər, İsa peyğəmbər və demiurqun mübarizəsinin olması göstərilir. Əxlaqi dualizm müəyyən mənada Allahın qüdrətli olması ideyasına zidd gəlirdi. Burada insan özü-özünün xilaskarı ola bilər. Bir çox bidətçi təlimlərdə insanın qüdrəti və əzəməti təbliğ olunur və müdafiə edilirdi.

2.2.Patristika dövrü. Müqəddəs Avqustin

Kilsə uzun müddət ərzində öz əxlaqi ideyalarını rasional-nəzəri təlimlər, ilk növbədə məntiq və fəlsəfənin köməyi ilə həyata keçirməyə çalışmışdı. Orta əsrlərin etik ideyalarının inkişafında *patristika* dövrü əhəmiyyətli rol oynamışdır. Həmin dövrü təmsil edən “kilsə ataları” qarşısında öz həllini gözləyən əsas məsələlərdən biri ağıl və inam, iradə azadlığı və alın yazısı problemi idi. Burada əxlaqi şəxsiyyət ideali Allaha olan inam dərəcəsində olmuşdur.

Həmin dövrün təmsilçilərindən biri *Origendir* (təxminən 185-253/54). İnsan varlığının əsas özəyini və məqsədini o, Allaha olan inamda, fəlsəfənin əsas vəzifəsini isə İncilin “gizli” ölçü və mahiyyətlərinin aşkar olunmasında görürdü. İncilin üç ölçüsü var: cismani-real, mənəvi-əxlaqi, mənəvi-ilahi. Həmin ölçülərin mənalarını fəlsəfə axtarıb tapmalıdır.

Şərin yaranmasının, günaha batması səbəbi ruhun axtarışında, yeni şəkllə düşmək arzusunda olduğunu görəndə Origen göstərirdi ki, Allah şərə səbəbkər deyil; əksinə, şərin yaranması və mübarizə nəticəsində aradan götürülməsi ilahi ədalətliliyin ifadəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

Origen hesab edirdi ki, insanın günaha batması onun ruh azadlığından irəli gəlidiyi üçün, xilas olunması da elə özündən asılıdır. Allaha qayıdış ilahi mahiyyətin dərkinə qayıdış kimi qiymətləndirilməlidir. Origenin fikrincə, intellektual fəaliyyət əxlaqi paklığa bir yoldur. Ruhun xilas olması allahın dərkilə üst-üstə düşür, bu yol şər qüvvələrlə mübarizə yoludur. Şər qüvvələrin mücəssəməsi bu dünyadır. Hiss və duyğulara qalib gəlmək üçün insan gərək həmişə dünyanı inkar etməli, hər an onu tərk etməyə hazır olmalıdır. Qəti asketizm burada çıxış yoludur. İnsan ömrü yalnız ibadətlərdən ibarət olmalıdır. Xilasolma nəticəsində ruh yenidən Allaha qovuşmağa hazır olmalıdır.

Beləliklə, Origen insanların xilas olunmasına, onların bu işdə bacarığına qəlbən inanırdı. İnsan azad və ağıllı varlıq olaraq bu işin öhdəsindən gələ bilər. Origenin bu fikrini kilsə rəsmi səviyyədə rədd etmişdi.

Latın apologetikasının görkəmli nümayəndələrindən biri *Tertulian* (təxminən 160 – 220) hesab olunur. Digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq Tertulian dini ideyaların fəlsəfi əsaslandırılmasını rədd edir, bunu xristian dünyagörüşünə zidd olduğunu hesab edirdi. Din və inam fəlsəfə və ağıl məhkəməsində müzakirəyə verilə bilməz. Belə bir ifadə onun adına yazılır: “İnanıram, çünki absurdludur”. Tertulianın fikrincə, xristian kilsəsi insan nəslinin dirçəldilməsinə xidmət edir. Ənənəvi dəyərləri unutmaq, yeni, xristian dəyərləri qəbul etmək lazımdır. İnsanı Allaha yaxın edən iki şey var – asketizm və itaət. Allah insanı yaradarkən ona xeyirxah olmaq bacarığını da bəxş etmişdir. Xeyirxahlığı və yaxşılığı insan həm qəbul edə, həm də etməyə bilər. İradə azadlığından düzgün istifadə etməyən günaha, şəərə batır. Allah şəri görəndə öz ədalətliliyini nümayiş edir. Tertulian 7 bağışlanmaz günah göstərir: qətl, bütperəstlik, yalan, əxlaqsızlıq, dinsizlik, zina, küfr. Günahkar adam öz əməllərinə görə allahın cəzasını qorxu içində gözləyir. Əxlaqi həyat tərzini bu dünyanın sevinclərindən imtina etmək və allaha itaət etmək deməkdir. İbadət etmək, oruc tutmaq, allaha itaət etməklə insan inamı, sevgini, ümidi, sədaqəti, ədaləti, əzablara qarşı dözümlülüyü, utancaqlığı, bəkarəti qazana bilər. Tertulianın etikasına kiniklərin təsiri güclü olmuşdur. Bütün tələblərə əməl etmək olduqca çətindir. Xilas yolunu seçən insan daxilən buna hazır olmalıdır, o, bu yolda qətiyyətli olmalıdır.

Tertulian xristian kilsəsinin məənəvi ehkamlarına dəstək versə də, eyni zamanda bir sıra məsələlərdə xristian etikasının bəzi ideoloji funksiyalarına qarşı çıxış edirdi. Asketizmə (tərki-dünyalığa) böyük dəstək verən müəllif hesab edirdi ki, insan nə qədər çox əzablara düşər olsa, bir o qədər onun Allahdan aldığı mükafatı böyük olacaqdır. Şəhidlərin yeri cənnətdir.

Daha sonra o hesab edirdi ki, xeyirxahlıq insanda, onun günaha batması ilə əlaqədar olaraq zəyifləsə də, tam itmir. İnsan, iradəsinə arxalanaraq xeyirxahlığını öz ruhunda bərpa edə bilər. Yəni insanın əxlaqi imkanları çox böyükdür. Mənəvi – dini icma olan kilsənin tədricən böyük bürokratik instituta çevrilməsini görən Tertulian bununla heç cürə barışmaq istəmirdi.

Beləliklə, orta əsrlər etikasında xristian cərəyanı özünəməxsus yol keçir, kilsənin mövqeyi möhkəmləndikcə teologiya və fəlsəfənin də ittifaqı daha möhkəm olurdu. Bu sahədə *Avqustin Avrelinin* (350-430) xidmətləri olduqca böyük olmuşdur. Ən böyük xristian alimlərindən biri sayılan və *Müqəddəs* ləqəbi ilə tanınan Avqustin fəlsəfənin təxminən min il sonrakı inkişafını müəyyən etmişdi. O, hesab edirdi ki, insan taleyi onun özündən, onun yaşamağının əxlaqi mənasından yox, iradəsindən asılıdır. Avqustin etikanın bir çox müddəalarını ilahi ehkamlarla bağlamışdır.

Öz “Tövbə” əsərində Avqustin belə bir fikri əsaslandırmağa çalışır ki, allah fəvqəl yaradıcı qüvvədir, onun fəaliyyət məqsədi isə elə özüdür. Allah özü-özünə bərabər olan ali məziyyətdir. Bununla da dünyada olan bütün insanlara da həmin məziyyəti bəxş edir. Konkret məzmunundan asılı olmayaraq allahın iradəsi elə xeyirin özü, yeganə ali yaxşılıqdır. İlahi hökmlər mükəmməldir və heç bir əlavə yoxlamağa ehtiyac duymurlar. Allahın yaratdığı hər bir şey xeyirlidir: təbiət, onun ali zirvəsi insan və s.

Dəyərlər, o cümlədən əxlaqi dəyərlər varlıq və allah arasında olub fərqlərlə əlaqəlidir. İnsan qavranışı o zaman cəmərdlik sayıla bilər ki, o, dünyadakı qayda-qanunları gözləyir, ali və ali olmayanları fərqləndirir. “Əgər dünyadakı nizamı gözləsək, Allaha doğru irəliləyə bilərik, gözləməsək, bilmərik”. Həzzalma yalnız allaha məxsusdur, bütün qalanlara istifadə etmə, faydalanma qalır. Avqustin belə əxlaqi hökmü

irəli sürür: “Allahı sev, amma ondan istifadə etmə, bu dünyanın məziyyətlərindən faydalən, lakin onlara sevinmə”.

Yer üzündəki məziyyətlərin əxlaqi dəyəri var, lakin bunların dəyəri ikinci dərəcəlidir. Asketizm ilk növbədə insanın xudpəsəngliyinin basılması deməkdir. Allaha sevgi yolunda kasıbçılıq, orucluq, nitqdə və geyimdə təvazökarlıq, rahiblik və s. kimi vasitələrdən istifadə olunmalıdır. Avqustin intellektual – estetik və intellektual – məntiqi məziyyətlərə böyük önəm verirdi: bunların vasitəsilə allahı daha dərindən dərk etmək mümkündür. Nəticədə dünyanın ritmində harmoniya, İsa peyğəmbərin anlamında isə allahın və dünyanın, fəvqəlhissi və duyğulu olanların harmoniyası kimi çıxış etməsi baş verir.

Bir mənada Avqustinin əxlaqi ideyaları stoiklərin fikirlərinə yaxındır: əxlaq cismani, predmetlər aləmindən daxili, mənəvi plana çəkilir, lakin çıxış nöqtəsi burada insan yox, allahdır. Əxlaq allahın iradəsi ilə üst-üstə düşdüynə görə o, varlıqdan qabaq, onun hissi sərhədlərindən əvvəl yerləşdiyi ehtimal olunur. Avqustinin fikrincə, insanın əxlaqi mövqeyi özünün cılız, zəif bir varlıq olması fikri ilə bağlıdır. Bəs insanın iradə azadlığı, yəni onun əxlaqi imkanları nədir, nədən ibarətdir?

Bəzi məsələlərlə Avqustinin daha bir xristian tədqqiqatçısı, öz müasiri *Pelaqi* ilə mübahisə edirdi. Pelaqi xristian əxlaq haqqında belə düşünürdü: insan əxlaqi suverenliyə malikdir. İnsanın “xilas” olunması onun iradə azadlığı əsasında baş verə bilər. Azadlıq haqqında təlimi, məziyyət haqqında ideyanı o, kilsə əhkamlarından uzaqlaşdırır. O, hesab edirdi ki, qanun yaradan allah eyni zamanda həmin qanunu reallaşdırmaq üçün azad iradəni də vermişdir. Burada imkan, meyl, yəni arzu və həqiqət, gerçəklik var. Anadangəlmə günah yoxdur. İnsan əslən azaddır. Allah insanın əxlaqi kamilləşmə işində yaxından iştirak edir. Allah insana xeyrə könüllü olaraq əməl etmək qabiliyyəti bəxş etmişdir. Eyni zamanda o, insana mömin həyat qanunlarını bəxş etmiş, İsa

Məsih sifətində isə həmin qanunlara əmələtmə nümunəsini vermişdir. Günahları bağışlamaqla allah insana kamilliyə nail olmaq həvəsi vermişdir. Allahın verdiyi cəza insanın yaxşı və yaxud bəd əməllərinə uyğun olur.

Avqustin Pelaqinin belə yanaşmasını qəbul etmir, o, deyir: ola bilməz ki, hər kəsin taleyi onun öz əlində olsun. O qeyd edirdi ki, insanın gübahkarlığı onun iradə azadlığını düzgün başa düşməməsindədir. Şər xeyir olmayan yerdə yaranır, dəyərlərin sıralanmasının pozulmasıdır. Günah üç cürə olur: cismani, əməli və seyr və müşahidə edilən. Əxlaqi şərin səbəbi insan təbiətindədir. Şər cəzalandırılır, bu da allahın ədalətli olmasını sübut edir. Bunu ilk insan nəsilləri öz üzərinə almalıdırlar. Tale, qismət insanı ömür boyu müşaiyyət edir. İnsan bütövlükdə allahın iradəsindən asılıdır. Avqustin əxlaqi tamamilə dinə tabe edir. İnsanın əxlaqi davranışının hərəkətverici qüvvəsinin sevgi olduğunu göstərir. Əxlaqın vəzifəsi sevgini insan təbiətinə tam uyğun olan predmetə yönəltməkdir. Həmin predmet yalnız allah ola bilər. İnsanın öz yaxın və əzizlərinə bəslədiyi sevgi allaha olan sevginin bir variantıdır. Müxtəlif əxlaqi keyfiyyətləri özündə daşıyan insana həmin sevgi əldə edə biləcək yaxşılıqları özündə aşılamağa köməklik edir.

Əxlaqi səylər allaha olan sevgiyə doğru istiqamətlənməlidir. Bu sevgi, allaha ümid və inam insana qüvvə verir. Beləliklə, Avqustin əxlaqi insandan tam ayraraq onları obyektiv, allah tərəfindən təyin edilmiş kəlamlar kimi qiymətləndirir. Rəsmi katolik kilsə daha çox Pelaqinin mövqeyini dəstəkləyirdi.

2.3. Orta əsrlər fəlsəfəsinin sxolastika mərhələsində dini əxlaq

Boetsi (480-524) əxlaqında neoplatonizm, stoisizm və xristianlıq cərəyanlarının təsiri görünür. Yaradan allah ideyası ali xeyir ideyası ilə birləşdirilir. Dünya nizamı allahın iradəsinə bərabərdir. Həmin nizam insan taleyində ifadə olunur. Həmin talenin arxasında isə insan gərək öz allahının hökmünü, qərarını görsün. Allahın əlində hər bir şəqli əməl əslində yaxşılığı həyata keçirmək üçün bir vasitədir.

Əxlaqlı davranış yolu ilə insan gərək dünyanı fəlsəfi səviyyədə dərk etsin. Yalnız fəlsəfə həzzalmanın ali dərəcəsini təmin edə bilər. Əxlaqi qüvvələr bəşəri qüvvələrə çevrilir.

Qriqori (540-604, 590-cı ildən Roma Papası I *Qriqori*) xristianlıq tarixində ilk dəfə olaraq xristian əxlaqi konsepsiyasının həm nəzəri, həm də praktiki cəhətdən əsaslandırılmasına nail oldu. Real insanın ən vacib xarakteristikası onun günahkarlığıdır. Bunun səbəbi isə insanın azad iradəsidir. İnsan xeyir və şəri fərqləndirmək məcburiyyətindədir. Əsas günah isə iftixardır. Təkbəbbürlük daha 7 günahə səbəbkardır: məğrurluq, paxıllıq, hiddətlənmə, tənbellik, acgözlük, pozğunluq, qarınqululuq. Bunların hər birindən daha 7 günah əmələ gəlir. Məsələn, acgözlükdən xəyanətkarlıq, yalan, andı pozma, nigarançılıq, qəddarlıq və məkrilik əmələ gəlir. Bu günahlara qalib gəlmək üçün 7 əsas yaxşılığı özündə yaşatmaq lazımdır: müdriklik, ağıllıq, məsləhətəlmə, dərkətmə, qüdrət, xeyirxahlıq, günah etməkdən hədsiz dərəcədə qorxmaq. Bunların hər biri bir pilləkəndir ki, hər bir pilləni fəth etmək üçün itaət lazımdır. İtaət iftixarın əksidir. Əxlaq insan tərəfindən özünün günahkar olmasının dərk edilməsi üçün bir vasitədir.

Qriqori əxlaqın normativ funksiyasını vurğulayır. Şəxsiyyət əslində daxilən qərar qəbul etmək əvəzinə ideologiya səviyyəsinə ucaldılmış bir norma və qaydalar toplusuna tabe

olmalı idi. Bütün bunlar kilsə hakimiyyətinin güclənməsinin təzahürü idi.

Orta əsrlər fəlsəfəsinin sxolastika mərhələsində dini əxlaqın yeni interpretasiyası ondan ibarət idi ki, allah günahkar dünyanı olduğu kimi qəbul etməli, inam idrak, ağıl ilə barışmalı, insanın gündəlik həyatı isə ümidlə işıqlandırılmalı idi. Bunun üçün tədqiqatçılar üzünü yenidən Platona və Aristotela döndərməli oldular.

Sxolastika dövründə *İoann Skot Eriugena* (təxminən 810-877) insan dəyərini və fəallığını yüksək qiymətləndirə biləcək panteist ontologiyasını yaradır. Allah bütün şeylərin mahiyyətidir. Varlığın ali vəziyyəti onun allaha qovuşması məqamıdır. İnsanın əxlaqi məqsədləri öz varlığında həmin qovuşma anı səviyyəsinə ucalmaqdır. Dərketmə prosesində də insan allaha qovuşur. Dərketmə dərinləşdikcə əxlaqi kamilləşmə də daha yetkin olur. Dərketmə pillələrini bir-bir keçən insan allaha yəni ali həqiqətə doğru hərəkət edir. İnsan mənəvi cəhətdən fəal olmalıdır ki, allah-təalaya qovuşa bilsin.

Şərin səbəbi heç də allahda deyil. Şər əslində qeyrivarlıqdır (yəni heçnə). Şər bir günahdır ki, insan azadlığı ilə bağlıdır. Allah yalnız xeyrə cavabdehdir. O, insanı xilas yoluna aparır. İnsan da bu işdə fəal olmalıdır.

Sxolastikanın daha bir nümayəndəsi olan *Kenterberili Anselm* (1033 – 1109) hesab edirdi ki, insan iradəsi Allahın qüdrətinin, böyüklüyünün inikasıdır. İradə azaddır və şübhəsiz, insan cisminin və ruhun üzərində hakimiyyətə malikdir. Azad iradə obyektiv, fərdin özündən asılı olmayan bir qüvvədir. Onun vəzifəsi ədalətə nail olmaqdır. İnsan iradəsinə xas olan azadlıq ədaləti elə ədalət nəminə qoruyub saxlayır. Azadlıq potensial və aktual formada ifadə oluna bilər. Potensial o zaman aktual (reallaşmış) ola bilər ki, seçim azadlığına malik olan insan şərdən uzaqlaşa bilsin. İnsan iradəsi ədalətlə bağlıdır, ədalət isə ilahi təbiətə malikdir. Yalnız allah – taala azad iradəni gerçəkləşdirə bilər. İnsanın əxlaqi xilas yalnız

allahın iştirakı ilə mümkündür. Əxlaqda Anselm öz “ikinci Avqustin” ləbəqini təsdiqləmişdir. Onun ümumi qənaəti belədir: əxlaq öz mənşəyi və məzmununa görə ilahi iradə ilə üst-üstə düşür.

Pyer Abelyarın (1079 – 1142) etikası “Özün özünü dərk et” əsərində izah edilmişdir. Onun etik baxışları nominalizm ideyalarından irəli gəlir. O, hesab edirdi ki, allahın iradəsi ali obyektiv normadır; normaya uyğunluğu isə insan ağılı ilə müəyyən edilir. Əxlaqi qiymətvermənin meyarı insan zəkasıdır, insan əqidəsidir. İnsanın daxili hökmü, yəni vicdanı allahın hökmlərindən də üstündür. Hər hansı bir əməl özü-özülüyündə mövcud deyil, o, həmin əməli həyata gətirən səbəblərlə bağlıdır. Xeyir subyektiv məna daşıyır.

Abelyar günah haqqında yazır ki, o, əvvəlki nəsillərdən miras qalmayıb. Hər kəs öz əməllərinə görə cavabdehlik daşıyır. Ən ağır günah əqidədən şüurlu olaraq dönməkdir. Allah yalnız məqsədi göstərir. Cənnətə doğru yolu insan istədiyi kimi keçir. Hər kəsin taleyi onun əlindədir. Əxlaq təbii qanunla bağlıdır (təbii qanun isə əxlaqi dərkətmə deməkdir). Elə adamlar olub ki, xristian olmayaraq yüksək əxlaqi keyfiyyətlərə malik olmuşdular (məs. Sokrat). Abelyarın ideyaları Pelaqinin fikirlərinə çox yaxındır.

2.4. Akvinalı Foma

Akvinalı Foma (1225/26 – 1274) feodal dövrünün yetkinlik mərhələsində əxlaqi həmin mərhələnin tələbələrinə uyğun təsnifatlaşdırıb qaydaya salmışdır. Burada o, Aristotelin ensiklopedik sistemindən faydalanaraq dini ideyaları rəasional arqumentlərlə zənginləşdirməyə çalışmışdı. Fomanın etikasında həm nəzəri, həm normativ güzəştlər özünü biruzə verir: bir tərəfdən, burada rəasional cəhətdən əsaslandırılmış əxlaqi vəzifələr sistemi irəli sürülür, digər tərəfdən də bu vəzifələrin insanın imkanları xaricində olması göstərilir, buna görə də

əxlaq üçün bunlar o qədər də maraqlı deyil. Əsasən əxlaq haqqında bəhs etdiyi əsərlər “Aristotelin” Nikomax etikasına kommentarı”, “Kafirlərə qarşı cəmi fikir”, “Teologiyanın cəmi”dir.

Akvinalı Foma öz etikasını struktur baxımından ali məziyyət haqqında təlimə və yaxşılıqlar haqqında təlimə bölür. Foma əxlaqi fəlsəfədə üç hissəni göstərir: monastika (ali məqsəddən irəli gələn şəxslərə xas olan yaxşılıqları öyrənir), siyasət (fərdlərim vətəndaş kimi davranışlarını öyrənir) və s.

“Teologiyanın cəmi” əsərində xristian etikası “ümumi” və “xüsusi” hissələrə bölünür. Ümumi etikada mənəviyyətin formal tərəfi açıqlanır (yəni onun nəzəri məzmunu), insanın xoşbəxtliyə nail olma problemi araşdırılır, insanın hərəkətləri xarakterizə olunur, bunların əsas səbəbləri göstərilir, mənəviyyətin maddi cəhəti əsaslandırılır. Burada ayrı-ayrı məziyyətlər və vəzifələr araşdırılır.

Foma insanın əxlaqi fəallığı və onun xoşbəxtliyə meyli arasında əlaqəni vurğulayır, o, ilk olaraq ali xeyirxahlığı araşdırır, sonra isə həmin məqsədə doğru aparıcı yaxşılıqları təhlil etməyə çalışır. Aristotel hər iki tərəfi bir-biri ilə birbaşa əlaqələndirirdi. Akvinalı Foma bu əlaqəni allahın vasitəçiliyində görür. O, göstərir ki, mənəvi cəhətdən saf həyat sürən insan xilas oluna bilər. Bu xilas olunmanın özü isə insan zəkası hədudlarından kənardır və ancaq inamın səlahiyyətində olaraq qalır.

Ali fəzilət məqsədlərin məqsədidir. Həyat məqsədləri həmin fəzilətlə üst-üstə düşür və bir yerdə varlığın fəzilətliliyini bildirir. Bütün varlıq fəzilətdir, çünki onun yaranışında allah iştirak etmişdir. Burada şəxə yer yoxdur, deməli, şəx qeyrivarlıq aksidensiyasıdır (imkan). Bəs əxlaqi seçim varmı? İnsan fəal əxlaqi hərəkətlər edə bilərmi? Əgər hər şey dünyada allahdandır və fəzilətdirsə, onda nə üçün insan şüurlu əxlaqi şeylər seçməli, çalışmalıdır? Aristotel bu suala cavab axtaranda göstərirdi ki, insan mahiyyətinin ifadə olunması etimolda

nəzərdə tutulub, həm də bir vəzifədir. Bunun gerçəkləşməsi fəaliyyət, praktikadır. Bu keçid praktikada, həyatda reallaşa bilər (ağıl vasitəsilə). Ağıllı insan əxlaqi cəhətdən daha kamildir.

Akvinalı Foma göstərir ki, kainatın harmoniyası kamilliyin müxtəlif dərəcələrini nəzərdə tutur - əbədi və fani. Bəzi şeylər öz fəzilətliliyindən uzaqlaşa bilərlər. Bu, elə şər in ifadəsidir. Şər iki cürə olur. Təbii şeylərdə bunun səbəbi də təbiidir. Sosial sahədə isə şər in səbəbi fəaliyyət göstərən şəxsin özündədir. Ali fəzilət xoşbəxtlikdir. Xoşbəxtlik isə cismani həzzalma yox, intellektual fəaliyyətlə bağlıdır, daha doğrusu, onun ali forması olan seyretmə ilə. Seyretmə zamanı onun predmeti dünyadırsa, onda burada hissi başlanğıc pis əməl kimi qiymətləndirilməlidir. Xalis aqlın fəaliyyəti isə allaha, onun dərkinə istiqamətlənir (vəhy yolu ilə). İnsanın bu sahədə fəaliyyətin göstərməsinə əngəl onun duyğular aləmidir.

İnsan qismən xoşbəxt ola bilər. Tam xoşbəxtlik insana yalnız o dünyada verilir. Bu kamil xoşbəxtlik əbədidir. Burada həzzalma onun əlamətlərindən biridir. Allahı seyr edən eyni zamanda onu sevir. Bu sevgi bütün insan arzularının qanuni yekunudur.

Beləliklə, Akvinalı Fomanın ali fəzilət haqqında təlimi evdemonik xarakter daşıyır. Burada daxili ziddiyyətlik var: həzzalma insan fəaliyyətinin məqsədi olsa da, eyni zamanda o, onun imkanı xaricindədir. Əxlaq və dinin müəyyən dərəcədə bir-birinə zidd olması burada özünü biruzə verir.

Akvinalı Foma fəzilətlərə nail olma yolları və vasitələrini də araşdırılmasıdır. Əsas məsələ iradə azadlığıdır. İnsan iradəsinə mənfi təsir edə biləcək amillər çoxdur: məcburiyyət, qorxu, istək, naşılıq və s. Əgər insan bəd əməli biləkdən etməyibsə, o, bunun nəticəsində xəcalət çəkir. Azadlıq dərəcəsi burada ağıldan istifadə etmə dərəcəsiindən asılıdır. İnsan, düşünülməmiş hərəkətlər edir. Həmin hərəkətlərin səbəbləri məhəbbət, nifrət, istək, qəm, kədər və

digər düşünülməmiş arzu və emosiyalardır. Hər hansı bir hərəkət iradə ilə idarə olunmalı, ağıl üzərində qurulmalıdır.

Ağıldan faydalanan insan azadlığı genişlənir və daha möhkəm olur. Düşüncə burada dörd hərəkətdən ibarətdir: 1.intensiya (meyl salma), seçim; 2.motivlərin düşünülməsi, hərəkət üsulunun düşünülməsi; 3. konsensus, yəni təqdiretmə və, 4. hərəkətin özü. Bu əxlaqi hərəkət sxemi Aristotelin təklif etdiyi sxemə çox yaxındır.

Fomanın hesab etdiyi kimi, insan ağılı məhdud olduğu üçün fəziləti tam təmin edə bilməz. Burada allahın yardımı da lazımdır. Yardımın forması qanun və bərəkətin bəxş edilməsidir. Qanunlar “əbədi” (allahın idarəetmə qanunları), “təbii” (əbədi qanunların inikası olaraq ağıllı, məxluqları əməllərində şərdən uzaqlaşmaq, fəzilətə nail olmaq deməkdir), “bəşəri” (dövlət və cəmiyyət qanunları) və “ilahi” (köhnə və yeni Tövrata əsaslanan qanunlar) olur.

Allah insanın mənəviyyatında vicdanı təmsil edir. Vicdan insanı şəər əməllərdən uzaqlaşdırır. Allah həm də kəlamları (ehkamları) insana çatdırıb ki, qanunları dərk etsin və onlara əməl etsin. Allah öz rəhmi və mərhəməti ilə insana bu işlərdə yardımçı olur. Mərhəmət ona görə lazımdır ki, insan ilahi zəkanın həqiqətlərini dərk edə bilsin. Akvinalı Foma insan aqlının allah zəkasının kamil olmayan bir parçası olması fikri ilə razılaşır. O, həm də Platon və Aristotelin ayrı-ayrı fəzilətlər haqqında təsəvvürlərini birləşdirib yeni təsnifat yaratmağa cəhd edir. O bunları əqli, mənəvi və dini hissələrə ayırır. Əqli fəzilətlər öz növbəsində intellektual-nəzəri və praktik hissələrə ayrılır. Mənəvi fəzilətlər ruhun emosional, hissi tərəfini ifadə edir, xasiyyət əlamətlərini bildirir. Əqli fəzilətlər olmadan mövcud ola bilməz. Burada ədalətliliyi (bu, insanlar arasında münasibətləri xarakterizə edir) və insanın özünə olan münasibətini xarakterizə edən məziyyətləri göstərmək olar (cəmərdlik, səxavət, toxtaqlıq və s.). Əsas mənəvi fəzilət dördüdür: sağlam düşüncə, ədalətlilik, cəmərdlik, təmkinlik.

Dini fəzilətlər inam, ümid, sevgidir. Bunlardan ən kamili və əsası sevgidir. Hər üçü ən ali fəzilət sayılır. Həzzaımanın alisi isə allahın seyr edilməsidir (o dünyada).

Bütövlükdə Akvinali Fomanın əxlaqi baxışlarından məlum olur ki, əxlaq və din tam birləşib vahid bütövü təşkil edə bilməz. Səbəbi din və ağılın din və biliyin bir araya sığmamasıdır. İlahi müqəddərat və şəxsiyyətin iradə azadlığı arasında barışıq nöqtələrinin axtarılması orta əsrlərin son mərhələlərində əxlaqi tənqiddə tənqidi ilə nəticələndi. Tənqid rəşional və mistik istiqamətlərdə aparılırdı. Bunlardan birincisinin təmsilçisi İoann Duns Skot (1266-1308) olmuşdur. O, göstərirdi ki, ağıl və iradə müxtəlif bacarıqlardır. Ağıl özünü müəyyən şəkildə ifadə edir, iradə isə azaddır. İradəyə biliklər, təəssüratlar, motivasiya təsir edə bilər, lakin iradə aktları izah edə bilməzlər. İradənin fəaliyyətini Duns Skot indeterminizm baxımından izah edir. Ağıl və iradənin fərqləndirilməsi fəlsəfə və ilahiyyatın fərqləndirilməsi üçün bir əsas olmuşdur. Burada əslində dünyaya elmi-nəzəri və əxlaqi-praktiki münasibət fərqləndirilir.

Dərketmə subyekti olan insan əslində bu işdə Allahdan asılı olmur. Amma iradə və onun təəssümü olan din ağıl və fəlsəfi-nəzəri fəaliyyətdən üstündür. İradə dərketmə prosesinə birbaşa müdaxilə edə bilməsə də, ağıl istiqmətləndirə bilər. Allahın iradəsi müqəddəs kitablarda ifadə olunub. O, əxlaqi qaydaları yaradıb ki, insan onları öz iradəsində istifadə etsin. İnsan iradəsi ilə tərbiyə olunmalıdır ki, o, allahın iradəsini şərtsiz olaraq əxlaqi norma kimi qəbul etsin. Bunu qəbul etmək üçün allahı sevmək lazımdır.

Həmin dövrün digər görkəmli nümayəndəsi *Uilyam Okkam* (1285-1349) da fəlsəfə və ilahiyyat sahələrini fərqləndirirdi. Allah öz əməllərində yalnız iradəsinə əsaslanır. Buna görə də yalnız onun iradəsi İncilin əsas əxlaqi həqiqətlərin əsasında durur. Digər tərəfdən, Okkam hesab edir ki, mənəviyyəti elmi, empirik yolla da əsaslandırmaq olar.

Daha bir tədqiqatçı *Meyster Ekhart* (1260-137/28), mistik panteizmin nümayəndəsi olaraq, yeni mənəvi-əxlaqi dünyagörüşü yaratmağa cəhd göstərmişdir. Allah ideyası ilə yanaşı o, simasız ilahilik anlayışından da istifadə edir (dərkedilməz mütləq, heç nə, ilkin əsas). İlahiliyin müəyyənliyi allah, varlıq simasında özünü bildirir. Allah hər yerdədir, lakin onun ilahiliyi və ağıllılığı daha tam ruhun dərin qatlarında özünü ifadə edir. Həmin dərinliyi özündə daşıyan ruh və ilahilik bir-birinə bərabərdir.

İnsan ruhunun öz əvvəlki mütləqliyinə qayıtması üçün öz ilahi mahiyyətini qavramalı, varlığın ilkin ilahi başlanğıcına qayıtmalıdır. Bu yolda əsas məsələ dərk etmə və intellektidir. İradə onsuz da fəzilətə istiqamətlənib, allaha doğru irəliləyir. Ağıl isə ilahiliyi onun xalis ifadəsində, yəni mahiyyət şəklinə qavraya bilər. O, hesab edirdi ki, dərk etmə prosesi eyni zamanda həm də əxlaqi kamilləşdirmə prosesi, dərk etmənin ali pilləsi isə əxlaqi məqsədin həyata keçirilməsidir.

Bu yolda Allahı insanla daha sıx bağlayan əsas fəzilət dünyadan qaçmaq, tərki dünyalıqdır. İnsan bu zaman Allahın iradəsinə müraciət edir. Həmin iradə ali normadır. Tərki dünyalıq imkan verir ki, insan iradəsi bütövlükdə Allahın sevgisini özündə duysun. Allah tərki dünyalığı sevir, çünki yalnız bu zaman insan iradəsi bütövlükdə Allahın iradəsinə qovuşur. Bu yolla həm əzabkeşliyin (əxlaqi məqsədin yolunda), həm də əxlaqi seçimdə hər hansı bir məqsədi güdməyən hərəkət etməyin əhəmiyyəti olduqca böyükdür. İnsan xeyir güdmərsə, onda o, fəzilətlərə daha tez nail ola bilər.

Meyster Ekhart daxili və xarici insanı fərqləndirir. Xarici insan onun cismani tərəfidir ki, xarici iradəyə tabe olur. Daxili insan xaricinin inikası olaraq insanı Allaha doğru istiqamətləndirir. Ruhun xoş iradəsi daxili vəziyyəti bildirir. Xarici təmtəraq yox, daxili kamilləşdirmə daha əhəmiyyətlidir. Hər bir azad insan Allahın yolunda özünəməxsus kamillik

yolunu keçir. Allaha qədər ucalmaq, ona qovuşmaq insanın əsil vəzifəsi, mahiyyətidir.

Seminar və ya müstəqil iş üçün tapşırıqlar

1. Xristianlığın əxlaqi nəzəriyyəsi.
2. Patristika dövrü. Müqəddəs Avqustin.
3. Orta əsrlər fəlsəfəsinin sxolastika mərhələsində dini əxlaq.
4. Akvinalı Fomanın əxlaqi ideyaları və Aristotel.
5. Fövqəlrasional xristian etikası və antik dövrünün rəşadət etikası arasında kompromis.

Tapşırıqlar

a) "Əxlaqın Qızıl qaydası"da deyilir: özünə arzu etmədiyini başqalarına da etmə. Müxtəlif vəziyyətlərdə onu tətbiq edin və əsaslandırın:

- iki sahibkar ticarət sazişi haqqında mübahisə edir;
- qoca insan gəncin köməyinə ehtiyac duyur;
- oğru şəxssiz yolla varlanmış insanın əmlakını

oğurlayır;

- ac bir tikə çörək oğurlayır;
- dostlar (rəfiqələr) tanışları haqqında qeybət qılırlar;
- vətəndaş hərbi xidmətdən boyun qaçırır;

"Qızıl qayda" universaldır mı? Bütün hadisələr üçün bir qayda kifayətdirmi?

b) Zorakılıq əxlaqi mənada ədəbsizlikdir. Amma təcrübədə bu, tez-tez tətbiq olunur. Əgər lazım olarsa, Siz bunu hansı şəraitdə tətbiq etməyə hazırsınız:

- cinayətin qarşısının alınması üçün;
- faydalı islahatların həyata keçirilməsi üçün;
- hakimiyyətin əldə edilməsi və saxlanılması üçün;
- xarici düşməndən müdafiə üçün;

- tərbiyə üçün;
- biznes üçün.

c) Müxtəlif şəraitlərdə "böyüklərə hörmət et" ümumi əxlaqi normanı tətbiq edin:

- şəhərətrafi avtobusda, sizə yer göstərilib, amma yaşlı insanda bilet yersizdirsə;
- sizdən vəzifədə böyük əməkdaş istirahət günündən imtina etməyi və hesabatı hazırlamağa ona kömək etməyi xahiş edir;

- söhbətdə müdir səhv fikri deyir, özü də bilə-bilə;
- müəllim avtomatik məqbulun yazılmasına söz verdi, amma indi öz sözündən imtina edir;

Öz cavab variantını yaz.

d) " Allahdan başqa sitayiş ediləcək bir məbud yoxdur" vəsiyyəti əvvəlcə büt-pərəstlərin büt-lərinə qarşı yönəldilmişdi. Amma istənilən pərəstişgahların əxlaqi ziyanı nədədir? Və İsa peyğəmbərin özü pərəstişgah deyilmi? Öz cavabınızı əsaslandır.

e) Yazılmışdır: " öldürmə". Sizcə, bu norma kimə aid edilmir:

- ağcaqanadlara;
- bütün heyvanlara;
- yadplanetlilərə;
- Vətən düşmənlərinə;
- mənim şəxsi qatillərimə.

Öz cavabınızı əsaslandırın.

Ədəbiyyat

1. Гусейнов А.А., Иррлиш Г. Краткая история этики. М.: 1987

2. Словарь по этике. Под ред. О.Г.Дробницкого и И.С.Кона. Издание второе. М.: 1970

Mövzu 3. İntibah və reformasiya dövründə əxlaqi nəzəriyyələr

İntibah dövründə hedonizm və asketizmə münasibət. Piko Della Mirandola. C.Bruno. M.Monten. Mənəviyyat və dövlət mənafeləri arasında münasibətlər problemi (N.Makiavelli). Kapitalizmin inkişafı və protestant etik nəzəriyyələri. T.Hobbsun əxlaqi ideyaları. Əxlaq və ağıl (T.Hobbs). C.Lokk sonradan yaranmış əxlaqi keyfiyyətlər haqqında. Dekart əxlaq haqqında. B.Spinoza əxlaqi avtonomiya problemləri haqqında («Etika»). A.E. Şeftsberi mənəviyyatın ictimai və sinfi məzmunu barəsində. Mandevill və Hatçeson əxlaqın cəmiyyətin iqtisadi tələblərinə tabe olunması barəsində. Burjua əxlaqının ziddiyyətliyi. A.Smitin simpatiya etikas. D.Jum hisslər üzərində qurulan etika haqqında.

3.1. Tarixi idrakda etik ideyalar. İntibah dövründə etik nəzəriyyələr

Məlumdur ki, əxlaq haqqında təsəvvürlər, ictimai şüurun tərkib hissəsi olaraq, həm də tarixi yaddaş kimi çıxış edir (məs., əfsanələr, adət-ənənələr, ibadətlər və s.). Bu təsəvvürlər sosial inkişafın məhsulu olaraq, mədəniyyətin tərkib hissəsi kimi nəsildən-nəslə ötürülür. Mədəni amilin rolu burada müstəsnaıdır. İnsan dövrü, zamanəni müəyyən mədəni çərçivədə qavrayır. Bununla belə əks təsir də gədir: tarixi zamanın qavranılması formaları daha sürətlə mövcud mədəniyyət növünün formalaşmasına təsir göstərir. Tədqiqatçılar haqlı olaraq qeyd edirlər ki, “tarixi proses insan tərəfindən öz tarixi, sosial təbiətinin qruplaşdırması prosesidir. Şüurda keçmiş

bərpa edən ictimai fərd əslində öz yaranışı prosesini bərpa edir”¹.

İbtidai cəmiyyətdə insanların ictimai şüurunda ilk növbədə təbii qüvvələr əks olunur: zaman keçdikcə, buraya ictimai qüvvələr də əlavə olunur: bu qüvvələr, F.Engelsin hesab etdiyi kimi, təbiət qüvvələri qədər anlaşılmaz və yabançı idilər (F.Engels)². Tarixi yaddaşın əmələ gəlməsi mədəni inkişaf üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Bu yaddaş vasitəsilə tarixdə, insan təfəkküründə, əxlaqi dəyərlərdə varislik mümkün olur. İctimai fərdin sosial dərkətməsində tarixi yaddaşın özü onun üçün ən ali mənəvi və əxlaqi dəyərdir. Hesab etmək olar ki, insan xeyri və şəri fərqləndirməzdən qabaq özünü ictimai varlıq kimi qavramalı, əxlaqi hökmləri özü üçün müəyyən etməzdən əvvəl isə özü-özünü tarixlə bağlamalı, yəni tarixdə öz yerini tapmalıdır.

Tarixi şüurun ilk forması mifoloji şüur olmuşdur. Mifoloji şüurda hadisələr məkan-zaman həddlərində məhdudlaşmır. Şüuru düşündürən amal bütün cisimlərin ilkin başlanğıcı, zamanın ilk təkanı olmuşdur. Təbii ki, burada ilahi qüvvələr haqqında təsəvvürlər hökm sürürdü. Mifoloji təfəkkürün daha bir xüsusiyyəti – “əbədi qayıdış” ideyasıdır. Miflərdə varlığın ilahi başlanğıcı əsas götürülür. Bu başlanğıc mütəmadi olaraq yeniləşir və müasirləşir. Belə təfəkkür fərdi səviyyədə baş verə biləcək hər hansı bir təkrarsızlığa, özünəməxsusluğa bir növ qadağa qoyurdu. Kollektiv şüurda real zaman haqqında təsəvvürlər miflərlə məhdudlaşırdı.

M.Barqın qeyd etdiyi kimi, “əbədi qayıdış” ideyası uzun müddət ərzində insan üçün “xilasedici” psixoloji sığınacaq rolunu oynayır: dəyişikliklər təhlükəli ola bilərdi. Gələcək

¹ Барг М. А. Эпохи и идеи: Становление историзма. — М.: Мысль, 1987, s.10

² Энгельс Ф. Диалектика природы. М.: 1953

haqqında təsəvvürlər belə şəraitdə mistik və ya rəasional-utopik xarakter (məsələn, esxatoloji və yaxid teoloji) daşıyırdı¹.

Beləliklə, hesab etmək olar ki, tarixi idrakda və onun üzərində yaranan tarixi şüurda əxlaq və digər sosial həyat sahələri haqqında təsəvvürlər dünyagörüşün, mədəni əsasların necə olduğundan asılı olaraq formalaşırdı: həmin əsaslara kosmosentrizm ideyalarını tətbiq edirdilər. Burada möcüzələrə, fəvqəl dünyaya, cadugərliyə və s. inam çox güclü idi. Səma, tərkidünyalıq ideyaları burada həm şeytan əməlləri, həm də feodal reallıqlar haqqında təsəvvürlərlə uzlaşırdı.

Nəticədə insanın günahlara batmış bir varlıq olduğunu, həmin günahlardan qurtarmaq üçün insanda əzm və bacarığın insanda olmadığını sübut etməyə çalışan Avqustin kimi tədqiqatçılar hesab edirdilər ki, məhz qeyd edilənlərə görə insan özünü xilas edə bilməyəcəkdir. Bu fikirlə yanaşı başqa təsəvvürlər də formalaşmaqda idi: axirət gününə qədər insanlar alın tərillə öz tikə çörəyini qazanmalı, var qüvvəsilə “günahlarını” yaxşı əməlləri ilə “yumalı” idi. Tədricən dünya kosmoloji müstəvidən əxlaqi-etik müstəviyə doğru istiqamətlənməyə başladı. “Adəmin ilk günahı” insanı onu əhatə edən dünya qaçılmaz şər qüvvələrin dünyası kimi baxmağı məcbur edirdi. Teoloqların hesab etdiyi kimi, real, günahlara batmış dünya nifrətdən başqa heç nəyə layiq deyildir. Belə bir psixoloji mühitin formalaşmasına həm də ölkədaxili və ölkələrarası sonsuz çəkişmələr, münaqişələr təsir etmişdir. Kilsə, monastır insan üçün həmin məsələlərin həllində bir növ mənəvi sığınacaq rolunu oynamışdır. Tərkidünyalıq ideali antisosial mahiyyət daşıyırdı, ona görə də kilsə ideologoiyasında tədricən insan həyatına yeni qiymət verilirdi, dünyəvi həyatın müsbət tərəflər də göstərilirdi. Dünyəvi məziyyətlərdən faydalanmaq olar, lakin onlara bağlılıq gərək Allaha olan bağlılığa üstün gəlməsin. İsa Məsihin yaxın zamanlarda “qayıdışı” ideyası, şübhəsiz, insanların

¹ Барз М. А. Эпохи и идеи: Становление историзма. — М.: Мысль, 1987

dünyagörüşünə, dəyərlər sisteminə, həyat üslubuna öz təsirini göstərirdi.

Burada ölümə münasibət də özünəməxsus xarakter daşıyırdı: ölüm Allaha qovuşmaq imkanındır; ölüm nə qədər tez baş versə, bir o qədər insan az günah işlədəcəkdir və s.

Digər tərəfdən, orta əsrlər təfəkküründə bütöv götürülən insan təfəkküründən də bəhs edilirdi. Hər bir insan şəxsiyyət olaraq, Allaha bənzər yaradılıbsa, deməli, bu dünyada da insan ləyaqəti özünü həmin formada təsdiqləyə bilər. Tədricən feodal münasibətləri şəraitində fərd-kollektiv münasibətləri formalaşır ki, burada başlıca etik məqsəd ədalətliyin abstrakt prinsipinə riayət olunması idi.

Bəs İntibah dövründə cəmiyyət – fərd münasibətləri necə qurulurdu? Burada sosial struktur əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, statik, yəni nisbətən sabit xarakter daşısa da, sosial mobillik elementləri də tədricən artırdı. Nəticədə əmək bölgüsü dərinləşir, ənənəvi normalar və dəyərlər daha yeniləri ilə əvəz olunurdu. Burada insan haqqında olan təsəvvürlər əvvəlki dövrlərə nisbətdə tam dəyişmişdi. İnsanın təbiəti, mahiyyəti, yaşamağın mənası kimi suallara bəzən tam başqa cavab alınırdu.

İnsan şüuruna yeni, daha mütərəqqi ideyalar tətbiq edilirdi: dünyanın gözəlliyi və harmoniyası, insanın ləyaqəti, hər bir ayrılıqda götürülmüş fərdin yüksək qiymətə layiq olması haqqında ideyalar. Belə ideyaları neoplatonizmin davamçısı olan *Fiçino* və rəasionalist aristotelçiliyi təmsil edən *Pomponatsi* insan təbiəti, kainatda onun yeri haqqında yazaraq, onun Yaradan ilə mistik şəkildə qovuşması və ideali əvəzinə bu dünyada gündəlik fəaliyyətlə məşğul olmasına üstünlük verilməsi fikrini irəli sürmüşlər.

Pomponatsi hesab edirdi ki, insan həyatının məqsədi yaxşılıq etməkdir. Hər bir insan buna asanlıqla nail ola bilər. Burada ruhun ölməzliyi ideyası yersizdir, çünki artıq bu gün,

bu həyatda insan öz əməllərinin qiymətini ala bilər. İnsan ali varlıq olaraq şəxsi ləyaqətə malikdir.

Piko Della Mirandola “İnsan ləyaqəti barəsində nitq”ində yazır ki, insan universal insani imkanlarla yanaşı həm də seçim azadlığına malikdir: ya heyvan səviyyəsinə enə bilər, ya da ilahi zirvəyə yüksələ bilər. Mirandola Yaradanın insana müraciətini belə qələmə alıb: “Mən səni Kainat mərkəzində ona görə yerləşdirmişəm ki, burada mənim yaradıcılığında hər bir şeyi müşahidə edə bilərsiniz. Mən səni nə Yer, nə Səma varlığı kimi yaratdım; sən eyni zamanda həm ölməz, həm də ölümlüsən. Mən səni özümə bənzər yaratdım; bir memar olaraq sən öz “Mən”ini yaratmış olursan”.

Beləliklə, İntibah dövründə insan azad iradəyə, istədiyi sahədə özünü tam ifadə etmək imkanına malik yaradıcı bir varlıq kimi düşünülür. Digər tərəfdən, unutmaq olmaz ki, Reformasiya və Kontrreformasiya dalğasında insan təbiətinin qüsurlu və günahkar olması barəsində fikirlər də irəli sürülürdü (M.Monten). Qeyd olunurdu ki, əxlaqi dəyərlər sırasında ən ali yerdə xeyirxahlıq durur. “Virtu” anlayışı ilə ifadə olunan bu əxlaqi dəyər iradə və aqlın birləşməsi nəticəsində formalaşaraq insanı xoşbəxtliyə doğru aparır. Əxlaqi normanı, onun mükəmməl ifadəsini real həyatda, fəal mövqedə həyata keçirmək nəzərdə tutulmuşdu. Şərəf, ləyaqət, tarixdə iz qoymaq kimi məqsədlərə cəlb olunan insan artıq başa düşürdü ki, axirət günündə yox, indiki, real həyatda uğur qazanmaq mümkündür. İnsan təkrarsız fərd, özünəməxsus bir varlıq olaraq qiymətləndirilir. Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, fəal həyat mövqeyi insandan dəqiqliyi, müdrikliyi, uzaqgörənliyi, bir sözlə, daima özünə nəzarəti tələb edirdi. Tərəziyə həzzalma və əzablar qoyulur, burada hədsiz subyektivlik dağıdıcı eqosentizmlə əvəz olunur və əksinə, keçid mərhələsini yaşayan Renessans cəmiyyəti üzvləri qeyri-müəyyənliklə, ənənələrin dağılması ilə üzləşdilər¹. Fərdi seçim etmək imkanı həm də

¹ Барз М. А. Эпохи и идеи: Становление историзма. — М.: Мысль, 1987

müəyyən riski nəzərdə tutur. “Homo faber” (insanın taleyi öz əlindədir) sayılan insan məcburən alın yazısı haqqında düşünür, gözlənilməz hadisələri həyəcanla gözləyirdi. Teleoloji mahiyyət kəsb edən bu anlayış bəzən ilahi ruh, bəzən də təsadüf kimi qiymətləndirilir, insan üçün isə qaçılmaz bir qismət kimi nəzərdə tutulurdu.

Naturalizm (latınca “natura” təbiət deməkdir) bir sıra əxlaqi cərəyanlarda tətbiq edilən metodoloji prinsipdir. Bu prinsip vasitəsilə əxlaqi dəyərlər əsaslandırılır. Söhbət ondan gedir ki, əxlaqi tələblər insan varlığının ictimai şəraiti ilə yox, müəyyən təbii başlanğıc (təbiətin qanunları, insanın biopsixoloji xüsusiyyətləri) ilə əlaqələndirilirdi. Mənəviyyətin tələblərini hələ qədim dövrdə naturalistcəsinə şərh edirdilər. Bəzi filosoflar mənəvi tələbləri insanın həzz almaq, əziyyətlərdən qaçmaq kimi təbii tələbləri ilə bağlayaraq hesab edirdilər ki, insan özü üçün yaşamalıdır (epikürçülük). Digərləri, əksinə, düşünürdülər ki, mənəviyyət bu dünyanın ləzzətindən uzaqlaşmaq deməkdir və insan həmin ehtiraslardan uzaqlaşaraq dünya “təbiətinə” uyğun yaşamalıdır (stoisizm). Sonradan birinci mövqe hedonizm və evdomonizm təlimlərində öz davamını tapdı, ikincisi isə anadangəlmə əxlaqi hisslər nəzəriyyəsidir.

Əxlaqın naturalist anlamı intibah dövründə C.Bruno, B.Telezionun əsərlərində, “ağıllı eqoizm” nəzəriyyələrində, sonradan utilitarizmdə öz ifadəsini tapmışdır. Təkamülçülük etikası öz mövqeyini naturalizm prinsipi əsasında qurur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əxlaq əslində tarixi-ictimai xarakter daşıyır. Şübhəsiz, insan təbiətinin xüsusiyyətləri insan şüuruna, davranışına təsir göstərir, burada təbii qanunların rolu danılmazdır. Bununla belə sosial amili də nəzərə almamaq olmaz.

3.2. Cordano Bruno əxlaq haqqında. M.Monten.

Məlumdur ki, məhz İntibah dövründə siyasət əxlaqdan ayrılmış, humanizm isə siyasət elminin əsaslarını yaratmışdır. Əxlaq praktiki olaraq zamanı vaxtın axarı ilə ölçür, insanı gündəlik fəaliyyətində qiymətləndirir. Deyilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, İntibah dövrü insana seçim imkanları üçün geniş şərait yaratmış, eyni zamanda kapitalizm cəmiyyətinin astanasında olan bu sosial həyat mərhələsində insan hüquqları və azadlıqları tam şəkildə hələ ödənilməmişdi, buna görə də geriye, arxaya baxa-baxa formalaşan Renessans şəxsiyyəti Orta əsrlər dünyagörüşündən hələ tam azad deyildi. Fəal həyat mövqeyi, bütövləşən dünya mənəvi-əxlaqi dəyərlərin yeni inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirmişdi.

Əxlaq tarixi insan cəmiyyətinin inkişaf tarixidir. Bu sahəni tədqiq edən mütəxəssislər əxlaqi abstrakt normaları və insan davranışında ifadə olunan əxlaqi dəyərləri fərqləndirirdilər. Müasir cəmiyyətin əsasını xüsusi mülkiyyət təşkil edir. İcma münasibətlərinin sinfi cəmiyyətlə əvəz olunduğu dövrdən etibarən insanlar arasında ünsiyyət tərzı və formaları daha sərbəst olmuş, fərdiyyətin inkişafı baxımından əlverişli şərait yaratmışdı.

Yeni dövr əxlaqının tədqiqatçıları (A. Hüseynov və s.) onu, klassik burjua əxlaqı adlandırılmasına tərəf çıxırlar. Burada əxlaqi hadisələrin həm təsnifatı, həm də məzmunu yenidən nəzərdən keçirilir. Hər bir fərdin əxlaqi suverenliyi əsaslandırılır, tələbatların ödənilməsi ideyası irəli çəkilir. Əxlaqi qüvvələrin transsedentliyi inkar edilir, əxlaqın obyektivliyi, ümumiliyi göstərilir. Mənəviyyatda həm istəklər, arzular, xoşbəxt olmaq tələbatı, həm də ictimai bərc və vəzifə, ləyaqət anlayışları irəli çəkilir. Cavab gözləyən əsas məsələ - mənəviyyat tək fərddə inkişaf edərək, vacib və məcburi sosial qüvvəyə necə çevrilir? məsələsidir.

Göstərilir ki, burjua etikası əxlaqın xüsusi tarixi tipi olaraq ictimai qaydaların fərdiyyətçi mahiyyətini göstərməklə ayrı-ayrı fərdlərin eqoist meyllərini, bir də ziddiyyətlərin həllində insan zəkasının müstəsna rolunun olmasını inamla təsdiqləyir¹.

Burada bir neçə nəzəri model yaranmışdır. Məsələn, insanın əxlaqi təbiətini xarakterizə edən iki cərəyan meydana gəlmişdir. Onlardan birincisini N.Makiavelli və T.Hobbs təmsil edirdilər: göstərilirdi ki, insan təbiəti əzəldən pisdır və korlanmışdır. Digər istiqaməti T.Mor və J.J.Russo təmsil edərək, göstəriridilər ki, insan anadangəlmə yaxşı, xeyirxahlıdır. Bununla belə hamı razılaşırdı ki, real, empirik insanın daxilində eqoizm güclüdür. Hamı üçün aydın idi ki, cəmiyyət üzvləri şəər, günaha batmış eqoist məxluqlardır. Klassik burjua əxlaqında ruh cismaninin bir ifadəsi kimi başa düşülürdü. Ruh vasitəsilə insan ətraf aləmi dərk edir, özünü ifadə etməyi bacarırdı.

Rasionallığa malik ruh vasitəsilə insan öz daxili imkanlarını ifadə edə bilər. Şərin qabağını tutmaq üçün insan ağıllı və fəal olmalıdır. İnsan təbiəti kifayət qədər zəngindir ki, öz daxili imkanlarını açıqlaya bilsin. Ağıl ehtirasları tənzimləyir və insana öz taleyini idarə etmək fürsətini verir. Bu dövrün etikası optimist sayıla bilər. Eqoist mahiyyətinə malik, şəər daşıyıcısı olan insan aqlının gücünə özünü kamilləşdirə bilər. İntellekt gücü hesabına insan digər insanlarla ünsiyyət yaradaraq qarşılıqlı fayda zəminində özünü kamilləşdirir.

İndi ayrı-ayrı tədqiqatçıların yaradıcılığına müraciət edək. *Cordano Bruno* (1548-1600) öz əxlaqi ideyalarını materialist panteizm üzərində qurur. İlk növbədə o, Allahın deoloji anlamına qarşı çıxaraq, onu təbiətə, dünya prosesinə xas olan bir bütövlülük kimi qiymətləndirir. Burada Bruno antik dövrün atomistik fəlsəfəsinə, Platonun panteizm mövqeyindən qiymətləndirilmiş təliminə, neoplatonizmə və mistikaya

¹ Гусейнов А.А., Ирриц Г. Краткая история этики. М.: 1987

müraciət edir. Brunonun fikrincə, təbii proseslərin əsas tərəfləri bir-birinə əks olsa da, bütövlükdə vəhdət təşkil edir. Əxlaqi dəyərlər də təbiətin inkişafının ayrılmaz bir hissəsidir.

Məlumdur ki, hələ Platon dövründən başlayaraq əxlaqi davranış dünyanın teoloji mənzərəsinə daxil edilirdi. Bruno isə ön plana səbəbiyyət prinsipini çəkirdi. Teoloji yanaşma (məqsədyönlülük) insan fəaliyyətinin özünəməxsusluğunu heçə endirirdi. İnsan cəmiyyətdə fəaliyyət göstərir, bu müstəqil bir sahədir, insanın ictimai varlığı, onun tarixi təcrübəsidir. Brunonun əsərlərində fərd və cəmiyyət vəhdət şəklində götürülür və öyrənilir. Bu əlaqələr fərdin və ümuminin vəhdətində özünü göstərir.

Məlumdur ki, Yeni dövrdə, eynilə İntibah dövründə fərd hərtərəfli inkişaf etmiş, mədəni, azad bir şəxs kimi qiymətləndirilirdi. Fərdin tələbatları, maraq və mənafeləri zəngin idi və onun eqoizmini də bildirirdi. Brunonun etikasında həmin fərd yaradıcı şəxsiyyət kimi öyrənilir və təhlil olunur. Egoistik fəaliyyəti seçmə insanların, qəhrəmanların yaradıcı fəaliyyətindən fərqləndirmək lazımdır. Belə insanları o, Allaha bənzədir.

Panteist yanaşmanın vacib tərəflərindən biri də subyekt-obyekt münasibətlərin vəhdət şəklində götürülməsidir. İnsan, subyekt olaraq qəhrəmanlıq zirvəsinə necə ucala bilər? Əsas şərt – ruhun öz egoist maraq və mənafeələrindən uzaqlaşaraq cəmiyyətin maraqlarına doğru istiqamətlənməsidir. Brunonun fikrincə insan fəaliyyəti əsasən üç mərhələdən keçir: hissi qavrayışdan təxəyyülə, ondan ağıla, ağılından intellektə və sonra – xalis təfəkkürə. Sonuncu mərhələdə ruh Allaha doğru istiqamətlənir, vəhy dərəcəsinə qədər ucalır.

İnsanın yaradıcı fəaliyyətində eyni zamanda fərdi və ictimai maraqlar uzlaşır. Əsil, real ictimai əlaqələr özgələşmiş şüurun aradan qaldırılmasına səbəb olur. İradə və aqlın düzgün tətbiqi ilahi başlanğıcı insanlarda daha möhkəmləndirir. Əxlaqi cəhətdən kamil insan daima mübarizədə olur, yeniləşir, irəliyə

doğru gedir. İnsan nəsli vəhşilikdən ilahiliyə doğru irəliləyir. İnsan, təbiət və Allah arasında yerləşərək, özü-özünü sərbəst şəkildə formalaşdırır. İnsan zəkası qüdrətli yaradıcı bir amilə çevrilmiş, tərəqqiyə səbəb olmuşdur, baxmayaraq ki, burada çoxlu ədalətsizlik və müxtəlif çatışmayan cəhətlər də olmuşdur və indi də var.

Bruno inkişaf etmiş əxlaqi subyekt anlayışını irəli sürür. Həmin dövrün fərdi üçün cəmiyyət fərdi maraqların təmin edilməsi vasitəsidir. Cəmiyyət fərdin fəaliyyətinin ictimai əsasıdır. Əxlaqi subyektin mahiyyətini Bruno sevgi, sevilmək baxımından qiymətləndirir. Sevən adam gündəlik alışdığı reallıqların üzərində yüksəlməyi, universal keyfiyyətlərə malik şəxsiyyətə çevirməlidir. Sevgini Bruno burada estetik və fəlsəfi mənada götürür. Bu sevgi fərdiyyət və cəmiyyətin əlaqələri arasında qarşıdurmanı aradan qaldırır. Sevgi subyektin fəaliyyət formaları və real obyektlər aləmi arasında vəhdəti ifadə edir.

İnsan varlığı daxilən olduqca ziddiyyətlidir, çünki özündə fərdi və sosial cəhətləri birləşdirir. Hisslər və intellekt arasında daima ziddiyyətlər var, çünki insanın hissləri, istək və arzuları olduqca güclüdür. Subyektiv yaradıcı qüvvənin ifadə forması fəal həyat mövqeyidir. İnsan əlindəki silah qalxan və qılınc yox, yenilməz ruh və cəmərdlikdir. Bu da elm və incəsənətlə bağlıdır ki, nəticədə həyatın ahəngdarlığı və tarazlığı təmin olunsun.

İnsanın daxilində, onun mənəvi-psixoloji aləmində baş verənlərə (əgər bunların pis, xoşagəlməz nəticələri olursa) günahkarlıq adı vermək olmaz. Hər bir insan vətən, bəşəriyyət naminə çalışmalıdır. Brunoya görə əxlaq insan fəaliyyəti, onun cəmiyyətə inteqrasiya vasitəsidir. Əməyə və asudə vaxtın nisbətinə xüsusi önəm verən Bruno əslində əməyin özgələşməsi məsələsini ortalığa qoymuşdur. Burada daha bir məsələ çox ciddi müzakirə olunur: insanın daxilən mətin, iradəli olması. Allahı insan öz daxili aləmində, onun kamilliyində axtarır

tapmalıdır. Özünüdərkətmə yolu ilə əxlaqi subyekt öz davranışının bütün ictimai şərtlərini öyrənib təhlil edə bilər. Bruno öz yaradıcılığı ilə əslində burjua dövrünə start verir.

Ümumiyyətlə Yeni dövrün əxlaqi orta əsrlərin miras qoyduğu ideologiyanın inkarından başlayır. Əxlaq transsendental mahiyyətini tədricən empirik, praktik sahəyə döndərir. Əsas rolu burada həyat təcrübəsi, zəka ilə yanaşı Allah ideyası və abstrakt əxlaqi ideyalar da oynayırdı.

Yeni dövr filosofları sırasında etik təlimlə məşğul olanlardan ilk növbədə *Mişel Montenin* (1533-1592) adı qeyd edilməlidir. Onun etikası empirik adlanır. Nə üçün? Monten öz əsərlərində müxtəlif dövr və xalqlara aid müxtəlif əxlaqi situasiyaları təhlil edir. Monten qeyd edir ki, bunları yazmaqla ilk növbədə özü ibrət dərsi alır. Monten insanın mənəvi həyatını tənqidi ruhda nəzərdən keçirir. O, ilk növbədə sağlam düşüncə baxımından hər şeyin qiymətləndirilməsi zərurətini qeyd edir. Montenin etikasında əxlaqi şəxsiyyət özü-özünü dərk edən ağıl kimi çıxış edir. Skeptisizm mövqeyindən çıxış edən bu ağıl heç vaxt bildiyi ilə kifayətlənmir. Monten empirizm mövqeyindən cəmiyyətin real həyatını qiymətləndirməyə çalışır. Belə yanaşma ehkamçılığa tam ziddir.

Monten özünün “Təcrübələr” əsərində (1580) insanın öz təcrübəsini tənqidi şəkildə işləyib qiymətləndirmək bacarığını vurğulayır. İnsan da öz “Mən”ini düşünərək, mühakimə yürüdür, öz həyat təcrübəsini fasiləsiz olaraq həzm edir. Özünüdərk, sağlam düşüncə insanın bir sosial varlıq kimi bütövlüyünü təmin edir. Bütövlük isə ilk növbədə mənəvi tərəfi nəzərdə tutur. Montenin insan və həyat, insan və təcrübə anlayışına belə yanaşması dialektik xarakter daşıyır. İnsan həyatı ziddiyyətli və mürəkkəbdir.

Beləliklə, skeptisizm mövqeyindən M.Monten yaranan burjua münasibətlərinin ziddiyyətliliyini, insanın tutduğu mövqenin ziddiyyətli xarakterini təhlil edərək, yaşadığı dövrün dəyişkənliyini və keçid xarakterini vurğulayır. Montenin etikası

tam sistemləşdirilmiş olmasa da, burada, gələcəkdə bir çox tədqiqatçılar tərəfindən istifadə oluna biləcək etik ideyalar irəli sürülmüşdür.

Ümumiyyətlə, XVI – XVII əsrlərdə Avropada hökmranlıq edən skeptisizm ideyaları əsasında ilk növbədə dini-əxlaqi ideyalar iqlim, irqi xüsusiyyətlər və digər amillərlə əlaqələndirilirdi. Montenin “Təcrübələr” əsəri XVII əsrin ən populyar kitablarından biri olmuşdur. Burada insan konkret tarixi inkişaf baxımından öyrənilmiş, dini-feodal yanaşma tənqid edilmiş, cəmiyyətin əxlaqi-sosial inkişaf istiqamətləri düşünülmüşdü.

Monten qeyd edirdi ki, dini və əxlaqi təsəvvürlər gündəlik həyatdan doğur. Ədalətliklik, dözümlülük, qəhrəmanlıq heç də dini mahiyyət daşımır; bunları dünyaya həyat gətirir. Fərdin sosial davranışı skeptisizm mövqeyindən qiymətləndirilir. İnsan bir çox real, müstəqil üzvi qüvvələrdən ibarətdir; o, emosionaldır. İnsan həyatı, onun əxlaqi tərəfi artıq teoloji baxımından yox, onun fərdi düşüncə və təcrübəsi əsasında qiymətləndirilir. Monten şəxsiyyət azadlığı ideyasını, fərdi və ictimai faydanın harmonik uzlaşması tələbini irəli sürür.

İnsanın mənəvi fəallığında aparıcı rol dostluğa ayrılır. Dostluq azad ünsiyyət, eqoizm üzərində qələbə deməkdir. Eyni zamanda dostluq cəmiyyətdə bir çox ziddiyyətli situasiyalarla üz-üzə gəlir.

Digər mütəfəkkir Pyer Beyl (1647-1706) də skeptisizm mövqeyindən mənəvi həyatı qiymətləndirir. O çalışıb ki, etikanı dindən, siyasətdən ayırsın. O, belə bir fikir irəli sürmüşdür: əxlaqın bütün qanunlarını ədalətin təbii ideyasına tabe etmək lazımdır, çünki yalnız ədalət metafizik işıq kimi dünyaya gələn hər bir insanı işıqlandırır. O, hesab edirdi ki, müqəddəs kitablarda sağlam düşüncə əsasında izah olunmayan bir şey olmamalıdır. Tarixə müraciət edən Beyl sübut etməyə çalışır ki, dindarlıq heç də birbaşa əxlaqla bağlı olmamışdır. Bir

çox misalları Beyl tarixi faktlardan tapır (papalıq idarə üsulu, səlib yürüşləri, xristianların gündəlik fəaliyyəti və s.). Bəzən xristian olmayan xalqlarda xristian olanlarda olduğu qədər yalan, qətlər, ikiüzlülük və s. heç müşahidə olunmur. Dində çoxlu fanatizm və əxlaqi pozğunluqlar var. Ateizm isə, əksinə, sağlam düşüncə və təbii abırlılığın ifadəsidir.

Beyl həm də insanın rəşional anlamında bəzi cəhətləri tənqid atəşinə tutur. Burada o, əslində dinin və fəlsəfənin ideoloji mahiyyətini ifşa edir. Bizim hərəkətləri düşüncə, dərkətmə yox, ehtiraslar və maraqlar təyin edir. İnsanı din, inam idarə etmir. Buna görə də şəxsi mənafeəni güdən insan fəaliyyətində nəzəri və praktiki davranış formalarını fərqləndirmək lazımdır. Əxlaqi davranışın özü belə ziddiyyətlidir, çünki onun sahibi canlı, müxtəlif arzuları, qabiliyyət və bacarıqları olan bir şəxsiyyətdir. Şəxsi maraqlar və dini əqidə arasında ziddiyyətlər insanı eqoizm və əxlaqi prinsiplər arasında seçim etməyə məcbur edir.

Beyl başa düşürdü ki, nəzəri ideyalar insan davranışına çox az dərəcədə təsir edir. Bəzən həmin ideyalar böyük bir dövrü əhatə edən mərhələdə yanlış şüur, ideologiya kimi yaşayır, insanları aldadır. Başqa bir paradoks da var: gözəl niyyət və pis əməl arasında əlaqə. Beyl belə bir qənaətə gəlmişdir ki, nəzəri ideyaların reallaşdırılması yolunda bəzən elə hadisələr baş verir ki, onlar davranışın əsil səbəblərini gizlətməyə çalışır. Həmin səbəblər, yəni motivasiya əxlaq üçün olduqca vacibdir. Bütövlüklə Beylin xidməti skeptisizm baxımından insan davranışının, onun ikili əxlaqi təbiətinin qiymətləndirilməsidir. Şəxsiyyətin əxlaqi davranışı empirik səviyyədə qiymətləndirilmişdir.

XVII əsrdə artıq rəşionalizm etikası formalaşmağa başlamışdır. Düşünən varlıq olan insanın əxlaqı onun real durumudur. Yeni dövrün əxlaqi təfəkkürü, nəhayət ki, dini buxovdan azad olunmağa başlamışdır. Burada ağıl insan həyatının təşkilatçısı, onun əxlaqi prinsipi, sosial mövqeyi kimi

çıxış edir. Bu dövrdə rasionalist etikasının müxtəlif variantları formalaşır.

3.3. Makiavelli. Spinozanın etik ideyaları

Nikkolo Makiavelli (1469-1527) öz siyasət fəlsəfəsində insan cəmiyyətinin, dövlətin, əxlaqın yaranmasını hadisələrin təbii gedişatı ilə izah edir; hakimiyyət də, əxlaq da insanların sosial həyatının inkişafı nəticəsində, təbiətin yad qüvvələrindən müdafiə olunmaq tələbatından irəli gəlir. Makiavellinin fikrincə, din, ictimai hadisə olaraq, dövlətin möhkəmləndirilməsində ideologiya rolunu oynamalıdır. Bununla belə, siyasət-insan fəaliyyətinin tam müstəqil sahəsidir, onun öz məqsəd və qanunları vardır. Əxlaqi ideyalar da siyasətin məqsədlərinə uyğun olmalı və onun tələblərinə cavab verməlidirlər. Siyasi fəaliyyətin yeganə meyarı - məqsədə nail olmaq, fayda verməkdir.

Ümumiyyətlə, dövlətin möhkəmləndirilməsinə nail olmaq üçün istənilən vasitəyə əl atmaq olar, o cümlədən yalana, hiyləyə və hətta zorakılığa da. İdeal dövlət və ideal hökmdar olmur; reallıq, həqiqət - acıdır, xeyirxahlığı təbliğ etmək, xeyirxah olmaq ölümə bərabərdir. Hökmdar «xeyirxahlıqdan mümkün qədər uzaqlaşmamalı, amma yeri gələndə şər yoluna də qədəm basmalıdır;» «məqsəd vasitələrə bəraət qazandırır».

Əlbəttə, söhbət şəxsi məqsəddən yox, ümumxalq, ümumdövlət məqsədindən gedir. Dövlətin mənafeyi - xalqın mənafeyidir. Xalq öz mənafe və azadlığını qoruyub saxlamalıdır. Cəmiyyətin sinfi bölgüsü müxtəlif maraq və mənafeələrin toqquşmasına gətirib çıxarır. Dövlətin idarəetmə strukturları öz siyasətində bunu nəzərə almalıdır. Makiavelli ilk dəfə olaraq siyasi problemləri din və əxlaqdan fərqləndirirdi.

Spinoza Benegikt (1632-1677) Hollandiyalı filosof olaraq öz əxlaqi təliminin əsas vəzifəsini əbədi, zəruri qanunlar əsasında hərəkət edən əbədi və sonsuz təbiət haqqında təlimə

əsaslanan nəzəriyyənin yaradılmasında görürdü. Bu qanunları “moduslar” adlandıran Spinoza qeyd edirdi ki, maddi aləmin bütün cisimləri və insanların ruhları əslində moduslardır. İnsan bədənində cisim və düşünən ruh vahid mahiyyətdir, fərq ondadır ki, biri sürəklilik baxımından, biri isə təfəkkür səviyyəsində öyrənilir. Etik ideyaların işləyib hazırlanması işində əsas şərti Spinoza insanın cismani proses və əlaqələrinin ilkin tədqiqində görürdü. Spinoza hesab edirdi ki, psixoloji metodlar mexanika və fizika metodlarına uyğun gəlir və psixi həyatın bütün rəngarəngliyini iki əsasa şamil etmək olar: ağıl (eynilə buna iradə demək olar) və ehtiraslar (affektlər). Bütün ilkin affektlər (sevinc, peşimanlıq və şövq) və onlara əsaslananlar əslində insanın öz varlığını hər bir şeylə təmin etmək istəyi üzərində əmələ gəlir. İnsan xeyir və şərin əxlaqi qanununu yox, özünüqoruma və şəxsi faydanı gözləmə istəyini əsas tutur. Həmin istəklər insan qüdrəti kimi çıxış edən fəziləti əsaslandırırlar. Spinoza azadlıq haqqında təlimini bu cür naturalist əsasları üzərində qurmuşdur.

İnsan təbiəti affektlərdən asılıdır. Spinoza hesab edirdi ki, iradə azadlığı insan davranışını əsaslandıran motivlərdən asılı deyildi. Spinoza qeyd edirdi ki, azadlıq haqqında anlayış əsla zərurət haqqında anlayışa zidd deyildir. Hər hansı bir zərurən mövcud olan predmet və yaxud hadisə eyni zamanda azad da ola bilər, əgər o, yalnız öz təbiyyətinin zərurətindən irəli gələrək mövcuddursa.

Bu mənada substansiya (təbiət və yaxud Allah) azaddır; onun mövcudluğu yalnız onun öz mahiyyəti ilə səciyyələndirilir. Bu mənada insan da azad ola bilər, çünki müəyyən şəraitdə insan affektlərin inhisarından çıxış edə bilər. Nə zaman ki, insan affekt haqqında aydın, anlaşıqlı təsəvvür əldə edir, onda həmin affekt artıq passiv bir vəziyyət kimi çıxış etmir. Spinoza göstərir ki, azadlıq dərk edilmiş zərurətdir, bu zaman insan zəruri olanı haqqında tam aydın təsəvvürlərə malik

olur. Spinozanın təliminə əsasən demək olar ki, fərqli insanlarda azadlıq müxtəlif dərəcələrdə ifadə olunur.

Beləliklə, dərkətmə affektlər qarşısında aciz olsa da, o, özü affektə çevrilə bilər (dərkətməyə sevgi). Dərkətmə sevgisi bütün qalan affektləri basıb insan azadlığının ən yüksək mərhələsinə ucala bilər. Azadlığa bu mənada (yəni dərk edilmiş zərurət kimi) nail olanlar həyatdan özünü təcrid etmiş müdrik adamlardır. Bunlar üçün həyatın mənası “Allahla olan intellektual sevgi”dir (yəni təbiətin dərk edilməsinə olan eşq). Spinozanın etika haqqında başlıca əsərləri “Etika”, “Teoloji – siyasi traktat”, “İntellektin tənzimlənməsi haqqında traktat” (yarımçıqlıq yazılıb).

O, belə bir rəasionalist fikir irəli sürür ki, əxlaqlı, müsbət davranış həqiqi biliyin nəticəsi olmalıdır. Spinoza dərkətmə pillələri və əxlaqi yüksəliş arasında münasibətləri dəqiqləşdirməyə çalışırdı. Həm də o, hesab edirdi ki, ağıllı davranış dünya harmoniyasının tərkib hissəsidir. Spinozanın əxlaqi fikrində platonizmdən irəli gələn panteist tendensiyalar müşahidə olunur. Onun avtonom subyektində rəasional dərkətmə və sevgi bir-birinə qovuşub inkişaf etməlidir. Burada fərdin abstrakt-rəasional və konkret tərəfləri arasında münasibətlər araşdırılır. Panteizm zəminində qurulan əxlaqda stoisizmin əksinə olaraq sosial tərəf qabardılır.

Spinoza yaradıcılığının erkən dövründə yazdığı “Allah, insan və xoşbəxtlik haqqında qısa traktat” (1958-1660) əsərində antropoloji məsələləri təbiət baxımından izah etməyə çalışır. İlk növbədə o, düşünmək qabiliyyətinin Allahın atributu (əlaməti) olduğunu göstərir. Spinoza özünə müasir olan ən yeni metodlarla subyekt və onun fəaliyyətini təbiət anlayışına daxil etməyə çalışır. Eyni zamanda burada “Mən” və “aləm”, “intellektuallıq” və “maddilik” anlayışlarını bir-birinə qarşı qoyur. İnsan, təbiətin tərkib hissəsi olaraq bir sıra səbəbiyyət əlaqələrindən xəbərdar olmalıdır. “Etika” (1662-1675) əsərində Spinoza varlığın ən ümumi əlaqələri haqqında yeni izahını

verir: təfəkkür, Allahın atributu olaraq yalnız münasibətdir (ilkin cisim yox). Beləliklə, əgər təfəkkür ilkin substansiya yox, reallığın qarşılıqlı fəaliyyətinin adicə funksiyasıdırsa, deməli, o, teologiya hüdudlarından çıxaraq obyektiv şəkildə izah oluna bilər.

Beləliklə, Spinozanın etik təlimində insan obyektiv şəkildə mövcud olan səbəb-nəticə əlaqələrinin təbii istək və maraqlarının bir kompleksidir. Allah isə ən ümumi qanun, hər bir şeylə zəruri əlaqə ideyasıdır. Spinoza öz əsərində ənənəvi ideologiyani – antropomorfoloji, teoloji təfəkkür formalarını tənqid edir. Teoloji təfəkkürdə ideal zəruri substansional mahiyyət (səbəbiyyət əlaqəsinin təzahürü kimi yox) kimi qiymətləndirilir. Məqsəd olmalıdır. Lakin həmin məqsədin subyekt, onun maraq və baxışları da nəzərə alınmalıdır. Burada formal şəkildə subyekt obyektə qarşı durur. Müxtəlif affektlər (eqoizm, qorxu, şöhrətpərəstlik, dini mövhumat və s.), onların zəminində yaranan antaqonizmlər özünü həmin qarşıdurmada ifadə edir.

İnsan dünyanı dərk etdikcə onun ən ümumi zəruri əlaqə və qanunlarını qavrayır, öz azadlığını zərurətin ideal ifadəsinə qədər çatdırır. Panteizm mövqeyindən Spinoza insan varlığını izah etməyə çalışır. İnsan bütün varlığı ilə Allahda təkrarlanır. Allah bütün canlı varlıqlardan ibarətdir. Spinozanın etikasının başlıca ziddiyyəti insanın eqoist mahiyyəti və dərkətmə yolu ilə kamilləşməyə nail olması, subyektin və icmanın, cəmiyyətin şüurlu sintezi arasındakı ziddiyyətdir. Həmin ziddiyyət, Spinozanın fərz etdiyi kimi, fərd tərəfindən həll oluna bilər. Lakin Spinoza bu zaman real sosial dəyişiklikləri dünyanın dərk edilməsi və onun bu yolla dəyişdirilməsi haqqında fikri ilə əvəz edir: subyekt öz eqoizmini aradan qaldırmaq üçün allaha-təbiətə intellektual sevgisini bildirir, bu da əsl dərkətmənin ali mərhələsidir. Dərkətmədə Spinoza fikri (rəyi), inamı (söhbət empirik cəhətdən əsaslandırılmış məntiqi təfəkkürdən gedir) və əslis dərkətməni fərqləndirir. Rəy əxlaqda uyğun olan – fərdi

hisslərin üzərində qurulan hərəkətlərdir. İnama (dərk edilmiş şəxsi əqidə) xeyirxah əməl, iradə uyğun gəlir. Hərəkətin əxlaqlı olması sözün və əməlin bir olması deməkdir. Hər bir insan praktiki, real şəkildə obyektlər dünyası ilə öz birliyini göstərməlidir.

Spinoza “Etika” əsərində göstərir ki, eqoizm fərdin yaşaması üçün elementar bir əsasdır. O, abstrakt və konkret təfəkkürü, adi şüur və nəzəri dərkətməni fərqləndirməklə insanın gündəlik davranışında yaranan ziddiyyətləri izah edib həll etməyə çalışır. Dərəkətmənin ən aşağı pilləsi ilə fərdin eqoist ehtirasları və yanlış təsəvvürləri əlaqəlidir. Eqoizmin özünün də növləri var. Eqoizm müəyyən mərhələyə qədər əsaslandırılıla bilər. Düşüncə dərin olmayan qorxu, paxıllıq, nifrət və s. kimi hisslər ilə yaşayır.

Gündəlik şüuru Spinoza antropomorf və teoloji kimi xarakterizə edir. Mədəniyyətin müxtəlif formalarında din öz teoloji təfəkkür formasını yaradır. Teologiya səbəbiyyət prinsipinin əksidir. Beləliklə, Spinoza dinə qarşı çıxan, mexanistik – materialist psixologiyani və davranış nəzəriyyəsini yaradır. Spinoza həm də insan subyektinin əxlaqi – sosioloji təsvirini verir. Bu baxımdan ruh və bədən vəhdətdə götürülür. Bədən hərəkət və sabitliyin elementar qanunlarına tabe olduğu kimi, ruh da üç affektin ixtiyarındadır: həzz alma, ağrı (əziyyət) və istəklər (arzular). Hisslərin bütün mümkün olan zənginliyi həmin üç sahənin zəminində qurulur. Hər bir insan özünün mənliliyini, eqoizmini qoruyaraq, öz həyatını, varlığını təmin etməklə həm də öz hökmranlığını, kamilliyini artırmaq istəyir ki, daha çox azad və müstəqil olsun. Bu, böyük olsa da, əlçatmaz məqsəddir.

Affektlərə tabe olan fərd öz subyektivliyinin dustağına çevrilir. İnsanlar gərək öz davranışını düşüncə və biliklər vasitəsilə idarə etsin. “Etika” əsərinin dördüncü hissəsində Spinoza ictimai həyatı mexaniki materializm əsasında izah etməyə çalışır. Ayı-ayrı atom kimi hərəkət edən və fəaliyyət

göstərən insanlar öz faydasını güdür və ilk növbədə özünü qoruyur. Bir çox subyektiv əxlaqi motivlərin daha dərin əsasları və səbəbləri öyrənilməli, buradan çıxış yolu axtarılmalıdır. Həmin çıxış yolu insanların bəzi hüquqlarının dövlətə ötürülməsidir ki, qalanlar qorunub saxlanılsın. Dövlət ehtiyac və zorakılığın məhsuludur.

İnsan ruhunun başlıca vəzifəsi affektlər üzərində ucalmaq, onlara ağıl vasitəsilə qalib gəlməkdir. Buna ruh azadlığı deyirlər. Dərkedən ağıl affektlər üzərində hökmranlığı ağıl inkişaf dərəcəsindən asılıdır. Ağıl vasitəsilə dünyanı, onun vəhdətini, substansiyası və atributlarını dərk etmək olur. Ağıl inkişaf etdikcə praktik mövqeyə çevrilir, sevgi səviyyəsinə ucalır. Bu, intellektual sevgidir, insanı təbiətlə birləşdirən, dünyanın qarşılıqlı əlaqələri ilə bir götürülən sevgi.

Əxlaqi kamillik seyretmənin ali mərhələsinin nəticəsidir. Burada subyekt obyektlə tam eyniyyət təşkil edir. Bununla belə, bunun əksinə olaraq insanda praktiki zəka olduqca fəaldır. Praktiki ağıl vasitəsilə insan özünü təbiəti istifadə etmək üçün yaradılmış bir obyekt olduğunu düşünür. Əxlaq insana, onun təbiətlə bütövlülüyünü qaytarır, yəni həm affektlərə qalib gəlməyə köməklik edir, həm də ruhun avtarkiyasını (daxili sabitliyini) təmin edir. Əxlaqın daha bir vəzifəsi ondan ibarətdir ki, insana özgüləşmənin qarşısını almağa köməklik göstərsin. Əxlaq eqoist olan insanda daxili intizamı təmin edir. Eyni zamanda intellektual sevgi vasitəsilə insan öz-özü üzərində yüksələrək təbii bütövlüyə qovuşa bilər.

İnsan o zaman azad olur ki, o, həmin vəhdəti bütövlülüyü əbədiyyət baxımından dərk edə bilər. Savad, bilik insanı azadlığa daha sürətlə aparır. Həmin azadlıq əslində dərk edilmiş zərurətdir.

3.4. Tomas Hobbsun əxlaq haqqında ideyaları

Yeni dövr fəlsəfəsinin daha bir görkəmli filosofu *Tomas Hobbs* (1588-1679) özünün əxlaq haqqında ideyalarını bir neçə əsərində əsaslandırmışdır: “Leviafan və yaxud kilsə və vətəndaş dövlətinin materiyası, forması və hakimiyyəti” (1651), “Azadlıq və zərurət haqqında” (1654), “Fəlsəfənin əsasları” trilogiyası (1642-1658). Hobbs öz əsərlərində hakimiyyətə və faydaya istiqamətlənmiş eqoist fərdi təsvir edir. Siyasət və dinlə yanaşı əxlaq da sosial mahiyyət daşıyır, insanlar arasında şərti razılaşma əsasında formalaşmış tətbiq olunur. Hobbsun antropologiya, etika və siyasət haqqında ideyaları maarifçilik ideyalarına əsaslı şəkildə təsir göstərmişdir.

Hobbs hesab edirdi ki, insan üçün davranış qanunları təbiət qanunları qədər zəruri və ciddidir. Onun dövründə varlıq haqqında təlimdə materiyanın iki varlıq forması nəzərdə tutulurdu: elementlər və onların münasibətləri. Varlığın bütövlüyü burada yaranan münasibətlər sistemi ilə təmin olunur. Hobbs ardıcıl olaraq mexaniki materializm ideyalarını hüquq, siyasət və əxlaq haqqında təlimlərdə tətbiq etmişdi. Hobbs dövləti “süni insan”, “siyasi cisim” adlandırır. Hakimiyyət dedikdə Hobbs azad və düşünülmüş bir razılaşmanı nəzərdə tuturdu: bu zaman fərdlərdən onların hüquqları (minimal dərəcədə) dövlətə, sosial orqanizmə ötürülür.

Hobbs öz etikasında əsas diqqəti insan xasiyyətinə, burada hökm sürən zorakılıq və hökmranlıq meyillərinə verir, fərdlərarası təbii vəziyyətləri hamının hamıya qarşı mübarizəsi kimi qiymətləndirir. Onun qəti qənaəti budur ki, din, siyasət, əxlaq fərdlər arasında yaranan münasibətlər zəminində qiymətləndirilməlidir. Cəmiyyət insanlardan və onların arasında formalaşan münasibətlərdən ibarətdir. İnsanın özünüqorumaq instinkti üzərində qurulan münasibətlərdən irəli gələrək, onun bütün antropoloji keyfiyyətlərini, bütün sosial

aləmi xarakterizə etmək olar. Fayda anlayışı da özünüqorumaq meyindən irəli gəlir.

Cəmiyyəti tənzimləyən qüvvə - müqavilədir. Burada düşüncənin, idrakın rolu olduqca böyükdür. Əgər insanın təbii vəziyyətində ağıl onun köməyinə gəlib çıxmayıbsa, onda onun ömrü qısa və iyrənc olur. Ağıl üzərində sivilizasiya qurulur, o, təbiətin təzyiqindən azad olur. Hobbsun fikrincə, əxlaqın da mənbəyi – eqoizmin davamı olan zorakılıqdır. Əxlaqi dəyərlər fərdlərin qarşılıqlı əlaqələrin xüsusi növüdür. İnsanın özü də ictimai münasibətlərin məcmusudur. Hobbs yazırdı ki, insanın dəyəri ondan zorla qoparda biləcəyimiz bir şeydir, yəni onda bizim ehtiyacımız olduğu qədər və ona verilən qiymət qədərdir. Hobbs göstərir ki, insanların bir-birinə olan hörməti və yaxud yabançı münasibəti dəyər sayılır; ənənəvi etikada irəli sürülən son, ali məqsəd və ali fəzilət əslində yoxdur.

Hobbs göstərir ki, əxlaqi keyfiyyətlər hakimiyyətə can atmadan irəli gələn münasibətlər üzərində qurulur. Əxlaqi sərvət hörmətə layiq olan hər bir şeydir. Hörmət hakimiyyətin sosial ifadəsidir: kiməsə təbə olmaq ona hörmət göstərmək deməkdir. Ləyaqət insana dövlət tərəfindən verilən qiymətdir. Sevgi, qorxu da hakimiyyəti tanımaqla bağlıdır. Bunu qənaətcilik, ədalətlik haqqında da demək olar. Bütün əxlaq faydalılığı bildirən real qaydalar sistemidir. Əxlaq əslində həm də sosial həyatın tənzimlənmiş formasıdır, çünki onlar dəyişkən olan faydalılıq münasibətlərini bildirir.

Hobbs öz əxlaq nəzəriyyəsində həm də real insanda müxtəlif meyllərin və qüvvələrin niyyətini araşdırmağa çalışmışdır. İnsan şəxsiyyətinin əsasını onun emosionallığı təşkil edir. İnsan ehtiraslar hesabına özünü ucaldır. Var-dövlət, biliklər, hörmət – bütün bunlar yalnız hakimiyyət növüdür. Bunların nəminə kimsə hərəkət etməyə can atırsa, hər şeyə qadir ola bilər. Hobbsun əxlaq haqqında ideyaları Mandevil, Bentam, Helvetsi, Lametrinin yaradıcılığına təsir etmişdir.

3.5. Rene Dekartın görüşlərində əxlaqın təbii-elmi izahı

Həmin dövrün daha bir görkəmli nümayəndəsi *Rene Dekart* (1596-1650) ilk dəfə olaraq əxlaqın təbii-elmi izahını verməyə çalışmışdır. Onun əxlaqi ideyaları əsasən “Qəlbin istəkləri” (1649) əsərində, Şahzadəyə məktublarında (1645), “Metod haqqında mühakimələr” (1637) əsərinin üçüncü hissəsində öz ifadəsini tapmışdır. Dekart psixi proseslərin səbəblərini materializm, səbəbiyyət mövqeyindən izah etməyə çalışır. İnsanda iki tərəf (cismani və mənəvi) bir-birinə zidd mövqedə durur. Bu mövqelər arasında emosional sahə var ki, altı hissi əhatə edir: heyrat, sevgi, nifrət, arzu, sevinc, kədər. Hisslər subyektin hərəkətlərində davamlılığı və təsirliliyi təmin edir. Emosiyalar hesabına düşünən ruh özünü qorumaq məqsədilə ətrafdakı predmetlər aləm ilə əlaqələr yaradır.

İnsanda düşüncə, iradə, hissələr qarşılıqlı təsirdə olsalar da, bir-birindən fərqlidir. Dekart reflekslər haqqında yazır. Göstərir ki, onların əsasında stereotiplər yaranır. İnsanın emosional aləmi özündə cisimi və düşünən substansiyanı birləşdirir. İstəklər verilən siqnalları o dərəcədə gücləndirirlər ki, onlar düşünən ruhun daima diqqət mərkəzində olur. Ruh hissələri cilovlayaraq onlar vasitəsilə bədəni idarə edir.

Dekart insanın hiss və emosiyaların mexaniki-materialist izahını verməyə çalışır. İnsan bir növ avtomat olaraq psixi proseslərin (istəklərin) hesabına ətraf aləmə uyğunlaşır və yaxud onunla ziddiyyətə girir. Dekart öz etik və psixoloji ideyalarını səmərəlilik prinsipi əsasında düzür. Ağıl affektləri (sevgini, kədəri, sevinci, ləzzəti) ona görə tənzimləyir ki, minimum xərclərlə maksimum səmərə qazansın. Əxlaqda səmərəlilik əlverişli hərəkət və hissələrin müsbət tarazlığıdır. Dekart öz ideyalarının izahında və əsaslandırılmasında heyvanların öyrədilməsində əldə edilən təcrübəyə də müraciət edir. İnsanı da öyrətmək, onda yüksək intizamlılıq və iradəni

formalaşdırmaq olar. Hətta ən zəif adamlarda möhkəm xasiyyət və iradəni tərbiyə etmək mümkündür.

Ehtiraslar insan həyatında böyük əhəmiyyətə malikdir. Əxlaq həmin hiss və ehtirasları cilovlamağa köməklik edir. Dekartın əxlaqı təbii-elmi, psixoloji cəhətdən əsaslandırmaq cəhdi, onun bu səhədə böyük xidməti kimi qiymətləndirilməlidir. Beləliklə, Dekart öz analitik psixologiyasında subyektdən olan üç hissəni fərqləndirir: cisim (cismani maşın), emosionallıq (ehtiraslar), ağıl (anadangəlmə ideyalar və təsəvvürlərin abstraksiyaları). Bu üç hissə bir-birinə zidd olduğu üçün insan çox əzab çəkir. Məsələn, ehtiraslar nə qədər güclü olsa, onların təsiri bir o qədər zərərli və ağır olur. İnsan öz hisslərini cilovlamağı bacarmalıdır.

Dekart insanın sosial həyatında da əxlaqi normaları təhlil etməyə çalışır. Burada dəyərlər problemi gündəmə gəlir. Burada da insan ruhunda güclü mübarizə gedir, “cismani ruhlar” ağıla üstün gəlməyə çalışır. Ağıl da öz növbəsində ehtirasların təzyiqinə müqavimət göstərir. Ağıl vasitəsilə insan praktiki həyatın ziddiyyətlərini fəth etməyə çalışır. Dekart inanırdı ki, hər bir savadlı fərd öz təbii ağılı vasitəsilə sosial həyatın ziddiyyətlərini aradan qaldıra bilər. Mexaniki materializm real həyatda maddi ictimai münasibətlər əsasında formalaşmış ictimai şüur forması kimi meydana gəlmişdir.

Dekartın yaradıcılığında stoisizm ideyalarının da təsiri olmuşdur. Stoiklər təbii qanunların, siyasi hökumranlığın təbii qanunlarının və ayrılıqda götürülmüş fərdin həyatının vahidliyi ideyasını irəli sürmüşlər. Burada hissi dünyanın illüзор təsvirinə son qoymaq cəhdi özünü bildirir. Dekart da həmin mövqedən çıxış etməyə çalışmışdı. İnsan azadlığı nə deməkdir? İnsan o zaman azad ola bilər ki, öz müstəqil düşüncə bacarığı ilə emosional sahəsini cilovlaya bilsin. Ağılın özündən məmnun qalması ən ali fəzilətdir. Beləliklə, rasionalist etikada hər bir fərd öz ağılının gücünə özünü təsdiqləyə bilər.

Dekartın fikrincə, ağıllı davranış üçün iki şey kifayətdir – həqiqətin dərk edilməsi və ondan faydalı şəkildə istifadə edilməsi.

Eyni zamanda hər bir insanın əxlaqi azadlığı mövcud təbii və sosial şərait ilə məhdudlaşır. İnsan gərək unutmasın ki, o, böyük bir bütövün, yəni kainatın bir hissəciyidir. O, şəraiti olduğu kimi qəbul etsə, hər bir vəziyyətin yaxşı, faydalı tərəfini də görə bilər. Əxlaqlılıq elə ondan ibarətdir ki, insan əbədiyyəti düşünsün, öz taleyini alın yazısı kimi qəbul etməklə ondan razılıq etsin. Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Dekartın əxlaqi ideyaları özündə stoizmi, epikürçülüğü və skeptisizmi birləşdirir. İnsan eyni zamanda təbiətin bir hissəsi olaraq ona qarşı durur. İnsan təbiətin üzərində ucalmaq üçün gərək özündə abstrakt-məntiqi xüsusiyyətlər formalaşdırsın. Onun həyat mübarizəsində arzular və maraqlar heç də onu xoşbəxt etmir, əksinə, bu onun üçün bir təhlükədir. İnsan həmişə özü üzərində qalib gəlməyə çalışmalıdır. Dünyanı yox, özünü dəyişdirmək daha asandır.

Həmin dövrdə Qərbi Avropada bu barədə yazıb – yaradanlar sırasında digər maraqlı tədqiqatçıların adlarını da qeyd etmək olar: A.Şeftsberi, F.Hatçeson, B.Mandevil və s.

Sensualizmdə naturalizm mövqeyindən belə bir fikir əsaslandırılırdı ki, əxlaq, insanın təbii tələbat və arzularının sosial mühitdə necə qarşılınmasından asılı olaraq mənəvi dəyərlər şəklində formalaşır. Əxlaqın inkişafının tarixi mərhələləri var.

3.6. C.Lokkun əxlaqi ideyaları

Belə bir mövqedən ingilis filosofu *C.Lokk* (1632-1704) çıxış edirdi. O, əxlaqi ideyaları öz pedaqoji əsərlərində izah etməyə çalışmışdır. Onun məşhur əsərləri – “Təlim haqqında bəzi fikirlər” (1693) və “İnsan zəkası haqqında mühakimə”dir.

Təlim-tərbiyə ilə bağlı Lokk öyrədir ki, insan dini mövhumatdan uzaq olmalı, köhnə ehkamçılıq üzərində qurulan təhsilə son qoyulmalı, insan ancaq fayda verə biləcək praktik bacarıq və qabiliyyətlər aşılmalıdır. Əxlaqın əsas dəyərləri təfəkkür müstəqilliyi və təbii inamdır. Bu isə şəxsiyyətin mənəvi azadlığı üçün bir əsasdır.

Lokk həm də hesab edirdi ki, hər bir nəzəri bilik gündəlik həyatda gətirə biləcəyi fayda baxımından qiymətləndirilməlidir. Ayrılıqda götürülmüş fərdin utilitar mövqeyi ictimai inkişafı necə üst-üstə düşə bilər? Lokku əslində elə bu məsələ düşündürürdü. Lokkun etikasının əsas qəhrəmanı yalnız öz faydasını axtaran, bununla belə hər şeydən ehtiyatlanan centlmen və onun məziyyətləridir. Lokkun da təlimində, Dekartda olduğu kimi, ağıl ehtiraslara nisbətə cilovlayıcı, cəzaverici funksiya yerinə yetirir.

Lokkun verdiyi tərifi görə əxlaq fərdlərin ixtiyarı hərəkətlərinə qarşı çıxış edən və həmin hərəkətləri həm onun özünə, həm də cəmiyyətə fayda verə biləcək istiqamətə yönəldən qaydalar toplusudur.

Əxlaqi qaydaları həm təbii hallardan, həm də süni şəkildə yaradılmış qəti şəkildə gözlənilməli olan qaydalardan fərqləndirmək lazımdır. İctimai münasibətlər əslində müəyyən qaydalar toplusudur. İnsanlar öz düşüncə və fikirlərini gündəlik həyatın tələblərinə uyğunlaşdırır və bu zaman şeylərinə və hadisələrin həqiqətini və məntiqini gözləmirlər, ona görə də cəmiyyətdə qaydalar rahat, faydalı olmalıdır. Əslində bu, empirik mövqedir.

Həmin qaydalar əsasında insan sosial həyatını tənzimləyir. Sosial normalar zəruridir, çünki faydalıdır. Özbaşınalıq da qaydaların köməyi ilə sosial cəhətdən normal bir hala çevrilir. Normalar faydalı olduğu üçün zərurətə çevrilir. Lokkun belə baxışlarının formalaşmasında Hobbsun təsiri şübhəsizdir. Burada gündəlik təcrübə fərdə aid olduğu üçün bir növ onun öz təbii tələbatlarını ödəyə biləcək bir mühit kimi

qiymətləndirilir. Lökkun fikrincə, zəruri davranış qaydaları belə qiymətləndirilməlidir: əxlaqi xeyir və şər bizim başqa bir qanunla razı olub-olmamağımızı bildirir. Həmin qanuna görə hər hansı bir şəxsi əxlaqi qaydaları pozduğu halda cəzalandırırsaq, onlara riayət etdiyi halda isə onu mükafatlandırırıq. Həmin iki yolla insan davranışını biz, tənzimləməyə bilərik. O, yazırdı ki, allah insana yaşamaq üçün, mömin olmaq üçün bütün şərait yaratmışdır, insanlar gərək elə bununla, yəni allahın lazım bildiyi ilə kifayətlənsinlər.

3.7. Bernard Mandevil, Şeftsberi və Hatçesonun etikası

T.Hobbsun etikasının tənqidi xəttini ingilis filosofu və həkimi *Bernard Mandevil* (1670-1733) davam etdirmişdir. Onun kiçik “Arılar haqqında lətifə” (1705) əsəri cəmiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır. O, hesab edirdi ki, sosial davranış insanın özünü istəmək hissi üzərində qurulur. Əxlaqi məziyyətlər yalnız həmin eqoizmin dəyişdirilmiş bir ifadəsi ola bilərlər. İnsan cəmiyyətinin qüdrətli mühərriki məhz eqoizmdir.

Özünü istəmək əslində özünü qorumaq, yaşamaq resusları uğrunda mübarizə aparmaq, təbiətə sipər gəlmək, digər insanlara qarşı çıxmaq deməkdir. Özünü sevmək hissi cəmiyyətdə ümumi düşünən mühit yaradır ki, cəmiyyət bunun əsasında daha da möhkəmlənir. Hər kəs çalışır ki, başqası tərəfindən tanınsın və qəbul edilsin. Nəticədə əxlaqi qaydalar, razılaşıdırılmış qarşılıqlı tanıma və hörmət yaranır. Əslində isə eqoizm hər bir davranış hərəkətinin arxasında gizlənir: “ən cılız adam özünü ən böyük ləl-cəvahir sayır; eqoist insanın ən böyük arzusu isə ondan ibarətdir ki, bütün dünya onun böyük dəyərini qəbul etsin. Ən böyük şöhrətpərəst adam əslində ən böyük eqoistdir. “İnsanlar öz zəif nöqtələrini gizlədərək guya ümumi rifahın və xeyrin çarçısı olduqlarını var qüvvəsi ilə sübut

etməyə çalışırlar; əslində isə onlar fəzilətlərin çətin, əziyyətli yolu ilə getməyə heç qadir deyillər”.

Egoizm insanı özünü qorumaq mətləbindən irəli gəlir. Bu, bir zəruri haldır. Bütün eqoist ehtirasların və arzuların çiçəklənməsi sənaye və ticarətin inkişafı üçün əsl mühərrikdir. İnsan dolanmaq üçün gecə-gündüz çalışmalıdır. Onun sosial təbiəti iki özək üzərində qurulur, hədsiz dərəcədə çoxlu tələbatlar və onların ödənilməsi zamanı qarşıya çıxan və artmaqda olan maneələr. İlk növbədə söhbət maddi tələbatlardan gedir. Əxlaqi münasibətlər, əxlaqi şüurun formaları cəmiyyətin əsası olan maddi istehsalın xarakterindən asılıdır.

Burada o, xüsusi olaraq hakim sinfin rəsmi əxlaqını qeyd edir. Rəsmi altruizm fərdlərin real eqoizminə qarşı duraraq, ictimai həyatın zəruri “illüziyanı” yaradır. Bu, dövlətdir. Əslində ümumi rifah ideyalarının arxasında hakim sinfin eqoist maraqları durur. Beləliklə, davranışın əxlaqi formaları əslində sosial münasibətlərin təbii davamı və nəticəsidir. Əxlaq müəyyən münasibətlər, insanların əlaqəsidir.

“Ali hisslər” altruist xarakter daşıyır; əxlaqi hissi pulla satın almaq olmaz. Varlığı, Kainatı yaradan ali zəka insanın daxili gözəlliyini də yaradır; bu daxili gözəlliyin cazibəsi heç də xarici olandan az deyil. Məhz “təbiətin yaradıcısı” Allah insanlara “gözəllik və ahəngdarlıq həzzini qavramaq” qabiliyyətini bəxş etmişdir. Bununla belə Hatçeson da din və məənəviyyətin fərqli olmasından bəhs edirdi. Dini əxlaq əslində eqoizmə dəstək verərək insanlarda riyakarlıq hissini formalaşdırır. Xeyirxahlıq eqoizmdən daha geniş yayılmışdır; ümumiyyətlə, eqoizmin də müsbət tərəfləri var: hər bir insan, başqasına zərər vurmada öz qayğısına qalmalıdır.

Şərəf gətirib çıxara biləcək səbəblər kimi əsasən psixoloji durum, digər insanlar haqqında yanlış təsəvvürlər və s. göstərmək olar.

Beləliklə, Bernard Mandevil orijinal etik nəzəriyyənin müəllifidir. Müəllifi bəzən əxlaqsızlıqda və ateizmdə təqsirləndiridilər. Onun adı yuxarıda çəkilən əsərinin başlıca ideyası əxlaqi yaxşılıq və ictimai rifahın bir-birinə uyğunlaşdırılmasıdır. Müəllifin gəldiyi qənaət belədir: öz cəmiyyətində şərin təzahürləri və xassələri zəruri və faydalıdır. Mandevil insan münasibətləri sisteminin kəskin tənqidini verir, hərislik, qazanc ruhunu pisləyir. Alleqorik olaraq, burada zəhmətkeş arı pətəyi timsalında əməksevər, varlı və qüdrətli millət” təsvir olunur, “bununla belə burada bir çox şəxsi ifadələri də çiçəklənir, məsələn, hərislik, yalan, ikiüzlülük, şöhrətpərəstlik, avaraçılıq, israfçılıq və s. Buna baxmayaraq, pətək sakinləri öz həyatından çox razı idilər, çünki şərin təzahürləri həyatı yaxşılaşdırır, onu irəliyə doğru aparır”.

Şeşsberi və Hatçesondan fərqli olaraq, Mandevil insan təbiətində anadangəlmə altruizmi inkar edir, burada eqoizmin üstünlüyünü sübut etməyə çalışmışdır. Əxlaqi dəyərlər və normalar insan, daha dəqiq desək, siyasətçi, qanunları tərtib edən, ağıllı adam tərəfindən yaradılır. Tarix boyu insanlara öyrədirdilər ki, onlar öz eqoist meyllərini boğub digərlərinin maraqlarına üstünlük versinlər. İlk növbədə burada şöhrətpərəstlik və yaxud öyünmək qabiliyyəti nəzərdə tutulurdu. Buna uyğun olaraq insanları dil ilə şirnikləşdirərək, onlara vicdan anlayışını da öyrətməyə başladılar.

Əxlaq insanın ictimai varlığa çevrilməsi üçün bir alətdir. Bu alətdən istifadə edərək insan öz davranışını tənzimləyir, mədəni və sosial həyatı nizamlayırdı. Yaxşılıq edən insanlar hörmət və ehtiramla qarşılanır, bu isə onlarda qürur hissi oyadır. İnsan fəaliyyətini istiqamətləndirən, təhrik edən məhz əxlaqdır. Mandevil cəmiyyətin təbiəti haqqında yazırdı ki, “bizi fəaliyyətə məcbur edən zülümkarlıq, aclıq, susuzluq, çıpaqlıqdır, bunların ardınca bizim şöhrətpərəstliyimiz və həzz almaq istəyimiz, bizim tənbəlliyimiz və ardıcıl olmamağımız bütün sənətlər, elm, incəsənət, məşğuliyyət və istehsalın dahi

təhrikedicisidir". İnsan yalnız öz həyatı tələbatları və praktik maraqlarının təsiri altında sosial varlığa çevrildi. Belə şərait olmasaydı, insanlar bir-birindən təcrid vəziyyətdə yaşayırdılar.

Antoni Eş Kuper Şeftsberi (1671-1713) etika və estetika üzrə əsərlərini bir kitabda çap etdirmişdir. Onun "İnsanların, adətlərin, rəylərin, zamanələrin təsviri" adlı bu kitabında (1711) insan problemi gözəllik və ləyaqətin etik və estetik prinsipinin vəhdəti baxımından araşdırılır. Bizə məlumdur ki, bu prinsip əvvəllər antik estetikada, sonralar isə İntibah dövrünün fəlsəfəsində öz ifadəsini tapmışdır.

Şeftsberi sübut etməyə çalışır ki, gözəllik və ləyaqət, gözəllik və cəmərdlik əslində eyni bir şeydir: Platon və Aristotel tərəfindən gözəlliyə verilən tərif nəzərə alsaq (burada onun əsas əlamətlərinin – mütənasiblik və proposionallıq olduğu göstərilir), onda görmək olar ki, onlar həmin tərfi həm də yaxşıqla, cəmərdliklə uzlaşdırırlar. Şeftsberi də buraya əlavə edir ki, "məsələn, zövq aləmində biz, təbii ki, simmetriya və yaxud nizam ideyası olmadan ötüşə bilmirik. Qəbul etməliyik ki, proporsional və düzgün münasibət və yaxud vəziyyət əslində hər bir predmet üçün həqiqətən təbii və düşərlidir. Şeftsberi hesab edirdi ki, əxlaqi gözəlliyin məzmunu qəlb arzularının ahəngdar vəhdətini təşkil edir.

Şeftsberi bu mənada T.Hobbsun eqoizm haqqında fikrini qəbul etmirdi (guya eqoizm, yəni xudbunlik insan davranışının əsas stimuludur). Şübhəsiz, eqoizmlə bağlı müxtəlif affektlər var (affekt – həyəcan, hirs deməkdir); məsələn, özünüqoruma hissi, həyata sevgi, xoşbəxtliyə can atmaq və s. Lakin bunlar başqa adama o zaman zərər gətirə bilərlər ki, ona bütövlükdə hakim olsalar. Eqoistik affektlər təbii affektlərə nizamlanır və tənzimlənir (məsələn, xoş rəğbət, xeyirxahlıq, mərhəmət və s.) "Sosial hiss" və yaxud "sosial duyğu" da var ki, o, insan nəsli ilə şərik olma, yekdil olma hissi kimi qiymətləndirilməlidir.

Adları çəkilən affektlərlə yanaşı Şeftsberi insan təbiətinə zidd olan affektləri də, o cümlədən kin, məkrilik, paxıllıq,

qisasçılıq və s. göstərir. “Belə hissləri özündə yaşadan insan digərlərə zərər gətirməklə yanaşı özü də bədbəxt olub tənha qalır. Belə insan qəlbində həmişə bədbəxt və tənha olur. Bu insanın qəlbi özündə vəhşilik və eybəcərliyi daşıyan bir səhraya bənzəyir. İnsan cəmiyyətdə yaşamaq üçün yaradılıb”¹ (yenə orada). İnsan qəlbinin təbii vəziyyəti – altruzizmə üstünlük verməklə eqoist meylləri və affektləri fəth etməsidir. İnsan cəmiyyəti ona görə durur və yaşayır ki, burada insanlar ictimai həyata meyllidirlər. Belə cəmiyyətin əsası və qarantı dövlətin mütləq hakimiyyəti yox, insana təbiət tərəfindən bəxş edilmiş “əxlaq hissi” dir. Bu hiss yalnız insana xas olaraq, əxlaqi şüurun ali formasını təşkil edir. Bunun vasitəsilə insan digər hissləri, affektləri qiymətləndirə bilir.

Beləliklə, Şfetsberi əxlaqi rəşionalizmə qarşı çıxış edir, mənəviyyatın əsasında əxlaq hissini yerləşdirirdi. Öz müəllimi və ideya mənbəyi C.Lokkdan fərqli olaraq, Şfetsberi anadangəlmə mənəvi prinsiplərin olması ideyasına qarşı çıxış edirdi. Xatırladaq ki, Lokk əxlaqi prinsiplərin nisbiliyini və dəyişkənliyini vurğulayırdı, göstərirdi ki, bu prinsiplər mühitdən və tərbiyədən çox asılıdır. Şfetsberi isə bunu bu cür olmasını qəbul etmir, göstərir ki, mənəviyyat avtonom, özünəməxsus xarakter daşıyır.

O, təbiəti mənəvi-cismani sintez və bütövlüüyün nizamı kimi qiymətləndirir, fəzilətdə isə nizama sevgini, ölçülülüyün gözəlliyini görür. Onun etikasını estetika ilə sıx əlaqəlidir və onun fəlsəfi dünyagörüşünün əsasını təşkil edir. Onun başlıca əsəri “Əxlaqçılar” (1709) adlanır. İnsan öz istək və arzularını ağla qarşı qoyur. Ağıl insanın fərdi təbiiliyini əsarətə alır, təbii hal və fəaliyyətdə olan ruh arasında məsafə yaradır.

Şfetsberi materiyanı panteizm mövqeyindən şərh edir, burada totallıq (daxili bütövlülük) kimi xüsusiyyəti göstərir. İnsan, estetik düşüncəyə malik bir varlıq olaraq daxili qüvvələrinin yüksək harmoniyasına malikdir. Yaradıcı fəaliyyət

¹ Гусейнов А.А., Ирриц Г. Краткая история этики. М.: 1987

hisslər və zəkanın harmonik bütövlülüynü təmin edir. Burada elm, incəsənət, əxlaq kimi sahələr var. Şeftsberi cəmiyyətin bütövlülüynü nizamın estetik duyumunda görür. O, əxlaqın əsas anlayışlarından biri olan xeyiri də təbiətin estetik izahına daxil edir. Əslində isə bu insan tərəfindən yaradılmış nizam və proporsiyaların ictimai formasıdır. Əxlaq vasitəsilə dünya estetikasının daxili, sosial – tətbiqi təkrar istehsalı aparılır. Şər isə sosial simmetriyanın təhrifi və yaxud pozulması deməkdir. Bunun səbəblərindən biri həm də ictimai qaydaların avtoritar xarakteridir.

Şeftsberinin fikrincə, etika və estetika bir-birini tamamlayır: gözəllik həm də xeyirlidir və əksinə, xeyir gözəllikdir dedikdə Şeftsberi ilk növbədə obyektiv təbii gözəlliyi nəzərdə tutur. Bu mənada Şeftsberinin sonradan İ.Q.Herder, İ.V.Höte, F.V.Y. Şelling və Q.V.F.Hegelin estetik ideyalarına təsiri güclü olmuşdur. Onun əsərində əxlaqi simmetriya estetik təbii qanun üzərində qurulur. Burada əslində söhbət sosial bərabərlik şəraitində inkişaf edən cəmiyyətdən gedir.

Əxlaq aləmi böyük təbiətin qanunlarının davamıdır. Təbii səbəbiyyət qanunlarını dərk etdikcə insanlar öz daxili davranış strukturu və mahiyyətini dərk edir. Şəxsiyyət o zaman əxlaqlı olur ki, o ali proporsiyayı, gözəl nizamı gözləsin burada, hakim və tabelikdə olan hissələr qəbuledilməzdir. Şeftsberi bu mənada dini etikanı tənqid atəşinə tutur. Din əslində əxlaqın özgələşmiş formasıdır. Allah insanın ən uca fəzilətlərin mütləq ifadəsi, təcəssümüdür.

Onun fikrincə, əxlaqi hissələr həmrəylikdən, nəzakətdən, başqalarına qarşı ürək yanğısından başlayır. İnsanın mənəvi davranışının əsasında mənəvi ədalətsizliyi fərqləndirmək bacarığı durur. Əxlaqi hiss əslində qarşılıqlı borcun anlanması deməkdir. Ədalətlik, doğruluq, başqasına yardım etməyə hazır olmaq kimi əxlaqi dəyərlər qarşılıqlı olaraq insanların bərabərliyinə əsaslanır. Cəmiyyətin əsas problemi isə təbiət və

sivilizasiyanın qarşındurmasıdır. O, cəmiyyətdə avtoritarlığa və zorakılığa qarşı çıxış edir.

Həyata eqositcəsinə münasibət bir çox mənfi halların səbəbidir. Belə vəziyyətdə azadlıqdan, həyatdan məmnunluqdan söz gedə bilməz. Bəzən ümumi məqsəd naminə görülən sosial hərəkət eqoistcəsinə repressiyalar və zorakılıq dəhşətləri ilə nəticələnə bilər. Məs. insan müharibədə həm qəhrəman, həm də zülmkar adını qazana bilər. Yaxşılığı qoruyub saxlamaq üçün təşəbbüskarlıq, nizama, harmoniyaya, əxlaqi hərəkətin səmimiliyə hörmət bəsləmək lazımdır.

Egoizmdən uzaqlaşmaq üçün insan gərək ictimai – mədəni münasibətləri qursun, öz sosial mahiyyətini dərk etsin. İctimai duyum, birlik – tarixi hadisədir, o, insanları birləşdirir. O hesab edir ki, subyektin fəal estetik fəaliyyəti kimi incəsənət əxlaq üçün praktika rolunu oynayır: mənəvi ucalma baş verir, cəmiyyətin bütövlülüyü qorunub saxlanılır. Estetikanın vəzifəsi “ideal” və “həyat” arasında əlaqəni təmin etməkdir. Estetikanı qəbul edən, qavrayan, estetik fəaliyyət göstərən şəxs eyni zamanda əxlaqlı şəxsiyyət sayıla bilər.

Şeiftsberi həm də Hobbsa və Lokka xas olan utilitarist yanaşmanı da rədd edirdi. O, hesab edirdi ki, insan fayda güdür və yaxud cəzadan qorxur, buna görə də yaxşılıq edir. Həm də ona görə bunu edir ki, belə keyfiyyətə malik olmaq özü-özlüyündə insanı xoşbəxt edir; bu, onun üçün bir mükafatdır. “Yaxşı insan” adını qazanmaq üçün gərək gecə-gündüz çalışsan ki, bununla da bütün nəslin yaxşılığına nail olsun.

Altruizm və evdemonizm (əxlaqın mənbəyi insanın şəxsi rifahı və səadəti üçün çalışmasıdır, əxlaqın ictimai təbiəti burada inkar edilir), xeyirxahlıq və səadət bir-birini tamamlayır, hətta əvəz edir; xeyirxah insanda şəxsi və ictimai maraqlar bir-birini tamamlayır. Xeyirxahlıq və yaxud cömərdlik yeganə xüsusiyyətdir ki, hər bir şəxs və bütün cəmiyyət üçün xoşbəxtliyi, yaxşılığı bildirir.

Beləliklə, insanı xoşbəxt edə biləcək yeganə əxlaqi keyfiyyət və dəyər xeyirxahlıq və ya cəmərdlikdir. Humanist mənə daşıyan bu fikir eyni zamanda həm də müəllifin abstrakt-idealist mövqeyini bildirir. O, insan təbiətini metafizikcəsinə izah edir. Şeıtsberinin daha bir xidməti etikanın teologiyadan uzaqlaşdırmaq çağırışı idi: o, cəmiyyəti əxlaqın sekulyarlaşması uğrunda mübarizəyə çağırırdı. Eyni zamanda göstərilirdi ki, səcdə obyektı olan ilahi varlıqda mənfi keyfiyyətlər, məsələn, şübhəlilik, qisasçılıq, qəddarlıq varsa, onda insanlara xas olan “əxlaqi duyğu” təhrif olunur və dəyişilir. Əgər ki, əksinə, həmin ilahi varlıq insanların ali əxlaqi dəyərlərin təcəssümüdürsə, onda həmişə “əxlaqi duyğu” möhkəmlənir və daha güclü olur.

Əgər insan yalnız axirət gününün ümidi ilə yaxşı işlər görürsə, onda ona əxlaqi varlıq adını vermək olmaz. Bütövlükdə Şeıtsberinin əxlaqi-estetik idealı ondan ibarət olmuşdur ki, insana təbiət tərəfindən bəxş edilən gözəlliyi və yaxşılığı qavramaq qabiliyyəti onun ahəngdar inkişafına, ağıl və hisslərin düzgün tərbiyəsinə, şəxsiyyətin, eyni zamanda haminin yaxşı, nəcib olmasına gətirib çıxarsın.

Frensis Hatçeson (1694-1746) Şotland Maarifçiliyin görkəmli nümayəndəsi olmuşdur. Başlıca əsəri – “Gözəllik və xeyirxahlıq ideyalarının mənşəyi haqqında tədqiqat”dır (1725). Burada iki məsələ araşdırılır: 1. Gözəllik, nizam, harmoniya, məqsədyönlülük nədir? 2. Əxlaqi xeyir və şər nədir?

Şeıtsberi kimi, Hatçeson da estetik və etik ideyalarının birliyini əsaslandırmağa çalışırdı. İnsan anadangəlmə xüsusi “ali” hisslərə malikdir ki, bunlar vasitəsilə gözəlliyi və yaxşılığı qavrayır. “Daxili hiss” də var ki, bunun vasitəsilə o “düzgünlüyün, nizamın, harmoniyanın gözəlliyini qavrayır. Buna uyğun gələn “əxlaqi hiss” də var – bu, gözəlliyi duyma hissidir ki, məziyyət mahiyyətli emosiyalar, hərəkətlərin qavranılmasına köməklik edir. Hər iki adı çəkilən hisslər bir-birilə əlaqəli olaraq, bir-birini tamamlayır: gözəllik duyumu

bizi xeyirxahlığa doğru istiqamətləndirir, əxlaqi hiss isə əslində elə yaxşılığın, ədalətliliyin, xoş məramlılığın qavranılması zamanı yaranan bir hissdır.

Hatçesona görə “ali hissələr” tam müstəqildir, hər hansı bir xarici təsirdən kənardırlar. Daxili və əxlaqi hissələr hər hansı bir faydanın axtarışından uzaqdırlar. Burada müəllifin rəasional və utilitar yanaşmalardan uzaq olması nümayiş etdirilir.

Adət-ənənələr insan həyatının hər bir sahəsində formalaşır: geyim, qidalanma, əmək sahələri, memarlıq, məişət və s. Məs.: XVIII əsrin ingilis yazıçısı Oliver Qodsmit Çin əhalisinin sosial həyatı haqqında yazarkən, burada həyat tərzi, dəb ilə bağlı deyir: “Çində bir çox sənətkar öz həmvətənlərin şöhrət düşkünlüyü hesabına dolanır. Əgər bu adamlar həmin xüsusiyyətini tərk etmiş olsaydılar, onda burundeşənlər, ayaqları sarıyanlar (qadınların ayaqlarını sarıqla sarıyırdılar ki, ayaq balaca qalsın: dəb bunu tələb edirdi) və qaşları ütüyənlər işsiz qalardılar. Amma İngiltərədə vəziyyət daha gərdindir: çətin ki, modabaz zadəgan xanımın və yaxud bəyin bədənində bir bəzəksiz yer qalmış olsun.

Müəllif ingilislərin əsas mənəvi dəyərlərindən daha birini qeyd edir: onlar ətraflarında olan yaxın və əziz adamlardan sevgidən daha çox hörmət gözləyirlər. Nəticədə hətta ən şən söhbət zamanı onlar ifrat dərəcədə ciddi olur, sakitliyi nümayiş edir. Mətbuat bu xüsusiyyətləri daha yaxşı izah edir. Qəzetin hər bir səhifəsi, müvafiq olaraq bizə İtaliyanın incəliyi və zərifliyindən, İspaniyada təşrifat qaydalarının gözlənilməsindən, Portuqaliya əhalisinin qəddarlığından, Avstriyanın ehtiyatlılığından, Fransanın yüngül xasiyyətliyiindən, Hollandiyanın hərisliyiindən, İngiltərənin məğrurluğundan, İrlandiyanın ehtiyatsızlığından və Şotlandiyanın milli heysiyyətindən bizə xəbər verir¹.

Əvvəlki əsrdən fərqli olaraq burada etika nikbinlik üzərində qurulur, insan həqiqətən öz bütün qüvvə və

¹ Дитрих фон Гильдебранд. Этика. Издательство: Алетея. 2001

imkanlarının aşkar edilməsinə ümid bəsləyirdi. Burada əxlaqın tənqidi (B.Mandevil, K.Helvetsi) və altruist qolları (C.Lokk, A.Ferqüson, F.Hatçeson, D.Yum, A.Smit, Volter, J.L.D'Alamber, D.Didro) fərqləndirilir.

Avropa etika elminin daha bir nümayəndəsi *Devid Yum* (1711-1776) olmuşdur. Bu barədə o, əsasən öz “İnsan təbiəti haqqında traktat”ının üçüncü hissəsində yazır. O, hesab edirdi ki, insan hərəkətlərinin son məqsədini onun aqlında deyil, hiss və maraqlarında axtarmaq lazımdır. Bunları yalnız insanların intellektual bacarıqlarında axtarmaq olmaz. Yum göstərirdi ki, insana eqoist meyllərlə yanaşı həm də sosial hisslər xasdır (xoşniyyətlik, insansevərlik, ədalətlik).

Yum müəyyən mənada neopozitivist etikasının da banilərindən biri sayıla bilər: ilk dəfə olaraq o, elmi mühakimələr və əxlaqi, mənəvi qənaətlər arasında, yəni faktlar və hisslər arasında əlaqəni axtarmağa çalışmışdır. O, göstərirdi ki, insanda başqa insanlara rəğbət hissini bildirmək kimi anadangəlmə qabiliyyəti var. Həmin qabiliyyət əxlaq üçün bir əsasdır. Onun fikrincə, əxlaqi duyum əxlaqi hisslər və əxlaqi düşüncə arasında bir vasitədir. Əxlaqi duyumu güclü olan insan əxlaqi kamilliyə təqə nail ola bilər. İnsan daxilən ziddiyyətli hallar keçirir – həm duyur, həm də düşünür. Öz əxlaqi imkanlarını aşkar edən hər bir şəxs konkret subyekt olaraq cəmiyyətdə fəal mövqə tuta bilər. Burada ahəngdarlığa nail olmaq üçün ancaq qadağalar, sanksiyalardan istifadə etmək kifayət etməz.

D.Yumun davamçısı, Şotlandiya filosofu və siyasi ütfəkkir *Adam Ferguson* (1772-1816) öz “Əxlaqi fəlsəfənin əsasları” əsərində empirizm mövqeyindən etikanı inkişaf etdirməyə çalışmışdır. İnsan xeyirli olana can atır, şərdən isə uzaq olmağa çalışır. Səadət elə bir daxili mənəvi vəziyyətdir ki, o, hətta insanın pis günlərində də onun dadına çatı bilər.

Yoxsulluq (həm maddi, həm də mənəvi) insanın həyatdan çox şey tələb etməsindən əmələ gəlir. İnsan

cəmiyyətin üzvü, Allahın əlində bir alət olduğunu gərək unutmasın.

Onun şagirdi *Adam Smit* (1723-1790) əxlaqı sosial-əxlaqi konformizm mövqeyindən əsaslandırırırdı. O, öz əxlaq nəzəriyyəsinin əsası kimi rəğbət (simpatiya) hissini götürür. Simpatianın təbii başlanğıcı olsa da, o, əsasən sosial hadisədir. Əxlaq haqqında öz başlıca əsəri olan “Əxlaqi hisslər nəzəriyyə”sində o yazır ki, simpatiya başqa insanların hərəkət və motivlərinə rəğbətin bəslənilməsidir. Əxlaqi hisslər ümumi davranış qaydaları üçün çıxış nöqtəsidir. İnsanlar xeyirli olana can atır, şər olanlardan uzaqlaşmağa çalışırlar. Ümumi əxlaqi qaydalar da bu yolla yaranır.

Smit göstərir ki, insanlar təbiətinə görə bir-biri ilə ünsiyyətə meyllidirlər. Onlar bir-birlərinə biganə ola bilmirlər. Harmoniyaya, bərabərliyə yönəlmiş hisslər yalnız sonradan eqoizmlə əvəz olunur. Beləliklə, insan hissiyyatı, emosional aləmi ümumi mədəni qaydalar kimi də inkişaf edə bilirlər. Smit etikanın psixoloji əsaslarına da böyük diqqət vermişdir. O, hesab edirdi ki, insan öz predmetli mahiyyətini digər insanda görür. Smitin bu ideyasından həm Feyerbax, həm də Marks bəhrələnmişlər. Beləliklə, fərd həm də rəğbət hissi ilə yaşayır. Müəyyən mənada demək olar ki, Smit şəxsiyyətin ictimai mahiyyətini əsaslandırma bilməmişdir. Əslində isə onun əxlaqi qəhrəmanı eqoizmə malik olan, təbii istəklər, hisslər və ideyaların daşıyıcısı olan bir fərddir.

Bütövlükdə Smitin əxlaqi nəzəriyyəsinin üstün cəhətləri insanın eqoizm və altruizm arasında necə tərəddüd etməsinin psixoloji analizidir. Bu prosesi Smit bir növ insanın mənəviyyatında qiymətləndirməyə çalışmışdır. Hər bir insan öz maraq və mənafeələrini müdafiə edir. Onun hərəkətləri onu bir şəxsiyyət kimi formalaşdırır. Sosial münasibətlərin iştirakçısı olan fərd seçim qarşısında olur: burada hisslər və düşüncə, daxili və xarici hisslər arasında daima mübarizə gedir.

XVIII əsrin ikinci yarısında *D.Yum* da əxlaqa öz münasibətini bildirməyə çalışmışdır. D.Yum, Mandevil ilə razılaşıaraq qeyd edirdi ki, insanlar əslində anadangəlmə eqoistdirlər. Sosial əlaqələr insanları altruizmə meylli edirlər.

A.Smit “Əxlaqi hisslər nəzəriyyəsi” əsərində Mandevilin insan hərisiliyi prinsipini açıq dəstəkləyərək göstərir ki, həqiqətən insanların maddi maraqları, onların varlanmaq meylləri cəmiyyətin inkişafa, tərəqqiyə doğru hərəkət etməsinə səbəb olur. “Xalqların varlanmasının səbəbləri və təbiəti haqqında tədqiqat” əsərində o, insan davranışında ön planda eqoizm prinsipinin, hər kəsin öz maraq və faydasının qayğısına qalmaq istəyinin əsas olduğunu göstərir.

Seminar və ya müstəqil iş üçün tapşırıqlar

1. İntibah dövründə hedonizmə və asketizmə münasibət. Piko Della Mirandola.

2. Mənəviyyat və dövlət mənafeləri arasında münasibətlər problemi (N.Makiavelli).

3. Kapitalizmin inkişafı və protestant etik nəzəriyyələri.

4. T.Hobbsun əxlaqi ideyaları. Əxlaq və ağıl.

5. C.Lokk sonradan yaranmış əxlaqi keyfiyyətlər haqqında.

6. B.Spinoza əxlaqi avtonomiya problemləri haqqında («Etika»).

7. A.E. Şeftsberi, Hatçeson mənəviyyatın ictimai və sinfi məzmunu barəsində.

8. Mandevill əxlaqın cəmiyyətin iqtisadi tələblərinə tabe olunması barəsində. Burjua əxlaqının ziddiyyətliyi.

9. A.Smitin simpatiya etikası.

10. D.Jum hisslər üzərində qurulan etika haqqında.

Suallar

1) İnanırıq ki, siz, " öldürmə" prinsipini dəstəkləyirsiniz. Hansı motivlərə əsaslanaraq öldürmək olmaz:

- çünki həbsxanaya düşəcəksən;
- çünki əvəzinə məni öldürə bilərlər;
- çünki insan həyatı müqəddəsdir;
- çünki heç bir cinayət həyatdan artıq deyil;
- çünki mən heç kəsi sonradan dirildə bilmərəm.

Hər iddiaya cavabı verin.

2) "Oğurlama"qadağası var. Bütün ölkələrin qanunvericiliyində iqtisadi cinayətlər üçün sərt cəzalar nəzərdə tutulmuşdur. Bu onu bildirirmi ki, bu hadisələrdə "oğurlama" əxlaqi norması gözlənilir? Biznes sahəsində bu norma mümkündürmü? Öz cavabınızı əsaslandırın.

3) Əgər "lazım olduqda" oğurlasa və istifadə edib qaytarsa, bu oğurluq hesab edilirmi? Əxlaqi nöqteyi-nəzərdən öz cavabınızı əsaslandırın.

4) Tez-tez "xeyrinə olan yalan " ifadəsini eşitmək olar. Siz bu nöqteyi-nəzəri ilə razısınız mı? "Yalandan şahidlik etmə..." dini kəlamı ilə bunu əlaqələndirmək olarmı?

Öz cavabınızı əsaslandırın.

5) Belə bir ifadə var - "sözü üzə demək" və "üzünə durmaq". Amma belə həqiqəti qəbul etmək bəzən ağır olur. Doğruculuğu və nəzakəti necə uyğunlaşdırmaq, bir araya gətirmək olur? Hansı norma sizə daha çox əhəmiyyətli görünür? Öz cavabınızı əsaslandırın.

6) yalana qadağa mədəniyyət tarixində ən qədim olanlardan biridir. Siz hansı yalanı daha böyük dərəcədə ittiham edərdiniz:

- həqiqətə əks olanı iddia etmək;
- həqiqətlə bağlı olmayan hekayələr;
- həqiqətin bir tərəfinin gizlədilməsi;
- özünü aldatma;
- xilas olma naminə yalan;
- böyük xeyrin əldə edilməsi üçün kiçik yalan;
- həzz almaq üçün yalan danışmaq.

Öz nöqteyi-nəzərinizi əsaslandırın.

Mövzu 4. XVIII-XIX əsrlərdə etik nəzəriyyələr

A.Helvetsinin əsərlərində radikal sensualizm. Fransa materialistlərinin əxlaqi baxışlarında sensualizm və utilitarizm. J.J.Russonun humanist etikas.

Kantın etikasında rasionallıq və börc. Riqorizm. Ən ali insani keyfiyyət– borcdur. Hegel əxlaqi şüurun tarixi xarakteri haqqında. Əxlaq anlayışı («Ruh fenomenologiyası»). Əxlaq iradənin subyektiv ifadəsidir.

Vicdan əxlaqın əsasıdır. Əxlaqda subyektiv və obyektiv tərəflərinin vəhdəti. Əxlaq və hüququn nisbəti. Hegelin iradə nəzəriyyəsi. L.Feyerbaxın əxlaq nəzəriyyəsi. K.Marks əxlaqın tarixi xarakteri haqqında. O.Kontun əxlaqi baxışları.

A.Şopenhayerin etik baxışları. Etika F.Nitsşenin yaradıcılığının əsasıdır. Egoizm. Altruizm. S.Kyerkeqorun əxlaqi baxışları. Spenserin təkamülçü əxlaqi.

4.1.Fransa maarifçilik dövrünün etik nəzəriyyələri. Etikada sensualizm

Maarifçilik dövründə Fransada həyatı dərinlən duyan, yaradıcı ehtiraslarla yaşayan insan alqışlanır və qəbul edilirdi. Bu da insan mahiyyətinin üzə çıxarılması yolunda ciddi bir addım idi. Belə insanların bərabərliyini köhnə anlamda yaşayan və fəaliyyət göstərən dövlət, kilsə, ideologiya artıq təmin edə bilməzdi.

Etika elminin inkişafında yeni mərhələ XVIII əsrə təsadüf edir. Burada insan haqqında təsəvvürlər daha konkret olaraq onu emosional, duyğularla yaşayan bir məxluq olduğunu vurğulayırdılar. Nəticədə rasionalizm üzərində qurulan etik sistemlər *sensualizm* ilə əvəz olunur. Məlumdur ki, XVIII əsrdə burjuva münasibətləri daha da inkişaf edərək yeni fərdi dünyaya gətirir və həmin fərdin maraqları həyatın normasına çevrilir. İnsan xoşbəxtliyə can atır, öz maraq və tələbatlarını ödəməyə

çalışır. Cəmiyyətdə fərdlərin münasibətləri faydalılıq zəminində qurulur. Burada əsas məsələlərdən biri fərdi və ictimai bərc və vəzifələrinin nisbətidir. Əxlaqi məsələlər əqidə, motivasiya, prinsiplər müstəvisindən davranış, real münasibətlər müstəvisinə keçir.

Etikada sensualizm iki formada - naturalist evdemonizm və panteist evdemonizm kimi özünü ifadə edir. Bütövlükdə burada əxlaq dindən mümkün qədər uzaqlaşdırılıb. Əxlaqi davranışda düzgün düşüncənin, dərkətmənin rolu da bir o qədər vurğulanmayıb. İnsanın dərkətmə imkanları onun əxlaqi təbiətinin tərkib hissəsi kimi qəbul olunur. Təfəkkür vasitəsilə insan özünü azadlıq mərhələsinə ucaldır. Düşünə bilən insan ağıllıdır, deməli, əxlaqlı olmaq üçün ağıl müstəqilliyini əldə etmək lazımdır.

Maarifçilik dövrünün məramlarından biri həqiqət və əxlaqiliyin, dərkətmə və azadlığın vəhdəti olmuşdur. Əxlaqi axtaran düşüncə tərzini tapır, elmi düşüncə yoluna düşən isə əxlaqa gəlib çıxır. Maarifçilər tərəfindən insan zəkasının avtonom, yəni müstəqil olması ideyası irəli sürülmüşdü. Fikir azadlığı və tolerantlıq tələbi onu göstərirdi ki, insan problemi mərkəzi ideyalardan biri olmuşdur. Tədqiqat əsasən insanın təbii, intellektual, iradi və emosional imkanları ətrafında aparılırdı. Burada həm də subyektin təbii tələblərinə ictimai münasibətlərin nə dərəcədə uyğun olub-olmaması məsələsi də araşdırılırdı.

Beləliklə, bu dövrdə hökm sürən empirist yanaşma insanı təbii, emosional, intellektual və estetik tərəflərinin toplusu kimi başa düşərək, onun əxlaqi yüksəliş yolunu ağıl və hisslərin uzlaşdırılması kimi göstəriliirdi.

Əxlaqi keyfiyyətlərin, siyasətin, hüququn, hətta dinin xüsusiyyətlərini “insan təbiəti” ilə əlaqələndirən burjua inqilabının ideoloqları onu ictimai həyatın təbii əsası olduğunu qeyd edirlər. “İnsan təbiəti” dedikdə onlar burada insanın dəyişilməz və daimi keyfiyyətlər toplusunu, şəxsi əlamət və

cizgilərini nəzərdə tuturdular. Bu mövqedən çıxış edənlər sırasında ilk növbədə Hüqo Qrotsi, Şeftsberi, Hobbs və Spinozanın adlarını çəkmək lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, feodalizm dövründə hökm sürən dini ideologiya müqəddəs kəlam və hisslərə müraciət edirdi. Lakin burada bir xüsusiyyət qeyd olunmalıdır. Yeni dövr filosofları birləşdirən əlamət – insan, fərd probleminə abstrakt, tarixi əsaslandırmadan uzaq olan yanaşma olmuşdur. real ictimai praktikadan ayrı götürülmüş fərd insan təbiətinin mahiyyəti haqqında əsl biliyi verə bilməz¹.

Məs. *H.Qrotsi* göstərirdi ki, insanlarda anadangəlmə “birgəyaşayış instinkti” var, bura görə də onlar bir yerdə yaşayır və fəaliyyət göstərir. İnsan özünə bənzərlərlə ünsiyyət yaratmağa meyillidir. *T.Hobbs* isə göstərir ki, “bütün insanlar ictimai həyata qadir olmayan varlıqlar kimi dünyaya gəlirlər. Təbiətdən kobud və eqoist məxluq kimi doğulan insanlar həris, qorxaq, qəzəbli və bir sıra digər mənfi keyfiyyətli olurlar, heyvani ehtiraslara meyillidirlər; onların hərəkətləri fayda və yaxud şöhrət naminədir; onlar başqasını deyil, özlərini daha çox istəyirlər. Qrotsi hesab edirdi ki, dövlət birgə yaşamaq meyindən irəli gələrək təbii əsaslar üzərində formalaşır, özü də burada birgə yaşayışın faydalı olub-olmamasına varmırlar.

Hobbs isə, əksinə düşünürdü ki, təbii vəziyyət “hər kəsin hər kəsə qarşı müharibə aparmasıdır” və buna görə də dövlətin yaranması – məcburi və zəruri bir aktdır, çünki yalnız dövlət hakimiyyəti insanları cəza almaq qorxusu altında vətəndaş qanunlarına riayət etməyə məcbur edə bilər.

Məlumdur ki, burjua cəmiyyətinin iqtisadi əsasını kapitalist istehsal üsulu təşkil edir. Burada abstrakt əmək əsasında izafi dəyər hesablanır. Canlı insan burada bir vasitədir. Nəticədə burjua ideologiyasında insanın ictimai xarakteri və sosial tərəqqi bir abstraksiya kimi çıxış edir. Əxlaqda bu

¹ Гусейнов А.А., Ирриц Г. Краткая история этики. М.: 1987, s.292-293

abstraksiyalar ictimai maraqlar və yaxud borcun imperativi, hökmü kimi qələmə verilir.

Digər tərəfdən, burjua dövründə insan nisbi azadlığa da nail olur. Etikada bu zəmində insanın əxlaqi kamilləşdirilməsi utopiya şəklində formalaşır. Burada fərdin ictimai və fərdi maraqları üst-üstə düşür. Əxlaqi zəka yeni, ahəngdar dünyanın formalaşmasında əsas kimi çıxış edir. Beləliklə, ictimai tərəqqidə əxlaqi əsas var: mənəvi kamilləşdirmə Allah vergisi yox, insan zəkasının məhsuludur.

Eyni zamanda fərd və cəmiyyət arasındakı münasibətlər ideal ola bilməz. Burjua əxlaqında fərd ideal formada, ziddiyyətsiz götürülsə də, göstərilir ki, insanın kifayət qədər qüvvəsi var ki, o, yeni, ahənglə dolu gələcəyə doğru irəliləyə bilsin. Beləliklə, iki problem var: real, həqiqi eqoizm və abstrakt əxlaqi normalar. Bunların arasında yaranan ziddiyyətlər etika elminin tədqiqat predmetinə çevrilmişdir. Həmin problemlərin həllinə burjua inqilablarının təmsilçiləri də müəyyən mənada müraciət etmişdilər. Həmin inqilab başçılarının vəzifələri dini ideologiya baxımından (dini itaətkarlıq mövqeyindən) qiymətləndirilir, sosial dəyişikliklər isə ümumi tale, qismət kimi qəbul olunurdu.

Cəmiyyətə xas olan empirik eqoizmin və abstrakt fəzilətlərin qarşıdurması insanın özündə axtarılır və qiymətləndirilir. Əxlaqi proqramın tələbləri əsasında insan daxilən təmizlənir. İnsan xoşbəxt olmaq istəyir. Bu arzu isə ictimai maraqlarla toqquşur. Burjua etikasının vəzifəsi belə antaqonizmi həll etməsidir (lakin tam aradan götürülməməsi şərtilə). Antaqonizmin həlli əxlaqi şüurda baş verir. Bəs əxlaqi şüur nədir? Əxlaq ağıla əsaslanır, sosial bütövün maraqlarını müdafiə edir, təbii tələblərə, hisslərə, maraqlara qarşı çıxış edir. Cəmiyyət münasibətləri əxlaqlı şəxsiyyətin strukturunda ifadə olunur. Əxlaqlı şəxsiyyət məntiqə əsasən hərəkət edir. Yalnız ağıl vasitəsilə insan özünü idarə edib bir çox bəlalardan xilas

edə bilər. Ağılsız insan suda batan gəmiyə bənzəyir. Quruda duran insan ona heç cürə köməklik edə bilməz.

Bütövlükdə Yeni dövrün əxlaqı insanı cəmiyyətdə, bəzən yabançı bir mühitdə yaşamağı öyrədir, ona eqoizm və ümumbəşəri qaydalar arasında əlaqənin yaradılmasında köməklik göstərməyə çalışır.

4.2. Sen-Simon və Helvetsinin fəlsəfi - əxlaqi baxışları

Sen-Simon Klod Anri de Ruvrua (1760-1825) Fransa mütəfəkkiri, sosioloqu və sosializm haqqında utopik ideyaların müəlliflərindən biridir. Sen-Simon ictimai elmlər sisteminə təbii-elmi metodları tətbiq etməklə rəşional, insanlara daha çox xeyir verə, cəmiyyətin yaradılmasına xidmət edərək, cəmiyyətin aləti ola biləcək fəlsəfi sistem yaratmağa çalışmışdır. XVIII əsrin rəşional fəlsəfə nümayəndələri kimi o da hesab edirdi ki, “İnsan haqqında elm” və yaxud “Sosial fiziologiya” gərək ilk növbədə cəmiyyətdə insan ağılının rolunu qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Elmi, ilk növbədə fəlsəfi, dini-əxlaqi baxışları tarixilik baxımından qiymətləndirmək lazımdır.

Sen-Simonun fikrincə, cəmiyyətin inkişafında yaradıcı mərhələ dağıdıcı mərhələ ilə əvəz olunur ki, nəticədə yeni, daha yüksək ictimai quruluş yaradılır. Bunun üçün həm də yeni fəlsəfi və əxlaqi ideyaları tətbiq etmək lazımdır. Onun bəyan etdiyi ictimai ideala doğru yol məhsuldar qüvvələrin tətbiqi istiqamətindədir. Həmin prinsiplərə hakim siniflərin tufeyli həyatına son qoymaq, cəmiyyətin bütün üzvləri üçün icbari məhsuldar əməyi tətbiq etmək, hər bir insana öz bacarıq və qabiliyyətlərini tətbiq etmək üçün bərabər imkanlar yaratmaq, siyasəti istehsal haqqında pozitiv elmə çevirmək, dövləti isə insanları idarə etmək aləti kimi yox, istehsalı təşkil edən “şeyləri idarə edən” alət kimi istifadə etmək kimi məsələlər daxildir. Varlı siniflərin eqoist maraqlarına qarşı mübarizə aləti vahid dövlət planı olmalıdır. Onun ali arzusu və məqsədi fəhlə

sinfinin azad olunması və fırvan yaşaması olmuşdur. Sen-Simonun “yeni xristianlıq” konsepsiyası dini – etik mahiyyət daşıyır və utopik səciyyə üzərində qurulurdu. Nəzərə çarpan müsbət tərəfləri burada aşağıdakılardır: insan tələbatlarının ödənilməsində asketik-bərabərçi yanaşmadan imtina edilməsi, elmin və məhsuldar qüvvələrin tam inkişafı əsasında insanın, şəxsiyyətin bütün tələbatlarının mümkün qədər dərin və tam ödənilməsi, hər kəsin qabiliyyətinə görə prinsipinin reallaşdırılması və s-dir.

Mandevilin bir çox ideyalarını qəbul edib davam etdirənlərdən biri də Fransa filosofu *Klod Adrian Helvetsi* (1715-1771) olmuşdur. “Ağıl haqqında” əsərində o, əxlaqın, mənəviyyətin əsil prinsiplərini üzə çıxarmağa çalışmışdır: “insanlar başa düşməlidirlər ki, xoşbəxt olmaq istəyi, burada həzzalmaya və yaxud əzablara düşər olmaq imkanları əslində mənəvi aləmin yeganə mühərrikidir və özünü istəmək, yəni eqoist olmaq bacarığı yeganə əsasdır ki, bunun üzərində faydalı mənəviyyət özəyini qurmaq mümkün olmuşdur”. Helvetsi qeyd edir ki, duyğu qabiliyyəti emosional xarakter daşıyır, emosionallıq isə öz növbəsində məqsədyönlü, məhsuldar bir istəkdir. İnsan üçün əhəmiyyətli olanı elə duyğulardır, qalanlara qarşı o, biganədir. İnsan həyatdan, yaşamasından həzz alır. Eyni zamanda insanlar sevmək və həzzalmaq meyllərində bərabər mövqedə olmalıdırlar.

Duyğular əslində insanda yaradıcı bir coşğunluğa səbəb olur: “Ehtiraslar mənəvi aləmdə hər bir şeyi canlandırırlar: onlar olmasaydı, hər bir şey ölmüş olardı”. Böyük ehtiraslar sahibi tarixin böyük hadisəsidir. Helvetsi “Ehtirasların mənbəyi haqqında” bölməsində mədəniyyət və siyasət sahələrində gedən yaradıcı proseslərdən əmək sahəsinə keçir. İnsan, əmək vasitəsilə ilkin tələbatlarını ödədikdə yeni arzuları formalaşır və bununla “süni ehtiraslar” əmələ gətirmiş olur. Təbii insan sivilizasiyalı şəxsə çevrilərkən öz emosional aləmini xeyli zənginləşdirir: həzzalma və ağrı hissləri eqoizmə, eqoizm –

ehtiraslara, ehtiraslar isə sosial məziyyətlərə və qüsurlara çevrilir. Duyğular insan üçün əhəmiyyətlidir, buna görə də insana hörmət bəsləmək lazımdır. Hörmət prinsipi əslində əxlaqi məsuliyyət, azadlığın meyyarıdır. Məhz bunun üzərində insanın bütün imkanları və qüvvələri üzə çıxır.

Helveti, Hobbsun ardınca sübut etməyə çalışmışdır ki, xeyir və şər, fəzilət və qəbahətlər haqqında mühakimələr əslində vərdiş etdiyimiz, razılaşdırılmış qaydalardır. Bunların obyektiv analoqu yoxdur. Təbii əxlaqi prinsiplərə cavab verə biləcək cəmiyyət necə olmalıdır? Burada insanın eqoist meylləri və ümumi ictimai maraqlar arasında harmoniyaya nail olmaq lazımdır. Ümumi xeyir, ümumi fəzilət var ki, ümumi marağı ifadə edir. İnsan təbiəti təxminən eynidir, deməli, ağıl tərəfindən idarə olunan və təcrübəyə əsaslanan davranış qaydaları da təxminən eyni olmalıdır. Əxlaq vərdiş etdiyimizdir, vərdiş isə ağıl tərəfindən tənzimlənən davranışdır. Ağıl insan üzərində təbii üstünlüyü necə qazanır? Bunun yolu tərbiyə və qanun gücüdür. Bu üçlük, yəni əxlaq, ağıl, qanun həm də Volterin, Didronun, Holbaxın, Russonun da yaradıcılığında daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

Helveti, sensualist etikanın ənənələrini davam etdirərək, ümumi, ictimai marağı eqoizm üzərinə qoymağa çalışırdı: “Xalqın xoşbəxtliyi ya da bədbəxtliyi, görünür, yalnız fərdlərin şəxsi maraqların ictimai maraqlarla üst-üstə düşməsindən asılıdır”. Bu iki tərəf arasında əlaqələndirici kimi düzgün anlaşılan, başa düşülən şəxsi maraq çıxış edir. İctimai maraq bütün digər maraqlardan ucadır. Helveti dövlətin fəvqəl vəzifəsinə inanırdı. İnsanlar iki qrupa bölünür: sadə, eqoist fərdlər və böyük şəxsiyyətlər (əsasən dövlət xadimləri) ki, şəxsi marağın üzərində ucala bilir. O, hesab edir ki, insan haqqında elm əslində hökumət haqqında elmdir.

Helveti hesab edirdi ki, əxlaqın əsasını “emosional təəssüratlar, eqoizm, həzzalma və düzgün başa düşülən şəxsi

mənafə təşkil edir". Helvetsi "ağıllı eqoizm" nəzəriyyəsini irəli sürmüşdü.

Fransa filosofu *Deni Didro* (1713-1784) Şeftsberinin ideyalarını bir qədər də inkişaf etdirərək bunları evdemonizm (ən ali məziyyət xəbəxtlikdir) və qedonizm (insan həyatının ali məqsədi həzz almaqdır) ideyaları ilə tamamlamağa çalışmışdır: "yaxşılığı ona görə edirlər ki, o, faydalıdır. Eyni zamanda şər, məsələn, eqoizm, özümüzü qorumaq üçün önə çəkilir".

Hər bir tarixi iki cürə öyrənmək olar: ya bir-birini ardıcıl şəkildə əvəz edən tarixşünaslıq məktəbləri və cərəyanlar silsiləsi kimi, ya da tarixşünaslıq ilə mədəniyyətin hər hansı bir növü, ilk növbədə onun dünyagörüşü vasitəsilə yaranan əlaqələr sistemi kimi.

Sensualizmin daha bir forması – panteizm üzərində qurulan evdemonizmdir. Panteist evdemonizm insan əxlaqını təbiətin ilahi mahiyyəti ilə eyniləşdirir və bunun əsasında fərd və icma, hisslər və zəka, meyllər və borcun bütövlüyünü sübut etməyə çalışır.

4.3. Jan Jak Russonun əxlaqı baxışlarının tənqidi xarakteri.

Sensualizm üzərində qurulan əxlaqın sonuncu nümayəndəsi fransa maarfiçi-filosofu *Jan Jak Russodur* (1712-1778). O, bu əxlaqın tənqidi xarakterini bir qədər də dərinləşdirdi. Onun başlıca ideyası belə səslənir: "... hər bir insan o zaman xeyirxah sayıla bilər ki, onun fərdi iradəsi hər bir şeydə ümumi iradəyə uyğundur və biz böyük həvəslə sevdiyimiz insanların istədiyini istəyirik". Yaxşılıq olmayan yerdə azadlıq da yoxdur. Eyni zamanda o, əxlaqı siyasətlə, ictimai quruluşla əlaqələndirir. Russonu daima belə sual düşündürürdü: "sözün geniş mənasında başa düşülən ən yaxşı, yəni ən fəzilətli, ən bilikli, ən müdrik, xalqın yarada biləcək dövlət quruluşunun təbiəti nədir?"

Əxlaq haqqında Russonun düşüncələri Helvetsinin əxlaqi atomizm (buraya eqoizm, maraqlar və ümumi rifah

anlayışları daxil edilməklə) ideyalarını çox qabaqladı. Necə şərait yaradılmalıdır ki, insanın daxili aləmi, onun emosional, rasional, praktiki qüvvələri və ictimai maraq arasında uyğunluq yaransın? O, hesab edirdi ki, sahibkarların iqtisadi bərabərliyi həm də onların siyasi mənada tam hüquqlu vətəndaşlar olması ilə tamamlanmalıdır. Russo həm də şəxsiyyətin materialist anlamını qəbul etmirdi ki, burada fəlsəfi cəhətdən fərdlərin bir-birindən özgələşməsi əsaslandırılırdı. O, göstərirdi ki, həzzalmaya meyilli olması insanları bir-birinə yaxınlaşdırmaq əvəzinə uzaqlaşdırır. Russo insanı panteizm mövqeyindən dərk edərək, burada onun psixologiyasını və praktik fəaliyyətini əsas götürür. İnsan emosional varlıq olaraq, həyatdan ləzzət alır, axı ruhun duyduğuna heç bir ağıl çatmaz. İnsanın emosionallığı onun sosial təbiətinin zənginliyinə güclü təsir edir, bu da onun “təbii” vücudunun dirçəldilməsi üçün zəmanət rolunu oynayır. İnsanlarda əzəldən başqasına qarşı mərhəmət, duyğu hissi var. Bu mərhəmət, xeyirxahlıq hissi sonradan əmələ gəlmiş və sonradan formalaşmış digər hisslərdən qat-qat üstündür.

Hər bir şəxsiyyətin daxili sütunu, özəyi onun vicdanıdır. Vicdan da özünü mühakimlərdə yox, hisslərdə biruzə verir. Subyektin obyektiv aləmə münasibəti və sosial davranışı onun hissləri üzərində qurulmuş olur. Cəmiyyətdə insanın özgələşməsi getdikcə dərinləşir. Sivilizasiya tarixi əslində özgələşmiş əmək tarixidir. Əmək bölgüsü dərinləşdikcə, əmək yoxsulluğun mənbəyinə çevrilir, gələcək uğrunda mübarizə indiki həyatı pozur, insanı özünün olduğu kimi qalmasına əngəl törədir. Beləliklə, cəmiyyətdə yaranan sinfi ziddiyyətlər insanın daxili aləminə, sosial münasibətlərə dağıdıcı təsir göstərir. Əxlaqi dəyərlər tarixən dəyişkən ictimai münasibətlər kimi başa düşülməlidir.

Əslində Russonun “duyan insan” anlayışı Dekartın əxlaqi subyektin rasional konsepsiyasına qarşı yönəldilmişdir. İnsan istədiyi həqiqəti öz analitik düşüncəsinə əsasən əldə edə bilər, lakin əxlaqi prinsiplər belə həqiqətə zəmanət verməyələr

də, xaosdan salamat çıxıb qalmasına köməklik edir. Russo eqoizmi əxlaqın əsası kimi qəbul etmir. O görür ki, cəmiyyət, xarici vasitə olaraq fərdin tələbatlarını ödəyir. Ümumi iradə və şəxsi maraqlar arasında olan ziddiyyətdən çıxış yolunu Russo harmonik şəkildə şəxsi və ümumi maraqların inkişafında görürdü. Əsl azadlıq da bu zaman əldə edilir. Vəcdan subyekt səviyyəsində sosial məkan həddlərində tənzipləyici və birləşdirici rol oynayır.

Beləliklə, Russonun əsas amalı şəxsi maraqlar və ictimai dəyərlər arasında antaqonizmin aradan qaldırılmasıdır. Həmin antoqonizm, yəni ziddiyyətlərin səbəbi özgələşdirilmiş kollektivçilik, siyasi təqiblər və sosial imtiyazlardır. Təbii qanunları sosial qanunlarından üstün tutan Russo təbiətin adından yazır ki, "...mənim qardaşlarım öz xoşbəxtliyini mənim bədbəxtliyim üzərində qurur... ən vəhşi səhra mənim üçün nifrət və xəyanətlə qidalanan qəddar, acıqlı adamlardan ibarət olan cəmiyyətdən əzizdir". Russo burada sadə adamların və ali təbəqəni təşkil edən varlıların əxlaqını fərqləndirir. Xalqın təbii xeyrxahlıq hissi var. Ali təbəqədə fəzilət məhv edilir, burada fayda və özündən razılıq hissi hökm sürür. Ümumiyyətlə çıxış yolu azad fərdlərin birliyi kimi fəaliyyət göstərən cəmiyyətin formalaşdırılmasıdır. Belə cəmiyyətdə fərdlərin əxlaqi kamilliyinə nail olmaq mümkün olacaqdır. Şəxsiyyət ümumi mənafelərə görə əxlaqi məsuliyyət daşıyır. Onun yeganə yaşamaq prinsipi – başqasına pislilik eləməmək xislətidir.

Beləliklə, Jan Jak Russo Fransanın sosial və siyasi mütəfəkkiri, filosofu olaraq əxlaqi baxışlarını ilk növbədə sosial-siyasi mövqelərdən əsaslandırırdı. Russo həm köhnə feodal cəmiyyətinin qaydalarını və normalarını inkar edir, həm də kapitalizm cəmiyyətinin bir sıra tərəflərini tənqid edirdi. İlk növbədə hərisliyi, əxlaqi pozuntuları kəskin şəkildə tənqid edən Russo öz dövrünün cəmiyyətini, sivilizasiyasını rədd edir, hesab edirdi ki, burada mədəniyyətin tərəqqisi əslində sosial və

mənəvi tənəzzül ilə yekunlaşdı; insanlar azadlıqdan və xoşbəxtlikdən mərhum oldular.

Russo hesab edirdi ki, mənəviyyatın əsası ən köhnə, rəşadətçilik üzərində qurulan sivilizasiya tərəfindən hələ pozulmamış insanın təbii meyillərdədir, insanı təbiət mülayim və xeyirxah bir varlıq kimi yaradıb. İnsan özünü qorusa da, bunu eqoizm həddinə çatdırmır və təbii mərhəmət hissi ilə cilovlayır. Bununla belə təbii insan təcrid olunmuşdur, buna görə də onun davranışını tənzimləyən hüquqi və əxlaqi normalar birbaşa onun təbiəti üzərində qurula bilməz. Bunlar “ictimai müqavilə” nəticəsində yaranır; bu müqavilə əsasında isə kollektivçi orqanizm olan vətəndaş cəmiyyəti yaranır.

Burada insanın hərəkətləri mənəvi cəhətdən qiymətləndirilir, ədalət instinktin yerini tutur, bəzi isə fiziki impulsun əvəzinə işlədir. Russonun fikrincə, ən vacib əxlaqi keyfiyyətlər burada əməksevərlik, məişət və adətlərin sadəliyi, vicdanlılıq və ürəkəçiqçilik, nəhayət, vətəndaşlıq mövqeyi, ictimai maraqların xeyrinə şəxsi maraqlardan imtina etmək və s.-dir. Sonuncu xüsusi olaraq əhəmiyyətlidir, çünki, Russonun fikrincə, qurula biləcək ideal, bərabərləşmə və xalq hakimiyyəti prinsipi üzərində qurulan cəmiyyətdə, vətəndaşların azadlığı, bərabərliyi və xoşbəxtliyi tam təmin olunmayıbsa da, xüsusi mülkiyyətin və onunla bərabər eqoizmin daima artması təhlükəsi qalır.

Russo vətəndaşlıq intizamı prinsipini müdafiə edir, eqoizmə meyilli insanlara qarşı ciddi cəza tədbirlərinin tətbiqini tələb edirdi. Əxlaqi normaların nüfuzu din ilə gücləndirilməlidir. Deizm mövqeyində duran Russo xristianlığın əhkamları və etikasını rədd edərək dövlətin zəminini mərhəmətli və əvəzini verən ilahi qüvvədə görürdü. Belə “vətəndaşlıq” dini vətəndaşların əxlaq normaları və vəzifələrini, ictimai müqavilənin yenilməzliyini müəyyən edir. Bununla belə Russo həmin müqavilə pozulan zaman istibdada qarşı inqilabın ləzizliyini qeyd edir. Təربiyənin əsas vəzifəsi

insan və vətəndaşın, onun şəxsiyyəti üzərində zor işlətmədən formalaşmasında görürdü. Bu zaman uşağın təbii qabiliyyət və bacarıqlarını inkişaf etdirmək lazımdır.

Bütövlükdə Russonun ideyaları Fransa burjua inqilabı fəallarının sosial-siyasi və əxlaqi baxışlarına güclü təsir etmişdir. Xüsusi ilə burada yakobinçiləri qeyd etmək olar. Russonun əxlaqi ideyaları “Elmlər və sənətlər haqqında mühakimələr” (1750), “İnsanlar arasında bərabərsizliyin mənşəyi və əsasları haqqında mühakimələr” (1755), “İctimai müqavilə haqqında” (1762), “Elm və yaxud tərbiyə haqqında” (1762) işıqlandırılmışdır.

Klassik burjua etikasının son mərhələsi İ.Kant, İ.Q.Fixte, F.V.Y.Şelling, Q.V.Hegel, L.A.Feyerbax kimi görkəmli filosof-tədqiqatçıların adı ilə bağlıdır. Artıq qeyd olunduğu kimi, Yeni dövrün etikasının üç başlıca cərəyanı – rasionallıq, naturalizm və panteizm - şəxsin əxlaqi bütövlülüyü məsələsini müxtəlif şəkildə həll etməyə çalışırdılar.

4.3. Alman klassik fəlsəfəsində etika

Alman klassik fəlsəfəsinin banisi *Emmanuel Kant* (1724-1804) artıq formalaşmış əxlaqi nəzəriyyələrdə daxili ziddiyyətləri tapmış, onların metodoloji əsaslarını izah etməyə çalışmış, burada yeni problemləri ortalığa qoymuşdur. Kant da evdemonizmi (xoşbəxtliyə can atma) insan davranışının səciyyəvi cəhəti kimi qəbul edir. Kant həm də azad iradənin transsendental qanununu formulə etməyə çalışmışdır.

Etik məsələləri araşdıran Kant ilk növbədə insanda nəzəri və ppraktiki davranışı fərqləndirir. Hər ikisi ruhun məhsulu olsa da, onların vəzifələri müxtəlifdir. Nəzəriyyədə düşüncə vasitəsilə hissi-empirik material həzm olunur, nəticədə elmi təcrübə meydana gəlir. Praktikada isə ağıl insanı hələ olmayana, hələ yaranana doğru istiqamətləndirir. Kant göstərir

ki, insan ruhunun üç qabiliyyəti var: dərk etmə, həzz alma və onun əksi, həzz almama, bir də iradə. Bunlara üç şüur hadisəsi uyğundur: düşüncə, mühakimə qabiliyyəti, ağıl. Əxlaq transsendental borc hissidir. Kant çox mürəkkəb sistem vasitəsilə əxlaqi reallığı konkret həyatla bağlamağa çalışır. Hegel, Kantın əxlaqını tənqid edərkən göstərirdi ki, tamamilə qəbuledilməz olan bu əxlaqilik vətəndaş cəmiyyəti və həyat arasında abstrakt bir ziddiyyətin üzərində qurulur. Lakin Kant əslində Russonun ideyasını davam edərək sivilizasiyanı və xüsusi mülkiyyəti tənqid edir. Kant cəmiyyəti, bir də aprior ideal prinsip olan azadlıq məkanını fərqləndirir. Bu prinsipi heç vaxt axıra qədər həyata keçirmək olmur. Söhbət burada tarixi və təbii qanunlar arasındakı fərqlərdən gedir. Tarixi qanunlar bir meyldir və daima qardaşlıq, bərabərlik, səadət kimi yüksək dəyərlərə doğru bir hərəkətdir.

Təbiətin qanunları və insan fəaliyyəti arasında yaranan uçurumu necə fəth etmək olar? Bu suala cavab vermək üçün Kantın əsərlərinə müraciət etmək lazımdır: “Xalis aqlın tənqidi” (1781) “Praktiki aqlın tənqidi (1788), “Mühakimə yürütmək qabiliyyətinin tənqidi” (1790). Təbii səltənətin və azadlıq səltənətinin bütövlüyünü yalnız nəzəri səviyyədə başa düşmək, qavramaq mümkün deyil. Bunu yalnız ilahi intellekt edə bilər. İnsana bu iki tərəfin bütövlüyü hisslər vasitəsilə verilir. İnsan həm ağıla malik, həm də təbii bir subyekt olaraq təbiətdə və tarixdə daxili əlaqələndiricini tapır – bu, məqsədyönlülük və gözəllikdir.

Kant öz yaradıcılığında əxlaqi din, hüquq, incəsənət, gündəlik həyatla nisbətdə qiymətləndirməyə çalışır. O, əxlaqi və dini bir-birindən ayırmağa cəhd edir: “insan, öz mənəvi borcunu yerinə yetirmək üçün özündən uca olan başqa bir varlıqda ehtiyac duymur. Əxlaqi qanun var ki, bu, insana praktiki ağıl vasitəsilə verilir”. Eyni zamanda Kant dini ağıl üzərində qurulan bir inam kimi qələmə verməyə və bununla onu kilsə inamından uzaqlaşdırmağa çalışır. Allahın varlığını

düşünmədən qəbul etmək lazımdır ki, şüur vasitəsilə məqsədayönlü əxlaqi hərəkəti onun real nəticəsi ilə əlaqələndirmək mümkün olsun. Kantın etikasında Allah əxlaqi və xoşbəxtliyi birləşdirir, insanı da bu yolla fəallaşdırır. Əxlaq avtonom xarakter daşıyır, din də əslində əxlaqi-praktik ağıldan irəli gəlir. Əxlaq dinə məzmun, məna verir. Əsil din kamil həyat tərzinə olan daxili meyildir: “din subyektiv amil olaraq, bütün vəzifələrimizin ilahi ehkamlar kimi dərk edilməsidir”.

İnsanın əxlaqlılığı isə avtonom ağıl vasitəsilə ictimai praktikanın dərk edilməsidir. Onun əxlaqi imkanları şəxsin ictimai mahiyyətini ifadə edir. Kant müəyyən dərəcədə maarifçilərin əxlaqi konsepsiyasını da əsas kimi burada götürürdü.

Əxlaq və hüquq məsələsinə Kant müraciət etdikdə burada sosial davranışın xarici və daxili əsaslarını fərqləndirirdi. Aparıcı tərəf burada daxilidir, çünki onlar əxlaq üzərində qurulur. Əxlaqlı hərəkət o hərəkət sayılır ki, o, bütün insan nəslinə və onun rifahına, fərvanlığına istiqamətləndirilmiş olsun. Hüquqi münasibətlər isə fərdlərin iradəsinə və onların xarici normativ əlaqələrinə yönəldilmişdir. Burada cəza və yaxud cəza qorxusu əsas rol oynayır. İnsan, hüquqi normanın subyektı olaraq, özgələşməyə məruz qalır. Əxlaqlıq bu özgələşməni aradan qaldırmaq üçün bir fürsətdir.

İncəsənətlə bağlı Kant qeyd edirdi ki, əxlaqlı olan əslində estetik olanla immanentdir, yəni uyğundur. Belə anlamda əxlaq insanın bütöv, gözəl və möhtəşəm olması üçün bir zəmin rolunu oynayır. Kant öz “Ali və gözəl olanın duyumu üzərində müşahidələr” (1764) adlı əsərində göstərir ki, yaxşı, ləzzətli və əksinə olanın duyumu bir o qədər xarici predmetlər və şeylərdən yox, hər bir insana xas olan həmin predmetlərin təsiri nəticəsində həzzalma bacarığından irəli gəlir: “əxlaqlıq – gözəllik duyumu, insan təbiətinin ləyaqətliklik duyumudur”. Müəyyən mənada Kantın baxışları Şeftsberinin bu sahədəki ideyalarına yaxındır. Kant estetik mühakimələr sırasında

gözəllik, yaxşılıq və cazibədarlığı fərqləndirir. Burada zövqün də böyük əhəmiyyəti var.

Kant əxlaq və tarix haqqında da fikir söyləmişdir. Əxlaq müəyyən “obyektiv ruhun” elementi kimi götürülür. Bəşər övladları yaşamağın mənasını yalnız tarixi prosesdə görür. Ən ümumi ümumdünya vətəndaşlıq vəziyyəti yaranacaqdır ki, burada insan nəslinin bütün bacarıqları üzə çıxacaqdır. Əxlaqlılıq elə bir düşüncə tərzidir ki, bunun vəzifəsi insanı ümumbəşərilik həddinə çatdırsın. Bu, insanın bütün bacarıq və qabiliyyətlərinin inkişafı deməkdir. Dövlətlər də burada ədalətli konstitusiya üzərində inkişaf etməlidir.

Əxlaq həm də mədəniyyətin tənqidi cəhətdən qiymətləndirilməsinin meyarıdır. Sosial antaqonizmlər əbədi xarakter daşıyır. Həmin antaqonizmləri aradan qaldırmaq üçün əxlaqın imkanlarından istifadə etmək lazımdır. Əxlaqın inkişafı nəticəsində elə bir mərhələ gəlib çıxacaq ki, hər kəsin tam inkişafı, çiçəklənməsi bütün cəmiyyətin inkişafı və çiçəklənməsi üçün şərt olacaq. Əxlaq icmanın tarixi kamilləşməsi formasıdır. Kant göstərirdi ki, incəsənət və elm mədəniyyətin ali pilləsinə çatmaq üçün bir fürsətdir. Səbunla belə bizim sivilizasiyamızın ali pilləsində olmasına baxmayaraq hələ əxlaqi kamilliyə biz nail ola bilməmişik.

Əxlaq bir hadisədir ki, həqiqətdə olmayıb və sözün əsil mənasında heç vaxt olmamışdır. “Əbədi sülhə doğru” (1795) əsərində isə Kant siyasət üçün əxlaqın əhəmiyyətindən bəhs edir. Bu elə bir ümumi şərtədir ki, hər bir real siyasətçi onlara istiqamətlənməlidir. Ümumiyyətlə Kant mənəvi problemləri, cəmiyyəti kompleksli, sistemli şəkildə təhlil edərək, qiymətləndirməyə çalışırdı. Öz “Əxlaqın metafizikasının əsasları” (1755) əsərində əxlaqi şüuru etik nəzəriyyə səviyyəsində təhlil etməyə çalışır. Burada o, əxlaqi prinsipin yalnız zəkanın məhsulu olduğunu qeyd edir.

Kant əxlaqi qanunlarının ən ümumi əsasını axtarıb qiymətləndirməyə çalışmışdır. Fərdin subyektiv etikasının üç

forması var: fiziki hisslər, bunların üzərində isə eqozim və fayda etikas qurulur. İkincisi - əxlaqi hisslərdir. Üçüncüsü - ənənəvi tərbiyə və idarəetmə üzərində qurulan empirik əxlaqdır. Kant özü etikanı ağıl üzərində quraraq, onu riyaziyyatla müqayisə edirdi: qaydalar dəqiq olmalı, hökm mahiyyəti daşılmalıdır. Əxlaqi hökm budur: insan öz faydasını ən ümumi qanuna tabe etməlidir. Fərdin şəxsi maraqları transsendental ağıla, əxlaqi qanuna tabe olmalıdır. Ali əxlaqi qanun belə səslənir: elə hərəkət et ki, sən insan nəslinə həm öz timsalında, həm də istənilən bir başqa şəxsin timsalında həmişə məqsəd kimi müraciət edəsən və heç vaxt onu bir vasitə hesab edərək ona müraciət etməyəsən. Kantın fikrincə bu, fəzilətlər haqqında təliminin ali prinsipidir və formal, ən ümumi xarakter daşıyır. Zəka meyllərə və hisslərə üstün gəlməlidir ki, fərd özündə ictimai mahiyyəti formalaşdırsın və dərk etsin.

Kant həmişə mənəviyyatın ali prinsipinin formal xarakterini vurğulayırdı. Bu, qəti hökmdür. Kantın etik nəzəriyyəsi sosial-normativ cəhətdən məhdud idi. Daxili əqidə, xoş məram, niyyət, onun və fərdlərin tələbatları və istəkləri arasında harmoniyanın əldə edilməsi yalnız axirət dünyasında sona qədər reallaşa bilərdi. Əxlaqi qanunun reallaşması, fəzilət və səadətin üst-üstə düşməsi yalnız allahın azadlıq və ölməzlik kimi yenilməz prinsipləri üzərində mümkündür.

İ.Kant öz “Praktik zəkanın tənqidi” əsərində *avtonom və heteronom etikaları* fərqləndirirdi. Bu etikalar əxlaqi sistemin iki tərəfini bildirir. Avtonom etikada göstərilir ki, əxlaqi prinsiplər və tələblər hər hansı bir, mənəviyyata xaric olan şərait, maraq və məqsədlərdən asılı deyil. Heteronom etikada göstərilir ki, həmin prinsiplər ictimai fəaliyyətin təsiri altında formalaşır. Kantın etikas ən ümumi əxlaqi qanuna əsaslanır. Fransa maarifçilərinin mövqeyinə qarşı Kant (onlar mənəviyyatın əsasını “insan təbiətinə” xas olan maraqlarda, meyllərdə görürdülər) şəxsi vicdanın müstəqilliyini, daxili

əqidəyə əsaslanan ümumbəşəri əxlaqi qanunlarının zəruriliyini, əxlaqi istiqamətləndirmələrin özünəməxsusluğunu irəli sürürdü. Bu mənada mənəvi qanunlar aprior xarakter daşıyır, yəni mürəkkəb xarakterli empirik şəraitdən asılı deyil. Kantın bu yanaşması öz davamını yeni kantçılıqda, intuitivizmdə, ekzistensializmdə, dialektik teologiyada tapmışdır.

Ümumiyyətlə, bu iki sahənin (yəni avtonov və heteronom) heç birinin əhəmiyyətini mütləqləşdirmək olmaz, çünki real həyatda hər ikisinin ifadələri var.

Alman filosofu *Georq Vilhelm Fridrix Hegelin* (1770-1831) etika nəzəriyyəsində əsas xidməti ondan ibarətdir ki, o, Kantdan fərqli olaraq xoş niyyət etikasından sosial məzmunlu etikaya doğru bir addım atmışdır. Onun etik ideyaları əsasən “Xalq dini və xristianlıq” (1795-1796) və bir sıra digər yazılarında öz əksini tapmışdır.

Hegelin etik baxışlarının nəzəri mənbəyi Kant və Fixtenin əxlaqi baxışları, o cümlədən xristian əxlaqının maarifçi variantı olmuşdur. Eyni zamanda gənc yaşlarında o, həm də nanteist ənənəyə müraciət etmişdir.

Onun erkən əsərlərində hər hansı bir məhdudiyyətə, əngələ qarşı çıxış edən azad fərd vəsf olunur. Bu mübarizədə o, təbiətlə həmrəy olmuşdur. Yuxarıda adı çəkilən “Xalq dini və xristianlıq” əsərində o, mənəvi baxımdan daha təsirli olan xalq dinini və ciddi şəkildə ehkəmləşdirilmiş rəsmi dini fərqləndirir. Burada bir ziddiyyət aşkarlanır: bir tərəfdən, din, əxlaq, hisslər, digər tərəfdən, ağıl, maarifçilik, ehkamçılıq.

Hegel qəti əmin idi ki, xristianlıq əxlaqi dindir, buradakı ibadətlər, rituallar ağıl vasitəsilə dərk edilə bilməz.

Əxlaq zəka ilə yox, duyğu vasitəsilə qavranılmalı və qəbul edilməlidir. Şəxsiyyət əxlaqi azadlığa malikdir. Cəmiyyət insanın özgüləşməsini, onun təbiətdən təcrid olunmasını dərinləşdirir. Əgər əxlaqın mənbəyi xarici obyektdirsə, onda apologetik mahiyyətli (ehkamçı) əxlaq əmələ gəlir. Əgər

əxlaqın mənbəyi biz özümüzüxsə, onda canlı əxlaq yaranaraq sonu olan həyatı sonsuzluğa doğru ucaldır.

Hegel dini əxlaqın özgüləşməsi kimi qiymətləndirir. O, belə bir suala cavab verməyə çalışır: nə üçün əxlaqda insan təcrübəsi kifayət etmir və dinə müraciət olunur? Əslində həmin sualın cavabı təbiət və ruhun yanlış qarşıdurmasındadır ki, nəticədə insan ruha yalnız Allahın vasitəçiliyi ilə qoşula bilir. Müqəddəslik (Allahda) və əxlaqi kamillik insan mahiyyətinin bir qismini təşkil edir. Tarixin inkişaf dialektikası göstərir ki, siniflərin meydana gəlməsi, bərabərsizliyin dərinləşməsi cəmiyyətdə insanın özgüləşməsi ilə nəticələnir. Özgüləşməni aradan qaldırmaq üçün, real insanı ictimai varlığa döndərmək üçün dinə müraciət olunmuşdu.

Duyan, real ictimai varlıq olan insanın ruhu rəşional düşüncənin köməyi ilə əmələ gəlir. Hegel öz əsərlərində ("Fəlsəfi elmlərin ensiklopediyası", "Hüquq fəlsəfəsi" (1821) əxlaq və mənəviyyət əsərlərini fərqləndirir. Əxlaq cəmiyyətdə əmək bölgüsü nəticəsində yaranmış bərabərsizliyin nəticəsidir. Qədim yunan cəmiyyətində yunanlarda vətənpərvərlik hissi etikanı onların daxili əqidəsinə çevrilməyə qoymurdu. Sokrata qədərki afinalılar mənəvi cəhətdən saf olsalar da, əxlaqlı deyildilər. Burada fərdin əxlaqi şüuru onların siyasi təfəkküründən hələ ayrılmamışdı. Fərdi iradə ədalətin bütün formaları ilə üst-üstə düşür.

Hegelin fikrincə əxlaq fərdiliyin ictimai bütövə münasibətini bildirir. Burada xarici şərtlər məcmusu var ki, onları ya hüquqi məcburetmə, ya da ki şəxsiyyətin əxlaqi seçimi kimi yerinə yetirmək lazımdır. Roma dövründə fərd əxlaqi şəxsə çevrilir. Hegel bu halı tərəqqi olduğunu qeyd edir. Mənəviyyət ayrı-ayrı fərdlərin əxlaqi düşüncəsində (refleksiyasında) ifadə olunur. Mərhələlər aşağıdakılardır: hüquqi – Roma, əxlaqilik – orta əsrlər, mənəviyyət – vətəndaş cəmiyyəti, konstitusiyalı dövlət –müasir cəmiyyət. Hegel bunu belə bir şəkildə görür: bu, elə bir vətəndaş cəmiyyətidir ki,

burada mənəvi aləmin fərdiyyətçiliyi cəmiyyətin müxtəlif tərəflərinin (hüquq, siyasət, iqtisadiyyat, incəsənət, din) üzvi sintezi vasitəsilə aradan qaldırılır. Beləliklə, Hegeldə əxlaqilik, Kantda və Fixtedə olduğu kimi ictimai proseslərin fəvqəl meyarı vəziyyətini itirmiş olur.

Yeni cəmiyyətdə əxlaqilik, hüququ və əxlaqı özündə birləşdirərək xalqın ruhu kimi çıxış edir. Bu ruhun məzmununu “əxlaqi dəyərlər, qanunlar və konstitusiya” təşkil edir. “Ruhun fenomenologiyası” əsərində o belə qənaətə gəlir ki, ictimai varlığın bütövləşməsi insan həyatını təcrid edilmiş fərdin fəaliyyətinə, yəni əxlaqa gətirib çıxarır. Həmin ictimai varlıq (bütöv, özgələşmiş formada olduğu üçün burada tarixi mövcudat iki hissəyə parçalanır: obyektiv qanunlara tabe olan xarici fəaliyyət və daxili əxlaqi hərəkətlər. Subyektin bütövlülüyü qalmadığı üçün konkret fəaliyyət əxlaqda normalar səviyyəsində qiymətləndirilir və borc şəklində çıxış edir. Əxlaqilik ictimai münasibətlərin dərk edilməsi və düşünülməsi üzərində qurulur. Protestant ruhunda ifrat şəklində götürülən əxlaq əslində bir oyun, yarımçıq qalmış vicdan borcunu yerinə yetirməkdən (dərk edə bilmədiyini bəhanə tutaraq) boyun qaçırmadır. Burada Hegel daxili əqidə üzərində qurulan etikadan sosial məzmunlu etikaya dönüşə nail olur. Beləliklə, əxlaqlı insanda əsas olanı əqidə yox, onun fəaliyyəti, hərəkətləridir. Əxlaqi nəzəriyyə konkret predmetli fəaliyyətdən irəli gəlməlidir.

Hegel “mənəvi” dedikdə dövlət qanununu və ciddi borc hissini nəzərdə tutur. Əxlaqi hiss əslində yalnız milli ləyaqət hissidir; əqidə isə hökumətin göstərişlərinə əməl edilməsidir. Vətənpərvərlik dövlətin mütləq olmasının qəbul edilməsidir. Beləliklə, Hegelin fikrincə, əxlaqın subyekti elə dövlətin subyektidir. Hegel subyektin emosional aləmini nəzərə almır; yalnız rəşional tərəfini qəbul edən filosof azad və məsuliyyətli subyekti tam şəklində dövlətin tabeliyinə keçirir. İnsan fərdi məsuliyyətini təxirə salaraq yalnız dövlət borcunu qəbul edir.

Əxlaqi münasibətlərdə fərdlərin bir-birinə münasibətləri müəyyənləşir. Fərdlər burada duyan, hiss edən varlıqlar kimi çıxış edirlər (söhbət sevinc, ümid, qorxu kimi hisslərdən, utanmaq, peşman olmaq kimi əxlaqi keyfiyyətlərdən gedir). Hegel göstərir ki, əslində ictimai həyatın, onun tarixi hərəkətinin əxlaqi kateqoriyalarla heç bir uyğunluğu yoxdur. Bu mənada o, Kanta qarşı çıxış edir (Kant tarixilikdə həm də əxlaqi mahiyyət axtarırdı). Tarixi şəxsiyyətləri fəaliyyətə təhrik edən motivlər – ehtiraslar, hökmran olmaq istəyi, hakimiyyət arzusu, hökm etmək ləzzəti olmuşdu. Bunlarda əxlaqi hissləri görmək bir növ naşı adam tərəfindən tarixi qiymətləndirmək deməkdir. Əxlaq və əxlaqi təbliğat əslində ideoloji xarakter daşıyır.

Hegelin təsəvvüründə əxlaqi şəxər tarixən dəyişkəndir və hər bir dövrdə yeniləşir. Bütövlükdə o, xeyir və şərin etik fikir tarixində yerini və rolunu təhlil edərək burada onu hərtərəfli təfsir etmişdir.

Digər alman filosofu *Lüdviq Andreas Feyerbax* (1804-1872) öz əxlaqi baxışlarını dinin və idealist əxlaq nəzəriyyəsinin tənqidi üzərində qurur. O, insanı fəaliyyətdə olan varlıq kimi qiymətləndirərək, materialist yönümlü etikanı yaratmağa çalışmışdır. Eyni zamanda o, burada ardıcıl deyil. Feyerbaxın etika haqqında təsəvvürlərinə naturalist materializm təsir etmişdir. Feyerbaxın yaradıcılığında etika əsas yer tutur. Başlıca əsəri “Spirituaslızm və materializm, xüsusən onların iradə azadlığına münasibətdə haqqında”dır (1866), bir də onun etika haqqında məktublarıdır.

Məlumdur ki, Feyerbaxın etik və ateist baxışları bir-birinə çox yaxındır. Feyerbax din haqqında yazır ki, bu, fantastik mahiyyətli icma şüuru, insanın hissi bünövrəsinin sosial və tarixi varlıq tərəfindən ayrılması, özgələşməsidir. İnsanın ictimai – praktiki mahiyyəti burada fərdlərin emosional münasibətlərini, öz sosial eyniliyini, bərabərliyini duymağa

olan qarşılıqlı tələbatdır. Din isə əslində özgələşmiş formada əxlaqlıqdır.

Əxlaq haqqında Feyerbax ilk əsərlərində də yazır (“Ölüm və ölməzlik haqqında düşüncələr” (1830). Bütövlükdə bir çox digər əsərlərində də əxlaq məsələlərinə münasibət bildirilir (məs., “Xristianlığın mahiyyəti” (1841) və s. Feyerbax insanın daxili qabiliyyətlərinin inkişafında cəmiyyətin tarixi prosesinin rolunu qiymətləndirərkən göstərir ki, insanın fitri imkanları (emosiyalar, təfəkkür) ondan təcrid edilmiş və müstəqil, özü də insana yad, düşmən olan bir qüvvə kimi (allah, obektiv ideya) təqdim edilmişdir.

Feyerbax sübut etməyə çalışır ki, xristian dini və klassik buryua alman fəlsəfəsinin əsasları idealizmdir. İndiyə qədər insan mənəvi substansiyanın inkişaf nəticəsi kimi göstərilirdi; hal-hazırda təbii insanı və onun fitri imkan və xüsusiyyətlərini özü-özünü yaradan yaradıcı başlanğıc, mərkəz kimi qiymətləndirmək lazımdır. Feyerbaxın insanı abstraksiyalar üzərində qurulur. İnsan bütöv, fəaliyyətdə olan bir varlıqdır. Onun emosional və rəşional dərkədic qabiliyyətləri var. Fərd maddi, praktiki fəaliyyətdən kənarda götürülür. İnsan həyatının sosial xarakteri burada mənəvi - əxlaqi sahə ilə məhdudlaşdırılır.

O, utopik şəkildə insanlararası münasibətlərində abstrakt humanizm ideyalarını irəli sürür. Feyerbax dini inkar edərkən burada real tarixi praktikanı nəzərə almır. İnsan dərk etmək qabiliyyətinə malik universal təbii məxluqdur. Subyekt – obyekt dialektikasını o belə görür: Mən və Sən. İnsan digər insanla eyniyyət təşkil edir (mahiiyyət etibarilə). Real şəkildə isə Mən və Sən arasında fərqlər mövcuddur.

Subyekt və obyektin üst-üstə düşməsi insanı insan tərəfindən hissi seyrətmə zamanı baş verir. İnsan insanı həm də sosial varlıq kimi qavrayır. İnsan mahiyyəti buna görə sosial xarakter daşıyır. Egoizm də münasibətini bildirən Feyerbax göstərir ki, əslində egoizm fayda yox, fərd tərəfindən insanın

yaratdığı (incəsənətdə, elmdə, digər ictimai fəaliyyət sahələrində) bütün zənginliklərdən faydalanmasıdır. İnsanın meylləri, bacarıq və qabiliyyətləri eqoizm vasitəsilə hərəkətə gəlir. Buna görə də eqozimin bir çox növləri var: fərdi, tək, həm də sinfi, milli, qrup və s. Xeyir səadətə meylin təsdiqi, şəər isə səadətə meylin inkarıdır. İnsan davranışının emosional tərəfi sonrakı ictimai fəaliyyət üçün bir növ çıxış nöqtəsidir. İctimai tərəfi isə səadətə can atmaqdır. İnsanın emosionallığı ilk növbədə onun, digər insanın duyulmasında özünü bildirir. Öz hissi ilə o, digər insanın varlığını təsdiqləyir. Sevgi insanın həmrəyliyə yenilməz meylidir. Xoşbəxtliyə fərdi canatma digərlərin xoşbəxtliyini və ümumiyyətlə başqalarının xoşbəxtliyini istisna edir.

Bütövlükdə Feyerbaxın etikası ilk növbədə həmin dövrün fəlsəfəsinin panteist – materialist xətti ilə bağlıdır. Bu etika həm də müəyyən mənada utopik sosializm ideyalarını özündə əks etdirirdi. Onun xoşbəxtlik etikası materialist xarakter daşıyır.

Lüdviq Feyerbax əxlaqın əsaslandırılmasında eqoizm prinsipindən irəli gəlirdi. Eqoizm dedikdə insanın təbiəti və öz zəkasına uyğun davranması nəzərdə tutulur. Feyerbaxın fikrincə məhz eqozim teologiyayı, dini, istibdadı inkar edir, məhz bu qüvvələr insan davranışına xaricdən təsir edərək onun əsl təbiətinə və tələbatlarına ziddir. Adları çəkilən hallar yalnız o zaman mənəviyyətin əsasına çevrilə bilər ki, onlar insan davranışını idarə edərkən onun şəxsi, eqoist maraqlarını təmsil edəcəklər.

Feyerbax hesab edirdi ki, xeyir fərdi, sırf təbiət tərəfindən müəyyən edilmiş tələbatlarının ödənilməsi kimi başa düşməlidir. O, göstərirdi ki, hisslər mənəviyyətin meyyarıdır; insan istiqamətlənmələrin ən alisi xoşbəxt olmaq arzusudur. O, hesab edirdi ki, fərdi əxlaq mümkün deyil, çünki mənəviyyət iki tərəfi nəzərdə tutur: həm “Mən”-in olmasını, həm də onun digər insanlarla ünsiyyətini. Xoşbəxt olmaq istəyən insan,

yaxınları, əzizləri ilə birgə xoşbəxt olmaq istəyər. Belə bir istiqamətlənmə son nəticədə mənəvi borca çevrilir: başqalqarının da xoşbəxt olmasına mane olma!

Alman filosofu *Fixte İohann Qotlib* də (1762-1814) etikaya öz münasibətini bildirmişdir. Aləm insan fəaliyyəti sahəsi olduğu üçün burada fəaliyyətin özü belə əxlaqi qanunun reallaşması deməkdir. Bu cür yanaşma azadlıq (almalı olan) və zərurət (mövcud olan) arasındakı ziddiyyəti aradan qaldırmalı idi. Fixteyə görə fəaliyyət mütləq şəkildə özbaşına ola bilməz; onun azadlıq dərəcəsi məqsədlə uzlaşır, xarici təsirin nəticəsi kimi o, reallaşmır. Olmalı olanın və mövcud olanın arasındakı ziddiyyəti Fixte hər ikisini yarada biləcək və fərdlərin özündə formalaşdıran transsendental, fəvqəl “Mən”-də görür. O, göstəriridi ki, azadlıq əxlaqi qanun əsasında həyata keçirilən fəaliyyət zəminində mümkündür.

Bu cür düşünməklə Fixte abstrakt fərdiyyətçilik haqqında təsəvvürləri rədd etmək, azadlığı isə ictimai inkişafın nəticəsi kimi təsvir etmək istəyirdi. Yəni fəaliyyət fərdin özünə aid ola bilər. Cəmiyyət qanunlarına tabe olmaq azadlığı istinsə etmir. Cəmiyyət, məqsədyönlü birlik olaraq insanların azadlıq vasitəsilə qarşılıqlı fəaliyyət formasıdır. Hüquq da mənəviyyətin zəruri şərtidir (hər ikisi bir yerdə etika məkanını təşkil edir). Eyni zamanda dövlətdən kənarda cəmiyyət üzlərinin normal həyatı mümkün deyildir.

Kamil cəmiyyəti yaratmaq üçün dövlət gərək cəmiyyətin bütün üzlərinin iradəsini ifadə edə bilsin. Fixte əxlaqi ideal haqqında da yazırdı ki, bu “xalis ruhun böyük bütövlüyü”dür, buna yalnız əxlaqi özünükamilləşdirmə yolu ilə nail olmaq mümkündür. İlk növbədə insan öz mənəvi-kamil olan transsendental “Mən”-i müxtəlif, empirik “Mən”-lərə (fərdlərə, hansılarda ki, o, təcəssüm olunub) xas olan nöqsanlar və qüsurlardan təmizlənməlidir. Transsendental “Mən”-in məzmunu özünü vicdana olan tələblərdə ifadə edir. Məhz vicdan mənəvi borcun yeganə əsası sayıla bilər: “Daxilimdəki

əxlaqi qanun daima mənim xalis “Mən”-in formasını səciyyələndirir...”.

Yalnız vicdan insanı həmişə və şərtsiz-şəriksiz idarə edir. İnsan xarici təsirləri nəzərə almadan vicdana uyğun hərəkət etməlidir. İctimai münasibətlərin təkmilləşməsi yolunu Fixte insanların əxlaqi özü-özünü kamilləşdirməsində görürdü. “Xaricimdə olanı dəyişdirə bilmədiyimə görə daxilimdəkinin dəyişdirməsinə qət etmişəm”. Eyni zamanda Fixte mənəvi fəaliyyətin bir istiqamətini də ictimai münasibətlərin dəyişilməsində görürdü.

4.4.XIX əsrin ikinci yarısında etik baxışlar

Furye Şarl (1782-1897) Fransa sosialisti və utopisti olmuşdur. Furiyenin bir çox ideyaları XVIII əsrin fransız materialistlərinin təlimləri üzərində qururdu. O, ilk növbədə insana anadangəlmə xas olan təbii “ehtiraslara” nəzər yetirirdi (sağlam olmaq meyli, sevgi, yaradıcılıq və s., cəmi 12 ehtiras). O, göstərirdi ki, bütün bunlar faydalı və zəruridir. İnsan üçün elə bir şərait yaradılmalıdır ki, o, bütün müsbət məziyyətlərini ifadə edə bilsin. İnsan anadangəlmə zərərli vərdişlər və arzulara malik deyil. Yalnız sivilizasiyanın süqutu şəraitində bütün sosial münasibətlər dəhşətli dərəcədə təhrif olunur. İnsana altruizm hissinin xas olmasına baxmayaraq, o işləməyə, başqalarına köməklik göstərməyə çalışır, cəmiyyətdəki rəqabət, müxtəlif sosial qrupların maraqları arasında formalaşan ziddiyyətlər isə fərd və cəmiyyət arasında antaqonizmin yaranmasına gətirib çıxarır.

“Furiyenin ideali” vahid təsərrüfat və sosial aləmin yaradılması idi. Burada bütün “insani maraqların” harmoniyası, insanların həmrəyliyi təmin olunmalıdır. Belə cəmiyyətdə yaşayan insanlarda yeni keyfiyyət – “unitarizm”, yəni hamının yaxşı yaşamasına meyllilik əmələ gələcəkdir. Burada şəxsi rifah arzusu hamının rifahının yüksək olması arzusu ilə uzlaşır.

Furye ailə əxlaqı, qadının cəmiyyətdəki vəziyyəti, uşaqların düzgün tərbiyəsi problemlərinə də öz münasibətini bildirmişdir.

Oqüst Kont (1798-1857) fransa filosofu, pozitivizm cərəyanının və sosiologiya elminin banisi olaraq, əxlaqi baxışlar sistemini yaratmışdır. Elmin üç inkişaf mərhələsinə (teoloji, metafizika, pozitiv) uyğun olaraq, Kont həm də eyni adlı sosial inkişaf mərhələlərini fərqləndirir. Bu mərhələlərin reallaşması siyasətin müsbət, yəni “pozitiv” elmə çevrilməsinə imkan yaradır. Bu elm inqilabi-tənqidi ruhdan azaddır.

Kontun fikrincə, etikanın qanunlarında insan nəslinin həmrəy həyatının daimi şəraiti əks olunur. Əxlaqın tətbiqi və formalaşması uzunmüddətli ictimai faydanı nəzərdə tutan fayda yox, ictimai həyata meyl, sosial instinktdir, bu da, öz növbəsində hisslərə əsaslanır və şəxsi maraqdan asılıdır. D.Yum və A.Smit ardınca o, göstərir ki, qəbilə üzvü olan ayrıca fərdin davranış qaydaları şəxsi maraqlarla yox, hadisələrin ümumi gedişatı ilə müəyyən olunur. Təcrid edilmiş fərd yalnızca bir abstraksiyadır; real həyat ailədə, ilk sosial orqanizm olaraq başlanır. Fərdi həyatda şəxsi instinktlər, ailədə isə simpatiya üstünlük təşkil edir. Nəticədə ailədə yaşayan şəxs eqoist meyllərdən uzaqlaşır, o, başqaları üçün yaşamağa başlayır. İctimaj həyatda isə fərdin intellektual bacarıqları və qabiliyyətləri inkişaf edir.

Yalnız sosial instinktlər sərbəst inkişaf edir; bunun nəticəsində insan daxilən məmnun olur; həmin razılıq hissi nə tərifdən, nə də ki, mükafatdan asılıdır. Sosial orqanizmin üzvü olması ideyası insanda cəmiyyət üçün görə biləcək əməllər haqqında əminlik yaradır. Nəticədə insanda ən nəcib xüsusiyyətlər əmələ gəlir, təbii bacarıqlar inkişaf edir, pis vərdislər isə ya məhv olur, ya da ki, dəyişərkən ümumi rifaha və inkişafa xidmət etməyə başlayır.

Ən ali əxlaqi ideya bəşəriyyət ideyasıdır ki, bunun inkişafı fərdi və sosial qüvvələrin birgə söyləri nəticəsində mümkün olacaqdır. Kont yeni “bəşər dinini” yaratmağa

çalışmışdır; burada, sosial birgəyaşayış qaydası kimi sevgi irəli sürülür, əsas – nizam, məqsəd isə tərəqqi göstərilir. Kontun əxlaqi ideyaları təkamülçülük konsepsiyası üzərində qurulur. O, əxlaqın rolunu cəmiyyətin tərəqqisində yüksək tutur. Kont öz etik baxışlarını “Pozitiv fəlsəfə kursu”nda 9183-1842) izah etmişdir.

Şopenhayer Artur (1788-1860) alman filosofu, həyat fəlsəfəsinin banisidir. O, materializm və rasionalist idealizm fəlsəfəsinə qarşı çıxış edirdi. Ən çox irad tutduğu məsələ fəlsəfədə tarixilik və dialektika problemləri idi. Şopenhauerin etik baxışları belə bir təsəvvürün üzərində qurulurdu: dünyanın mahiyyəti kor, düşüncəsiz iradə, hadisəsi isə, yəni ifadəsi onun haqqında olan təsəvvürlərdir. Etikada Şopenhauer ilk növbədə şüurun ilkin faktı və hadisəsi olan təsəvvürlərdən irəli gəlməyə çağırır. Təsəvvürlər sonradan obyekt və subyektə parçalanır. Əgər insan həyatını seyr edərkən, özü-özünü unudursa, bu yolla o, dərkətmənin xalis subyektə səviyyəsinə ucalır və iradənin subyektə vəzifəsini itirmiş olur.

Şopenhauer “iradə” anlayışı ilə bütün varlığı əhatə etdi. İradə kosmik, ən ümumi prinsipdir: “dünya yaşamağa, həyata olan meylin, iradənin nəticəsidir”. İnsan “mikrokosm” deyil, dünyanın özü “makroantropos”dur. Dünyanı fiziki mənada öyrənmək insan üçün heç bir sevinc gətirmir. Onun yalnız əxlaqi tərəfinin öyrənilməsi (çünki burada insanın “daxili mahiyyətinin” bütün dərinlikləri açıqlanır) insana təsəlli verərək onu məmnun edə bilər. Şopenhauer hesab edirdi ki, yalnız onun fəlsəfi konsepsiyası əxlaqın əsil qiymətini verə bilər. İnsanın mahiyyəti onun öz iradəsidir, o, özü-özünün yaradıcısıdır, onun hər bir hərəkəti də özününküdür və onun özünə aid edilə bilər.

Şopenhauer dünyanı və insanın mahiyyətini pessimizm (bədbinlik) baxımından qiymətləndirirdi: “insanın qismətinə ancaq əzabkeşlik yazılıb. Həyat həmişə faciyyəvidir (xüsusilə onun sonu)”. Bununla belə, yaşamaq və ölmək halları yalnız

adi insan üçün faciədir. Gündəlik həyat üzərində yüksəlib dünyanın mahiyyətini (iradəni) fəth edən insan isə nirvana (mütləq arxayınlıq və təskinlik) halına düşür. Belə insan üçün yaşamağın məqsədi ölümdür. “Ölüm həyatın nəticəsi, onun yekunudur”. Əsl filosof, müdrik insan ki, dünyanın sirrinə bələd olur, ölümdən qorxmur, çünki yaşadığıca öyrənir ki, o heçnədir. O, fərdi varlığa can artmır. Demək olar ki, Şopenhauerin fikrincə, yaşamaq iradəsinin inkar edilməsi yolu ilə insan əbədi fəzilətləri qazanmış olur. Şopenhauerin bir çox ideyaları ekzistensializmdə öz əksini tapmışdır. Şopenhauerin başlıca əxlaqi əsərləri “Etikanın iki əsas məsələsi (1836) və “Aforizmlər və maksimalar” (1891-1892) olmuşdur.

Fridrix Vilhelm Nitsşeni (1844 - 1900) tədqiqatçılar belə xarakterizə edirlər: “Tarixdə narahat şəxsiyyətlər çox olub: inqilabçılar, şairlər, rəssamlar. filosoflar arasında rastımıza çıxan belələri daha çox nəzərə çarpırlar. Lakin məsələnin daha maraqlı bir tərəfi belə mütəfəkkirlərin özlərini, görüşlərini sevən, araşdıran, bir növ öz həyatının bir hissəsinə çevirən şəxslərin sanki get-gedə öz obyektinə bənzəməsi, hətta onun taleyini bölüşməsidir. Bu müsbət mənada da ola bilər, mənfi mənada da. Sanki belə şəxsiyyətlərin narahatlığı illərin, əsrlərin sədlərini keçib oxşar ruhlı insanları tapıb onları “yoluxdurur”. Belə şəxslərdən Dahilik və dəlilik arasında müvazinətini itirən Həllac və Nitsşe! “Ənə-l-Həqq,” – deməklə insanı göylərə qaldıran Həllac, “Tanrı öldü,” – deyib insanı uçuruma itələyən Nitsşe!

İlahi həqiqətlərin dərkinə, ən ali məqama ucalmağa yalnız insanın qüdrətinin çatdığını vurğulayan Həllac və insanı ən sağlam dəstəkdən məhrum edən Nitsşe! Biri insanlıq məqamının iblis üçün əlçatmaz olduğunu sübut edən Kamil İnsanın bələdçiliyi, digəri isə iblislə zəhərlənmiş mənəvi aləminin sağlamlasına ümidini itirən, bu səbəbdən insan olmaq istəməyən, insana nifrət edən, onu məhv edib, üzərindən

adlayıb keçmək yollarını axtaran yeni bir canlının hayqırtısıdır!”¹

Əxlaqla bağlı fikirləri Nitsşe, daha çox xristian əxlaqı nümunəsində izah etməyə çalışırdı. O, ilk növbədə təəssübkeşlik əxlaqına qarşı çıxış edirdi, daima sürü psixologiyasını, zərifliyi, emosionallığı, səmimiliyi, bərabərlik və demokratiya ruhunu ifşa edir, mətin insan ləyaqətini, bunun təbriyə olunması yollarını (o cümlədən ciddi, hətta qəddar, zor üzərində qurulan intizam vasitəsilə yaratmaq) müəyyənləşdirir.

Nitsşenin fikrincə, arilərin əxlaqı – güclülər əxlaqıdır (kastalar bölgüsü üzərində qurulan əxlaq, və s.). Həyatsevər, yaşamaq qabiliyyəti olan insanlar, irq, sağlam və qeyri-sağlam instinktlər – bu cür anlayışlara müraciət edən Nitsşe kütlə psixologiyasını ifşa edir, zəif, yaramaz insanlara qarşı çıxış edir. «Hakimiyyətə keçmək iradəsi» əsərində Nitsşe göstərir ki, sosializm öz son xırdalıqlarına qədər düşünülmüş, cılız, axmaq, səthi, paxıl insanların tiraniyasıdır².

Beləliklə, Nitsşe əxlaqı hakim sinfinin əxlaqı, bir də qullar (qullar – iflic vurmuş, deqradasiyaya (tənəzzülə) məruz qalmış aşağı irqdir) əxlaqına bölür. Həqiqət də iki yerə bölünür: ali irqin həqiqəti və qulların həqiqəti (Şopenhauerdə ali və aşağı irqlər fərqləndirilir – yırtıcılar və onların şikarı). Yalan, hakimiyyətin xeyrinədirsə, zəruridir. Əslində həqiqət – yalanın bir növüdür ki, o olmadan, canlıların müəyyən növü (yəni insanlar) yaşaya bilmir. Son nəticə etibarilə söhbət hakimiyyətdən gedir.

Sürü instinkti əxlaqla və siyasətlə sıx əlaqəlidir. Əxlaq olan yerdə biz, insanların meyilləri və əməllərinin ölçüsünü və nizamını tapırıq, özü də həmin meyillər və əməllər həm

¹ Bünyadzadə K. Nitsşe dühası – insanlıq davası. // 525-ci qəzet. - 2011.- 11

² Ницше Ф. К генеалогии морали. //Ницше Ф. Соч. в двух томах. М., 1990. Т. 2.

icmanın, həm də sürünün tələbatlarına uyğun gəlir. Əsas məsələ – faydanın olub-olmaması məsələsidir¹.

Əxlaq vasitəsilə sürünün hər bir üzvünə həmin sürünün funksiyası olmaq vəzifəsi həvalə olunur. İcmaların yaşayış şəraiti fərqli olduğu üçün əxlaqlar da bir-birindən fərqlənirdilər. Beləliklə, Nitsşe əxlaqın tarixi xarakterini qəbul edir və hesab edir ki, mənəviyyat, yəni əxlaqlılıq hər bir ayrılıqda götürülmüş insanda sürü instinkтини ifadə edir. “Təbii seçim” yaxşılara kömək etmir, əksinə, “ən pislərə”, şəraitə uyğunlaşa bilən, (çoxluq təşkil etdiyinə görə), hiylə işlədib qalib gələn “sürü”yə kömək edir. “Ali irq” təkamül nəticəsində yox, bəxtinə bu alilik çıxdığına görə əmələ gəlir.

Nitsşenin əxlaqi baxışlarını araşdırarkən, qeyd edək ki, ressentiment (fransızca – qisasçılıq) Nitsşe psixologiyasının çox vacib anlayışlarından biridir. Hakimiyyətə olan iradə həm fəal, həm də irticaçı bir qüvvə kimi, yəni özü-özünə qarşı olan bir qüvvə kimi çıxış edə bilər. Zəiflərdə açıq mübarizədə hakimiyyətə olan iradə sıxışdırılır, aradan çıxarılır, düşünülmüş olmur və öz formasını itirir. Zəiflər Lafonten (Fransa şairi) təmsildəki tülküyə bənzədilir (deyir ki, üzüm kaldır, hələ yetişməyib). Əlçatmaz olanı əxlaqi cəhətdən pis, nalayiq, pozğun adlandırılır. Qüvvətliyə, güclülər isə “ali dəyərlər” baxımından güya pislənir, həmin dəyərlər əslində zəiflərin və bacarıqsızların dəyərləridir; onlar ehtiyac dəyərə çevrilir. Nitsşe hesab edir ki, belə ressentiment keyfiyyətlərinə cavab verən insan əslində xeyirxahlıqdan danışa - danışa daha yüksək mövqedə duran insanlar üzərində hökmran olmağa çalışır. Ressentiment - əxlaqın əsas mənbəyidir.

Nitsşe əzabkeşliyi və rəhmi daima qarşı-qarşıya qoyur. Əzabçəkme özünün özünə qalib gəlməsinə kömək edir, hökmranlığı artırır, sağlamlığın ali dərəcəsi isə xəstəliyə, ağrıya qalib gəlməsidir. Rəhm, mərhəmət, əksinə, insanı zəiflədir,

¹ Ницше. Веселая наука. // <http://www.philosophy.ru>

hakimiyyətə iradəsini azaldır. “Zərdüştün dedikləri” əsərində o, belə yazır: “Görəsən, canını fəda verənlərdən çox ağılsızlıq edənlər varmı? Belə ürəyi olan yananların axmaqlığından çox, dünyaya əzab verən olubmu? Öz mərhəmətinə qalib gələ bilməyən sevənlərin vay halına! İblis mənə bir dəfə belə demişdi: “Hətta allahın belə öz cəhənnəmi var, bu da onun insanlara olan məhəbbətidir”. Bu yaxınlarda isə mən, onun belə sözlərini eşitdim: “Allah ölüb, insanlara mərhəmət etdiyi üçün Allah ölüb”. Xristianlıq rəhm, mərhəmət dinidirsə, Nitsşenin Dionisi təlimi həyatın təsdiqi və əzabkeşliyi dinidir¹.

Beləliklə, Fridrix Nitsşe Şopenhayerin pessimizm baxışlarını bəyənir, onun mədəniyyətin, dəyərlər sisteminin tənqidi ilə razılaşırdı. O eyni zamanda sonradan belə bir qənaətə gəlmişdir ki, bu ideyalar (həm də onun iradə haqqında olan təlimi) müasir mədəniyyətin böhranını aradan qaldırmaq üçün kifayət edə bilməz. Nitsşe hesab edirdi ki, Avropa böhran ərəfəsindədir. Bunun təsdiqini nihilizmin (əxlaqi normaların, prinsip və idealların inkarı) yayılmasında görmək olar. Deməli, “ali dəyərlər öz əhəmiyyətini itirir”, yalançı dəyərlər meydana gəlir. Burada xüsusi olaraq dinin rolunu göstərmək lazımdır. Nitsşe dinlə yanaşı, həm də burada demokratik və sosialist nəzəriyyə və təlimlərin rolunu qeyd edir. Bu təlimlərin əsas məqsədi bütün insanları bərabərləşdirmək, yəni güclü olanları zəif, zəif olanları isə güclü etməkdir. O, əxlaqi məənəviyyətsiz adlandıraraq, dəyərləri “yenidən qiymətləndirməyə” dəvət edirdi. Nitsşe öz fəlsəfə və etikasında “kosmik” adlandırdığı prinsipi – “hakimiyyətə gəlmək iradəsi” təlimini əsaslandırmağa çalışırdı.

Nitsşe ənənəvi əxlaqi tənqid edir, çünki o ideala meyillidir, insan davranışını məhdudlaşdırır, instinktlər dağıdılır, həyat məhv edilir. Həm əxlaq, həm də incəsənət

¹ Ницше Ф. Так говорил Заратустра (отрывок). //Вопросы философии, 1989, № 5, с.153

“hakimiyyətə gəlmək iradəsi” baxımından yeni məzmunla dolmalı, dünyaya yeni, fəvqəl şəxsiyyətləri gətirməli idilər. Belə insanlar xeyir və şərin “o tayında” duraraq, yeni cəmiyyəti yaratmalı olurlar. Beləliklə, Nitsşe özünə müasir olan cəmiyyəti radikal mövqelərdən tənqid edirdi. Bununla belə bu tənqid elita, seçmə insanların hakimiyyətinin əsaslandırılmasına qulluq edirdi. Burada fəvqəl insan, hakimiyyətə iradə səcdəsi aşkar şəkildə ifadə olunurdu. Nitsşenin əsas əxlaqi əsərləri “Hakimiyyətə gəlmək iradəsi. Dəyərlərin yenidən qiymətləndirilməsi təcrübəsi” (1906), “Zərdüştün dedikləri” (1892), “Vaxtsız düşüncələr”dir.

Ştirner Maks (1806-1856) (əsil adı Şmidt İohann Kaspardır) alman filosofudur. O, öz etik nəzəriyyəsini “Vahid və onun varidatı” əsərində izah etmişdir. Bu nəzəriyyə “xalis eqoizm” prinsipləri üzərində qurulmuşdur. Ştirner konkret fərdi, şəxsi “Mən”i ali reallıq olduğunu bəyan etdi, o, tək, bütöv olaraq, dünyada olan bütün dəyərlərin yaradıcısıdır. Ştirner başa düşürdü ki, yaşadığı cəmiyyət insani münasibətləri sımasızlaşdırır, insanı sosial bütövün adi əlavəsinə çevirir. Fəvqəlfərdi, sosial olanı Ştirner şəxsiyyətə tamamilə yad olan kimi təsvir edirdi. Bu, insanın sərbəst, azad yaşamasına bir əngəldir. Sosial aləm fantomlar, uydurulmuş obrazlar dünyasıdır. Bu dünyaya insanlar tabe olur ona görə ki, onlar öz zəkaları tərəfindən yaradılan şeyləri fetişə, bütə çevirərək onların qarşısında diz çökürlər.

Əxlaqi şüur, ictimai rəyə istiqamətləndirilərək, əslində dini şüurunun, yəni qul şüurunun, qul psixologiyasının növüdür. Əxlaq normaları isə əslində dini ehkamlardır. Həqiqətən azad insan olmaq üçün insan öz şüurunun buxovuna çevrilmiş əxlaqi borc, vəzifə kimi anlayışları gərək rədd etsin və özünə rəhbər kimi ictimai istiqamətlənmələri yox, yalnız öz maraqlarını tutmalıdır. Şəxsi fayda, şəxsi fəzilət insan həyatının ali prinsipi olmalıdır. Şəxsi olana Ştirner nəyinki hər bir insana xas olan təəssüratlanma, fikirlər, hərəkətlər aləmini, həm də

bütün dünyanı aid edir, çünki insan ondan öz maraqları və mənafeələrini ödəmək üçün istifadə edə bilər. Bunun üçün insanın daxilində kifayət qədər güc var.

Engels Fridrix (1820-1895) alman filosofudur. O, fəlsəfi-əxlaqi ideyaları ilk növbədə mövcud cəmiyyətin tənqidi təhlili əsasında öyrənməyə çalışırdı. Sol “kiçik” hegelçilərin itopik tənqidi ideyalarından tədricən uzaqlaşan Engels göstərirdi ki, insan fəaliyyəti xarakterini dəyişmək üçün ilk əvvəl onun öz daxilində “əməyin parçalanması”nın, yəni özgələşmə prosesinin qabağını almaq lazımdır. Engelsin təsəvvürlərinə görə gələcək kommunizm cəmiyyətində əmək insanın ilk tələbatına çevriləcək, sosial aləmin humanist yenidənqurulması baş verəcək, insan fəaliyyəti tam sərbəst olacaqdır. “İnsanın həyatından bütün fəvqəltəbii, fəvqəlinsani olanı aradan qaldırmaq lazımdır. Tarix insan tərəfindən yaradılır və insan bütün həyatı münasibətlərin meyyarı, ölçüsü olmalıdır”. Yeni dünyada sırf insani, əxlaqi münasibətlər qurulmalıdır. Abstrakt şəkildə burada kommunist ideali təsvir olunur. Engels bu cəmiyyətin əsas vəzifəsini hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşdırılmasında görürdü.

K.Marks ilə birgə yazdığı “Alman ideologiyası” (1845-1846) əsərində o, əxlaqın, mənəviyyətin tarixi təkamülünü izləməyə çalışır. Engels Feyerbaxın əxlaqi ideyalarının abstrakt olduğu üçün onları tənqid edirdi.

“Anti-Dürinq” əsərində o göstərirdi ki, hər bir əxlaq nəzəriyyəsi son nəticə etibarilə cəmiyyətin müəyyən inkişaf mərhələsinin iqtisadi vəziyyəti ilə sıx bağlıdır. Əxlaq sinfi xarakter daşıyır, çünki müxtəlif siniflərin (sosial qruplar) mövqeyindən sosial hadisələri qiymətləndirir. Əsil əxlaq sinifsiz cəmiyyətdə mümkündür.

Marks Karl (1818-1883) alman filosofu olaraq, fəlsəfi – etik baxışlarını formalaşdırmağa cəhd etmişdir. O, hesab edirdi ki, insanların ictimai tarixi yalnız onların fərdi inkişafı tarixidir. Marks insanın cəmiyyətdə özgələşmənin səbəblərini araşdırmış,

burada istehsal münasibətlərinin rolunu göstərmişdir. Şəxsiyyət ictimai münasibətlərin məcmusu olduğu üçün onun mənəvi inkişafı ictimai sərvətlərin tam zənginliyi şəraitində mümkün olacaqdır.

Danimarkalı filosof *Syören Kyerkeqor* (1813-1855) hesab edirdi ki, insan allahla birbaşa, kilsə vasitəçiliyi olmadan ünsiyyətdə olmalıdır. Kyerkeqor etik problemlərə xüsusi maraq göstərirdi. O, hesab edirdi ki, Hegel və rasionalizm nümayəndələri insan fərdinin subyektiv yaşayışını qəbul etmirdilər; əslində bu yaşayış insanın özü qədər realdır. İnsan özünü, dünyanı ekzistensial baxımından, yəni əsil varlıq şəklində dərk edib qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Dünya ölüm ayağındadır, onu ümüdsizlik bürüyüb. Burada paradokslar, yəni əksliklər xeyli artmışdır. Fərd yalnız öz mövcudatını düşünməli, öz duyğuları, xatirələri, daxili aləmini nəzərdən keçirməlidir. Kyerkeqor həyatın üç mərhələsini göstərmişdir: estetik (burada insan heç vaxt reallaşmayan imkanlarla rastlaşır, burada o ani, ötəri bir hallarla, uydurulan həyatla yaşayır), etik (bu zaman insan real olaraq yaşayır, onda öz yaşamasına görə məsuliyyət hissi əmələ gəlir; bu mərhələyə sabitlik və təəssüratlanma dərinliyi, “Mənin” təhlili xasdır), dini (insan, hansısa dilemmaları həll etdikdə, sonu olanı yox, əbədi olanı seçir).

Beləliklə, Kyerkeqor əsas etik problemi həm də dinlə əlaqələndirirdi: insan, dini qəbul edərək, daima allah qarşısında borclu olduğunu düşünür. Kyerkeqorun etik ideyaları öz əksini “Həzzalma və borc”, “Qorxu anlayışı haqqında” (1844) əsərlərində tapmışdır.

Spenser Herbert (1820-1903) ingilis filosof-pozitivist, təkamülçü əxlaqın nümayəndəsi olmuşdur. Spenser hesab edirdi ki, ümumdünya təkamül prosesi baş verir ki, buna həm təbiət, həm də cəmiyyət cəlb edilmişdir. Spenser əxlaqı bütün canlılara xas olan davranışın xüsusi hadisə olduğunu göstərmişdir. Əxlaq təkamülün ən ali nəticəsi və yekunudur. O,

hesab edirdi ki, “bir sıra həqiqətlər, o cümlədən mənəviyyat haqqında təlim var ki, mahiyyət etibarilə fiziki aləmin həqiqətləri isə üst-üstə düşür. Bəşəriyyətin can atdığı şeylərin nizamı əslində bütün təbiətin can atdığı nizamdır”. Utilitarizm nümayəndələri kimi, Spenser də hesab edirdi ki, mənəviyyatın əsasında insanın xoşbəxt olmasına olan meylləri durur, bu da ümumi təkamülün bir tərəfi və elementidir. Təkamül nəticəsində mənəviyyat cəmiyyətə xas olan altruizm və eqoizm arasında (həm təbiətdə, həm də cəmiyyətdə) gedən mübarizəni yumşaltmaq vasitəsi kimi çıxış edir. Spensərə görə insan davranışı tarixən bir neçə mərhələ keçir ki, bunun nəticəsində əxlaqi hisslər və anlayışlar yaranır və təkmilləşir, şərdən xeyirə doğru nizamlı keçid reallaşır.

İnsan davranışı tədricən həyat şəraitinə, insanın bir canlı növ olaraq həyat şəraitinə uyğunlaşaraq onun qorunub yaşamasına istiqamətləndirilmişdir. Nəticədə insan və cəmiyyətin məziyyətləri üst-üstə düşməyə başlayır, insan davranışı ideala yaxınlaşır, şəxsiyyət və cəmiyyət arasında hər hansı bir ziddiyyət aradan qaldırılır, burada tarazlıq əldə edilir. Fərdin öz tələbatlarına yönəldilmiş hərəkətləri eyni zamanda bütün cəmiyyətin tələbatlarının ödənilməsinə imkan yaradacaqlar. Spenser həyatın əsas qaydasını belə ifadə edir: “ictimai şəraitlə müəyyən edilmiş həddlərdə şəxsi xoşbəxtliyin əldə edilməsi”.

Spensərə görə əxlaq ədalətlik və xeyriyyəçilik kimi abstrakt prinsiplərə əsaslanır. Ədalətlik hər kəsin mütləq azadlığa hüququdur ki, bütün digər fərdlərin azadlığı ilə üst-üstə düşməlidir. Xeyriyyəçilik isə elə bir hərəkətdir ki, mükafatlandırma arzusunu yaşamadan insana həzz verir. Spenser ona görə dövləti şərq qüvvə sayırdı ki, o, fərdin azadlığını məhdudlaşdırır. Spenserin etik baxışlarına metafiziklik, idealizm və vulqar biologizm xas idi. Onun başlıca əsərləri “Sosial statistika” (1850), “Etikanın əsasları” (1892-1893) olmuşdur.

Seminar və ya müstəqil iş üçün suallar

1. A.Helvetsinin əsərlərində radikal sensualizm.
2. Fransa materialistlərinin əxlaqi baxışlarında sensualizm və utilitarizm. J.J.Russonun humanist etikası.
3. Kantın etikasında rasionallıq və əxlaqi borc. Riqorizm. Ən ali insani keyfiyyət– əxlaqi borcdur.
4. Hegel əxlaqi şüurun tarixi xarakteri haqqında. Əxlaq anlayışı («Ruh fenomenologiyası»). Əxlaq iradənin subyektiv ifadəsidir.
5. Hegelin iradə nəzəriyyəsi. Vicdan əxlaqın əsasıdır. Əxlaqda subyektiv və obyektiv tərəflərinin vəhdəti. Əxlaq və hüququn nisbəti.
6. Fixte əxlaq haqqında
7. L.Feyerbaxın əxlaq nəzəriyyəsi.
8. K.Marks əxlaqın tarixi xarakteri haqqında.
9. A.Şopenhayerin etik baxışları.
10. Etika F.Nitsşenin yaradıcılığının əsasıdır. Egoizm. Altruizm.
11. Spenserin təkamülçü əxlaqi.

Tapşırıqlar

- a) adamda mənəvi şüurun olması mənəvi azadlığın şərtidir. Siz kimi mənəvi şüuru olmayan subyekt hesab etdiniz:
- balaca uşağı;
 - çox qəzəblənmiş insanı;
 - dəlini;
 - düzəlməz axmağı;
 - çarəsiz vəziyyətə düşmüş insanı.
- Təklif edilmiş variantlardan hər birinə görə öz cavabını əsaslandırın.

b) sizin həyatınızda aşağıda göstərilmiş münaqişəli vəziyyəti doğurmuş vəziyyətlərin nümunələrini gətirin:

- Layiq olmayan və alçaldıcı tənələr.
- Neqativ ümumiləşdirmələr, yersiz "damğalar".
- İnsanın özünü necə aparmalı olduğu haqqında inadlı məsləhətlər, təlimatlar.

- Danışığın mövzusunə aidiyyəti olmayan və ya həmsöhbət tərəfindən artıq dəyişdirə bilmədiyi faktlara müraciət.

- Danışığ sərhdəllərinin qətiyyətli kəsilməsi, müzakirə üçün müəyyən mövzuların qapanması.

- Yersiz istehza, söyüşlər, lənətlər, "buxarı buraxmaq" məqsədi daşıyan təhqiredici fikirlər.

"Şirkətin sosial məsuliyyəti". Praktik tapşırıq.

Bu gün biznes təşkilatı qarşısında duran əhəmiyyətli məsələlərdən biri onun sosial məsuliyyət daşması, ölkə qarşısında duran problemlərin həllini təmin edə biləcək konkret fəaliyyətidir.

Burada iki cür yanaşma var:

1. Hesab edilir ki, sosial problemləri dövlət həll etməli, biznes isə yalnız "pulun artırılması" ilə məşğul olmalıdır. Bu mövqe onunla əsaslandırılır ki, sosial sahədə fəaliyyət şirkətin gəlirlərinin azalmasına doğru aparır, bununla əlaqədar onun rəqabət mövqeləri pisləşir, xərcləri artır, bu da sonradan bütün qiymətlərin qalxmasına gətirib çıxarır, zərər istehlakçılara dəyir və başqa mənfi nəticələrə də səbəb olur.

2. Cəmiyyət qarşısında biznesin sosial məsuliyyətinin tərəfdarları hesab edirlər ki, biznesmenlər qarşısında mənəvi öhdəliklər var, sosial fəaliyyət sahibkarlara böyük xeyir verə bilər, cəmiyyətdə onların imicini yaxşılaşdırır, yaxşı reklam ola bilər.

Növbəti suallara əsaslandırılmış cavab verin:

1. Kimin mövqeyi ilə siz razılaşırsınız və niyə?
2. Sizin fikrinizcə, müasir Azərbaycanda sahibkar ölkə qarşısında sosial öhdəlikləri yerinə yetirməyə məcburdurmu və hansı formalarda?
3. Son nəticədə bu ona sərfəli olacaqmı, həmçinin maliyyə baxımından? Əgər olacaqsə, niyə?
4. Azərbaycan biznesi hansı formalarda sosial dəstəyi həyata keçirə bilər:
 - ancaq firma miqyaslarında;
 - region, ölkə miqyaslarında.

Mövzu 5. Azərbaycanın ictimai fikir tarixində etik ideyalar

Zərdüşdlük təlimində xeyir və şər problemi. Maniçiliyin əxlaqi kodeksi. Məzdək xeyir və şər haqqında. İslam təriqətlərində əxlaq problemi (əşarilik, mütəzilik, qədirilik). Xürrəmilikdə etik ideyalar. Bəhmənyar, Xəqani insanın əxlaqi keyfiyyətləri barəsində. E.Miyanəci və Ş.Sührəvərdinin əxlaqi fikirləri. Nizami Gəncəvinin etik baxışları. Şəms Təbrizi əxlaq haqqında. Əbhədi Marağayının «Cami-Cəm» əsərində etik ideyalar. M.Şəbustəri əxlaq haqqında. N.Tusinin əxlaqi fikirləri («Əxlaqi-Nəsiri»). M. Fizulinin əsərlərində əxlaq problemləri.

H.Z. Şirvaninin etik ideyaları («Bustanus-siyahət»). İ.Qutqaşenlinin əsərlərində əxlaq problemi. Q.B.Zakirin əxlaqə münasibəti. Etikanın sosioloji nəzəriyyəsi. A.A.Bakıxanov cəmiyyətdə əxlaqın vəziyyəti haqqında. («Təzkibi-əxlaq»). M.Kazımbəyin etik baxışları. H.B. Zərdabi, M.F.Axundovun, S.Ə.Şirvaninin əxlaqi baxışları.

M.Mahmudbəyovun dini-etik baxışları. A.Talıbov, Z.Marağainin əxlaqi baxışları. N.B.Vəzirov, M.C.Məmmədquluzadə, M.T.Sidqi əxlaq haqqında. Z.Göyüşovun etik fikrin tədqiqində xidmətləri.

5.1.Qədim dövrdə etik fikir

Məlumdur ki, ibtidai icma quruluşu dövründə Azərbaycanın qədim əhalisinin şüurunda *totemizm* ideyaları formalaşmışdır. Tayfa, qəbilə üzvləri ilə hər hansı bir heyvan (bəzən – bitki) arasında sıx əlaqənin olması haqqında təsəvvürlər belə bir inama söykənirdi: icmanın yaşaması, mövcud olması həm də müəyyən heyvan növü ilə sıx əlaqəlidir. Totem seçilən heyvan bir növ həmin insanların birlik simvoluna çevrilirdi; heyvanın adı rəmzi xarakter daşımağa başlayır. Həmin heyvanlar sırasında ayın, qurdu, vəhşi atı, vəhşi keçini və s. göstərmək olar. Ev heyvanlarının da adlarından totem kimi istifadə olunurdu (öküz, qoç, it). Qadın kultu də var idi, çünki qadın obrazı bir sıra ideyaları təcəssüm edirdi: bərəkət, qədim əcdad, yaranışın özəyi, ocağın qoruyucusu və kahinə. Heyvan və qadın heykəlcikləri magiya mahiyyətli ibadətlər üçün istifadə olunurdu.

Ünsiyyət və davranış normaları həm yuxarıda qeyd edilən *totemizm və magiya*, həm də *animistik ideyalar* haqqında təsəvvürlər (insanlar, heyvanlar, bitkilər, təbiətin yaratdığı digər canlı və cansız aləmin hər bir cismi hansısa həyati qüvvəyə malikdir) üzərində qurulurdu. Ruh haqqında olan təsəvvürlərin simvolik ifadəsi üçün quş, ilan təsvirləri istifadə olunurdu. Zaman simvolu kimi günəşin yanında qayığın, uçan durnanın, daha sonra isə təkərin, svastikanın təsvirlərindən istifadə olunurdu¹.

Qədim insanların təsəvvürlərində ruh insanla bərabər bu dünyada yaşamaqda davam edir, amma ruhun həyatı bu dünyanın həyatından bir qədər fərqlənir. Ruhun bədənədən ayrı qalıb yaşaması bəzəndə də təsəvvürlər tədricən yaranmağa başlayır: hisslər müəyyən obrazlar şəklində ifadə olunurdu.

¹ Рзакулизаде С. Философская мысль Азербайджана. Баку: Текнур, 2010. – 455 с.

Antropomorfizm özünü bir çox səcdə obyektlərində göstərirdi. Ən güclü səcdə obyektləri od və su idi.

Ümumiyyətlə, məkan, zaman anlayışları da *antropomorfizm* mövqeyindən, xeyir və şər baxımından qiymətləndirilirdi. Beləliklə, dünyanın dərk edilməsi təfəkkür imkanlarının genişlənməsinə, mənəvi aləmin, o cümlədən qiymətvermə mövqeyindən formalaşmasına imkan yaratmışdır. Qədim təlimlərdə, o cümlədən, *zərdüştlükdə* xeyir və şər qüvvələrinin həyat mənbəyi, insan davranışının meyarı olması ideyası artıq inkişaf etdirilir. Xeyir və şərin döyüş meydanı ruhdur. İnsanın taleyi allahdan yox, onun özündən asılıdır. Əgər insan xeyirli fikri, xeyirli əməli və xeyirli işi seçirsə, onda o, dünyanın ümumi müqəddəs nizamını təmin edə bilər.

Zərdüşta görə insan gərək tənbellik etməsin, öz əməyi ilə yaşasın, qazandığı var – dövləti ehtiyacı olanlarla bölüşsün, həmişə ədaləti gözləsin. Əsas mənəvi məziyyətlər - əməksevərlik, qənaətcilik, ədalətdir. Zərdüştün sosial ideali - əhalinin yüksək maddi rifahının və yüksək mənəviyyatının əldə edilməsidir. Hakimiyyət (xeyirxah hakimiyyət) bunu təmin etməlidir.

Azərbaycanda erkən feodal mərhələsində həm də *manilik* təlimi geniş yayılmışdır. Onun banisi Mani (təxminən 216-277) bir çox ərazilərdə öz ideyalarını təbliğ etmiş və böyük uğur qazanmışdı. Mani hesab edirdi ki, şər də, xeyir kimi əzəlidir. Dünya tarixi zülmət və işığın, şər və xeyirin, şeytan və allahın mübarizəsi tarixidir. Mani öz əxlaqi baxışlarını “Nəsihətlər” əsərində izah etməyə çalışmışdır. O, göstərirdi ki, insan təbiətinə də iki başlanğıc xasdır və insan həmin şər qüvvələrdən azad olunması üçün özünə kömək etməlidir. Bunun üçün özünə, xüsusilə ruhuna zərərli olacaq hər bir şeydən özünü gözləməlidir. Maninin əsas əxlaqi prinsipi dünyanın faniliyindən uzaqlaşmaq bu dünyanın məziyyətlərindən imtina etməkdir.

Məzdakilərin təlimi də sosial problemləri önə çəkdiyinə görə Azərbaycanın tarixi ərazisində geniş yayılmışdı. Bu təlimin ideya mənbəyi erkən zərdüştlüyün, maniçiliyin və qnostisizmin bəzi ideyaları olmuşdur. Məzdək və onun davamçıları düşünürdülər ki, dünyanın inkişafının əsasında iki – işıqlı və qaranlıq başlanğıclar arasında gedən mübarizə durur. Ədalət Məzdəkin təlimində əsas əxlaqi prinsipdir. Ümumi mülkiyyəti, bərabərçiliyi təbliğ edən məzdəkilər hesab edirdilər ki, yaxşı, Allaha xoş gələn davranış bir-birinə dəstək və yardımdan ibarətdir. Bununla belə bərabərlik prinsipi qullara və qadınlara aid edilmirdi.

5.2. Orta əsrlərdə etik baxışlar

“Safliq qardaşları” cəmiyyəti X əsrin ikinci yarısında yaradılmışdı. Onların məqsədi əhali arasında fəlsəfi və elmi bilikləri yaymaq idi. Təşkilatın üzvləri, o cümlədən Əli ibn Harun əz-Zəncani həm də etika məsələlərini araşdırmışlar. Hesab olunurdu ki, dövlət ədalət rəmzidir və dövlət başçısı müdrik və ədalətli olmalıdır. Vətəndaşların məənəvi durumu onların savadlılıq dərəcəsindən asılıdır. İnsanların maddi və məənəvi tələbatları cəmiyyətdə bir-biri ilə toqquşduğu üçün ziddiyyətlərə gətirib çıxarır.

Ədalətsiz cəmiyyətdə qüsurlar, şəhər qüvvələr artır; belə bir dövlət dağılmalıdır. Cəmiyyətdə olan sosial bərabərsizlik insanların şəxsi qabiliyyətləri, həm də sosial şəraiti ilə müəyyən olunur. İnsanlar isə həm təbii, həm sosial bərabərliyə malikdirlər və buna layiqdirlər. Allah qarşısında hamı bərabərdir. Hakimiyyət uğrunda mübarizədə insanlar hədsiz dərəcədə qəddar və amansız olurlar. *“Safliq qardaşları”* xüsusi mülkiyyətə qarşı çıxış etməsələr də, var-dövləti cah-cəlalı ön plana gətirib onu həyat məqsədinə çevrilməsinin əleyhinə idilər. Ədalətli hökmdara ölkə vətəndaşları da uyğun gəlməli, yəni onlar itaətkar və sözə baxan olmalıdırlar. İdeal dövlətdə

dövlət başçısı eyni zamanda imam, yəni ali ruhani şəxs, rəhbər olmalı idi. Müəyyən mənada ideal cəmiyyətdə din deyildikdə fəlsəfə nəzərdə tutulurdu.

Beləliklə, qədim yunan cəmiyyətində olduğu kimi, “saflıq qardaşları” şəri əsasən insan nadanlığı və cəhələri ilə əlaqələndirirdilər. Onlar düşündülər ki, maarifləndirmə yolu ilə insanların şüurunda və qəlbində xeyirxahlıq, ədalətlik, həqiqətə meyllilik kimi keyfiyyətləri aşılamaq olar. Əxlaqi amilin rolunu cəmiyyətdə yüksək qiymətləndirən bu alimlər hesab edirdilər ki, insanların əxlaqi keyfiyyətləri müəyyən dərəcədə göy cisimlərinin hərəkəti, ilahi emosiya, psixoloji amil, coğrafi və sosial mühit, əmək fəaliyyəti, maarifçiliyin təsiri altında formalaşır və müəyyən edilir.

İnsanda müxtəlif qüvvələr, o cümlədən bitkisel, heyvani, zəkali, düşünən və mələkmisal qüvvələr qarşılıqlı təsirdə olduğu üçün burada müxtəlif mənəvi keyfiyyətlər özünü biruzə verir – axmaq, eqoist və yaxud altruist, ali və s. Birinin artmasına, digərinin azalmasına isə insanın yaşadığı mühitin xüsusi rolu var. İnsan nəinki təbiətin, həm də cəmiyyətin övlədidir: “əxlaqi keyfiyyətlər biliklər kimi əmələ gəlir. Bunun sübutu odur ki, cəsarətli və mərd adamlar arasında böyüyən uşaqlar həmin keyfiyyətləri özlərində aşılayırlar. lakin qorxaq adamların yanında yaşayıb və böyüyən uşaqlar qismən olsa da, onların axmaq hərəkətlərini götürürlər; ümumiyyətlə, “insanların davranışı, xüsusiyyətləri onların gördüyü iş və həyat tərzilə müəyyən olunur”.

İnsanda əxlaqi keyfiyyətlər əbədi deyil; burada daima yenilənmə gedir, xasiyyət dəyişir, yeni xüsusiyyətlər əmələ gəlir. “Saflıq qardaşları” əxlaqi şüurun dəyişilməsini qəbul edərək, real həyatda insanlarda yüksək əxlaqi keyfiyyətləri formalaşdırmaq üçün maarifləndirmə və tərbiyə işlərində fəal şəkildə iştirak edirdilər. Onlar qəti əmin idilər ki, mənfi əxlaqi keyfiyyətlər bütövlükdə təhsildə və tərbiyədə yaranmış qüsurlarla bağlıdır.

Hər bir kəsin intellektual inkişafı onun şüurunda intellektual, zəkali ruhun üstün gəlməsinə, onun kamilləşməsinə səbəb olduğu üçün burada kamilləşmə üçün sonsuz imkanlar açır. Hətta hesab olunurdu ki, ən yaxşı halda insan “ilahi” ruh, “mələk” ruhu dərəcəsinə yüksələ bilər ki, müdrik rütbəsini qazansın. Bununla belə, “Saflıq qardaşları” başa düşürdülər ki, bütün yaxşılığa dəvət edən, bu barədə yazan insanlar özləri heç də həmişə mömin olmur, bəzən elə hal da olur ki, savadsızın biri olduqca abırlı, həyalı bir insandır. “Yüksək mənəvi ideala nail olmaq üçün lazımdır ki, savadlılıq xeyirxahlıqla uzlaşsın, nəticədə də bilik artdıqca başqa insanlara olan sevgimiz də artsın. Əsil sevgi başqasının xoşbəxtliyinə sevinmək deməkdir.

İnsan gərək yaxşılıq etməyi özünü vərdis etsin, bu zaman əvəzini arzulamamalı və gözləməməlidir, çünki belə təqdirdə bu yaxşılıq deyil. Dinlə bağlı qeyd olunurdu ki, mənəvi dəyərlərinin möhkəmləndirilməsində dinin də böyük rolu var. Nə qədər ki, savadsızlıq və nadanlıq var, bir o qədər də din zəruri olaraq qalacaq. “Peyğəmbərlər ruhun həkimi və astroloqudurlar; bununla belə, savadlanmış ağıllı adamlar dinə heç bir ehtiyac duymurlar”. “Saflıq qardaşları” özlərini “sədaqətin dostu, haqqın adamı, düzgünlüyün oğlu, həqiqətin sahibi, mənaların bilicisi” adlandıraraq ruhun paklanması, mənəviyyatın yaxşılaşdırılması işində önəmli olduqlarını bildirirdilər.

Mühəmməd Bakuvi (Baba Kuxi) (1033-1050) Azərbaycanda panteist fəlsəfəsinin erkən nümayəndələrindən biri olmuşdur. O, “Divan” əsərində insan probleminə münasibətini bildirərək, qeyd edirdi ki, insan özündə mənəvi və təbii başlanğıcları birləşdirir. Ruh ilə bədən də birdir. O, insanı Allahla eyniləşdirir. Fərdi ruhun özəlliyi allaha qovuşmasındadır, çünki Allah əzəli və əbədidir.

Baba Kuxi dərkətmənin aparıcı qüvvəsinin emosional tərəfini vurğulayır: bu, sevgidir, özü də mistik mahiyyətli sevgi.

Sevgi ilahi mahiyyətlidir, çünki burada xalis şəkildə Allahın mahiyyəti ifadə olunur. Sevginin ali dərəcəsi insanın ekstatik vəziyyətə düşəcək ucalmasına gətirib çıxardır, bu da dərkedənə ilahi həqiqəti olduğu kimi qəbul etməyə imkan verir.

Cuşa gəlmək “fəna” sözü ilə ifadə olunur. Bu vəziyyətə çatan insan öz fərdiliyini tam itirərək ilahiyyə qovuşur, Allahda əriyib itir. Əxlaqla əlaqədar Baba Kuxi qeyd edirdi ki, həqiqət, xeyir, əxlaqi prinsiplər nisbi, tarixi xarakter daşıyır. Həmin kateqoriyaların sinonimi Allahdır.

Eynəlgüzar Miyanəçi (1089-1131) görkəmli Azərbaycan filosofu olmuşdur. Panteizm mövqeyindən çıxış edən Miyanəçi insan mahiyyətinin təşəkkül tapmasında ruhun əhəmiyyətini xüsusi vurğulamışdı. Ruh ölməzdir. Miyanəçi hesab edirdi ki, ruh özündə bütün bəşəri qüvvələri cəm etdiyi üçün bədən kamil və fəal olur. Onun diqqət etdiyi məsələlərdən biri iradə azadlığı idi. Bunun həllində o, qeyri-ardıcıl idi. Bir tərəfdən o qeyd edirdi ki, insanın hərəkətləri və bütövlükdə taleyi Allahın əlindədir, digər tərəfdən isə göstərirdi ki, “Allahın iradəsi ilə insanın qismətində xoşbəxt olmaq varsa, o, xoşbəxt olacaq, yoxdursa – yox”. Bununla belə iradəyə malik insan azaddır, seçim edə bilər. İradə insanın mahiyyətini ifadə edir.

İnsan mikrokosm olaraq özündə bütün aləmin, Kainatın xüsusiyyətlərini əks etdirir. İlahi mənşəli insan Allaha bərabər sayılmalıdır. Baba Kuxi kimi, o da ali həqiqətin – Allahın dərkində sevginin əhəmiyyətindən yazır. Sevgi, emosional amil olaraq dərk etmə obyektini və subyektini birləşdirir, intuisiya səviyyəsində dərk etməni təmin edir. Adı çəkilən əsərdə o, sevgiyə xüsusi bir bölməni həsr edir: “Sevgi insanın daxili, gizli işıqsızma xüsusiyyətidir”. Varlığın mahiyyətini məhz sevgi təşkil edir. Allahın sevgisi ruhun mahiyyətidir, bizim sevgi isə ona varlıq mahiyyətini verir, yəni varlığın forması olur.

Məhsəti Gəncəvi XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli şairəsi olmuşdur. Dünyanı əksliklərin vəhdəti kimi

qiymətləndirən Məhsəti burada ziddiyyətləri də görürdü. Sufiliklə maraqlanan şairə bir çox mənəvi dəyərləri sufilik mövqeyindən qiymətləndirirdi. O, ədalətlik, bərabərlik kimi əxlaqi kateqoriyaları yüksək qiymətləndirərək, qeyd edirdi ki, ədalətsizlik həmişə öz cəzasını tapmalıdır. O, sosial və iqtisadi bərabərsizliyə qarşı çıxış edir, lakin əsas səbəbini tələdə, qismətdə görürdü. Bununla Məhsəti insanın iradə azadlığını da qəbul edirdi. Həyatı nikbincəsinə qiymətləndirən müəllif göstərirdi ki, həyatı bütün dolğunluğu ilə qəbul etmək və yaşamaq lazımdır. İnsan humanist olmalı, həyata, yaşamasına sevinməlidir. İnsan həyatında əsas olanlar azadlıq, sevgi və musiqidir. Həyatı nikbincəsinə qiymətləndirən Məhsəti həzzalma, ləzzət fəlsəfəsini tərənnüm edir. O, çox kəskin şəkildə o, tərki-dünyalığa, yalançı möminliyə qarşı çıxış edirdi. Hakim əxlaq mövqelərində olan müəyyən prinsipləri qəbul etməyən Məhsəti həm də dini ehkamların bəzilərinə qarşı çıxış edirdi.

Bütövlükdə öz həyat mövqeyini bildirməklə şairə cəmiyyətdə hökm sürən nadanlıq və cəhalətə qarşı çıxış edir, bunları cəsarətlə tənqid edirdi.

Bəhmənyar Azərbaycani (? - 1065) görkəmli Azərbaycan filosofu olaraq bir çox fəlsəfi məsələlərlə yanaşı həm də etik problemlərə öz münasibətini bildirmişdir. Onun fikrincə, insan ruhu ölməz olaraq kosmik zəka və kosmik ruhun özünəməxsus inikası, refleksiyaşdır. İnsan ruhu varlığın müəyyən fenomenləri ilə əlaqəli olaraq onların təsiri altında inkişaf edir və fəaliyyət göstərir.

İnsan ruhunun qüvvəsi onun ağılında, zəkasında. Həmin qüvvə biliklərdən, mənəvi mədəniyyətdən qidalanır. Dünyada bütün şeylər və hadisələr arasında varislik və səbəbiyyət əlaqəsi var. Xeyir və şər haqqında Bəhmənyarın ideyaları da çox maraqlıdır. O, qeyd edir ki, xeyir özü-özlüyündə müəyyən edilmişdir, şər isə aksidensiya baxımından qiymətləndirilməli və aşkar edilməlidir. Söhbət nədən gedir?

Şər o zaman meydana gəlir ki, biz faydanı görmürük, ona nail ola bilmirik. Deməli, şər nisbi xarakter daşıyır. Ümumdünya miqyasında buna şər demək düzgün olmaz, çünki səbəbiyyət qanunu hər bir şeyi əlaqələndirir və izah edə bilir. Məsələn, kimisə incitmək, sıxışdırmaq şərdir, amma hiddətlənmə ilə müqayisədə bu əslində, bir yaxşılıqdır. Od xeyirli də, zərərli də ola bilər.

İnsan arzuları o zaman reallaşa bilər ki, onlar dünya nizamına uyğun gəlir. Bəhmənyar əxlaqi normaların da nisbi xarakterindən yazır. Onlar, zaman keçdikcə dəyişir, inkişaf edir. Bəzən insan əxlaqi seçim qarşısında aciz qalır. Burada ümumbəşəri dəyərlərdən irəli gələrək çıxış yolunu axtarıb tapmaq lazımdır. Əsl mənəviyyətli insanın daxilində, qəlbində yüksək əxlaqi dəyərlər yaşatmalıdır; yaxşı işləri, əməlləri o, düşünmədən, qəfil görməlidir; yaxşılıq ürəkdən gəlməlidir. Yaxşılıq edən adam bunun nəticələrini görərkən gözləməsin (yəni minnətdarlıq, tərifləmə, sevinc bəxş etmə və s.).

“Ət-Təhsil” əsərində Bəhməyar qeyd edir ki, həzzalma, xoşbəxtlik insanın emosional aləmi ilə bağlıdır. Əgər emosiyalar, arzu və istəklər olmasa, xoşbəxtlik haqqında düşüncələr də meydana gəlməyəcək. Həzzalmanın dolğunluğu, dərəcəsi emosional aləmin genişliyindən, zənginliyindən asılıdır. Daha sonra qeyd olunur ki, eyni obyekt müxtəlif insanlar tərəfindən bir cürə qavranıla bilməz, çünki burada sosial mühit, şərait, fərdi xüsusiyyətlər əhəmiyyətli rol oynayır.

Bəhmənyar tələbatlar haqqında belə yazır: “bəzilərinin onlara bəxş edilən xoşbəxtlik haqqında heç təsəvvürləri belə yoxdur. Bu, ona bənzəyir ki, insan gözəl, ahəngdar səsləri, musiqini eşitsə də, buna heç fikir vermir. Ya da ki, məhəl qoymur, yaxud da ki, nəzərə almır. Bunu da hər hansı bir zərərli qidanı qəbul edən və bundan həzz alan adama oxşatmaq olar, ya da ki, bu ona bənzəyir ki, balı yeməyən xəstələnmiş adama dərman yerinə bal yedizdirirlər.

Ümumiyyətlə təbii qanunlara uyğun dünyada nə varsa, fəzilətdir. Varlığın müxtəlif səviyyələri olduğu kimi, həzzalmanın, xoşbəxtliyin də dərəcəsi var, həmin səviyyənin özü xoşbəxtlik deməkdir. Onun düşünülməsi də xoşbəxtlikdir. Bununla belə varlığın müxtəlif pillələri var: “ali pillədə birinci varlıq yerləşir, aşağı pillədə isə ilkin materiya, zaman, hərəkət kimi varlıqlar yerləşir. Xoşbəxtlik dərəcəsi də bu varlıqların qavranılmasından asılıdır. Əsil ləzzət o zaman əldə edilir ki, biz mövcud varlıqların mahiyyəti haqqında biliklərə nail olaq”.

Bəhmənyar tam əminliklə qeyd edir ki, “əsil ləzzət zehni fəaliyyətdən alınan həzzdir...” Zehni fəaliyyət vasitəsilə kamil bir mütləqi qavrayırıq, hissi ləzzət isə həmin kamillik zirvəsindən çox uzaqdır”.

Bəhmənyarın əxlaq ideyaları ilə bağlı daha bir maraqlı məqam var. O, fizioloji səviyyədə həzzalmanı, əzabkeşliyi, ləzzəti izah etməyə çalışırdı: “hər dəfə zəkada, emosiyada müəyyən bir görünüş yarananda ruh əzab çəkməyə başlayır. Əgər həmin görünüş xoşdursa, onda ürəkdə müsbət keyfiyyət formalaşır və insan bu zaman ləzzət alır, sevinir. Əgər xoş deyilsə, onda burada mənfi keyfiyyət formalaşır və insan əzab çəkməyə başlayır”.

Öz fikrini davam edərək Bəhmənyar burada daha bir xüsusiyyəti qeyd edir: “Zehni fəaliyyətdən alınan həzzin emosional tərəfləri var. İnsanın qəlbində hər ikisi birləşir, vahid bir əhval-ruhiyyə yaranır”.

Şihabəddin Yəhya Şührəvərdi (1155-1192) dünya fəlsəfəsi tarixində işraqilik təliminin banisi kimi yadda qalmışdır. Şührəvərdinin yaradıcılığında ontoloji, qnoseoloji, etik və estetik başlanğıclar üzvi vəhdət təşkil edir və kompleksli şəkildə öyrənilir. Onun fikrincə, ali mahiyyətin, yəni Fövqəl işığın dərki imkanlarından vacib olanlardan biri dərk edənin yüksək mənəviyyəti, onun əxlaqlı olmasıdır: “yalnız kamillik zirvəsinə çatanlar zəruri varlığın seyr edilməsindən sonsuz dərəcədə böyük həzz ala bilər; yalnız ən

yaxşı, seçmə insanlar işıq, həqiqət, mənəviyyat ümmanına həmfikir vəziyyətində olurlar”.

Ali reallıq dərk etmə obyektı və subyektidir. Bunlar vahid bütövü təşkil edir. Yəqin ki, bu cür yanaşma ona gəlib çıxarib ki, onun əsərlərində mənəviyyat predmetləri ayrıca götürülüb işlənməmişdir. Burada ayrı-ayrı kəlamlara da rast gəlmək olur, məs., “ürəyin genişliyi elə bir keyfiyyətdir ki, burada insan əvəzini gözləmədən yaxşılıq edir; əgər əvəzini gözləyirsə, o, ruhən kasıb və cılız bir məxluqdur.

Bildiyimiz kimi, Şührəvərdinin varlıq haqqında fəlsəfi konsepsiyasında varlıq fəal, yaradıcı, enerjili başlanğıc kimi (ən ali işıq, buna da daxildir həqiqət, xeyir, ruh, gözəllik, fəzilət, həyat və s.) materiya (zülmət) isə potensial başlanğıcdır ki, bunda yaradıcılıq bacarığı yoxdur, o, atribut mahiyyətli müsbət keyfiyyətlərdən məhrumdur. Şührəvərdiyə görə maddi aləmin bütün fenomenləri (o cümlədən “aşağı” aləmin iyerarxiyasının ali pilləsində duran insanda) ikili təbiətə - işıq və zülmətə malikdirlər. Təbii olaraq, bu cür yanaşma üzərində onun ən ali həzz olan səadət haqqında təsəvvürü qurulur. Bu zaman insan bütün maddiyyat və hissiyatla bağlı olanlardan azad olaraq hələ bu dünyada ikən aliyə, uca olana, mənəvi olana yaxınlaşa bilər.

“Sadə insanlar hesab edirlər ki, qida, içki və s. olmadan insan xoşbəxt ola bilməz. Bunu bil ki, ləzzət zəka üzərində düzülüb, buna görə də mümkün xeyir zəkadan, bilikdən yaranır...”. Şührəvərdi bunu da vurğulayır ki, insanın kamilləşməsinə yardımçı ola biləcək praktiki zəkanın xassələrindən biri də ali, mənən uca həyata üstünlüyün verilməsidir. Əgər insan nadanlıqda batıbsa, həqiqətdən uzaqdırsa, ona uyğun düşünmürsə, ən güclü əzab-əziyyətə düşər olacaqdır; bu cür baxışlardan uzaqlaşa bilməyən insan işıq dünyasını fəth edə bilməz, onun qəlbində əbədi zülmət özünə yer edəcəkdir.

İnsan öz zəkası, bilikləri vasitəsilə başa düşməlidir ki, o, tam xoşbəxtlik və yüksək ləzzət hissini o zaman əldə edə bilər

ki, özünü daima təkmilləşdirsin, varlığın ali, əsl mahiyyətini dərk etsin, öləndən sonra isə həmin mahiyyətə qovuşaraq, öz səylərini, düşüncələrini büsbütün ona həsr etsin. “İnsan kamilləşməsi yalnız maddi olandan mümkün qədər təcrid olunduqda mümkündür. Bu zaman o, yüksək kamillik zirvəsinə çataraq ali bilikləri qazanır və bu zaman keçirdiyi halı, xoşbəxtliyi sözlə təsvir etmək mümkün deyil”.

Bununla belə Şührəverdi “kamil insan” anlayışını dəqiqləşdirmir, burada ən layiqli mənəvi dəyərləri qeyd etmir, bu normaların sosial əsaslarını təhlil etmir. Ümumi şəkildə göstərilir ki, insan həyatının başlıca məqsədinə nail olmaq üçün əxlaqi cəhətdən kamil olmaq lazımdır. Əsas məqsəd isə Ali işığın dərk edilməsidir, bu isə ali başlanğıcların əldə edilməsi deməkdir. “Ali biliklərə” qovuşmaq ən ali işığın mahiyyətini əldə etmək deməkdir: “zəruri varlıqdan kamil olanı yoxdur. Onun dərk etdiyi ən əhəmiyyətli şey olduğu üçün daha çox sevinc və həzz bəxş edir. Bunlar müqayisə olunmaz dərəcədə digərlərindən fərqlidir, üstündür. Ruh bu sevinci yaşamaq, onu qavramaq ehtirası ilə yaşayır...”.

Əfzəläddin İbrahim İbn Əli Şirvani Xaqani (1120-1199) öz yaradıcılığında əxlaqi məsələlərə böyül diqqət vermişdir. Məsələn, poeziyanın əsas vəzifələrindən birini o, insanlarda yüksək əxlaqi keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasında görürdü: “hər bir tərbiyəçi şair olmaya da bilər, amma hər bir şair tərbiyəçi olmalıdır”. O əmin idi ki, nəsihət verməklə, məsləhət etməklə ziyankar vərdişlərlə, pis əməllərlə mübarizə aparmaqla insan xislətini yaxşılaşdırmaq mümkündür.

Xaqaninin yaradıcılığında bir çox nəsihət xarakterli ifadələrə rast gəlmək olur. Burada başlıca ideya ondan ibarətdir ki, insan şəxsiyyətini şərtləndirən əsas amil onun cəmiyyətə, insanlara xeyir gətirmək qabiliyyətidir. İnsan həyatında əsas olanı var-dövlət, qızıl deyil: “qızıl ikiüzlü fırldaqçıdır... Kim qızılıni kisəyə yığarsa, onun boynunu, kisənin boynunu tək, ip kəsəcək”.

Həyatın mənası var-dövlətin artırılmasında yox, həmin var-dövlətin imkansızlara paylamaqla, əl tutmaqdadır.

Şeirlərin birində Xaqani yazır ki, “Manuçöhr padşah bir qocadan soruşdu ki, dünyada ən dəyərli olan şey nədir? Qoca dedi ki, bu fani dünyada ən dəyərli olan şey müdriklərin kəlamları və əliaçıq olmaqdır”. Xaqani cəmiyyətə heç bir fayda verə bilməyəcək tufeyli həyat sürənlərə qarşı çıxış edirdi. “Həyatın məqsədini müəyyənləşdir, mənasız həyat sürmə və s.”.

Cəmiyyətin, digər insanların mənafe və maraqlarını özünkündən üstün tut. İnsan, günəş kimi öz istisini və işığını ətrafdakı evlərə saçmalıdır. Eyni zamanda Xaqani şaha qulluq etməyini heç də xalqa qulluq etməkdən üstün tutmuşdu. Hər kəs öz ləyaqətini uca tutmalı, maddi nemətlər naminə özünü alçatmamalıdır: “Baxımsız qalıb məhv olsan da, maddi nemətlər naminə ləyaqətsiz adamlar qarşısında əyilmə. Hakimiyyət başında olanların qarşısında diz çökmək insan ləyaqətini alçatmaq, mənliyini itirmək deməkdir.

İnsanın dəyəri onun mənəvi aləminin zənginliyindədir: “Neyləyirsən balıq kimi için boş, üstün isə zərlə bəzədilmiş olsun? Gərək mirvari kimi zahirən boş, içi isə cəh-cəlalla dolu olasan”. Bütövlükdə Xaqaninin etik-siyasi baxışları yüksək humanizm ilə səciyyələnir.

Şəms Təbrizi (1184-1246) öz yaradıcılığında bir başa sosial, etik məsələlərin təhlilinə az yer ayırsa da, qeyd edirdi ki, insan mahiyyətə allahın ilahi varlığının təcəssümü olduğu üçün, həmin varlığı dərk edir, nəticədə müdrik və xoşbəxt olur. Varlığın vahid, əsl əsasını öyrənən insan gərək Allahın xarici təzahüründən uzaqlaşsın, əsl Həqiqəti, yəni bütün varlığının ilahi mahiyyətini dərk etmiş olsun. Əsl biliklər elm tərəfindən zərrə-zərrə toplanılan biliklər yox, ilahiyyat sahəsində formalaşan və inkişaf edən biliklərdir. Allahu yalnız vəhy yolu ilə dərk etmək mümkündür. İnsan qəlbi sevgi ilə zənginləşməlidir.

Allahın dərk edilməsi insanı xoşbəxt edir, ona əsl sevgi bəxş edir. Bu zaman insan əsil varlıqla həmahəng olaraq yaşayır, özünün Allaha yaxın olduğunu dərk edir. Dərketmə yolu əzab-əziyyətlidir. Burada mətin, səbrli olmaq lazımdır. Hərəkətin son nöqtəsinə gəlib çıxmaq üçün insan gərək özünü mistik vəhy dərəcəsinə çatdırsın. Vəhy zamanı insan ilahi mahiyyətin bütün gözəlliyini qavrayır, onun məziyyətlərini dərk edir. İlahi mahiyyəti dərk edən insan burada “aşiq olan” kimi təsvir edilir.

Beləliklə, Ş.Təbrizinin yaradıcılığında sevgi bütün varlıqların öz mahiyyətinə meyl salmaq, ilahi mahiyyətə öz aidiyyətini duymaq deməkdir. Bu yolla varlıqlar ali ilahi Həqiqətə qovuşa bilirlər. İnsan Allaha tərki-dünyalıq yolu ilə də qovuşa bilər. Bu zaman maddi nemətlərə tam biganəlik nümayiş etdirilməlidir. Tövbə etmək də Allahın dərk olunmasının vacib yollarından biridir. Tövbə (günahın boynuna alınması mənasında) görülən bəd əməllərə, qaydaların pozulmasına görə edilir ki, Allahın mistik dərk olunması mümkün olsun. Tövbə ona görə lazımdır ki, bunun yolu ilə insan bütün əxlaqi normalara uyğun gəlməyən əməllərə görə peşmançılıq çəkərək yeni həyat qurmaq bacarığını nümayiş etdirdir. Sufilər, həm də əlavə olaraq bu dünyanın məziyyətlərinə olan əvvəlki bağlılığa görə tövbə edirdilər.

Bunun üçün daima Allahın adı çəkilməli, zikr edilməlidir. O, Allahın dərk edilməsi yolunu da üç yerə bölürdü: şəriət, təriqət, həqiqət. Birinci mərhələdə insan bu dünyanın bütün naz-nemətlərindən əl çəkməli, onu əhatə edən insanların hörmətini qazanmaq üçün yox, ilahi həqiqəti dərk etmək arzusu ilə yaşamalıdır. İkinci mərhələdə gərək insan özünü xüsusi bir durum halına salsın: ətrafdakı vəziyyətə tam etinasız olmaq, yalnız ali məqsədi düşünmək. Burada qəlbin xüsusi bir vəzifəsi var, o, intellektual yük daşıyır: insan qəlbən pak olur, bu dünyaya aid olanı rədd edir, saflaşır. Yalnız bundan sonra insan ilahi mahiyyəti emanasiya yolu ilə qavraya bilər.

Təriqət mərhələsində sufi Allaha olan sevgini özünə rəhbər tutaraq özünün kamilləşdirilməsini davam etdirir, ali möminliyə, müəyyən biliklər məcmusuna nail olur, psixofizioloji məşq edir ki, maksimum dərəcədə öz bioloji varlığından uzaqlaşsın, ilahi başlanğıcı tam aydınlığı ilə müşahidə edə bilsin. Özündə bu başlanğıcı tapan kimi o, Allahın dərkinə yaxınlaşır. Təriqət mərhələsində insan hələ Ali həqiqətin dərki halına düşmür, eyni zamanda bu mərhələnin sonunda o, artıq ətraf aləmdən son dərəcədə təcrid olunmuş vəziyyətə düşür. Burada cuzi olsa da, Allahı dərk etmək imkanı, verilir, bu da Ali həqiqətin tam dərk olunması üçün onun meylini hədsiz dərəcədə artırır.

Həqiqət mərhələsində insan tərk-i-dünya olur; bu zaman o, başa düşür ki, cismani vücutdan tam uzaqlaşmış böyük Sırr olan Allaha mistik şəkildə yaxınlaşmışdır. Fəna halında sufi ilahi varlığa qovuşur və təsvir edilməz bir həzz ala bilir.

Müsəlman Şərqiində əxlaqi dəyərlərin məzmunu və ifadə formaları həyat tərzini və şəraitinə uyğun olaraq inkişaf edirdi. İlk növbədə dəyərlərin mahiyyəti şəriət qaydalarına uyğun olaraq səciyyələndirilirdi. Bununla belə burada ümumhumanist məzmun da öz əhəmiyyətini itirmirdi. Həmin dövrdə nəsihət xarakterli yazılar geniş yayılmışdı. XI əsrin məşhur filosofu Əbu Həmid Qəzali də bu janra öz maraq və münasibətini bildirmişdir. Oğluna yazdığı risalədə o, insanın mənəvi keyfiyyətlərinin bir neçəsini xarakterizə edərək, həmin keyfiyyətləri ilk növbədə müqəddəs Qurani-Kərim nöqtəyindən qiymətləndirir, sonra isə praktik məsləhət şəklində onu izah etməyə çalışır. Məsələn, belə nəsihətlər verilir:

- boş şeylərlə məşğul olmağın zərərləri: ömrünün qısa anını belə, yaradılışının qayəsi olan başqa şeylərə sərf edən, vaxtını boş keçirən adama əlbəttə ki, uzun zaman onun həsrətini çəkmək yaraşar.

- bildiyinə əməl etmək: təkcə bilik kifayət deyil. Bir insanın elmdən yüz min məsələ öyrənməsinə baxmayaraq elminə əməl

etməsə, bundan ona fayda yoxdur. O, ancaq bildiyinə əməl etdiyi zaman xeyrini görür.

Daha sonra oğlunun etməməli olduğu dörd şeyi göstərir:

1. Mümkün olduqca münafişdən çəkin. Mübahisə riya, həsəd, nifrət, kin, düşmənçilik və s. kimi pis xasiyyətlərin qaynağıdır.

2. Oxuduğum elmlər dünyəvi faydası, dolanışığını təmin etməsi ilə yanaşı, qəlbini də təmizləyib əxlaqını gözəlləşdirən elmlərdən olsun.

3. Sənin qayən və əzmin insanları dünyadan axirətə, fənalıqdan doğruluğa, namərdlikdən mərdliyə, şübhədən yəqinə, qəflətdən ziyaya, təkəbbürdən mötədilliyə, cahillikdən mömünlüyə çağırış olmalıdır.

4. Dünya malından bir illik azuqə yığsan bəsdir.

Qəzali “Hökmdarlara nəsihət” kitabında da bir sıra hikmətlərə öz münasibətini bildirmişdir:

- cəmərd kimdir, bilirsinizmi?
- verdiyini xatırlamayandır.
- ruhdan daha üstün bir şey varmı ki, insanlar həyatlarını heç çəkinmədən ona qurban versinlər?
- üç şey insanlarda ruha üstün gələ bilər: din, kin, çətinlikdən xilas olmaq təlaş.
- elmin, kəramətin və şücaətin zinəti nədir?
- elmin zinəti doğruluq, kəramətin zinəti təbəssüm və şücaətin zinəti insanın güclü olmasına baxmayaraq zəifləv edə bilməsi, bağışlamaq bacarığıdır.

O, göstərir ki, dünya işlərinin beşi insanların irsi xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır: gözəllik, əxlaq, ülvyyə, qürur, dəyanət. Həyatda nəfsə ağır gələn üç vacib şey vardır ki, ağıllı şəxslərin onu unutmaması doğru deyildir: dünyanın faniliyini, sonunun gələcəyini, zamanənin sınaqlarını.

O, bir neçə əxlaqi keyfiyyətin tərifini də vermişdir:

- səbr nədir? Qəzəbi cilovlamaq, özünü ələ almaq.

- həlimlik nədir? Güclü olduğu halda şəfqətli davranmaq.
- kərəm nədir? Dostluğu qorumaq və vəzifənin öhdəsindən gəlmək.
- qənaət nədir? Yemək və geyim cəhətdən malik olduğuna qane olmaq.
- şücaət nədir? Hücüm və müdafiəyə qadir olmaq.
- ədalət nədir? Şəxsi istəyi kənara qoyub əqidə və fəaliyyətdə dürüst olmaq.
- insaf nədir? Qarşı tərəflər arasında eyni mərhəmətli münasibəti saxlamaq.
- əmanət nədir? Lazımı şeyi qeyd-şərtsiz yerinə yetirmək. Vədə əməl etmək.
- xəyanət nədir? Bacarıq və qabiliyyəti şərə sərf etmək.

Qəzali qeyd edir ki, insani keyfiyyətlərin başlıcası ağıldır, elm də, əməl də məhz onun sayəsində bərqərar olur. [Əbu Həmid Qəzali. Ey oğul. Tərcüməçi iradə Zərqan. B.: Təkrur, 2011, 80 s.].

Nəsrəddin Tusi (1201-1274) orta əsr dünya elminin dahi nümayəndəsidir. Filosof, riyaziyyatçı, astronom və ictimai xadim olan Tusinin etika sahəsində də zəngin irsi var. Ontoloji problemləri peripatetizm mövqeyindən təhlil edən Tusi zəruri varlığı həm də determinizm prinsipi baxımından əsaslandırırırdı. Aktuallaşan zəruri varlıq Allahdır, mütləq varlıq isə ağıl, düşüncə məhsulu, xarici təzahürü olmayan bir təsəvvürdür. Tusinin varlıq haqqında təsəvvürləri vahid başlanğıca, yəni Allah ideyasına əsaslanır. Burada iyerarxik quruluşa malik yaranış pillələri mövcuddur. Mümkün varlığın 5 pilləsi var: ağıl, ruh, materiya, forma, cisim. Reallıqda bunlar vəhdət təşkil edir.

İnkişafın təkamülü nəticəsində üzvi aləm, o cümlədən insan yaranır. İnsan zəkaya, ruha malik bir varlıqdır. İnsan ruh vasitəsilə öz daxili qüvvələrini idarə edə bilir. Gündəlik praktik

həyatın idarə olunmasında zəka xüsusi imkanlara malikdir. Düzgün düşüncə yolu məntiqdir. İctimai münasibətlərə, insanın mənəvi aləminə xüsusi diqqət yetirən N.Tusi öz yaradıcılığında ictimai həyatın bütün sahələrinə qiymət verməyə çalışmışdır. Hər bir insan ünsiyyətə, cəmiyyətə möhtacdır. Təbii hüquq baxımından insanlar öz təbii imkan və qüvvələrinə arxalanmalı olur, amma nəticədə onlar arasında ziddiyyətlər artır, bu da cəmiyyəti öz məhvinə doğru aparır. İctimai həmrəylik belə halların qarşısını alır. Xüsusi razılaşma əsasında ziddiyyətlərdən, münaqişələrdən uzaqlaşmaq, əmin-amanlığa, sülhə nail olmaq mümkün olacaqdır.

Cəmiyyətin siyasi-hüquqi əsasları kifayət qədər möhkəm olmalıdır ki, insanlar düzgün mənəvi tərbiyə ala bilsin, özündə yüksək əxlaqi keyfiyyətləri aşilasın. Sosial münasibətlər həm də müəyyən ziddiyyətləri, bərabərsizliyi nəzərdə tutur. Cəmiyyətin tərəqqisi sosial münasibətlərin ahəngdar inkişafından əsaslı şəkildə asılıdır. Sosial qruplar, təbəqələr arasında münaqişəli vəziyyətlərin azaldılması üçün insanlar bir-birinin qədrini bilməli, hər kəs digərini özünə doğma və əziz saymalıdır. Şah da rəiyyəti öz övladı istədiyi kimi sevməli, xalq isə ona ataya olan məhəbbəti bəsləməlidir. Vətəndaşlar arasında münasibətlər qardaş sevgisinin üzərində qurulmalıdır.

Tusi yaxşı başa düşürdü ki, belə münasibətlər ideal səviyyədə mümkündür. Bununla belə cəmiyyət yüksək əxlaqi normalara həmişə dəstək verməlidir ki, insanlar özlərinə layiq ömür sürə bilsinlər. Cəmiyyətdə formalaşan ictimai münasibətlərin xarakterindən asılı olaraq dövlət iki cürə ola bilər: fəzilətli və fəzilətsiz. Birinci dövlət ideal xarakter daşıyır, belə ideali həyata keçirmək üçün hər bir vətəndaş özündə yüksək əxlaqi keyfiyyətləri aşılamalıdır. İdeali dövlət dünyəvi və dini əsaslar üzərində qurulur, dövlət başçısı isə dünyəvi və dini rəməzidir. Belə dövlətin zəruri prinsipi hər bir kəsə qarşı ədalətli olmaq tələbidir. Bu dövlətin başçısı maarifpərvər, ədalətli şah olmalıdır. “Belə bir hökmdar olmaq üçün isə

insanda bir sıra xüsusiyyətlər olmalıdır ki, o şəhər qüvvələrin qarşısını alıb, xeyir işləri həyata keçirə bilsin. Tusi hökmdarlarda, ölkə sahibi olmaq istəyənlərdə ən azı aşağıda göstərilən yeddi xüsusiyyətin, yeddi xasiyyətin olmasını zəruri hesab edir: “ağalığ, alicənablıq, mətinlik, tam əzm, səbr, vətəndəşliyin olması, sadıq və əməlisaleh köməkçilər¹.”

Dövlətin əsas vəzifəsi xeyirli işlərlə məşğul olmaq, şəhərin qarşısını almaqdır, çünki şəhəri aradan qaldırmaq özü də xeyrə səbəb olmaqdır.

Dövlətin əsas vəzifəsi xeyirli işlərlə məşğul olmaq, şəhərin qarşısını almaqdır, çünki şəhəri aradan qaldırmaq özü də xeyrə səbəb olmaqdır. Şəhər isə özbaşına aradan getmək istəmədiyi üçün zor işlətmək, cəza vermək məcburiyyəti meydana çıxır. Tusi bu məsələlərə də geniş yer vermiş və özünün yaxşı bir hüquqşünas olduğunu nümayiş etdirmişdir.

“Kim qarşılıqlı kömək və əməyə xor baxır, onu kiçik, əhəmiyyətsiz bir şey hesab edərsə, həqiqətdə rəzil və xırda adam o özüdür. Kim belə sədaqətli köməkçilərin tez tapılacağını güman edərsə, bərk yanılır, çünki sədaqətli adamları seçmək üçün insanları böyük imtahanlar, sınaqlar və məhək daşlarından keçirmək lazım gəlir.

Mənim əqidəmə görə, məhəbbətin qüdrəti, qarşılıqlı yardımın əzəməti böyük xəzinələrdən, cəmi dəfinələrdən, şahların toplaya bildikləri tamam daş-qaş və cavahirətdən, insanların tamahına səbəb ola biləcək bütün dənizlərin, səhraların varidatından, sularından, torpağından, bitkisindən, heyvanatından və başqa nemətlərindən daha üstündür...”

Tusi dostluq və sədaqəti qarşılıqlı əmək və yardım bünövrəsi üzərində qurulan sarsılmaz, əzəmətli bir bina kimi qiymətləndirdikdən sonra, filosofların sadıq dostluq haqqında fikirlərini tutuşdurur, onların müsbət və mənfi cəhətlərini təhlil edir, müxtəlif təbəqələrdən olan adamların dostluğundan

¹ R.Sultanov. Nəsrəddin Tusi və onun “Əxlaqi-Nasiri” əsəri// N.Tusi Əxlaqi-Nasir. B.:1980. Elm, 256 s. s.3-31

danışır, dost seçməkdə ayıq olmağı, qərəzsiz, səmimi, sədaqətli ürək dostları ilə, özlərini bunlara oxşar kimi göstərən söz dostlarını bir-birindən ayırmağı təkidlə dönə-dönə təkrar edir və bu işi bacaranları ən xoşbəxt adam adlandırır. Sonra dost seçmək qayda-qanunlarının, seçdikdən sonra onu saxlaya bilmək şərtlərinin şərhinə keçir. Dost seçiləcək adamları hər yerdə, istər kiçik, istər böyük işlərdə, istər xoş, istər ağır günlərdə, sakit və böhranlı anlarda, sözdə deyil, işdə sınaqdan keçirməyi və heç bir şeyi unutmamağı məsləhət görür.

“Böyük yaradan sizin hamınıza xeyirli sənətlər, faydalı kəramətlər, gözəl fəzilətlər qismət etsin, hərənizə öz məqsədinizə çatmaq üçün böyük ehtiras və coşğunluq versin”¹.

Məhəmməd ibn Əbu Bəkr Təbrizi (1221-1262) Azərbaycan fəlsəfəsi peripatetik məktəbinin nümayəndəsidir. Onun yalnız bir əsəri - “Maymonidin “Şübhələnenlərin yol göstəricisi” əsərinə təfsirlər” (əsrər ərəb dilində yox, yəhudi dilinin ıvrit dialektinə tərcümə olunan şəkildə bizim günlərə gəlib çatmışdır².

M.Təbrizi, bir çox digər ideyalarla yanaşı həm də Maymonidin ruh, dərk etmə haqqında olan fikirlərinə münasibətini bildirməyə çalışmışdır. Ruh və intellekt anlayışlarını o, Maymoniddən fərqli olaraq, bir-biri ilə eyniləşdirmir: “ruh nə cismın, nə də ki, onun mövcudatının səbəbi ola bilməz. Ruh cisimlərin ilk entelexiyası olaraq onların kamilliyinə nail olmağa çalışır. Bu zaman ruhun duyğu, qavrama, hərəkət kimi imkanlarından istifadə olunur. Ağıllı ruhların ali qüvvəsi intellektidir”. Ağıllı ruhun özü maddi aləmin ali pillələrinin inkişafı nəticəsidir.

Ruh dəyişilir, bunun səbəbi ilk növbədə onun tərəfindən əldə edilən biliklərdir. Ruhun bir sıra xassələri də var ki, onlar

¹ Sultanov R. Nəsirəddin Tusi və onun “Əxlaqi-Nasiri” əsəri // Tusi N. Əxlaqi – Nasiri. B.: Elm, 1980, s.3-31, s. 28-29

² История азербайджанской философии. Том 2. Баку: Элм, 2008, 640 с.

tədricən dəyişilir: istəklər, sevinc, qorxu, hiddətlənmə və s. bunlara aiddir. Beləliklə, zəkanın mahiyyəti öz bölünməzliyini qorumaq şərtilə hər hansı bir dəyişikliyə həssas olmaqdır.

Əvhədi Marağai (1274-1338) Azərbaycan müfəkkir-sairidir. Onun poetik yaradıcılığı ilə yanaşı həm də fəlsəfi fikrinin parlaq ifadəsi olan “Cam-e-cam” (Cəmşidin cəmi) əsəridir. Bu kitab bir növ orta əsrlər dövrünün fəlsəfi ensiklopediyasıdır. Burada həm də bir sıra etik problemlər araşdırılır. Çox vaxt təhlil zamanı sufi təliminin nəzəri və praktik məsələlərinə müraciət olunur.

Əvhədinin fikrincə, insan ruhunun zəka tərəfi ölməzdir, özü də bu yalnız xeyirxah, fəzilətli insanın ruhuna aiddir. Bu insanın bütün hərəkətləri və əməlləri mənəvi paklanmaya və intellektual kamilləşməyə istiqamətlənmişdir. Beləliklə, xeyirxah əməllərini həyata keçirən insanların ruhu ölməzdir. Nadan, cəhalətdə olan insanların ruhu isə ölümə düşərdi. İnsan elm vasitəsilə özünü kamilləşdirməli, yüksək məqsədlərə çan atmalıdır. Elm sahəsində çalışan adamlar mənən kamil olmalı, yüksək amala, əməksevərliyə, çalışqanlıqə malik olmalıdırlar. Alim olmaq istəyən adamın saf qələmi və təmiz xisləti, azad ruhu və ləyaqətli müəllimi olmalıdır, göylər də ona yardımçı olmalıdır¹.

Ali biliyə (yəni Allahın özünə aid olan biliyə) nail olmaq mümkündür, bununla belə yalnız vəhy həqiqəti birbaşa, mistik təcrübə vasitəsilə qavramağa imkan verir. Varlığın əsl mahiyyəti həm də insana olan sevginin sonsuz qüvvəsidir. Sufilikdə qəlb, ürək “mənəvi ilahi vergi” olduğu bəyan edilir, bu da öz növbəsində insanın mahiyyətinin əsasını təşkil edir.

İnsan qəlbi həm ilahi şüalanmanın sığınacağı, həm də mistik vəhyin alətidir. Ağillı olanı yox, arif olanın qəlbində yaranan sevgi Allahın dərki yolunda əsas vasitədir. Sevgi insanı Allaha qovuşdurur. Beləliklə, insan Allahın bütövlüyünü və mahiyyətini rəasional yolla yox, duyğu, qəlb vasitəsilə qavrayır.

¹ История азербайджанской философии. Том 2. Баку: ЭЛМ, 2008, 640 с.

İnsanı sevgi bütövlükdə əhatə edir, “fəna” halına salaraq, məhv edir, bununla da ilahi varlığına qovuşdurur. Zəka və sevgi həqiqətin dərkində iki pillə, iki səviyyədir. Ağıl xarici olanı dərk edə bilər, daxilə nəzər salmaq imkanına yalnız sevgi malikdir, bu da ekstaz, cüşa gəlmə yolu ilə mümkündür. Nəticədə dünyanın əzəməti ilahi yaranışın nəticəsi olaraq insana verilir.

Allaha yaxın olmaq, ona qovuşmaq üçün hər bir insan öz psixikasının ən dərin qatlarına müdaxilə etməlidir ki, mənəvi kamilliyə nail ola bilsin. Bunun üçün xüsusi yol var, bu yolun məqamları tövbə, zühd, səbr, təvəkkül, şükrdir. Hər bir məqamın xüsusi tələbləri var ki, onlara riyəət olunmalıdır. Məsələn, tövbə zamanı insan tənhalığa üstünlük verməli, ac qalmalı, susmalı, yuxusuz qalmalıdır. Zühd mərhələsində insan günaha batmamalı, artıq şeylərə tamah salmamalı, yaxşı geyim, mənzil, qida, qadınlardan, hər hansı bir istəkdən, meyllərdən uzaq olmalıdır və s. Ən əsası özünü hər bir şeydə məhdudlaşdırmalıdır. Təvəkkül zamanı insan bütün ümidlərini ilahi vəhyə bağlayır. Səbr ən böyük sınaqdır. Nəticədə insan biganə olmalı, hər bir sınağı səbrlə qəbul etməlidir. Şükr mərhələsində insan həm qəlbən, həm zahirən öz minnətdarlığını ifadə etməyə bacarmalıdır. Bu zaman xeyirxah əməlləri həyata keçirməli, canla-başla gördüyü işə sadıq olmalıdır.

Əvhədinin sosial-siyasi baxışlarında ədalətlik probleminə böyük diqqət yetirilir. Ədalətli idareyi-üsul şəriətin, ədalətli məhkəmənin, qanunçuluğun gözlənilməsini nəzərdə tutur. Özbaşınalıq, zorakılıq yolverilməz hallardır. Ədalətli idarəetmə ilk növbədə əxlaqi kamilliyi və hakimiyyət başçısının daima öz üzərində işləməsini tələb edir. Hökmdar ədalətli, savadlı olmalı, öz yanında ədalətli və vicdanlı adamları işlətməlidir.

İnsanın tərbiyə olunmasında, böyüməsində ailənin və əməyin rolu müstəsnaıdır. İnsan ləyaqətini, onun həyatını qorumaq lazımdır. Hakim, başçı mərhəmətli, əl tutan, ədalətli,

var-dövlətə biganə olmalı, şərdən, zorakılıqdan uzaq olmalıdır. Bu mənada örnək kimi o, Məhəmməd peyğəmbərin və imam Əlinin həyatını misal gətirir. Məmurlar öz xalqına canla-başla qulluq etməli, imkansızlara kömək etməli, paxıl olmamalı, qəlbən saf olmamalıdır. İnsanın gücü, onun şərəfi, vicdanı və şöhrəti fikir və əməllərin vəhdətindədir.

Saadəddin Mahmud Əbdulkərim oğlu Şəbustəri (1287-1320) yaşadığı dövrün ən savadlı və qabiliyyətli mütəfəkkirlərdən biri sayılır. Şəbustəri bir sıra fəlsəfi traktatların, poetik əsərlərin, tərcümələrin müəllifidir. Onun məşhur poeması “Gülşəni-i-raz” bir çox dünya dillərinə tərcümə olunmuşdur. Panteizm fəlsəfəsinin nümayəndəsi olan Şəbustərinin antropoloji baxışlarında insan mərkəzi yer tutur. İnsan öz mürəkkəbliyi və möhtəşəmliyi ilə dünyaya bərabər tutula bilər.

Şəbustərinin etik və sosial baxışları “Gülşən-i-raz” və “Səadət-namə” əsərlərində öz əksini tapmışdır. Təhlil olunan məsələlər sırasında ədalətsizliyə, zorakılığa, ruhanilərin riyakarlığına qarşı sosial etiraz kimi məsələlər də vardır. İnsan cəmiyyət üçün də yaşmalıdır. Onun qabiliyyətləri və bacarıqları həmin istiqamətdə sərf olunmalıdırlar. İnsanın fəal həyat mövqeyi onun daima kamilləşməyə doğru hərəkət etməyə yardımçı ola bilər. Gözləmə mövqeyi qəbul edilməzdir.

Tərbiyə məsələsinə münasibətini bildirən mütəfəkkir göstərir ki, tərbiyədə ən yaxşı vasitə elmə, müdrikliyə yiyələnməkdir. Ağıllı insanda mənfi xüsusiyyətlər olmur. İnsana ilk növbədə yüksək mənəvi dəyərlər, o cümlədən ədalətlik, vicdanlılıq, cəmərdlik aşılmalıdır. Ədalətli insan başqa insana zərər vurmaz, xələl gətirməz. Cəmiyyətdə istibdad və zorakılıq hökm sürürsə, bu adicə bir cəhənnəmdir. Müdrikliyi öyrənən insan özündə hissi istəkləri cilovlaya bilməlidir. Mərdlik də yüksək əxlaqi keyfiyyətdir.

Əxlaqi keyfiyyətlərin əsasında mötədillik durmalıdır ki, insan əsl olanı seçib tapa bilsin¹.

Şəbüstəri bir sıra mənfi əxlaqi keyfiyyətlərə də (paxıllıq, hərislik, zabitəlik və s.) diqqət yetirir, göstərir ki, bu cür keyfiyyətlər insanları daxilən boşaldır, simasız edir. Əxlaqi keyfiyyətlər tərbiyə yolu ilə nəsil-dən-nəsilə ötürülməlidir. Ruhanilərin də rolu burada mənfi və müsbət ola bilər. Ruhanilər sırasında nadan, savadsız adamlar çoxdur, ona görə də rəsmilərin, bir çox ruhani nümayəndələrinin “fəaliyyəti” nəticəsində “əsl” inam itib sıradan çıxır, əxlaq pozulur. İnsan fəal həyat mövqeyini, cəmiyyətdə layiqli yerini tutmalıdır. Şəbusəri hesab edirdi ki, tərki-dünaylıq, mömünlük insanı buxova salır, həyatın məziyyətlərindən uzaqlaşdırır. Onun ideyaları Azərbaycan fəlsəfi fikrinin inkişafına olduqca böyük təsir göstərmişdir.

Fəzlullah Nəimi Təbrizi Astrabadi əl-Hurufi (1339-1417) hurufizm fəlsəfəsinin banisidir. Nəiminin fəlsəfi baxışları onun bir sıra traktatlarında öz əksini tapmışdır. Yüksək əxlaqi keyfiyyət olan sevgiyə onun bir neçə traktatı, o cümlədən “Məhəbbət-namə” həsr olunmuşdur. Sevgi fəlsəfi kateqoriya kimi dünyanın bütün sahələrini əhatə edir. Buradan hürufilik və sufilik arasında olan üzvi vəhdət aşkar şəkildə özünü biruzə verir. Sevginin hər bir ifadəsinin əsasında gözəllik durur, həmin gözəllik 28 və 32 hərfə bərabər tutulur (ərəb və fars əlifbalarda hərflərin sayı). Sevgi onları birləşdirir, allahla eyniləşdirir. Allaha sevgi ibadətlərdə və sitayişlərdə ifadə olunmalıdır. Kainat, Allah, insan və hərflər bir-biri ilə əlaqəlidir.

Nəimi “Cavidan-namə” əsərində öz etik təlimini əsaslandırır və izah edir. O, göstərir ki, əxlaqi kamillik olmadan insanın intellektual kamilliyi, sonradan isə allaha və dünyaya bərabər olmasının dərk etməsi mümkün deyildir. Əxlaqi kamillik, bir sıra, yəni zorakılıq, qəsd-i-qərəzlik, acgözlük, ikiüzlülük kimi qüsurlardan uzaqlaşmaqdan, mümkün deyil.

¹ История азербайджанской философии. Том 2. Баку: ЭЛМ, 2008, 640 с.

Bunun üçün intellektual kamilləşmə olduqca vacibdir. Zəka insanı getdikcə əxlaqi saflığın ən yüksək pilləsinə aparıb çıxarır. Burada insan öz ilahiliyini Allahla mistikcəsinə qovuşaraq dərk edir.

Eyni zamanda əxlaqi kamillik sosial həyatın müsbət mənada dəyişməsi üçün şərtidir. Burada zorakılıq, şərlə mübarizənin aparılması çox vacibdir. Nəimi siyasi sahədə radikal mövqedən çıxış edərək mövcud rejimləri sərt tənqid atəşinə tuturdu. Beləliklə, Nəiminin humanizmi fəal, mübariz xarakter daşıyırdı. Onun fikrincə, insan böyük və möhtəşəm əməllərə qadirdir. Burada tərki-dünyalığın da (asketizmin) böyük əhəmiyyəti var¹.

İmadəddin Nəsimi (1369/70-1417) Azərbaycan və Şərq fəlsəfi poeziyasının görkəmli nümayəndəsidir. Böyük savad, bilik sahibi olan Nəsimi hürufiliyin aparıcı ideoloqlarından biri olmuşdur. O, insanı Allaha bərabər tuturdu. Kainatı, bütün varlığı dərk etməklə yanaşı insan gərək həm də özü-özünü dərk etsin. Bu zaman ilk növbədə özündə olan xeyir və şər əməlləri fərqləndirməyi bacarmalı, insanlara qarşı mənəvi cəhətdən saf və xeyirxah münasibəti formalaşdırmalı, özündə olan mənfi əxlaqi xüsusiyyətləri aradan qaldırmalıdır. Bu yolla insan Allaha daha yaxın olmağa imkan tapır. Allah həmişə bizimlədir, lakin bunu dərk etmək üçün əxlaqi saflıq və özünüdərk lazımdır.

Dərketmə prosesində ağıl ilə yanaşı nitqin, sözün, hərfin də böyük əhəmiyyəti vardır. Nəsimi dəfələrlə var-dövlət və zorakılıq arasında olan əlaqəni vurğulayaraq, qeyd edirdi ki, var-dövlətin üstündə həmişə qan tökülüb və bəd əməllər həyata keçirilirdi. Xoşbəxt olmaq dövlətli olmaq demək deyil. Əsil xoşbəxtlik bilikdə, savaddadır. Əgər cəmiyyətdə nadanlıq hökm sürürsə, ən çox əziyyət çəkən alim olur. Nəsimi feodal və monqol istibdada qarşı çıxış edirdi.

¹ История азербайджанской философии. Том 2. Баку: ЭЛМ, 2008, 640 с.

Nəsimi göstərirdi ki, əxlaqi kamillik olmadan intellektual kamillik mümkün deyil. İlk növbədə hər bir insan özündə olan mənfi, o cümlədən hiddət, qəzəb, paxıllıq, təkəbbür və zabitlik kimi keyfiyyətlərindən azad olmağı bacarmalıdır.

Xüsusi olaraq Nəsimi var-dövlətə meyl salmaya qarşı çıxış edirdi. Varlanmaq hərisliyinə tutulan insan nadandır, nadanlıq isə insan nəslinin ən böyük qəbahətidir. Nəsimi öz poetik əsərlərində tez-tez tərki-dünyalıqdan (asketizm) bəhs edir. Onun üçün asketizm var-dövlət, dəbdəbə olan dünyaya bir etirazdır. Əsas səcdə obyektı insan olmalıdır. İnsanı nadanlıqdan, cəhalətdən qurtarmağa sövq etməliyik.

Nəsimi humanist əxlaqı da fəal təbliğ edirdi. O, insana qarşı hədsiz yumşaqlıq və xeyirxahlıq nümayiş etdirir. Burada insana qarşı zor işlətməmək çağırışı əsasdır. Eyni zamanda Nəsimi başa düşür ki, xeyir və şər bu dünyada yan-yanadır. Xeyirxahlıq nikbinliyi törədir. Dünyada sədaqət, dostluq, əsl məhəbbət olmasa da, yenə də həyat gözəldir, anidir, onun qədrini bilməliyik¹.

Qasimi Ənvər (1378-1434) Azərbaycan orta əsr mədəni ziyalılarının görkəmli nümayəndəsi olmuşdur. Qasimi öz fəlsəfi ideyalarını bir sıra traktatlarda (divanlarda) və poemalarda izah etmişdir. O, dünyanı panteizm möqeyindən araşdırmış, burada bütövlüüyü və vahidliyi göstərilməmişdir. Allah həm bütövlüüyün, həm də müxtəlifliliyin mənbəyidir, eyni zamanda dünya və Allah ayrılmazdır, vahiddir.

Qasiminin fikrincə, insan Allahdan hər iki aləmin üzərində hökmran olmaq imkanı qazanmışdır. İnsan layıqdır, çünki o, varlığın şahı, canıdır.

Qasiminin fəlsəfəsində sevgi xüsusi yer tutur. Sevgi dünyanın vahidliyi və özünə uyğunluğunun əsasında durur, dünyanı, Allahı və insanı bir bütövdə birləşdirir. Sevgi həqiqətə, yəni Allaha bərabərdir. Sevgi bütün mövcudatın əsası olaraq zəkaya üzərinə həmişə qalib gəlir. Sevgi öz əbədi

¹ История азербайджанской философии. Том 2. Баку: ЭЛМ, 2008, 640 с.

hərəkəti və yeniləşməsi ilə insan və aləm üzərində hakim olan dünyanın əsasında durur. Qasimi ruh, qəlb, cisim anlayışlarının nisbətini də panteizm mövqeyindən araşdırır. O, göstərir ki, ruhun xassələri, xarakteri və keyiyyətləri hər bir mövcudluq mərhələsində onun əxlaqi sərvətlərə olan münasibəti ilə təyin olunur. Ən bayağı, ilkin ehtiraslara düçar olmuş ruh şərsığıncağıdır. Bunlardan azad olmuş ruh isə ən böyük əxlaqi zirvələrə ucalaraq paklıq, zəka işığı, yaddaş işığı kimi sərvətlərə qovuşur.

İnsan öz ruhuna hakimdir, o, gərək çalışsın ki, ruhunu divlərin, qara qüvvələrin əlinə verməsin. Ruh zəka vasitəsilə aşkarlanır, paklanır. Bununla belə zəkaya qovuşan ruh Allahdan uzaqlaşır, çünki zəkaya xas olan şübhə və ehtimalların cilovuna düşür. Qasimi cismin, yəni bədənə də burada rolunu özünəməxsus şəkildə qiymətləndirir. Bir tərəfdən cisim, yəni bədən ehtirasların qara qüvvələrinə tabedir. Digər tərəfdən, bədən ruhun sığıncağıdır. Ümumi qənaət belədir ki, ruh, cisim, ehtiraslar, zəka vəhdət təşkil edir.

Qasiminin yaradıcılığında etik problemlər mərkəzi yer tutur. Əxlaqi paklıq mənəvi kamilliyin əsasında durur. İnsanı Allaha yaxınlaşdırır, onunla vəhdətdə olduğunu duymaq imkanını verir. Qasimi sosial şəri və bəlaları əxlaqi şərlə bağlayır, mənəvi paklanmada sosial sağlamlığı və sosial ədalətin təntənəsini görürdü. O, ilk növbədə hakim əxlaqi normalara qarşı çıxış edərək sufilərin mistik və humanist əxlaqının normalarını təbliğ edirdi.

Qasiminin panteizm mövqeyi onun etik baxışlarından da yan keçməmişdir. İlk növbədə əxlaqi kamillik dərkətmənin zirvəsinə yaxınlaşma kimi başa düşülür. Digər tərəfdən, vurğulanır ki, kamilləşmə mənbəyi və imkanları insanın özündədir. İnsanın mənəvi kamilliyi və paklığı onun öz mahiyyətindən irəli gəlir. Qasimi öz əsərlərində insanın daxili aləmini, onun əxlaqi dəyərlər sistemini, fəzilətlərini təhlil edir.

Yüksək əxlaqi idealın daşıyıcısı olan insan hər bir tərəfə və təqdirə layiqdir.

İnsanın əxlaqi inkişafının əsasında daimi, yüksələn xəttlə gedən özünü kamilləşdirmə durur. Birinci mərhələ özünüdərkdir, bu olmadan Allaha yaxın olmaq, onun dərk olunması sevincinə qovuşmaq mümkün deyil. Əxlaqi kamilliyin əksi nadanlıqdır. Nadanlıqdan xilasolma yolu dərk etmədə, özünü dərk etmədə və ilahi yardımdadır. Eyni zamanda insan özündə həm xeyri, həm də şəri daşıyır. Hər iki tərəf ona ya mənfi, ya da ki, müsbət təsir göstərə bilər.

Qasimi hesab edir ki, insan gərək öz mənəvi aləmini mənfi emosiyalar və hallardan təmizləmək üçün bu dünyanın naz-nemətindən əl çəksin. Qeyd edilən məsələlər öz əksini onun bir sıra traktatlarında (məs., “Anis-ül-arifin”) tapmışdır. Adı çəkilən əsərdə Qasimi əxlaqi savadsızlığı ifşa edir. Bu sahədə nadanlıq özünü eqoizmdə, öyünməkdə, qürurda, məsuliyyətsizlikdə, cürbəcür naz-neməti dadmaq arzusunda və s. ifadə edir. “Bu bir növ zəhər qatılmış baldır; zahirən göz oxşayır, daxilən isə qan tökür”. İnsanlar çox vaxt paxıl, həris, var-dövlətə və hakimiyyətə can atan, söz gəzdirən, böhtan atan, bekar gəzən, öyünən, riyakar və pozğun olur.

Qasimi traktatda müsbət keyfiyyətlər sırasında asketizmi, möminliyi, sədaqəti, mənəvi paklığı təbliğ edir. İnsan zəif məxluqdur. Onun arzuları və ümidləri çox vaxt puç olur. İnsan zəifdir və qismət, alın yazısı onun həyatını müəyyənləşdirir.

Əxlaqi kamilliyə doğru yol necədir? İnsan ilk növbədə səbrli olmalı, şərin bəzi ifadələri ilə barışmalıdır. Sosial ədalətsizlik həm də bir çox sosial ziddiyyətlərdən, o cümlədən əxlaqi sahədə olanlardan irəli gəlir.

Seyyid Yəhya Bakuvi (XIV-1466) öz dövrünün ən savadlı, mədəni, intellektual kamilliyə malik olan görkəmli nümayəndələrindən biri olmuşdur. Cavan vaxtlarında xəlvtəliyyə təriqətinin üzvü olmuş Bakuvi sonra onun başlıca

ideoloqlarından birinə çevrilmişdi. Alim, yazıçı və sufi olan Bakuvi bir çox dünya şöhrətli əsərlərin müəllifidir. Əsas diqqət xəlvətiyyə təliminin fəlsəfi prinsiplərinə yetirilirdi. S.Y.Bakuvi öz şeirlərində ilahi sevgini vəsf edir, təsəvvüfün mahiyyətini aşkar etməyə çalışırdı.

Bakuvinin yaradıcılığında etik məsələlər xüsusi yer tutur. Təsəvvüfün təriflərindən biri yüksək mənəviyyat və əxlaqi davranışdır. Ümumiyyətlə təsəvvüfün məqsədi ruhun təmizlənməsi və fərdin kamil insan səviyyəsinə ucalmasıdır. Əslində bu, mənəvi paklıq yoludur. İnsan öz cismani keyfiyyətlərindən uzaqlaşaraq Allaha doğru irəliləyir. Nəticədə sonu olandan sonsuza, fanidən əbədi olana keçid müəyyənləşir. Keçid çətin olsa da, məlum yollar və metodlar var ki, həyata keçirilməsi mümkün olur.

Bakuvinin fikrincə, kamil insan üçün yüksək mənəviyyat nümunəsi Məhəmməd peyğəmbərdir. Seyyid Yəhya demək olar ki, bütün əsərlərində təsəvvüfə əsasən kamil insanın formalaşması yolunu təsvir etməyə çalışır. İnsanın qəlbini, ruhunu, mənəvi aləmini tərbiyələndirərək onu rəzil, alçaq keyfiyyətlərindən azad etmək olar.

Nəticədə kamillik zirvəsinə ucalmaq oldu. Bakuvi qeyd edir ki, hər bir insanda müsbət və mənfi keyfiyyətlər yan-yanadır. Əgər yaxşı, müsbət hisslər, əməllər mənfi olanları üstləyirsə, onda mənfilər də aradan qaldırılır və müsbətə çevrilir (və ya əksinə). Alın yazısını qəbul edən mütəfəkkir göstərir ki, bizi yaradan Allahın burada rolu böyük olsa da, insan iradəsinin əhəmiyyəti də çoxdur. İnsanda müsbət və mənfi keyfiyyətlər daim mübarizə aparır. Əgər insan öz günahlarını səmimi olaraq boynuna alırsa, dinə-imana qayıdırsa, onda Allah bu insanın bəd əməllərini aradan götürəcək.

İnsan öz əzəmətinə və gözəlliyinə görə Böyük Allahın surətidir. Yaxşı insan adını qazanmaq üçün onda qəlb yumuşaqlığı, kövrəlmək qabiliyyəti (peşmançılıq), Allah

qorxusu, qənaətçillik, hədsiz utancaqlıq kimi keyfiyyətlər olmalıdır. Peyğəmbərimiz isə yaxşı insanda olan dörd keyfiyyət göstərirdi: özünə güvənmək, əminliyi itirməmək, söz verəndə ona əməl etmək, söhbətdə səmimi olmaq, yalan danışmamaq, anadan olan gündən günah işlətməmək. Pis insanın keyfiyyətləri: ona etibar göstərən insanlara xəyanət edir, verdiyi sözə əməl etmir, söhbətdə qeyri səmimidir, yalan danışır, özü ganaha batsa da başqaların günahlarından keçmir.

Seyyid Yəhya tərbiyənin gücünü yüksək dəyərləndirirdi. O, hesab edirdi ki, tərbiyə vasitəsilə insanı islah etmək, pis əməllərdən yayındırmaq olar.

Yusif Muskuri Şirvani (XIV əsr) orta əsr Azərbaycan fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndəsi, sufilik sahəsində məşhur nəzəriyyəçisi olmuşdur. Onun əsərlərindən yalnız bəziləri, o cümlədən “Bəyan əl əsrar” (sirlərin izahı) bu günə gəlib çıxmışdır. Yusif Şirvaninin etik baxışları şəxsiyyətin mənəvi ucalığına aparan yollarının təhlili üzərində qurulur. Burada mənəvi və intellektual proseslər vəhdət təşkil edir. Dünyaya gətirilən insan onu dərk edərək öz Tanrısını, yaradanı qəbul edir və mərifətin imkanlarından istifadə edərək (mistik dərk etmə) öz əvvəlki vətəninə, sığınacağına, ilahi aləmə qaydır.

Muskurinin etik baxışlarında islamın humanist əxlaqı prinsipləri ilə yanaşı xəlvətiyyə sufi təriqətinin ideyaları da təbliğ olunur. Məsələn, o yazır ki, nadanlığın səbəbi insan ruhunun qaranlıq atributları olan təkəbbürlük, nifrət, paxıllıq, simiclik, şöhrətpərəstlik, acıdıllıq, yalan, böhtanatma, söz gəzdirmə və s. kimi keyfiyyətlərdir. Bu keyfiyyətlər həmişə təzahür edir, bununla belə onları savadlanma, birlik, mətinliklə fəth etmək olar.

Muskuri insanın əxlaqi keyfiyyətlərinin tərbiyə olunmasında valideynlərin və müəllimlərin rolunu xüsusi qeyd edir. O, xəlvətiyyə sufi təlimindən irəli gələrək o göstərir ki, insan öz daxili aləminə qapanmalı, tənhalığı axtarmalıdır. İlk

növbədə zərərli ehtiras olan ailə və uşaqlardan imtina olunmalıdır. Bununla belə tənhalıq, qapalı həyat heç də cümə namazını, insanlarla birgə ibadətləri istisna etmir.

Məhəmməd Füzuli (1494-1556) dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiridir. Onun yaradıcılığında böyük ensiklopedik mahiyyətli zəka və sonsuz şairlik bacarığı çulğalanmışdır. Füzulinin çoxsaylı poetik əsərləri ilə yanaşı həm də ədəbi, elmi və fəlsəfi kitabları vardır. Azərbaycan, fars və ərəb dillərində yazılan üç şer toplusu ilə yanaşı, onun 13 iri həcmli əsəri və s. vardır. Füzulinin yaradıcılığına Quran, hədislər, şəriətlə yanaşı şifahi xalq yaradıcılığı, ictimai və fəlsəfi fikir, yazılı ədəbiyyat, mənəvi irs təsir etmişdir. O, qədim yunan fəlsəfəsi ilə də yaxşı tanış idi.

Füzulinin yaradıcılığında demək olar ki, ən çox yer əxlaqi kateqoriyalardan və hisslərdən biri olan sevgiyə ayrılır. Bütün fəlsəfi problemlər bilavasitə sevgi məsələsi ilə bağlıdır. Füzulinin sevgi konsepsiyasının əsas məqamları hansılardır? Füzulinin fikrincə, sevgi ali, müqəddəm qüvvə, ilahi başlanğıc, qismət, hadisə və mahiyyətdir. Dünyada baş verən hər bir hadisə sevginin ifadəsidir. O, Allaha sevgini (ən uca və ən müqəddəs sevgi), imamlara, peyğəmbərlərə, daha sonra vətənə, sevgiliyə qarşı, ailəyə olan sevgini, platonik, ümumdünya, kosmik sevgi növlərini fərqləndirir. Birinci yerdə Allaha olan sevgi durur. Bu ilahi sevgi qüdrətli Allahın yaratdığı dünya tərəfindən ona qarşı olan sevgidir. Onun yaratdığı “Leyli və Məcnun” romantik sevgi poemasında sevginin tərənnümü, ucalığı demək olar ki, dünyada bu mövzuda yazılan başqa bir əsərlə müqayisə edilə bilməz. Vətənə, ailəyə, anaya olan sevgi haqqında da bir çox gözəl əsərlər yaradılmışdır.

Füzulinin ictimai-siyasi baxışlar sistemində ədalət və ədalətsizlik probleminə xüsusi diqqət yetirilir. O, cəmiyyətin ictimai-siyasi quruluşuna biganə ola bilmir, onu, hökmdarların öz rəiyyətinə münasibəti çox düşündürürdü. Şair qəddar, acgöz və riyakar hökmdarları ifşa edir, onlardan ilk növbədə ədalətli

olmasını tələb edirdi. İdeal dövlətdə ədalət və qanun hökm sürməlidir.

Bütövlükdə Füzulinin əxlaqi baxışları onun bir çox əsərlərində öz əksini tapmışdır (məs., “Leyli və Məcnun”, “Rindu-zahid”, “Ənisul-qəlb”, “Şikayətnamə”, “Mətləül-etiqaq” və s.). O, hesab edirdi ki, etikanı ilk növbədə elmi səviyyədə araşdırmaq lazımdır.

Etika əxlaq haqqında təlim olaraq, özündə mənəvi anlayışları, kateqoriyaları və qaydaları birləşdirir. Elmi səviyyədə xeyir və şər, xoşbəxtlik və bədbəxtlik bir-birindən fərqləndirilməlidir. Fala baxanlar, münəccimlər daş atıb ya da ulduzlara baxıb guya insan taleyini öyrəni deyirlər. Bu yoldan uzaqlaşib əxlaq məsələlərini elmi səviyyədə həll etmək üçün çalışmaq lazımdır.

Bununla yanaşı Füzuli xeyir və şərin bəzi məsələlərinin ilahi mənşəyinə inanırdı.

Füzuli bir çox əsərlərində əxlaqın ilahi mənşəyi haqqında yazaraq qeyd edir ki, əxlaqi keyfiyyətlər dəyişilməzdir və əvvəlcədən təyin edilmişdir. Elə keyfiyyətlər var ki, onlar Allah tərəfindən təyin edilmiş əxlaqi normalardır, elələri də var ki, onlar insanlar tərəfindən bu dünyada əldə edilib, formal və müvəqqətidirlər. Rasionalist etikanın tərəfdarı olan mütəfəkkir savadlı insanları cəhalətdə olanlara qarşı qoyur. Həyatın mənası acgözlükdə, qızıl və gümüşün toplanılmasında yox, biliklərin toplanılmasında, elmin inkişafındadır. Qeyrət və ləyaqətin şərti ustalığ, sənətkarlıqdır. Demək olar ki, onun bütün əsərlərində əxlaqın təkmilləşdirilməsində elmin və təhsilin rolu əsaslandırılır.

Füzulinin dəyərli fikirlərindən biri də odur ki, tufeyli həyat tərzini insanın ömrünü puç edir, əhval-ruhiyyəni pozur, şəxsiyyəti mənəviyyatsız və simasız edir. Əxlaqın meyarı var-dövlət, zadəganlıq yox, əksinə, imkansızlıq, yoxsul təbəqəyə aid olmasıdır. Varlı adamla gərək imkanlı olmaları ilə öyünməsin, çünki bu onları iddialı və lovğa edir. İctimai rəydə

belə adamlar mənfi qiymət alır. Hər bir kəsin əxlaqi keyfiyyətlərinə onun əməllərinə və hərəkətlərinə görə qiymət verilməlidir. Böyük mütəfəkkir əlxanın digər ictimai şüur formaları ilə, ilk növbədə elm, incəsənət, din, siyasət və hüquqla əlaqəsini görüb izləməyə çalışmışdır. O, alimin əxlaqi keyfiyyətlərinin əhəmiyyətini vurğulayır, qeyd edir ki, cinayətkarların əlində elm riyakarlıq, yalan, məhvetmə və xainlik alətidir.

Hüquq və əxlaqın əlaqəsini qeyd edən Füzuli ilk növbədə feodal dövründə fəaliyyət göstərən məmurları, bəzi din xadimlərinə ədalət və həqiqət naminə hərəkət etməyə, çirkin əməllərinə son qoymağa, əxlaqi cəhətdən kamil olmağa dəvət edirdi. Bütövlükdə Füzulinin əxlaqi ümumbəşəri, altruist xarakter daşıyır və xeyir və şəri məhz bu mövqedən izah edir. Bəzi hallarda isə o, insanların faydasına da tərəf çıxır, lakin bunu egoizm və yaxud müəyyən utilitarizm baxımından qəbul etmir. O, əsasən fərdi fayda və maraq yox, ümumi faydadan, cəmiyyətin xeyrindən bəhs edir. Onun yaratdığı Nofəl obrazı elə altruist etikası nümunəsidir. Nofəl xeyirxah, mərd, əliaçıq bir insan olaraq Məcnuna dərhal, heç bir şərt qoymadan kömək əlini uzatdı. Ona köməklik etmək üçün o, öz var-dövlətindən də keçməyə hazırdır. Beləliklə, hər bir insan öz yaxşı əməlləri ilə özünə hörmət qazanmalı, xalqa fayda gətirməlidir.

Füzuli öz əsərlərində daim yüksək əxlaqi keyfiyyətlərini təbii edir (pak, azad və bərabər hüquqlu sevgi, cəmərdlik, mətinlik, səmimilik və vicdanlılıq, sədaqət, ailədə qarşılıqlı hörmət, ata-anaya sevgi və ehtiram, valideyn-övlad hissləri, əməksevərlik, sadəlik, təvazökarlıq, dostluq və yoldaşlıq, qadınlara hörmət, qayğıkeşlik və s.), mənfi keyfiyyətləri isə (tamahkarlıq, hərəslik, acgözlük, riyakarlıq, ikiüzlülük, əclaflıq, qadınlara bayağı münasibət, yaltaqlıq və s.) ifşa edirdi.

5.3. Yeni dövrün etik ideyaları

Yusif Məhəmmədcan oğlu Mühəmmədşahi Qarabaqi (? – 1664/1665) Azərbaycanın görkəmli filosofu və alimi, öz yaradıcılığında bir çox məsələlərlə yanaşı mənəviyyat və etika məsələləri də araşdırmağa çalışmışdır. Burada onun sələfləri Mansur Xallac, Mahmud Şəbüstəri, Cəlaləddin Rumi, Nəsrəddin Tusi, Cəlaləddin Mühəmməd Davanni və s. olmuşlar. Aydınır ki, Qarabaqinin etik ideyaları onun ümumfəlsəfi mövqeləri ilə üst-üstə düşürdü. İnsan həyat yolunu elə qura bilər ki, nəticədə yüksək əxlaqi keyfiyyətləri əldə edə bilsin, xoşbəxt olsun, əsil dəyərləri öyrənib mənimsəsin, yaşamaqdan zövq alsın. Azad fikirli mütəfəkkir şiəliyin ehkamlarına qarşı çıxış edir, ortodoksal mövqedə duran ruhaniləri, asketizmi, tərki-dünaylığı tənqid atəsinə tuturdu. O, hesab edirdi ki, insan fəaliyyətinin əxlaqi tənzimlənməsində zəka olduqca vacib rol oynayır. İnam düşünülmüş olmalı və təqlid üzərində qurulmamalıdır. Təqlid zamanı insan sərbəst düşünüb qərar verməkdən məhrumdur; burada sübutolunma yollarından istifadə olunmur.

Qarabaqi ədalət anlayışının təhlilində Şəbüstərinin ideyalarına müraciət etmişdir. Orta əsr Şərq fəlsəfəsində hesab olunurdu ki, biliklərə yiyələnmək, əxlaqi mənada kamil həyata nail olmaq istəyi cəsarəti hər bir insanda ən gözəl əxlaqi keyfiyyətlərin əldə edilməsi üçün vacib şərtidir. Belə insan müdrik və kamildir.

“Tatimmatül-xavaşi” əsərində o göstərir ki, ədalətlik üç qüvvənin tarazlığını bildirir – hiddət, istək və zəka. Ədalətliyin əksi şər, istibdaddır. Şərin bir çox ifadələri var. İnsanlar nəinki başqalarına əzab-əziyyət verib onlara zülm edirlər, onlar çox vaxt özlərini də bu dünyanın ləzzətlərindən məhrun edirlər.

Qarabaqi həm də vacib saydığı müdriklik, cəsarət, şərəf kimi əxlaqi kateqoriyaları da təhlil edir. O, vurğulayır ki, insan

öz ləyaqətini qorumalı, əxlaqlı həyat sürməlidir. Sədaqət, vəfa ən yüksək əxlaqi keyfiyyətlər. İnsan dostluqda sədaqətli olmalı, dostluq əlaqələrini pozmamalıdır. Qarabaqi real həyatda da özünün irəli sürdüyü əxlaqi tələblərə sadıq olmağa çalışırdı.

Mirzə Mühəmməd Əli Saib Təbrizi (1601-?) görkəmli Azərbaycan filosofu, alimi, şairidir. O, öz qəzəllərini, təzkirələrini fars və azərbaycan dillərində yazırdı. Saib Təbrizi həm də gözəl xəttat olmuşdur.

Sufi panteizminə müəyyən maraq göstərən S.Təbrizi öz yaradıcılığında əldə etdiyi zəngin biliklərdən istifadə edir, bədii ədəbiyyatın bir çox nümayəndələrinin irsinə dönə-dönə müraciət edirdi. Öz fəlsəfi təlimində Təbrizi Vəhdət-əl-vücuda və mistisizmi birləşdirirdi. Əxlaq haqqında ideyalarını onun bədii yaradıcılığında da izləmək olur. Təbrizi öz yaradıcılığında dini mövhumatdan uzaq idi və öz azadsevərliyi ilə fərqlənirdi. O, hesab edirdi ki, varlığın bütün global problemlərini nə fəlsəfə, nə də ki irfan (qnostisizm) vasitəsilə həll etmək olmaz.

İnsan yalnız o zaman “mərifət adamı” ola bilər ki, o, dünyada “nəyin”, “niyə”, “necə” baş verdiyinə cavabı axtarmayacaq, yəni real dünyadan, onun dərkindən imtina edəcəkdir. Dünya yaranışı sirlərini yalnız sufi panteizmi əsasında öyrənmək olar. Bu zaman insan özünü də həmin dünyanın hissəsi olduğunu gərək dərk etsin. Allah adı zəka yolu ilə dərk oluna bilməz. İnsan zəkasından insani hisslər üçün yox, seyrətmə istifadə olunmalıdır.

Saib Təbrizi öz əsərlərində insanları nəfslərini cilovlamağa, öz istək və arzularını real imkanlar ilə uzlaşdırmağa dəvət edirdi. İnsan zərurət qarşısında diz çökməlidir. Eyni zamanda o asketizmə qarşı çıxış edir, bu dünyanın həzzini, ləzzətini doyunca dadmağa dəvət edir. Dünya bütövdür, dini münaqişələr isə insanı bu bütövlülük hissindən məhrum edir. Digər tərəfdən, burada ruhanilərin də mənfi rolu göstərməlidir. Bunların çoxunda müdriklik, zəka yoxdur. Onlar çox vaxt nadanlıq və riyakarlığı özünə rəhbər tuturlar.

Zahidləri, vaizləri öz əsərlərində dəfələrlə tənqid edən S.Təbrizi bu yolla insanları fanatizmdən qorumağa çalışır.

S.Təbrizi öz əsərlərində vacib əxlaqi kateqoriyalarından biri olan sevgi problemini də araşdırır. Sevgi fəlsəfi kateqoriyadır və varlığın hərəkətverici qüvvəsidir. Məlumdur ki, sufilikdə sevgi varlığın əsası hesab olunurdu. İnsanı onun ölümündən sonra dünyanın vahidliyi və bütövlüyü ilə yalnız sevgi bağlayır. Sevgi insanın varlıq dairəsində hərəkət mənbəyidir və onu bir aləmdən digərinə aparır. Göy cisimlərinin cazibə qüvvəsi, bütün hissəciklərini birləşdirən qüvvə, bitkilərin və heyvanların dünyaya gəlməsi və ölməsi və s. - sevgidən qidalanır. Sevgi həm də mənəvi həyatın hərəkətverici qüvvəsi, mənəvi inkişafın əsasıdır. Sevgi insana ümid verir, ona qüvvə və yaradıcılıq qabiliyyətləri bəxş edir.

Sevgi insanı kamilliyə, yəni Allaha doğru aparır. Əsas sevgi Allaha olandır. S.Təbrizi inanırdı ki, ilahi sevgi insanı bu dünyanın məziyyətlərindən uzaqlaşdırır və Allaha, ədəbiyyata qovuşdurur. Bu sevgi deryasına yalnız mənəvi paklığa və ləyaqətə malik olan insan düşə bilər. Kamillikdən və mənəviyyatdan məhrum olan insanlar bu şərəfə layiq deyillər. Sevgi aləmi bütövlük, razılıq, qardaşlıq dünyasıdır, burada hamını sevgi əlaqələri birləşdirir.

Eyni zamanda bu dünyanın gözəlliyini və möhtəşəmliyini qəbul edən S.Təbrizi burada ümumbəşəri dəyərləri və idealları da vəsf edir. Təbrizi hesab edir ki, insanlar öz qabiliyyətlərini və bacarıqlarını ümumi rifah naminə istifadə etməlidirlər. İnsanın əxlaqi kamilliyinə yeganə yol yaradıcı əməkdir. Əmək insan ləyaqəti və fəxrinin əsasıdır. İnsan hər bir çətinliyi fəth etməyi, öz ləyaqəti və şərəfini qorumağı bacarmalıdır.

Saib Təbrizinin əxlaqi baxışlarında humanizm ideyaları mühüm yer tutur. Qarşılıqlı yardım göstərmək burada əsas vəzifələrdəndir. Şair cəmiyyətin yaşadığı bir çox ziddiyyətli problemlərini din xadimlərinin riyakarlığı və ləyaqətsiz

davranışı ilə əlaqələndirirdi. Vətənpərvərlik də şairin təbliğ etdiyi ideyalarından biri olmuşdur. Öz dövrünə xas olan sosial quruluşunu tənqid atəşinə tutan şair eyni zamanda vətənə, xalqa bağlılığını, sevgisini nümayiş etdirir. Xalq vahid, bütöv olmalı, sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamağı bacarmalıdır. Əxlaqi keyfiyyətləri aşılamaq işində ailə tərbiyəsi və təlimi böyük rol oynayır. Hər bir insan öz əməllərini qiymətləndirməyi, düzgün nəticələri çıxarmağı bacarmalıdır.

Azərbaycanın mənəvi irsində etik ideyalarının təhlili və tətbiqi tarixin sonrakı mərhələlərində də gözə çarpacaq dərəcədə özünü biruzə verirdi. Şübhəsiz, bu prosesə sosial-siyasi və mədəni inkişaf xüsusiyyətləri öz təsirini göstərirdi. Məsələn, XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ərazisində həm yerli feodallar arasında, həm də işğalçılıq siyasətini həyata keçirən İran, Türkiyə və Rusiya dövlətləri ilə müharibələr səngimirdi. Bu da heç də əmin-amanlığa, iqtisadi dirçəlişə, mədəni inkişafa səbəb olmurdu. Mədəni həyatın, elmin, fəlsəfənin inkişafı Azərbaycan və İran arasında tarixən formalaşan mədəni-mənəvi əlaqələrə əsaslanırdı.

Təxminən XVII əsrin ortalarından bu sahədə hökm sürən tənəzzül mütərəqqi inkişaf ilə əvəzləndi. Buna baxmayaraq iqtisadi və sosial-siyasi sahələrdə vəziyyət ağır olaraq qalırdı. Bu isə mədəni inkişafı üçün böyük bir əngəl idi. Bununla belə bir sıra görkəmli elm, ədəbiyyat, incəsənət nümayəndələri öz yaradıcılıqları ilə Azərbaycanın mənəvi fikir tarixində dərin iz salmışlar. Qeyd olunamlıdır ki, bu dövrdə dinin, o cümlədən sufiliyin mövqeləri xeyli möhkəmlənmişdir, bu da ictimai həyata öz mühüm təsirini göstərməkdə davam edirdi.

5.4. XIX əsrdə etik ideyalar

Molla Vəli Vədadi (1709-1809) Azərbaycan mənəvi mədəniyyətinin görkəmli nümayəndəsidir. Onun bədii əsərləri klassik Şərq poeziyası və şifahi xalq yaradıcılığının mükəmməl

sintezini təcəssüm edir. Onun yaradıcılığında əsas yeri ictimai problemlərin müzakirəsi tutur. o, öz əsərlərində dəfələrlə ədalətsizliyi ifşa edir, insan müqəddaratı, həyatın mənası problemlərini araşdırırdı.

Mənəviyyatda baş verən tənəzzül ona çox ağır təsir göstərirdi. Vidadi bütün insanlara müraciət edərək onları ləyaqət hissini qorumağa, bir-birinə hörmət etməyə, bir-birinə qarşı xeyirxah və mərhəmətli olmağa çağırırdı. “Müsibətnamə” əsərində o, cəmiyyətin sosial bəlalarını daha qabarıq şəkildə təsvir edirdi. Birinci növbədə o, dövləti idarə edənlərin haqsızlıqlarından bəhs edir, məmurları, əyanları ifşa edirdi.

Vidadi göstərir ki, cəmiyyət ayrı-ayrı şöhrətpərəst adamların əməllərindən əziyyət çəkir. Bunlar hakimiyyətə vicdanlı, qabiliyyətli, dövlət mənafeyini güdən adamların gəlməsini istəmirlər, vəzifə tutanlar bacarıqsız, qabiliyyətsiz olur, bu da dövləti bir qədər də sarsıdır.

Öz əsərlərində Vidadi insanları, cəmiyyəti islah etməyə çalışır, insanlara yüksək əxlaqi keyfiyyətləri (ədalətlik, vətənpərvərlik, humanizm və s.) aşılamağa çalışır.

Molla Pənah Vəqif (1717-1797) Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi, şairi olmuşdur. O, öz əsərlərində cəmiyyətdə hökm sürən ədalətsizlik, qanunsuzluq, yalan, cılız maraqlar və mənafeləri ifşa edir, eyni zamanda müsbət əxlaqi keyfiyyətləri tərənnüm edirdi (əməksevərlik, doğruluq, cəmərdlik, səmimilik, vicdanlılıq və s.). Vəqif inanırdı ki, elm və təhsil cəmiyyətdə əxlaqi dəyərlərin rolunu möhkəmləndirəcək, həyat yaxşılığa doğru hərəkət edəcəkdir. Vəqif öz əsərlərində yüksək vətəndaşlıq mövqelərini və vətənpərvərliyini nümayiş etdirir, öz vətənini, xalqını daima düşünürdü.

Vəqifin poeziyasında xalqın həyat tərzini, onun adət-ənənələri, etik, psixoloji, mənəvi xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. Yüksək humanist idealını Vəqif ədaləti, həyatda düzgün yolun axtarışını əsaslandıraraq təbliğ edirdi.

Hacı Zeynalabdin Şirvani (1779-1838) Azərbaycanın fəlsəfi və ictimai fikrinin görkəmli nümayəndəsidir. Məşhur səyahətçi, yazıçı H.Z.Şirvaninin əxlaqi baxışları zəngin və maraqlı idi. Onun əsərlərində əxlaqi və didaktik məsələlər mühüm yer tutur. Məsələn, "Riyazu-s-siyaha" və "Bustanu-s-siyaha" əsərlərində o, kamil insana olan tələblərini izah etmişdir. Şirvani insanın əxlaqi keyfiyyətlərinin daim inkişaf etdiyini, təkmilləşdiyini qeyd edirdi. Elə bir insan yoxdur ki, əxlaqi mənada kamilləşməyə ehtiyac duymasın. Əxlaqi tərbiyə və sosial mühit arasında birbaşa əlaqə vardır. Mənəvi tərbiyənin təsirliliyi insanın intellektual səviyyəsindən asılıdır. İnsan zəka vasitəsilə xeyir və şəri fərqləndirir, özünü xoşagəlməz əməllərdən qoruyur. Şirvani qəti əmin idi ki, ağıllı insan pis əməllərə əl atmaz. Ağıl cəmiyyətdə insan davranışını tənzimləyir və insanın əxlaqi hərəkətlərinin meyarıdır. Burada elmin rolu olduqca böyükdür.

İnsanın başlıca müsbət əxlaqi keyfiyyətləri müdriklik, cəsarət, mənəvi saflıq, iffət və ədalətlikdir. Kamil və xoşbəxt olmaq istəyən hər bir insan bu keyfiyyətləri özündə aşılmalıdır. Şirvani adı çəkilən əxlaqi keyfiyyətlərinin xarakteristikasını müxtəlif xalqların tarixinə, mənəvi irsinə müraciət edərək verir. Şirvani öz əxlaqi təlimində orta əsr peripatetiklərinin yaradıcılığına da müraciət edir. Şirvani kamil insana xas olmalı 50 əxlaqi keyfiyyəti göstərir. Onun etik və didaktik baxışları XVIII əsr Yaxın və Orta Şərq maarifçilik fəlsəfəsinə müsbət təsir göstərmişdir.

Z.Quluzadənin göstərdiyi kimi, "XIX əsr Azərbaycan maarifçilik fəlsəfəsinin ilk təmsilçisi təbiət elmləri, tarix, məntiq, filologiya və s. sahələr üzrə əsərlərin müəllifi, şair və filosof *Abbasqulu ağa Bakıxanov* (1794-1847) olub. Onun Azərbaycan maarifçiliyinin ilk dövrünə aid fəlsəfi görüşləri "Əxlaqın tərbiyələnməsi", "Nəsihətlər kitabı", "İşıqların yerləşdiyi yer", "Camalın aynası" və s. əsərlərində, həmçinin məşhur "Gülüstani-İrəm", "Qüdsinin bağı", "Qüdsinin

qanunları" əsərlərində öz əksini tapıb. Onun fəlsəfəsinin əsas qayəsi maariflənmə yolu ilə kamil şəxsiyyət yetişdirmək, ədalətli cəmiyyət qurmaq olub. A.Bakıxanovun irsində kamilləşmənin sufizmdən gələn mistik (tərki-dünyalıq yolu ilə Allaha qovuşmaq) və dünyada mədəni-fəlsəfi inkişafı ilə bağlı zəka, elm kimi iki yolu göstərilir. Mahmud Şəbüstəri, Yusif Qarabaği və b. irsində də göstərilən bu iki yol A.Bakıxanovun kamilləşmə konsepsiyası üçün təməl idi. O, əsrinin elmi nailiyyətlərindən çıxış edərək mənəvi təkmilləşmədə elmə, elmlə əməlin (praktikanın) bağlılığına və mövcudatın rəşional dərkinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. İctimai görüşlərində kamil insan və təkmil cəmiyyət konsepsiyasından çıxış edən A.Bakıxanov sübut etməyə çalışırdı ki, dünya nizamının əsasını sosial bərabərsizlik təşkil edir"¹.

Bu barədə digər tədqiqatçılar da yazırlar ki, "A.Bakıxanov "Təhzibi-əxlaq"ın müqəddiməsində elmin, kitabın, mütaliənin insan həyatında necə böyük rol oynadığını göstərmək üçün həyatı, öz başına gəlmiş hadisələri misal çəkir. O qeyd edir ki, insanla heyvanı fərqləndirən onların şüurudur. Bu şüur insanlarda mütaliə edən kitabların və uzun müddətli təcrübələrin nəticəsində əmələ gəlir. Lakin bəzən biliksiz təcrübə fayda vermir. Buna görə də A.Bakıxanov qabaqcıl adamların kitablarını oxumağı və əldə edilən bilik vasitəsi ilə həyatda olan çətinlikləri aradan qaldırmağı məsləhət görürdü: "Hər gün öz biliyimi artırmaq üçün ciddi-cəhd göstərdim. Dünyanın böyük və qabaqcıl adamlarının, müxtəlif xalqların görkəmli şəxsiyyətlərinin əsərlərini araşdırmağa başladım. Özümün bu haqda az məlumatım olmasına baxmayaraq çox faydalandım. İndi bir çox çətinlikləri aradan qaldırmağa müvəffəq ola bilib təsəlli tapmaqdayam... Bundan qiyas etmək

¹ Quluzadə Z. Azərbaycanca XIX əsrdə fəlsəfi fikir. // Xalq Cəbhəsi.- 2014.- 21 iyun.- S.14.

olur ki, bilik daha çox əldə edilsə və təcrübə artsa, daha çox müvəffəqiyyətlərə nail olacağıq”¹

XIX əsr Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikir tarixi *M.F.Axundzadənin* (Axundov) (1812-1878) "Kəmalüddövlə məktubları", "Mollayi Ruminin və onun təsnifinin babında", "Həkim-i ingilis Yuma cavab", "Yek kəlmə haqqında" və s. əsərlərində əksini tapıb. Mirzə Fətəli Axundzadənin dünyagörüşünün mənbəyi Azərbaycan, bütövlükdə müsəlman Şərqi, Qərb və rus mədəniyyətləri, ilk növbədə fəlsəfi təlimləri və elmi nailiyyətləri olub. Onun fəlsəfi irsinin ontoloji aspekti materialist və ateist, qnoseoloji aspekti isə rəasionalist təmayüllü idi. M.F.Axundzadə bir çox Azərbaycan maarifçilərindən fərqli olaraq din və dini dünyagörüşlər ilə ardıcıl mübarizə aparıb. Onun İslam dininə, bu dinlə bağlı adət və ənənələrə qarşı radikalizmlə səciyyələnən və bir sıra məqamlarda obyektivlikdən kənar kəskin çıxışlar edirdi. O, hesab edirdi ki, din və dini dünyagörüşləri, Azərbaycan xalqı da daxil olmaqla, İslam bölgəsi xalqlarını maarifdən və Qərbdəki inkişafdan geri qoyur. M.F.Axundzadənin ərəb əlifbasının sadələşdirilməsi, yaxud latın əlifbası ilə əvəz olunması uğrunda apardığı mübarizə də bununla bağlı idi. M.F.Axundzadə tərəfindən İslam və İslamla bağlı həyat və düşüncə tərzinin tənqidinin bir səbəbi də toxunduğu bu problemlərə marağı artırmaq məqsədi olub. O, azadlığın insana əzəli məxsusluğunu qəbul edir, azadfikirliyi təbliğ edir, azadlığı bəşəriyyətə filosof və alimlərin gətirəcəyinə inanırdı. İnsanların əmlak bərabərliyindən deyil, hüquq bərabərliyindən bəhs edən M.F.Axundzadə qadınlar və kişilər arasında hüquq bərabərliyinə xüsusi diqqət verirdi. M.F.Axundzadənin fəlsəfi dünyagörüşü Şərqi mədəni həyatına böyük təsir göstərib².

¹ Aslan K. Abbasqulu Ağa Bakixanovun əsərlərində kitab və müəllə məsələləri // <http://www.anl.az/>

² Quluzadə Z. Azərbaycanda XIX əsrdə fəlsəfi fikir. // Xalq Cəbhəsi.- 2014.- 21 iyun.- S.15

Həsən bəy Zərdabi (1837-1907) Azərbaycan milli mətbuatının banisi, tanınmış publisist, pedaqoq və təbiətşünas alimdir. Məlumdur ki, Azərbaycanda sosial-mədəni həyatın XIX əsrin ikinci yarısından etibarən sürətli canlanmasında və ictimai fikrin maarifçi-demokratik ideyalarla zənginləşməsində Həsən bəy Zərdabinin müstəsna xidmətləri vardır. Onun tədqiq etdiyi məsələlər sırasında etik problemlərə münasibətin bildirilməsi heç də təsadüfi deyil. Məlumdur ki, Zərdabi Azərbaycanda ilk qızlar gimnaziyasının açılmasının təşəbbüskarı, təşkilatçısı, Azərbaycan müəllimlərinin birinci qurultayının təşkilatçısı və qurultayın sədri olmuşdur. Öz əsərlərində və xüsusilə mətbu nəşrlərində o, maarifçilik, o cümlədən əxlaqi, mənəvi ideyaların təbliğinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Təlim-tərbiyə, mənəvi dəyərlərin qorunması və gündəlik həyatda tətbiqi işinin təşkili Zərdabini çox düşündürürdü.

Zərdabinin yaşadığı dövrün sosial-siyasi və mədəni şəraiti etik problemlərin tədqiqi istiqamətlərini təyin etmişdir.

Onun diqqət etdiyi vacib məsələlərdən biri sinfi ziddiyyətlərdən doğan əxlaqi dəyərlərdə olan kəskin fərqlər idi. H.B.Zərdabinin tanınmış tədqiqatçısı, prof. İzzət Rüstəmovun qeyd etdiyi kimi, “Zərdabi dini-əxlaqi ehkamları da kəskin tənqid etmişdir”¹. Dini əxlaq insanları mütiliyə öyrədir, fəal həyat mövqeyini bildirməkdən çəkindirir. İnsan ləyaqətini qorumaq üçün onu düzgün tərbiyə etmək, savadlandırmaq lazımdır. Sinfi ziddiyyətlər əxlaqın da mahiyyəti və ifadə formalarına təsir edir. Bunu yaxşı başa düşən Zərdabi qeyd edirdi ki, cəmiyyətin hər bir üzvünün hüquqları və azadlıqları uğrunda mübarizədə ən yaxşı vasitə ilk növbədə savad, təhsildir.

Zərdabi mənəvi tərbiyədə əməyin rolunu dəfələrlə qeyd edirdi, göstərirdi ki, əmək insanlarda müsbət əxlaqi keyfiyyətlərin yaranması, əxlaqi saflıq və mənəvi oyanışın

¹ Rüstəmov İ. Həsən bəy Zərdabi. Bakı: “Turan” nəşrlər evi, 2012, s. 157

əmələ gəlməsi üçün xüsusi alətidir.¹ Əməyin əksi olan tənbəlliyi, bekarçılığı tənqid edən mütəfəkkir həm də göstərirdi ki, bir çox digər mənfi keyfiyyətlər də var ki, bunlara qarşı həmişə mübarizə aparılmalıdır, söhbət rüşvətxorluqdan, sərxoşluqdan gedir. Zərdabi həm də vətən sevgisini, vətənin xoşbəxtliyi və rifahı uğrunda mübarizəni alqışlayır, bu sahədə özü də bir nümunə, örnək olmağa çalışırdı.

XX əsrin birinci yarısında ictimai fikrin inkişafı xeyli dərəcədə əvvəlki dövrün, yəni XIX əsrin ikinci yarısının mənəvi həyatının təsiri altında formalaşırdı. Həmin dövrdə bütün sonrakı tarixə təsir etmiş bir sıra kəşflər (məsələn, hüceyrə, təkamül, radioaktiv işıqlanma nəzəriyyələrinin meydana gəlməsi, və s.) edilmişdi, humanitar və ictimai elmlərin bir çox sahələri (sosial fəlsəfə, siyasi fikir və siyasi proseslərinin tədqiqi, sosial faktların siyasi iqtisad, sosiologiya və psixologiya çərçivəsində onların tədqiqi və s.) inkişaf edirdi.

Dünyada artmaqda olan bütövlülük və qarşılıqlı asılılıq ictimai-siyasi həyatda, sosial proseslərin idarə olunması xarakterində əks olunur, yeni humanitar düşüncənin əmələ gəlməsi prosesi baş verir, köhnə dünyagörüşünün sərhədləri aşılırdı. Xalqlar, regionlar, ölkələr inkişafa yeni impuls qazandı.

Əxlaq problemlərinə maraq təsadüfi deyildi, çünki adət və ənənələrlə, dini əsaslarla bağlı ənənəvi həyat tərzsi siyasi və ictimai-iqtisadi proseslərin əhəmiyyətli təsirinə məruz qalaraq dəyişməli idi.

Bu dövr öz inkişafının xarakterinə və mənəvi həyatın məzmununa görə çox mürəkkəb olmuşdur. Burada Yeni dövr adlandırılan mərhələ hələ davam edirdi. Bu zaman Qərb mədəniyyəti, həyat tərzsi, ictimai-iqtisadi dəyərlərinin təsiri müsəlman Şərqi üçün səciyyəvi olan dəyərlər, normalar və istiqamətlənmələrin inkişafı ilə birləşirdi. Bu prosesə həmçinin idarəetmə formalarının dəyişilməsini tələb edən ictimai-siyasi

¹ Yenə orada, s. 158

vəziyyət də əlavə edilməli idi. Çar Rusiyası dövründə sosial gərginlik artmış və xalqın yaşayış şəraiti ilə bağlı narazılıqlar sovet hakimiyyətinin qurulması ilə nəticələnmişdir. Bütün bu proseslər Azərbaycanın mədəni elitasının mənəvi axtarışlarına, cəmiyyətin ictimai şüurunun inkişafında təsir etmişdir.

Bolşevik dövlətinin yaradılmasından sonra hakim marksizm ideologiyası etik ideyalarının dərk edilməsi prosesinə, bütövlükdə bütün ictimai fikrin inkişafına həlledici təsir göstərməyə başladı. Məlum olduğu kimi, bu proses 70 ildən çox davam etdi. Bu gün də post-sovet ölkələrinin əhalisi və elmi elitası sovet düşüncəsi stereotiplərindən tamamilə azad olmamışdır.

Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, " insan özünü və dünyanı yalnız insan şüurunun formalaşması və inkişafının ümumi əsasını bilərək mühakimə edə və qiymətləndirə bilər. Sovet imperiyasında belə əsas kazarma kommunizminin bərabərlik, ədalət və firavanlıq haqqında populist ideyaları və söylə, ən müxtəlif variantlarda formalaşdırılan düşmən obrazı ilə bağlı idi. Bu ideyalar milli və beynəlmiləl çarələrə malik idi, onlar insan şüurunda təlqin etmənin (kino, rəsm, musiqi, monumental və tətbiqi incəsənət, ədəbiyyat, poeziya) emosional formalarının, təbliğatın və təşviqatın müxtəlif növlərinin köməyi ilə bərkidilirdi"¹.

Bütövlükdə əxlaq sahəsində yeni ideyaların formalaşması mənbəyi kimi mənəvi həyatın aşağıdakı sahələrini göstərmək olar:

- bədii yaradıcılıq (ədəbiyyat və incəsənət sahələri);
- şifahi xalq yaradıcılığı;
- sosial və humanitar elmlər sahəsində peşəkar mütəxəssislərin tədqiqatları;

¹ Аббасова К.Я. Философская основа ценностных ориентаций в условиях постсоветского развития // Взгляд на мир (на азербайджанском языке), № 6. Баку. 2007. с.28-30

□ yeni milli şüurun formalaşmasına təkan verən ictimai-siyasi proseslər.

Bu istiqamətlərin hər birinə qısaca nəzər salaq.

Peşəkar səviyyədə əxlaq problemləri Milli Elmlər Akademiyası və ali məktəblərin tədqiqatçıları tərəfindən işlənirdi.

Əxlaqla bağlı məsələlər həm də bədii yaradıcılıq sahəsinin ziyalı nümayəndələri tərəfindən qaldırılır və həll edilirdi.

5.5. XX əsrdə etik baxışlar

XX əsrin əvvəllərində milli yaradıcı elitanın formalaşması şərtləri həm Rusiya ilə tarixən yaranmış münasibətləri, həm də bütövlükdə tarixi keçmişi ilə bağlıdır. Fəlsəfi fikrin inkişafına çoxəsrlik tarixə malik İslamın dini-əxlaqi təsəvvürləri, xalqın adət və ənənələri, həmçinin Qərb sosial fikri təsir etmişdir. İnkişafın etnoqrafik, antropoloji, etnomədəniyyət xüsusiyyətləri də burada müəyyən əhəmiyyətə malik idi.

Məlumdur ki, ədəbiyyat və incəsənət sahələri fəlsəfi ümumiləşdirmə üçün ən zəngin materiallara malikdirlər. Çox vaxt Respublika ziyalıları hadisələrin gedişatını qabaqcadan görə bilir və xalqın ideoloji ümidlərini aydın ifadə etməyi bacarırdı. Sosial quruluşda radikal dəyişikliklər bu prosesdə katalizator rolunu oynayır.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın şimal hissəsinin Rusiyaya birləşməsindən sonra təsviri incəsənətdə realizm tendensiyaları tədricən güclənir, bədii yaradıcılığın yeni növləri və janrları yaranır, həmçinin satirik qrafika və illüstrasiyalar janrları, realistik qrafika sənəti yaranmağa başlayır; bütün bunlar dövrün ictimai-siyasi problemləri ilə uzlaşır; xüsusi

olaraq, burada ictimai bərabərsizlik, avamlıq və fanatizm, çarizmin zülmü ifşa olunurdu¹.

Dünyanın yeni görünüşü Şərq və Qərb musiqi ənənələrinin sintezi əsasında yaradılan yeni musiqi janrları formasında üzə çıxır. Xüsusi olaraq, burada görkəmli bəstəkar Ü.Hacıbəyli tərəfindən yaradılmış ilk milli opera olan "Leyli və Mecnun"un səhnəyə qoyulması əlamətdar hadisəyə çevrilmişdir. Baş qəhrəmanların yüksək əxlaqi axtarırları ilə lirik və dramatik başlanğıcın uyğunluğu tamaşada təkraredilməz abu-hava yaradır, tamaşaçılara dərin təsir göstərir, onlarda dünyaya və dünyada öz yerinə yeni baxışın formalaşmasına şərait yaradırdı. Bu əsər musiqi mədəniyyətinin sonrakı inkişafına əhəmiyyətli gərəcdə təsir etdi, yeni dünyagörüşünün formalaşmasına imkan yaratdı².

İnqilabdan əvvəlki dövrdə bir çox yazıçıların yaradıcılığında zülmə, istibdada qarşı çıxışlara çağırış səslənirdi (Yusif Vəzir Çəmənizəminli və başqaları); burada iş siyasi çıxışlar və çağırışlarla məhdudlaşmırdı, incəsənət və mədəniyyətin görkəmli nümayəndələri həm ölkə daxilində, həm də xaricdə, mətbuatda, siyasi təşkilatlarda qabaqcıl ideyaların təbliğ edilməsi yolu ilə yeni şüuru formalaşdırmağa çalışırdılar.

XX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın fəlsəfə fikrində əsas yeri marksizm-leninizmin ideyaları tuturdu. Sosial fikrin inkişafına Azərbaycan marksistlərinin təsiri çox böyük idi. Burada subyektiv idealistlərə və aqnostisizmə qarşı mübarizə səylə aparılırdı. Bununla birlikdə, artıq inqilabdan əvvəlki dövrdən başlayaraq, M.A.Sabir, Ü.Hacıbəyli, C.Məmmədquluzadənin şəxsində inqilabçı demokratlar dini

¹ Культура. Справочник. Управление делами Президента Азербайджанской Республики. Президентская библиотека // URL: <http://files.preslib.az>, s.55

² Гаджибейли Дж. Избранное. Баку: Азернешр, 1993. – 128 с.

fanatizmə qarşı çıxış edir, o dövr üçün mütərəqqi fəlsəfi ideyaları irəli çəkirdilər.

Bütovlүkdə XX əsrin başlanğıcını kütlə şüurunun oyanışı dövrü adlandırmaq olar. Nəcəfbəy Vəzirov, Soltan Məcid Qənizadə, Məmməd Tağı Sidqi, Məhəmmədəğa Şahtaxtinski, Məhəmməd Hadi, Abdulla Şaiq və digər maarifçi demokratların ideyalarını Firudunbəy Köçərli davam etdirmişdir. Öz publisistik əsərlərində onlar feodal zülmkarlığını taxt-tacdan məhrum edir, Azərbaycan xalqının mədəniyyətini və milli şüurunı inkişaf etdirməyə çalışırdılar. Milli şüurun inkişaf etdirilməsi ideyası nəticədə bir çox fəlsəfi ideyalarının inkişafına, fəlsəfi və psixoloji əsaslara malik bir çox milli problemlərin həlli yollarının axtarışına imkan yaradırdı.

Ə.Əhmədovun qeyd etdiyi kimi, "bu fəlsəfənin əsas problemləri siyasi qaydalar və onların mənəvi dayağı olan İslamın tənqidi, orta əsrlər ətaləti, təlim və tərbiyənin arxaik sistemlərinin aşkar edilməsi, dünyəvi təhsilin, hüquqi bərabərliyin və insan ləyaqətinin təbliğatı olmuşdur"¹.

Əxlaqi problemlərə olan diqqət təsadüfi deyildi, çünki onlar həyatla sıx uzlaşır və dildə, ədəbiyyatda, bədii yaradıcılıqda, elm və təhsildə öz əksini tapırdılar. Bu dövrün etik problemlərinin görkəmli tədqiqatçılarından biri olan Ziyəddin Göyüşov öz yaradıcılığında mənəvi həyatın bu sahəsinin regionda inkişaf tarixini müəyyən sistemdə göstərməyə çalışdı. Məsələn, XX əsrin əvvəlində yaranan etik problemlərinin təhlili vaxtı o, XIX əsrin 60-80-ci illərin ictimai-iqtisadi və siyasi inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə alırdı.

Şübhəsiz, onun tədqiqatları marksizm-leninizm ideyalarının təsiri altında idi. Öz əsərlərində o, Azərbaycan xalqının etik fikir tarixini təhlil etmişdi. Eləcə də onun

¹ Ахмедов Э. Философия азербайджанского просвещения. Баку: Азернешр, 1982. 291 с., s.10

müzakirə obyektı XIX sonu – XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən bir sıra tədqiqatçılarının yaradıcılığı olmuşdur.

Məsələn, o, M.Sidqinin etik baxışlarını nəzərdən keçirmişdir. M.Sidqi vurğulayırdı ki, insanlar pis və ya yaxşı doğulmur, onların xarakteri və həyata münasibəti tərbiyənin bəhrəsidir. Pis insan yoxdur, pis tərbiyə var: "əgər doğulan gündən uşağı heyvanlar arasında yerləşdirsələr, onda o, onlardan heç nə ilə fərqlənməzdi"¹. Beləliklə, mühit şəxsiyyətin əxlaqi və sosial xüsusiyyətlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Heç kəs anadan gəlmə şair, riyaziyyatçı, alim ola bilməz, burada yalnız tərbiyə və şəxsi bacarıqlar əsas rolu oynayır. Uşaq insan materialıdır, bundan tərbiyə yolu ilə nə lazımdırsa düzəltmək olar.

Göstərilən dövrün daha bir mütərəqqi xadimi N.B.Vəzirov qeyd edirdi ki, insanların əxlaqi keyfiyyətləri anadangəlmə deyil. İntellektual keyfiyyətlər insanın temperamentinə, xarakterinə, iradəsinə əsaslanmışdır. Məlumdur ki, əxlaq tarixi xarakter daşıyır və dövrdən – dövrə öz ifadə formalarını, dəyər oriyentasiyalarını dəyişdirir. N.B.Vəzirovun bədii yaradıcılığında şərin və xeyrin mübarizəsi haqqında əbədi həqiqətlərini, əxlaqın sinfi xarakterini və s. izləmək olar².

F.Koçərlinin tədqiqat obyektı ailə və məktəb olmuşdur. O ailədə əxlaqi tərbiyənin xüsusiyyətlərini, böyüməkdə olan gənc nəslin sosiallaşması prosesinə təsirini bütün təfərrüatı ilə təhlil etmişdir. O, həyat prosesinin bütün hallarına fəal münasibət göstərir və bu zaman fəal vətəndaş mövqeyini tuturdu. Onun elmi yaradıcılığı xalqın ruhunun əxlaqi, mənəvi mirasından inkişaf stimuluunu alırdı. O, həmişə insan

¹ Sidqi M. Nəsihətnamə. Bakı: Azərnəşr, 1967. 112 s. s.14-15

² Геушев З.Б. Этическая мысль в Азербайджане: исторические очерки. Баку: Гянджлик, 1968. 563 с.

şəxsiyyətinin əxlaqi keyfiyyətlərinin formalaşmasında xarici mühitin və tərbiyənin rolunu düzgün qiymətləndirməyə çalışırdı. O hesab edirdi ki, cəmiyyətə münasibət bütövlükdə şəxsiyyətə olan münasibəti də müəyyən edir ¹.

Beləliklə, bu dövrdə əxlaqi ideyalar qismən ədəbiyyat və incəsənət əsərlərində, eləcə də peşəkar filosoflar və ölkənin təhsil müəssisələrində ictimai fənn müəllimləri tərəfindən öyrənilir və təhlil olunurdu.

Müstəqil iş Suallar

1. Qədim dövrdə etik fikir
2. Orta əsrlərdə etik baxışlar
3. Yeni dövrün etik ideyaları
4. XIX əsrdə etik ideyalar
5. XX əsrdə etik baxışlar.

Mövzu 6. XX əsrdə etika

XX əsrdə etik nəzəriyyələr. Özünüreallaşdırma etikası. Neopozitivizmin əxlaqi nəzəriyyəsi. Neoprotəstantizm. Neotomizm. Praqmatizm. Pessimizm. İntuitivizm. İrrasionalizm. Kosmik teologiyası etikası. Riqorizm. E.Dürkheyim, Levi-Brül, A.Baye, və b. etik baxışları. A.Berqsonun etikası. Ekzistensializm etikası (M.Haydegger, K.Yaspers, J.P.Sartr, A.Kamü).

Emosional etikanın neopozitivist nəzəriyyələri. Praqmatizmdə etika (Ceyms, Dyui və b.). Əxlaqi sərvətlərin affektiv – iradi nəzəriyyələri.

Protəstantizm və katolisizmin etik nəzəriyyələri. Bioetika (A.Şveytser). Ekoetika.

¹ Göyüşev Z. Əxlaqi dəyərlər. Bakı: Azərnəşr, 1966. 211 s.

6.1. XX əsrin etik cərəyanları

İlk növbədə XX əsrin etik cərəyanlarına nəzər yetirək.

*Özünüreallaşdırma etikas*ı – müasir əxlaq fəlsəfəsi cərəyanıdır. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində formalaşan bu cərəyan özündə F.Bredli, C.Mak – Taqqart, C. Makkenzi, B.Bozanket (İngiltərə), C.Roys (ABŞ), J.Bastid, E.Munye, Q.Madinye (Fransa), B.Kroqen (İtalya) kimi mütəxəssisləri birləşdirmişdir. Burada başlıca ideya - əxlaqi fəaliyyət məqsədini fərdin öz “daxili” məninin reallaşdırılmasında görməkdir. İnsan “Mən”-inin təkrarsız, unikal olduğu vurğulanır. Buna görə də hər bir insanın hərəkətlərinin əxlaqi əhəmiyyəti ondan ibarət deyil ki, onlar bütün insanlara xas olan əxlaqi prinsiplərə cavab verir, əksinə ondan ibarətdir ki, onlar fərdiyə, təkrarsızdır. Digər insanların hərəkətlərinə bənzəmirlər. Bu cərəyanın nümayəndələri hesab edirlər ki, altruizm və eqoizmin ziddiyyətliliyini və əksliyini aradan qaldırmaq olar.

Bunun üçün bir çox fərdi “Mən”ləri “Mütləq Mən”in bütöv bir sisteminə daxil etmək lazımdır ki, (“mütləq Mən” dedikdə çox vaxt Allahı nəzərdə tuturlar), bütün insanlar arasında ahəngdar münasibətlər formalaşsın. Hər bir insan, öz, “Mən”-in tələblərini hərəkətlərində ifadə etməklə ən ümumi “Mən”-in qanunlarını realizə edir, bütövə (məsələn, cəmiyyətə) xidmət edir. Beləliklə, insan bununla öz fərdi mahiyyətini ifadə etmək imkanını tapır. Bu cərəyanın bir çox nümayəndələri bütövün fərdi olanın üzərində üstünlük təşkil etdiyini bəyan edir; burada cəmiyyətin əxlaqi üstünlüyü (nüfuzu) ideyası təbliğ olunur.

Neopozitivizmin əxlaq nəzəriyyəsi müasir əxlaq nəzəriyyələrindən biridir və özündə bir neçə cərəyanı birləşdirir. Burada söhbət əxlaqi şüur hadisələrinin öyrənilməsində məntiqi pozitivizm ideyalarının istifadə edilməsindən gedir.

Neopozitivistlər əxlaq fəlsəfəsinin vəzifəsini əxlaqi dilin öyrənilməsində görürlər. Nəticədə etikanın məzmunu sırf əxlaqi anlayışlar və təsəvvürlərin məzmunu və mənşəyinin izahı kimi yox, onların məntiqi forması kimi başa düşülür. Eləliklə, etikanın predmeti olduqca məhdudlaşır. Bu sahəni neopozitivistlər metaetika adlandırırlar. Onların hesab etdiyi kimi, əxlaq nəzəriyyəsi elmliliyinə nail olmaq üçün gərək hər hansı bir əxlaqi məsələnin həllindən uzaq olsun. Neopozitivistlərin mövqeyi belədir: əxlaqi mühakimələri faktiki biliklər əsasında izah etmək qeyri-mümkündür.

XX əsrin 20-30-cu illərində neopozitivist etikanın qollarından biri olan *emotivist əxlaq nəzəriyyəsi* formalaşır (bəzən buna *volyuntarist və yaxud imperativ etika* da deyirlər). Onun başlıca nümayəndələri İngiltərədə A.Ayer, B.Rassel, ABŞ-da Ç.Stivenson, R.Karnap, Q.Rayhenbax və s.-dir. Emotivistlər hesab edirlər ki, əxlaqi mühakimələr təcrübi yolla yoxlanıla bilməz (verifikasiya edilə bilməz), onlar həqiqi deyil, bununla belə həm də yanlış deyillər, onların obyektiv məzmunu üçün əsas yoxdur. Beləliklə, bunların mənalıları sırf emotivdir, yəni əxlaqi mühakimələr yalnız danışanın emosiyalarını ifadə edir və dinləyici üçün hökm, əmr rolunu oynayır. Belə mühakimələri nə inkar etmək, nə də təsdiqləmək olmur. Onlar tamamilə ixtiyaridir, yalnız danışan adamın meyllərini və arzularını ifadə edir. Emotivistlər hesab edirlər ki, insanlar yalnız əxlaqi mühakimə vasitəsilə digər insanları inandıra bilirlər; onlar hətta əxlaqla siyasəti eyniləşdirir, təbliğata ehtiyacı olduğunu göstərirlər.

40-50-ci illərdə neopozitivizmdə daha bir məktəb - *əxlaqın lingvistik təhlili məktəbi* yarandı (S.Tulmin, R.Near, P.Nouel-Smit İngiltərədə, H.Eyken ABŞ-də və s.). Bu məktəbin də nümayəndələri hesab edirlər ki, əxlaqi fikirləri faktiki biliklər əsasında sübut etmək, həqiqi saymaq mümkün deyil. Normativ etika elm hesab edilə bilməz. Emotivistlərdən fərqli olaraq analitiklər daha çox diqqəti əxlaqi dilin təhlilinə

yetirirlər. Onlar belə bir qənaətə gəlmişlər ki, daha konkret, həyatla bağlı olan əxlaqi mühakimələri daha ümumi olanlar (prinsiplər və ideallar) vasitəsilə əsaslandırmaq mümkündür. Öz növbəsində isə həmin prinsiplər və ideallar isə heç cürə əsaslandırıla bilməz. Deməli, hər hansı bir əxlaqi mövqe, əxlaqi yanaşma hər kəsin öz işi olaraq onun ixtiyarındadır. Beləliklə, əxlaqi nəzəriyyə əxlaqi məsələlərin həllində insanlara köməklik göstərə bilməz.

Neoprotestantizm (yunanca *neos* – yeni, latınca *protest* – etiraz edən deməkdir) XX əsrin əsas cərəyanlarından biri olaraq, *etik irrasionalizmə* aiddir. Bəzən bu cərəyanı “neoortodoksiya”, “böhran teologiyası”, “dialektik teologiya” adlandırırlar. Bu cərəyanın etik baxışları allah və insan haqqındakı etik təlimə əsaslanır. Başlıca nümayəndələri Bart, E.Brunner, R.Nibur, P.Tillih və s. olmuşdur. Onlar etikada liberal xristianlıq ideyalarını kəskin tənqid etmiş, cəmiyyətdə sosial və əxlaqi eybəcərlikləri ifşa etməyə çalışmışdılar. Onlar bunun səbəbini insanın təbii “halında” görərək qeyd edirdilər ki, insan öz təbiətinə görə acıqlı, hədsiz dərəcədə günahkar olduğu üçün real həyata İsa peyğəmbərin əxlaqi nəsihətlərinə əməl edə bilmir.

Deməli, cəmiyyətdə yaranan mənəvi boşluqlar təbii və zəruridir. Əgər belədirsə, onda əsl mənəviyyəti insanın allaha olan münasibətində axtarmaq lazımdır. Beləliklə, insan gündəlik həyatda öz maraqlarını güdür, mənfəəti axtarır, fayda götürməyə çalışır, öz ictimai həyatını bu istiqamətdə qurur. Amma bu “əsl” həyat deyil, bu “günaha batmış” həyatdır. Əsl həyat, allaha üz tutaraq, ondan mərhəmət ummaq, öz qüvvəsinə yox, allahın qüdrətinə inanmaqdır. Əsl mənəviyyət, əsl ədalətdir sevmək və bağışlamaqdır, bu da yalnız allaha xidmət etmək sayəsində mümkün olur. Burada nə əməli iş, nə zəkanın fəaliyyəti nəzərə alın bilməz.

Neotomizm nümayəndələri də əxlaqla bağlı öz mövqelərini bildirmişlər. Burada ilk növbədə etik rəasionalizm

prinsiplərinə istinad edərək, əxlaqi tələblər prinsiplərinin iyerarxik (ardıcıl asılılıq şəklində) sistemi qurulur. Əxlaqın ali, başlıca əsasının “ilahi qanun” olduğu elan edilir. Bu qanun allahın özünün təbiətini müəyyənləşdirilir. İlahi təbiət dəyişilməz olaraq, ilahi zəka əsasında əxlaqi tələblərin məzmununu birdəfəlik təyin etmişdir. Həmin tələblər zəka vasitəsilə, rəşional şəkildə əsaslandırılarsa da, əxlaqi işlərdə dini inama daha böyük önəm verilir. Əbədi qanun həm də xristian əxlaqi normalarının əbədi və dəyişilməz olmasını əsaslandırmağa imkan verir.

Daha bir qanun var, bu da “təbii” qanundur, yəni allah tərəfindən insana bəxş edilən təbiət. Beləliklə, əxlaq nəinki cəmiyyət tərəfindən insana qarşı irəli sürülən tələblərdir, o, həm də insanın tələbatlarının məcmusudur; bunların arasında ziddiyyət yoxdur. İnsan tələbatlarını neotomizm nümayəndələri J.Mariten və E.Jilson dini ruhda izah edirlər; məsələn, göstərilir ki, əsil xoşbəxtliyə o dünyada nail olmaq mümkündür. “İlahi” qanunun növbəti pilləsi “pozitiv” qanundur; buraya cəmiyyət qanunları daxildir. Əsl yaxşılıq və xeyirxahlıq cəmiyyətin, dövlətin tələblərinə əməl etməkdir.

Praqmatizm (yunanca *pragma* – hərəkət, praktika deməkdir) – ABŞ-da XX əsrin əvvəllərindən 50-ci illərə qədər inkişaf edən əxlaq fəlsəfəsi cərəyanıdır. Praqmatizmdə etik təliminin əsaslarını V.Ceyms formalaşdırmışdı; o, iki əsas prinsip irəli sürmüşdü: xeyir hər hansı bir tələbatlara cavab verə biləcək haldır; hər bir əxlaqi situasiya təkrarsızdır və buna görə də öz, tamamilə yeni həllini gözləyir. Bu ideyaları daha dərinlən öyrənib təhlil edənlər sırasında C.Dyui, C.Tafts, C.Mid, A.Smoll və digərləri olmuşdur. Praqmatistlər etikada iki halı qəbul etmirdilər: əxlaqi ehkamçılıq və mütləqliliyi. Onlar hesab edirdilər ki, əxlaqi dəyərlər universal, əbədi, həyatın praktikasından uzaq olan hadisələrdir. Digər inkar olunan hadisələr irrəşionalizm, skeptisizm və neopozitivizm idi, çünki

sonuncular əxlaqda elmliliyi inkar edir, əxlaqi təsəvvürlərdə bilikləri qəbul etmirdilər.

Praqmatist əxlaqın özünə də müəyyən dərəcədə irrasionalizm və relyativizm xas idi. Praqmatistlər ümumi əxlaq prinsiplərinin əhəmiyyətini inkar edir, hesab edirdiklər ki, bütün əxlaq problemlərini insan özü, konkret həyat şəraitinə uyğun olaraq həll etməlidir. Yəni nəzəri səviyyədə həmin problemlərin həllinə ehtiyac qalmır.

Əxlaq məsələlərinin həllində vasitə və metodların seçimində biliyə, zəkaya müraciət etmək olar, məqsədlər əxlaq və mənəviyyat sərhədlərini aşır. Məqsədlər insan iradəsindən asılıdır; ağıl bunları ancaq hərəkət, fəaliyyət baş verəndən sonra qiymətləndirə bilər.

Pessimizm (əhval-ruhiyyə, latın dilində *pessimus* - ən pis deməkdir) dünyabaxışı sistemidir. Bu baxışa uyğun olaraq hesab olunur ki, dünyada şəər üstünlük təşkil edir, insan əzabkeşliyə düçardır və gələcəkdə də heç nə dəyişməyəcək. Pessimizmin əksi *optimizmdir*. Adətən pessimizm keçid dövründə, mövcud ictimai münasibətlər sistemi dağılarkən baş verir.

Belə şəraitdə köhnə dəyərlər və stereotiplər, ideallar öz əhəmiyyətini, insanlar həyata, yaxşı günlərə ümidini itirir, yaşamaqda məna görmürlər. Etika tarixindən məlumdur ki, stoisizm etikasında pessimizm daha güclü olmuşdur. Müəyyən mənada dini əxlaqa da pessimizm xasdır. Məsələn, xrsitian təlimində göstərilir ki, dünya şəər dünyasıdır, insan isə öz təbiətinə əsasən artıq günaha batmışdır. İncildə Ekkleziast deyir ki, “Mən həyatıma nifrət etdim, hər bir şey mənasızdır, ruhun usanmasıdır... Hər bir şey heç nədən yararır” – İov kitabında (Tövratin 29-cu hissəsinin adı) da belə deyilir. Buddizm dinində də insanı həyata bağlayan hər bir şey əzabların mənbəyi kimi göstərilir.

Bununla belə dünya dinlərində əzablardan qurtuluş yolları da göstərilir: ya axirət dünyasında (xristianlıq, islam), ya

da ki nirvana vəziyyətinə ucalmaqla (buddizm). Bu optimizm insanın yaşadığı real həyatın dəyərlərinə olan inamına yox, dünyanın sona yetməsinə gözləmək, ruh səltənətinin bərqərar olmasına olan inamın üzərində qurulur.

Pessimizm əhval-ruhiyyəsi müharibələr, qlobal fəlakətlər, iqtisadi böhranlar şəraitində daha çox artır. Bu, öz əksini incəsənətdə, ədəbiyyatda da tapır (xüsusilə romantizm cərəyanında). Pessimizm üzərində qurulan fəlsəfi konsepsiyalar da var. Şopenhauer hesab edirdi ki, insan arzuları heç vaxt bütövlükdə təmin oluna bilməz, çünki həyat, hansı tərəfdən baxırsan bax - əzab-əziyyətdir”. Bundan qurtarmaq üçün yalnız bir yol var – həyata olan həvəsə son qoymaq. Şopenhauerin ideyalarının davamçısı E.Hartman hesab edirdi ki, insan nəsli, xoşbəxtliyin mümkünsüzlüyünü dərk edəndən, əzabların əbədi və qaçılmaz olmasını başa düşəndən sonra dünyanın absurdlu, yəni mənasız olmasını düşünərək, bunun sona yetməsinə arzulayır.

Digər bir tədqiqatçı, F.Meynlender göstərir ki, insanlarda yalnız ölməyə hazırlığı və iradəsi olmalıdır, çünki məhvə doğru gedən dünya haqqında insanların başqa məqsədi ola bilməz.

Pessimizm haqqında Nitsşenin də maraqlı baxışları var. Şopenhayerin pessimist baxışları ilə razılaşmayan Nitsşe həyata haqq qazandıрмаğa çağırır (o cümlədən onun “ən dəhşətli, yalançı tərəflərini). Onun fikrincə, Dionisisayağı (Dionis – qədim Yunan mifologiyasında şərabçılıq allahıdır) pessimizm (qüvvə, zor pessimizmi) tələb edir ki, zəiflərlə ölümcül mübarizə aparılmalı, qəddar, dəhşətli, şərlə bağlı olanlar isə qalib gəlməlidir.

Pessimizm digər nümayəndəsi O.Şpengler özünü “cəsarətli pessimist” adlandıraraq göstərirdi ki, insan nəsli əslində zooloji mənada dəyərləndirilməlidir. Müasir fəlsəfədə ekzistensializmdə də müəyyən pessimizm meyyləri ifadə olunur (ölüm azadlığı, ölüm varlığı ideyaları). Pessimizmi

aradan qaldırmaq reallığa düzgün baxışları formalaşdırmaq deməkdir.

İntuitivizm (latınca *intueri* – diqqətlə baxmaq deməkdir) etikada bir cərəyandır. Bu cərəyanın nümayəndələri hesab edirlər ki, əxlaqi anlayışları (xeyir, şər və s.) zəka və təcrübə yolu ilə əsaslandırmaq qeyri-mümkündür, bunlar insan tərəfindən intuitiv şəkildə, “aşkar” həqiqət kimi qavranılır. Etik intuitivizmin nümayəndələri sübut etməyə çalışırlar ki, ən ümumi, hamı tərəfindən qəbul olunmuş əxlaqi ehkamlar sübut oluna bilməz. İntuitivizm elementlərini hələ qədim etik nəzəriyyələrində tapmaq olur (Sokrat, Platon). XVII-XVIII əsr Kembric neoplatoniklər məktəbinin təmsilçiləri hesab edirdilər ki, xeyir və şər anlayışları sadəcə olaraq tərfi və əsaslandırılması mümkün olmayan ideyalardır (Prays, R.Kaduort, S.Klark). C.Mur (ABŞ) hesab edir ki, etika insan davranışını yox, əxlaqi anlayışları öyrənməlidir. Mur əxlaqda xeyiri rəşadət şəkildə öyrənmək istədiyinə görə utilitarizm, hedonizm, təkamülçü etika nümayəndələrini tənqid edir. Müasir intuitivizmdə iki cərəyan fərqləndirilir: aksioloji və deontoloji Aksioloji cərəyan nümayəndələri (C.Mur, Q.Reşdell, O.Conson, B.Blenşard), hesab edirlər ki, xeyir anlayışı özündə bütün digər əxlaqi, o cümlədən borc anlayışlarını cəmləşdirir (borc ondan ibarətdir ki, xeyir işlər görülsün); deontoloji (Q.Priçard, D.Ross, E.Karrit, Ç.Brod) cərəyanının nümayəndələri hesab edirlər ki, borc heç də xeyirdən asılı olan anlayış deyil, məntiq baxımından da ondan irəlidə getmir: xeyir ondan ibarətdir ki, hər kəs öz borcunu yerinə yetirsin. Əxlaqi vəzifə sosial tələbatlardan irəli gəlir; həmin vəzifələr öz-özlüyündə əbədi və dəyişilməz olaraq qalır.

Rossa görə yeddi belə əhkam var: şər əməl etmə; xeyir və şəri ədalətli şəkildə insanların ləyaqətini gözləməklə bölüşdür; düz danış, vədlərinə əməl et; sənə qarşı edilən yaxşılıqlara görə minnətdar olduğunu bildirməyi unutma; vurduğun zərərin əvəzini ödə; özü-özünü kamilləşdir.

Humanist etika əxlaq fəlsəfəsinin bir cərəyanı olaraq, XX əsrin 20-ci illərində meydana gəlmişdir. Əsas nümayəndələr V.Fayt, İ.Bebbit, K.Harnet, İ.Levin olmuşlar. Burada mənəviyyat sırf insani münasibətlərlə, yəni insanın psixoloji xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirilir, burada insanın davranışı və psixi xüsusiyyətləri əsas götürülür. Məs, Fayt insan əxlaqlılığını onun hərəkətlərinin özü tərəfindən dərk edilməsində, Bebbit bunu insanın daxili bütövləşməsində, xarici “təcavüzdən” uzaqlaşmasında, Harnet – müdriklikdə, Levin – davranışın fərasətliliyində görürdü. Bütün bu ideyaların əsasında əxlaqın, mənəviyyatın meyarı formal tərəfdən qiymətləndirilir, bəzən burada əsas kimi təsadüfi əlamətdə götürülüb qiymətləndirilir. Əxlaqın ümumi prinsipləri inkar edilir, hesab olunur ki, hər bir ayrılıqda götürülmüş şəxsiyyət özü üçün bir loğmandır.

*Kosmik teologiya etikas*ı XX əsrin birinci yarısında geniş yayılmış əxlaqi nəzəriyyədir. Bu təlim daha çox ABD-da (F.Vubbric, V.Şeldon) və İngiltərədə (O.Stepldon) yayılmışdır. Hesab olunur ki, Kainatın təkamülündə vahid dünya məqsədi durur; bu təkamülün hər bir mərhələsi qabaqcadan müəyyən edilmişdir və müvafiq vasitələrdən istifadə olunmaqla həyata keçirilir. İnsan da (Vudbric) təbiətin tərkib hissəsi olduğu üçün təbii teologiya baxımından şüurlu şəkildə bu prosesdə iştirak etməlidir. İnsan yalnız bioloji varlıq kimi qiymətləndirildiyi üçün burada mənəviyyatın da cəmiyyətdən kənarda, bioloji qanunlara uyğun şəkildə inkişaf etdiyini sübut etməyə çalışırlar. Bu təlimlə dini etika arasında oxşarlıq çoxdur.

6.2. XX əsrin ayrı-ayrı tədqiqatçıları etika haqqında

İndi isə XX əsrin ayrı-ayrı tədqiqatçılarının etika sahəsində yaradıcılığını gözdən keçirək.

Alman filosofu *Eduard Hartman* (1842-1906) irrasionalizmin nümayəndəsi olaraq hesab edirdi ki, şüursuz (bişüuri) mənəvi başlanğıc var və onun da iki xassəsi fərqləndirilir: iradə və təsəvvürlər (ideyalar). Hər ikisi dünyanın inkişaf gedişatını müəyyən edir. Bu mübarizə əslində insan nəslinin dünya bütövü sistemində tutduğu mövqeyə, onun müqəddəratına təsir edir. Bu mübarizənin təsiri həm də insanların düşüncə tərzində, onların davranışında özünü bildirir. E.Hartmanın yaradıcılığına A.Şopenhayerin təsiri şübhəsizdir. Hartmanın etik təsəvvürləri olduqca pessimistdir: şüursuz başlanğıc dünyanı elə yaratdı ki, burada əzab-əziyyət, müsibətlər sevinci üstələyir.

E.Hartman hesab edir ki, xoşbəxtliyə can atmaq adicə illuziyadır. İnsan bu dünyada xoşbəxt olmaq istəyir (antik dövrdə), axirət dünyasına ümid bağlayır (orta əsrlər dövründə) və, nəhayət, xoşbəxt həyataolan ümidlərini sosial tərəqqi ilə bağlayır (Yeni dövr). Bununla belə həmin istəklərin əbəs olduğunu başa düşən insalar yeni, düzgün olan qərara gəlməlidirlər: hamı birlikdə, kollektiv şəkildə bütün arzu və istəklərdən imtina etməli, reallığın bəlalarından canını qurtarmalıdırlar. Nəticədə prosesin mistik məqsədi həyata keçir: şüur ağilsız iradənin üzərində qələbə çalır, dünyanın sonu gəlib çatır.

E.Hartman, yuxarıda gətirilən müddəaları nəzərə alaraq, insanın mənəvi davranışına bunları aid edir: egoizm üzərində qurulan əxlaqı rədd edir, ailə, kilsə, məktəbin nüfuzunu qoruyub saxlayan əxlaqı da qəbul etmir. Əsl əxlaq avtonom əxlaqdır ki, bunun kökləri dini şüurla bağlıdır. Hər hansı bir əxlaqi borc və yaxud vəzifə yalnız allaha qarşı olan borc kimi başa düşülməlidir. İnsan yalnız o zaman düzgün əxlaqi hərəkət

edə bilər ki o, şüursuz mənəvi başlanğıcla öz birliyini dərk etmiş olsun. Həmin başlanğıcın məqsədləri insanın da məqsədi olur. E.Hartmanın əsas etik əsərləri “Etik oçerklər” (1898), “Mənəvi şüurun fenomenologiyası” (1869) və s. olmuşdur.

Dürkheyim Emil Devid (1859-1917) cəmiyyəti fərdlərin əxlaqi vəhdəti hesab etdiyindən əxlaqın təbiəti, mənşəyi və funksiyaları məsələsinin şərhində “sosiologizm” prinsipini əsas götürür, əxlaqi sosial şəraitdən, sosial mühitdən, spesifik şəkildə başa düşülən sosial strukturdan hasil edirdi¹.

Dürkheyim əvvəlcə əxlaqi davranışın obyektiv qaydalarının sistemi kimi nəzərdən keçirirdi. Bu qaydaların fərqləndirici xüsusiyyəti onların məcburi olması idi, ayrıca fərd bu məcburiyyətə tabe olmaya bilməzdi. Dürkheyim borcu əxlaqın başlıca əlaməti hesab edirdi. Borca əməl olunması insanın davranışını əxlaqi davranış edir. Sonralar əxlaqın könüllülük cəhəti Dürkheymin diqqətini daha çox cəlb etdi (xüsusən əxlaqın arzu olunan olması, cazibədarlığı və fərdin əxlaqi sərvətlərə, obyektiv nemətlərə şəxsi marağı kimi xüsusiyyətləri).

Əxlaqi fenomenlərin həm mənşəyinin, həm də mövcudluğunun sosioloji təhlilini verən Dürkheyim əxlaqın sosial determinasiyası üsullarını yeni şəkildə mənalandırmağa çalışırdı. O, “Əmək bölgüsündə” morfoloji və struktur amillərdən asılı olaraq əxlaqi inamların tarixi inkişaf prinsipini təsdiq edirdi. Sonralar o, mənəvi yüksəliş dövrlərinin, “ruhlandırma momentlərinin”, “yaratma və yeniləşmə dövrlərinin” əhəmiyyətini qeyd edirdi². Belə dövrlər ideyalar, ideallar və sərvətlər şəklində özləri barəsində yaddaş qoruyub saxlayırlar. Bunlar bayramlar, kütləvi dini və dünyəvi mərasimlər yolu ilə, natiqlik sənəti, dramatik tamaşalar

¹ Qərbi Avropada və ABŞ-da sosiologiyanın tarixi. B.: 2010

² Durkheim E. Sociologie et philosiphie. P.: 1924, p.134

sayəsində yenidən təkrar istehsal olunur və mühafizə edilir. Bu halda insanlar kollektiv əxlaqı həyata cəlb olunurlar¹.

Dürkheym bütün hallarda əxlaqın sosial mahiyyətini etiraf edirdi. O, “əxlaqın müqəddəs xarakterini” geyd edir və bunu onunla izah edirdi ki, həm dinin, həm də əxlaqın mənbəyi və obyektı cəmiyyətdir; cəmiyyət isə öz güvvəsinə və nüfuzuna görə fərddən üstündür. Cəmiyyət şəxsi təmənnasızlıq və özünü fəda etməyi tələb edir, bunlar əxlaqın vacib komponentləridir. “Kant allahı quraşdırır, bunsuz onun əxlaq haqqında hipotezi başa düşülməzdir. Biz fərdlərdən spesifik şəkildə fərqli olan cəmiyyət quraşdırırıq, çünki başqa cür olduqda əxlaq məqsəddən, borc isə əsasdan məhrum olur”.

Dürkheym inqilabi xarakterli ictimai idealı irəli sürməyi və əsaslandırmağı mümkün hesab etmirdi. Çünki belə ideal sosial strukturun köklü surətdə dağıdılmasını tələb edirdi. Onun fikrincə, əxlaq “cəmiyyətin real şəraitindən geri qaldıqda” onun dəyişilmiş strukturla ancaq uyğunlaşdırılması tələb olunur.

Əxlaqın sabit ictimai strukturdan asılı olması ideyası Dürkheymi əxlaqi relyativizmə gətirib çıxarırdı. Əgər bütün əxlaq formaları mövcud strukturla eyni dərəcədə şərtləşdirilibsə, onlar eyni hüquqludur, onlardan birinin üstünlüyünü etiraf etmək üçün obyektiv meyarlar yoxdur.

Dürkheymə görə, əsasən əxlaqi təbiətə malik olan ictimai böhranın əsasında ümumi şüurun məzmun və xarakterinin dəyişilməsi dayanır. Norma və dəyərlərin sürətlə dəyişilməsi cəmiyyətdəki əvvəlki nizam və qaydanın itirilməsinə gətirib çıxarır. Fərdiyyətçilik əxlaqı hələ ictimai sərvətin və ümumi şüurun məzmununun başlıca cəhəti kimi möhkəmlənməmişdir. Mövcud cəmiyyətdəki həmrəylik davranış qaydalarının çatışmamazlığını istisna etmir, əxlaqi vakuum, normasızlıq vəziyyətinə səbəb olur. Nəticədə cəmiyyət əxlaqi nizamsızlıq girdabına düşərək sosial qarmaqarışlıq dövrünü yaşayır. Böhrandan çıxış yolu əxlaqi tənziətməni gücləndirməkdir.

¹ Yenə orada, s.135

İnsanın bioloji təbiəti (qabiliyyətləri, bioloji funksiyaları, ehtirasları) onun tərbiyə yolu ilə yaradılan sosial təbiəti ilə (normalar, sərvətlər, ideallar) ziddiyyət təşkil edir. Bu, heç zaman kəsilməyən daxili narahatlığı, gərginlik və həyəcan hissini şərtləndirir. Ancaq cəmiyyətin nəzarətedici fəaliyyəti insanın bioloji təbiətini, onun ehtiras və həvəslərini cilovlayır, onları müəyyən çərçivəyə salır. Cəmiyyət fərd üzərində öz nəzarətini zəiflətdikdə anomiya, yəni cəmiyyətin və fərdin integrasiya vəziyyətinin pozulması meydana gəlir. Belə ictimai vəziyyətdə fərdi davranışın möhkəm əxlaqi tənziyi yoxa çıxır, spesifik əxlaqi vakuum yaranır; bu zaman köhnə norma və sərvətlər artıq öz rolunu yerinə yetirə bilmir, yeniləri isə hələ qərarlaşmamışdır. Bu hal cəmiyyətin normal, “sağlam” vəziyyətini səciyyələndirən əxlaqi tənziyə və nəzarətə tam əksdir.

Dürkheym “Əmək bölgüsü”ndə anomiyayı cəmiyyətin inkişafı zəminində sosial strukturun ictimai funksiyalarının uyğunsuzluğu ilə izah edirdi.

“İntihar”da anomiya əxlaqi böhran kimi nəzərdən keçirilir. Belə böhran zamanı ictimai sarsıntılar zəminində fərdi tələbatların və ehtirasların normativ tənziyi sistemi pozulur. Bu, şəxsiyyətin müvazinətinin, qrupa mənsubluq hissənin, intizamın və ictimai həmrəyliyin itirilməsinə doğru aparır. Normadan kənara çıxan davranış da bunun nəticəsidir.

Dürkheym inanırdı ki, cəmiyyətin və fərdin tələbatlarını şüurlu surətdə tənzimləmək və onları real ictimai imkanlar çərçivəsində məhdudlaşdırmaqla kapitalist ictimai münasibətlərini qorumaq olar. Bu gərginliyin, mənəvi böhranın, məyusluq və kədər hissənin nəticəsi kimi kənara çıxan davranışın yaranmasına mane olmalıdır.

Əxlaqi sosial mahiyyətli problem kimi tədqiq edən Dürkheym heç də yanlış fikir söyləməmişdir. Əxlaqın yaranmasında sosial şəraitin həlledici amil olmasının etiraf edilməsi, əxlaqi qaydaların cəmiyyət üçün funksional

nəticələrinin təhlilinin, onların sosiomədəni dəyişkənliyinin birtərəfli və digər tərəfdən ümumi xarakterinin etiraf edilməsi müsbət hal idi .

Əxlaqa sosial cəhətdən şərtlənmiş fakt kimi yanaşılması əxlaqın fəvqəltəbii xüsusiyyətini əsaslandıran və ona açıq şəkildə istinad edən fəlsəfi nəzəriyyənin intuitivizminə qarşı yönəlmişdi. Dürkheymlə, eyni zamanda hisslərdən doğan əxlaqi mülahizələrlə onların həqiqiliyini və yanlış olmasını inkar edən əxlaqi emotivizmi də rədd edirdi.

Əxlaqın sosioloji şərh prinsipcə də çox əhəmiyyətlidir. Ancaq Dürkheymin konsepsiyası olduqca mücərrəd və birtərəfli idi. Cəmiyyətin xeyrinə olan vahid dəyərli əxlaqi məqsədlər zəif idi və əsaslandırılmamışdı. Şəxsiyyətin əxlaqi dəyərini, onun harmonik inkişafını inkar etmək olmaz. Dürkheymlə fərdin hüquq və ləyaqətini etiraf edib fəal surətdə müdafiə etsə də, onun nəzəriyyəsi konkret tarixi şəraitdə şəxsiyyətlə cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsinə dialektikcəsinə yanaşmağa imkan vermir. Cəmiyyətin fərd üzərində qeyri-şərtsiz üstünlüyü prinsipi sübutsuz idi. Dürkheymlə tərəfindən həmişə tənqid olunan mücərrəd fərdilik kimi mücərrəd, qeyri-tarixi kollektivçilik də bir o qədər qəbul olunmadı. Cəmiyyətlə şəxsiyyətin qarşılıqlı münasibətinə əxlaqi nöqtəyi-nəzərdən yanaşılması subordinasiya əlaqəsi kimi başa düşülə bilməz. Onların arasında dialektik qarşılıqlı əlaqə mövcuddur.

Əxlaq kimi mürəkkəb fenomenin dialektik izahı, onun nisbi müstəqilliyini, sosial, mədəni, ekoloji, psixoloji və başqa bir sıra bütöv amillərdən asılılığını nəzərə alır. Düzdür, cəmiyyətin Dürkheyməsayığı başa düşülməli birmənalı deyildir və kifayət qədər geniş öyrənilməmişdir. O, nəticədə burada ekologiya və demografiya, eyni zamanda mədəniyyət və sosial psixologiyada öz ifadəsini tapan elementləri daxil etmişdi¹.

¹ История социологии в Западной Европе и США. NORMA-INFRA-M. М.: 2001, 576 с.

Anri Berqson (1859-1941) – Fransa filosofu, intuitivizmin nümayəndəsi, ilk növbədə zaman anlayışının psixoloji izahını verməyə çalışmışdır. Eyni zamanda zamanın mexanistik izahını tənqid edirdi. “Sürəklilik” “həyat çoxğunluğunun”, “fövqəl şüurun” atributu olaraq, Kainatın əsasını təşkil edir. Bunu intellekt vasitəsilə yox, yalnız birbaşa təəssüratlanarkən, irrasional intuisiya əsasında qavramaq mümkündür.

Berqson öz etik nəzəriyyəsini “Din və əxlaqın iki mənbəyi” (1932) əsərində izah etməyə çalışmışdır. Berqson insanların sosial əlaqələrini insan bədənində hüceyrələrin qarşılıqlı əlaqəsinə uyğun izah edir: instinkt insandan birmənalı bütövə tabe olmasını (necə ki, arı pətəyin maraqlarına tabedir) tələb edir. Bu, təbii (“qapalı”) əxlaqdır. Onun hökmləri ehkam mahiyyətli və simasızdır (zəruridir, çünki lazımdır); onun məqsədi milləti hücum olmasa da, müdafiəyə, özü də müharibə şəraitində hazırlamaqdır. İki ehkam: “insan insana allahdır”, “insan insana yağıdır” asanlıqla barışdırıla bilər: birinci halda həmvətənlər, ikinci halda isə xarici işğalçı nəzərdə tutulur. Zabitəlik əslində bütün tarixi mərhələlərdə, sivilizasiyalarda özünü göstərir, çünki onun mənbəyi insanın bioloji təbiətidir.

Berqson öz əxlaqi ideyalarını həm də dinin “statik” nəzəriyyəsi ilə tamamlayır. Mənəviyyatın ali növü – “açıq” əxlaqdır. Bunun mənbəyi – intuisiyadır. İntuisiya yalnız seçmə “qəhrəmanlara” xas olaraq, onlara bioloji əxlaqı aşmaq, “həyat çoxğunluğu” məkanına qoşulmaq, bütün bəşəriyyətə qarşı mistik sevgi bəsləmək imkanını verir.

Berqsonun fikrincə, bu sevgi allahın öz yaratdığına olan sevgi ilə üst-üstə düşür. “Açıq əxlaq” “dinamik” din uyğun gəlir. Yalnız dahilər, müqəddəslər və mistiklər insan nəslinin təbii ləngliyini aradan qaldıraraq ona tərəqqi yolunu göstərə bilərlər. Digər tədqiqatçı, pravoslav filosofu Nikolay Berdyayev (1874-1948) hesab edirdi ki, azadlıq allahdan qabaq

əmələ gəlmiş və ilahi “heçnə”də sığınacaq tapmışdır. Dünya şərinə cavabdeh olan azadlıq həm də mənəvi “sonsuz potensiya”dır. Azadlığın hesabına ruh allahdan ayrılır; təbiətdə və tarixdə obyektivləşən (gerçəkləşən) ruh özgüləşir. Fərdi ümumidə itir, sosiallaşma hər hansı bir fərdi təkrarsızlığı məhv edir. Burada əzabkeşlik, düşmənçilik və zorakılıq “qanunu əxlaqı” hökm sürür. Bu qanun xeyir və şərin xarici fərqini müəyyənləşdirir, insanları yaxşı və pis olarlara bölür, cəza qorxusu isə fanatizmə gətirib çıxarır. Əslində burada formalizm və riyakarlıq hökm sürür.

Allahın çağırışına insan yalnız İsa Məsih tərəfindən bəyan edilən “fəzilət əxlaqı” (hamının xilas edilməsi, günahların yuyulması) və “yaradıcılıq əxlaqı” əsasında cavab verə bilər. Tarix boyu allah azadlığı və insan azadlığı arasında sintez əmələ gəlir. Sintezin son mərhələsi axirət dünyasıdır. Berdyayevin bu yanaşması əslində xristian təliminin dəstəklənməsi deməkdir.

Fransız *Jak Mariten* (1882-1971) katolik filosofu, neotomizmin nümayəndəsidir. Mariten müasir dünyanın, mədəniyyət və sivilizasiyanın böhranını dinin zəifləməsində, inamın azalmasında görür. O, dini əxlaqın əbədi və ən mükəmməl olduğunu elan edir, çünki bu əxlaq insanı pak edir, onun əməllərini və düşüncələrini allaha doğru istiqamətləndirir. Məhz dini əxlaq əsil tərəqqiyə səbəb olur. İnsanın əsil azadlığı allahla daha sıx əlaqənin yaradılmasındadır. Bunun üçün isə o, gərək ciddi şəkildə, dönmədən dini əxlaqın norma və qaydalarını gözləsin. Yalnız bu yolu gözləyərkən insan əbədi rahatlığa, fərdi ölməzliyə və allahın diqqətinə layiq görülməyə.

Mariten həm də “inteqral humanizm” ideyasının müəllifidir.

İngilis filosofu *Corc Eduard Mur* (1873-1958) etikada intuitivizm cərəyanının banisi hesab olunur. Etikada onun adı həm də formalizm cərəyanı ilə bağlıdır. Mur etika tarixində əxlaq nəzəriyyələri üzərində formal-məntiqi təhlil aparmışdır.

Müəyyən edilmişdir ki, burada xeyir anlayışının təyin edilməsində məntiqi halqa var: xeyir dedikdə, onun tərifı üçün istifadə olunan anlayışlar əslində elə xeyir keyfiyyətlərini, yaxşılığı özündə daşıyırlar (həzzalma, xoşbəxtlik, maraq, allahın iradəsi və s.). Mur buna “naturalist səhv” deyərək belə bir nəticəyə gəlir ki, xeyir anlayışının mahiyyətini prinsip etibarilə açıqlamaq mümkün deyil, buna tərif vermək olmur, xeyiri ancaq intuisiya vasitəsilə dərk etmək mümkün olur. Bununla da etikada intuitivizm cərəyanının əsası qoyuldu.

Mur əxlaqın ictimai-tarixi təbiətini inkar edərək, bunu maddi dünyanın qanunlarından tamamilə təcrid olunmuş şəkildə izah edirdi. Başlıca əsəri “Etikanın əsasları”dır (1903).

Alman filosofu *Nikolay Hartman* (1882-1950) müasir aksiologiyanın nümayəndəsi və fenomenoloji etikanın banilərindən biri sayılır. Onun baxışları neokantçılığın Marburq məktəbinin, sonradan isə E.Hüserl və M.Şelerin təsiri altında formalaşmışdır.

O, öz baxışlarını “Etika” (1925) əsərində əsaslandırmışdır. Hartmanın fikrincə, dəyərlər nə qiymətləndirilən isimlərdən, nə də ki, qiymətləndirmə prosesindən, halından asılı deyil; onlar obyektiv xarakter daşıyır, baxmayaraq ki, cisimlərin real xassələri deyildir. Dəyərlər və yaxud sərvətlər həm insanın subyektiv şüurunun, həm də maddi reallığın o tayında yerləşir. Bunlar varlığın xüsusi sahəsinə - “ideal mahiyyətlər” səltənətinə məxsusdur. Bura isə məkan və zamandan kənarda olduğu üçün mütləq, əbədi və dəyişilməzdir. Müəyyən mənada burada Platonun idealizminin təsiri hiss olunur. Dəyərlər “reallığın yaradıcı prinsipləridir”. Əxlaqi dəyərlərin mənası ondadır ki, onlar reallığı borcla uzlaşdırılmasını tələb edir və dəyərli olanı qoruyub saxlayır və təsdiqləyir.

Bununla belə dəyərlər reallığa çevrilmir, varlığı dəyişdirə bilmirlər, yəni burada hər bir borcla bağlı hərəkət məntiqə uyğun səbəb – nəticə qanunauyğunluqlarına əsasən baş

verir. Dəyərin tələbi yalnız real həyatda həyata keçirilə bilər. Eyni zamanda insan həm borc, həm dəyərlər aləminə aid olduğu üçün iradə azadlığına malikdir. Bütün digər canlılardan fərqli olaraq insan öz “qismət”inə uyğun olaraq, dəyərlər və borcla bağlı arzu və vəzifələrini həyata keçirməli, bu zaman xarici zərurətin müqavimətini pozmağı bacarmalıdır.

Dəyərləri insan intellektual, emosional çarları olmayan seyrətmə, intuisiya vasitəsilə qavrayır. Beləliklə, Hartmana görə dəyərlərin təbiətində irrasional meyillər güclüdür. Beləliklə, onun təsəvvüründə iki aləm – dəyərlər və mövcudat var, insan varlığı da iki sahəyə parçalanır: real varlıq və ideal zərurilik. Hartmanın ideyaları müasir liberalizminin təşəkkülünə də təsir göstərmişdir.

Amerikan filosof *Con Dyui* (1859-1952) *praqmatizm* cərəyanının başlıca nümayəndəsi hesab olunur. Dyui praqmatizmin qollarından biri olan *instrumentalizm* cərəyanının banisidir. Dünyanın obyektiv qanunauyğunluqlarını inkar edən Dyui dünyanı situasiyalar (vəziyyətlər) silsiləsi kimi qiymətləndirir. Həmin situasiyalar subyektlə uzlaşdırılır. Etikada həmin “instrumental” metod tətbiq olunur. Əxlaqi problemlər real vəziyyətlərdə yaranır, əxlaqi kateqoriyaların vəzifəsi isə hər bir yaranmış əxlaqi situasiyadan müvafiq çıxış yolunu tapmaqdır. Hər bir situasiyada mövcud olan məqsəd və yaxşılıq digərləri ilə tam bərabər hüquqludur. Dyui etik relyativizmi müdafiə edir, mənəviyyat normalarını isə sərbəst yozulmasını təklif edir. O “mütləq” əxlaqi, “əbədi” əxlaqi normaları inkar edir, onlara qarşı fərdin yaşadığı cəmiyyətin konkret şəraiti qoyur ki, buradan asılı olaraq, məqsəd və vəzifələr müəyyən edilsin. Əxlaq və yaxud fayda? Suala cavab olaraq o, faydanı seçir. Tərbiyə məsələlərində Dyui fərdiyyətçilik mövqelərdən çıxış edərək, vurğulayır ki, bu zaman insanın ilk növbədə anadangəlmə intellektual və emosional bacarıq və qabiliyyətlər inkişaf etməlidir. Əxlaq haqqında başlıca əsərləri: “Etika” (1908), “Azadlıq və

mədəniyyət” (1929), “Fərdiyyətçilik: köhnə və yeni” (1929) və s-dir.

Sartr Jan Pol (1905 – 1980) fransız yazıçısı, ictimai xadimi və filosofudur. Sartr fəlsəfədə ateist mahiyyətli ekzistensializmin nümayəndəsidir. Etika baxımından onu göstərmək olar ki, Sartr humanizmin Qərbdə formalaşmış böhranını elmin inkişafında, rəşadətli tərəkürün nailiyyətlərində, insanın dövlət tərəfindən manipulyasiya obyektinə çevrilməsində görürdü. Sartr əxlaqi məqsədləri irrəşadət və intuitivizm mövqeyindən qiymətləndirməyə çalışırdı. Əxlaqi rəşadət mövqeyindən qiymətləndirən Sartr bu zaman “əsl”, “özü-özünə sadıq olana” xüsusi əhəmiyyət verir. Bu baxımından onun mövqeləri müəyyən mənada Kantın mövqələrinə yaxındır (məsələn, Kantın əxlaqi hökmünə).

Sartr hesab edirdi ki, əxlaqi normalar heç də hər bir kəs üçün labüd deyil. İnsanın ayrılıqda götürülmüş hər bir hərəkəti təkrarsız və unikaldır, əxlaqi tələblər sosial şəraitlə izah edilə bilməz. İnsan öz daxili əxlaqi hökmünə əməl edərkən bir növ cəmiyyətin əxlaqsız hallarını aradan qaldırır, buna görə də hər hansı bir vəziyyətdə və şəraitdə insanın üzərinə bir növ fəvqəli vəzifə düşür: özünü müəyyən mənada cəmiyyətə qurban vermək.

Əgər sosial dəyərlərə qarşı (yəni onların əsl olmasına qarşı) şübhə yaranırsa, burada fərdin “riyakarlığı”nı günahlandırmaq lazımdır, çünki həmin fərd öz vicdan səsinə eşitmək istəmir. Vicdan səsi isə əslində insanın ilkin günahkarlıq hissinin qaçılmaz yüküdür. Sartr azadlığı arzulamaq, istəmək arzusu kimi başa düşür; belə azadlıq insanın əzəli, ideal “mahıyyəti” hesab olunur, bu, özünü insanın istənilən hərəkətində (lap absurd xarakterli) ifadə edir. İnsan azad olmağa məhkumdur.

Əslində Sartr azadlıq dedikdə qəbul edilmiş qərarın (mahıyyətinə bir o qədər də varmadan) sərbəst seçim etmək imkanını nəzərdə tutur. Azadlıq probleminə determinizmi

inkar edən Sartr eyni zamanda insan davranışının izahında fatalizm mövqeyindən çıxış edir. Bu davranışı o, birbaşa insanın nə vaxtsa keçirdiyi mənəvi travmalarla (ekzistensial psixoanaliz) izah edir.

Beləliklə, Sartrın əxlaqi baxışlarında abstrakt riqorizm və freydizm üzərində qurulan naturalizm özünü biruzə verir. Bu da özünü fərdə olan bəzi tələblərdə ifadə edir: özünü daima “ifşa etmək”, günahkarlıq hissi ilə yaşamaq və s. Sartr öz əxlaqi baxışlarını aşağıdakı əsərlərində açıqlayıb: “Varlıq və heç nə” (1943), “Ekzistensializm humanizmdir” (1946).

Kamü Alber (1913-1960), fransız yazıçısı və filosofudur. Ekzistensializmin nümayəndəsi olan Kamü öz etik baxışlarını çoxsaylı əslərində izah etmişdir. O, insan problemlərini ekzistensializm mövqeyindən izah edərək, bu mövcudatı konkret vəziyyətləri baxımından qiymətləndirməyə çalışır. Kamünün əxlaq fəlsəfəsində çıxış nöqtəsi absurddur (mənasızlıq, cəfəngiyyat) insan bişüuri olaraq həyata bağlıdır, ona can atır, lakin onun yaşadığı dünya onun özünə bərabər deyil, qeyri-rasional və mənasızdır. İnsanın da yaşaması bu təqdirdə öz mənasını itirir. Bu fikri Kamü “Sizif haqqında əfsanə” əsərində daha dolğun ifadə etmişdir. Məlumdur ki, bu qədim Yunan qəhrəmanı əbədi olaraq əzabkeşliyə məhkumdur: dağın başına itələdiyi daş həmin an geri qayıdır və bütün işlər yenidən başlanır. Bu yolla Sizif öz cəzasını çəkir. Kamü əsərində mənasızlığa qarşı mübarizə elan etməyə, əsil yaşayışın tərzini tapmağa çalışır. Əsil əxlaq, əsil həyat nədir? Bu suala cavab verməyə çalışan Kamü öz qiyamını ruh sahəsilə məhdudlaşdırır, fərdi təkmilləşməyə nail olmağa çalışır. Kamü əslində yaşadığı dünyada özgüləşmənin aradan qaldırılması yollarını tam, axıra qədər dərk edə bilməyib.

Kamü hesab edirdi ki, özgüləşmənin aradan qaldırılması yolu insanın özü-özünə uyğunluğunun axtarılmasındadır, yəni insan öz mahiyyətini tam dərk edib özünü buna uyğunlaşdırarsa, o, xoşbəxt sayıla bilər. Kamü həmin mahiyyətə uyğun

gəlməyən hər bir şeyə qarşı qiyama çağırır: dövlətə, onun institutlarına, qəbul edilmiş dini və əxlaqi normaların formalizminə qarşı və s. Qiyam və fəal mübarizə bir araya sığmır; Kamü hesab edir ki, burada əsl insan mövcudluğu, yəni ekzistensiyası mümkün deyil. Xoşbəxtliyin ali forması insanların həmrəy olmasında və bir-birinə sevgidədir. Belə yanaşma bizə Kamünün abstrakt humanizm mövqeyində olmasından xəbər verir.

Qabriel Marsel (1889-1970) fransız filosofudur. O, xristian ekzistensializminin nümayəndəsi kimi əxlaq məsələlərinə də diqqət yetirmişdir. Cəmiyyətdə yaranan ziddiyyətləri və çatışmazlıqları, insanın simasızlaşmasını o, maarifçiliyin demokratik ideallarının itməsi ilə əlaqələndirirdi. İnsan varlıqla əvvəlki vahidliyini öz həyatına daha diqqətli olması, daxili sabitliyin yaradılması, diqqət və mənəvi əsasların gücləndirilməsi yolu ilə bərpa edə bilər. Həqiqi mənəvi, əxlaqi mahiyyətə və məzmunə nail olmaq üçün insanda sosial normalara qarşı məsuliyyətin artması olduqca vacibdir. Bəzən dəyərlər şüar xarakterli olaraq, öz əsl qiymətini itirirlər. İnsan ilk növbədə daxilən azad olmalı, seçimə, məsuliyyətə malik olmalıdır.

Sartrdan fərqli olaraq *Jak Mariten* real azadlığın həddlərini müəyyənləşdirməyə çalışırdı. İnsan müasir cəmiyyətdə özünü tam realizə edə bilmir, buna görə də fərdi azadlığının əsl, son əsası Allaha inam olmalıdır. Dinə müraciət edən Mariten ekzistensialistlər tərəfindən fərdə qarşı irəli sürülən əxlaqi tələbləri yumşaltmağa çalışır. Ekzistensializmin “risk”, “cəlb etmə” kimi kateqoriyaları hədsiz subyektiv olduğu üçün inama üstünlük vermək lazımdır. İnəm rəşional əqidəyə ziddir, çünki əqidə əsasında hər hansı bir qəti mühakimələri, fikri irəli sürmək olmaz.

İnsanın yeganə sərvəti onun emosional aləmi, təəssüratlanmasıdır; burada insan özünü tam, dolğun ifadə edə bilir.

Fransız alimi, paleontoloqu, filosofu və katolik teoloqu *Teyyar de Şarden* (1881-1955) *təkamülçü etikanın* xristian variantını təklif etmişdir. T. de Şardenin “kosmogenez” nəzəriyyəsinə əsasən Kainatın inkişafı müəyyən istiqamətdə gedir və son nəticə etibarilə ruhun formalaşması və inkişafı ilə nəticələnir. Əxlaq həyatın müəyyən bir mərhələsində yaranmış və əslində mexanika və biologiyanın yekunlaşdırılması deməkdir.

Əxlaqın məqsədi fərdin eqoizminin məhdudlaşdırılması, tənzimlənməsi və insan enerjisinin lazımı istiqamətdə yönəldilməsidir. T.de Şarden etikanın əsas kateqoriyalarına bioloji və kosmoloji izahat verir: xeyir dedikdə biz burada təkamülə səbəb ola bilərik, materiyanın təşkili səviyyəsinin artmasına və şüurun inkişafına doğru aparan hər bir şeyi nəzərdə tuturuq; şər dedikdə isə elementlərin yüksək təşkil edilmiş sistemə birləşməsinə mane, ruhun tərəqqisinə əngəl ola biləcək hər bir şey nəzərdə tutulur. İnsanın üzərinə təkamülün şüurlu şəkildə davam etdirilməsi məsələsi qoyulmuşdur. İnsanın kosmosda vəziyyəti və kosmogenezdə rolu borc kateqoriyasının obyektiv əsası rolunu oynayır: insan bu təkamülün uğurlu olub – olmamasına tam cavabdehdir.

Materiya üzərində işləməli olan insan şərə qarşı durmağı və ruhun ümumi yüksəlişinə səbəb olmalıdır. İnsan mənəvi kamilliyə yalnız kollektiv şüura qoşularaq nail ola bilər. Təkamülçü etika həm də xristian mahiyyətli olmalıdır, çünki dini əsaslandırma olmadan əxlaq öz vəzifələrini yerinə yetirə bilməz. Xristianlıq insanlara həyat təkamülünün “universal konverqensiyanın (qovuşmanın) transsendental və mənəvi qütbü” ilə əlaqəsini dərk etməyə köməklik göstərir. Kant ruhun ölməzliyini və Allahın varlığını praktik zəkanın əsasları (postulatları) kimi qəbul etməyə dəvət edirdisə, T.de Şardendə həmin anlayışlar təkamülün uğurlu olmasının təminatında ilahi mərkəzin olması və ruhun ölməzliyinin mümkünlüyü təşkil edir.

Bunsuz insanlar təkamülə təkan verməyə və şüurlu şəkildə çətinlikləri fəth etməyi bacarmazlar. T.de Şardenin əxlaqi baxışlarına həm də aşağıdakı ideyalar daxildir: kollektivçilik prinsipi, dünyaya fəal münasibət tələbi, insanda yaradıcı qabiliyyətlərin olmasına inam və s. Başlıca əsərləri “İlahi mühit” (1927), “İnsan fenomeni” (1956-cı ildə nəşr edilmişdir). *Tolerantlıq* (düzümlülük) insanın digər insanların davranışında ifadə olunan maraqlara, əqidəyə, inanclara, vərdislərə olan münasibətini xarakterizə edən əxlaqi keyfiyyətdir.

Bu özünü əsasən izah etmə və tərbiyə metodları ilə, təzyiqsiz müxtəlif maraqların, rəylərin uzlaşdırılmasına və qarşılıqlı şəkildə anlamına nail olmaq meyində özünü ifadə edir. Düzümlülük problemi cəmiyyətdə yaranan münəfiq vəziyyətlərin həlli zərurəti ilə bağlıdır. Müxtəlif fərdlər və sosial qruplar arasında ziddiyyətlərin aradan qaldırılması çətinliyi bu problemi meydana gətirdi. Düzümlülük tələbinin abstrakt və zəruri xarakteri həmin ziddiyyətlərin həllinə köməklik edə bilər. Bu özünü əks tərəfdən göstərilən bütün arqumentlərin nəzərdən keçirilməsinə hazır olmaqda ifadə edir.

Alman filosofu *Haydegger Martin* (1889-1976) ekzistensializmin banilərindən biridir. Bu təlimin əsas vəzifəsini o, varlığın mahiyyətinin dərk edilməsində görür. Bunu etmək üçün Haydegger sosial əlaqələrdən kənar götürülmüş şəxsiyyətin mövcudluğunun təhlili, onun strukturu, özünəməxsus üsul və formalarının aşkar edilməsi yolundan istifadə etməyi təklif edir. Haydeggeri ilk növbədə insanların mövcudata olan əxlaqi-praktiki münasibət maraqlandırır. Haydegger buna daxili təəssüratlanma deyir. Sosial həyatın bütün sferaları qeyri-real mövcudolmadır; “man” (insan). Burada şəxsiyyət özünəməxsusluğunu itirir, çünki onun fikirləri, hissləri və əməlləri ümumi, cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmuş əxlaqi təsəvvürlərə əsasən həyata keçirilir, insan ictimai rəyə tabe olur.

Belə “simasız” olandan azad olmaq, mövcudluğu öz şəxsi varlığı, özünəməxsus olanı kimi qəbul etmək üçün insan öz mənəvi aləminin xüsusi durumunu yaratmalıdır.

Bunu da o, apriori verilən hisslər, duyumlar vasitəsilə (qorxu, qayğı, nigrançılıq, tənhalıq hissi, vicdan çağırışı və s.) edə bilər. Yalnız bu subyektiv şahədə insan bütün özünəməxsusluğunu nümayiş edə bilər, əsl əxlaqlı şəxsiyyət kimi çıxış edərək öz əməllərinə məsuliyyət daşıya bilər.

Hər bir insanın fərdi taleyi, həyatının əvvəli və sonu var. Fani dünyaya gələn insanın gələcəyə meyli atır, çünki burada onun üçün açılan bir çox imkanlar var və o, onları fəth etmək istəyir. Haydegger burada pessimist bir nəticə çıxarır: insan həyatı əslində “ölüm üçün” bir varlıq, ekzistensiyadır. Ölüm qorxusu insana öz varlığını bütün “çılpalığı” ilə dərk etməyə köməklik edir. Haydegger öz yaradıcılığının son mərhələsində insan varlığının yox, abstrakt varlığının öyrənilməsinə önə çəkmişdir. İnsan müqəddəratı bu varlığın sirrlərinə bələd olmaq, praktik olaraq ona tabe olmaq və qovuşmaqdan ibarətdir. Əsas əsərləri: “Varlıq və zaman” (1927), “Metafizika nədir?” (1927), “Humanizm haqqında məktub” (1947), “Yanlış yollar” (1950), “Metafizikaya giriş”dir.

Yaspers Karl (1883-1969) alman ekzistensializminin nümayəndəsidir. Fəlsəfənin mühüm vəzifələrindən birini o, əxlaqi məsələlərin həlli hesab edirdi. Fəlsəfənin məqsədi gərək insan və onu əhatə edən aləm haqqında biliklər sistemini yaratmaq yox, insanı xilas etmək vasitəsini axtarır tapmaq olmalıdır ki, texnikanın gür inkişafı dövründə insana özü-özünün olduğu kimi qalmağa köməklik göstərsin. İnsan təbiətin və cəmiyyətin birgə yaratdığı adi nəticə deyil. İnsan bütöv, özünəməxsus, təkrarsız bir varlıqdır, onun daxili mahiyyəti azadlıqdır. Xüsusi “ekzistensial vəhy” nəticəsində, “həmsərhəd” tənqidi vəziyyətdə insandan bütün qüvvələrinin səfərbər olunması tələb olunur. Məhz belə anlarda insan gündəlik problemlərdən azad olunur və öz daxili aləminə

müdaxilə edir. Bu daxili aləmlə bağlı azadlığın əhəmiyyəti və mənası var.

İstənilən halda insan gərək öz əqidəsindən dönməsin, səmimi olsun, öz əhvalına, təəssüratlarına, meyllərinə sadıq qalsın. Yaspersə görə əxlaqi seçim “naməlum sahəyə sıçrayış” kimi baş verir. Ona görə də insan davranışı gərək ümumi əxlaq prinsipləri baxımından qiymətləndirilməsin. Öz əməllərinə görə o yalnız özü-özünün qarşısında cavabdehdir və daxili təcrübəsində bütün mənəvi dəyərlərin yaradıcısı kimi çıxış edir. Etik relyativizmdən uzaqlaşmaq məqsədilə K.Yaspers kommunikasiya və transsendensiya anlayışlarını irəli sürür. Kommunikasiya zamanı fərdlər arasında abstrakt emosional-mənəvi ünsiyyət əmələ gəlir.

Nəticədə İnsan “Mən”-i digərlərində inikas olaraq özü-özlüyünə qaydır. Şəxsiyyət, həm də ilahi mütləqə nisbətə özü-özünü təsdiq edir (transsendensiya): Yalnız həmin transsendensiya müqabilində insan varlığı (ekzistensiyası) mümkündür. İnsan mütləqə müraciət etsə də, onu dərk edə bilməz (bunu yalnız seçmə adamlar edə bilər). Qalanların qismətinə simasız həyat sürmək qalır. Əsas əsərlər: “Dövrün mənəvi durumu” (1931), “Fəlsəfə” (1931), “Zəka və mövcudluq” (1935), “Mövcudluq fəlsəfəsi” (1938), “Günahkarlıq problemi” (1946), “Fəlsəfəyə giriş” (1950).

Şveytser Albert (1875-1965) həyat fəlsəfəsinə yaxın bir mövqedə olan teoloq, həkim və musiqiçi olaraq, “həyatın səcdəsi” prinsipini irəli sürmüşdür. Bu əxlaqi prinsip yaşamağın əsas qanunu və şərtidir. “Həyatın səcdəsi” prinsipi həm bəşəriyyətin mənən yeniləşməsi, həm də universal kosmik normaların yaradılması üçün bir əsas olmalıdır. A.Şveytser sərbəst və mənəvi cəhətdən yetkin şəxsiyyət ideyasını müdafiə edirdi. Bununla da o, konkret-fərdi olanın üzərində ümuminin hökmranlığına qarşı çıxış edirdi. Şveytser həyatın iki prinsipini ekzistensializm mövqeyindən qarşı-qarşıya qoyurdu: 1. iradə (insanın azad və əxlaqlı mahiyyətini ifadə edir); 2. bilik (anlam,

bunun əsasında xarici zərurətə tabe olma durur). Onun fikrincə, dünyanın dərk, başa düşülməsi sivilizasiyanın mənəvi iflasını bildirən skeptisizm ilə nəticələnir. Mədəniyyət və sivilizasiyanı qarşı-qarşıya qoyan Şveyster “texnoloji dövrünü” və “xarici tərəqqini” tənqid atəsinə tuturdu. Etika mədəniyyətlə üzvi vəhdət təşkil etməlidir. Mədəni inkişafın səviyyəsi meyarı cəmiyyətin əldə etdiyi humanizm dərəcəsi ilə ölçülür. Elə bir nəzəriyyəni, dünyagörüşünü yaratmaq lazımdır ki, nəticədə insan şəxsiyyəti dirçəlsin və öz yaradıcı fəallığını bərqərar etsin.

Müstəqil iş

Suallar

1. XX əsrin etik nəzəriyyələri (özünüreallaşdırma etikas, neopozitivizmin əxlaqi nəzəriyyəsi, neoprotəstantizm, neotomizm, pragmatizm, pessimizm, intuitivizm, irrasionalizm, kosmik teologiya etikas)

2. E.Dürkheyim, E.Hartman, N.Hartman və b. etik baxışları.

3. A.Berqsonun etikas. J.Mariten. Q.Marsel.

4. Ekzistensializm etikas (M.Haydegger, K.Yaspers, J.P.Sartr, A.Kamü).

5. Emosional etikasının neopozitivist nəzəriyyələri. Pragmatizmdə etika (Ceyms, Dyui və b.).

6. A.Şvetserin bioetika ideyaları

Tapşırıqlar

M.ROKİÇİN “DƏYƏRLƏR ORİYENTASIYASI” METODİKASI

Dəyərlər oriyentasiyası sistemi şəxsiyyətin istiqamətlənməsinin məzmununu ifadə edir və onun dünyaya

olan münasibətinin əsasını, insanın dünyagörüşünün, həyatı fəallığının motivasiyasının özəyini, “həyatın fəlsəfəsini” təşkil edir.

M.Rokiç terminal (fərdi varlığının hansısa son məqsədi layiqdir ki, ona can atım) və instrumental (fərdin hər hansı bir hərəkəti və yaxud mövqeyi, keyfiyyəti istənilən vəziyyətdə üstündür) dəyərlər siniflərini fərqləndirir. Bu bölgü dəyərlər-məqsədlər və dəyərlər-vasitələr bölgüsünə uyğun gəlir.

Sorğu iştirakçısına iki siyahı verilir, hər birində dəyərlər göstərilir. Hər dəyəərə rəqəmsal nömrəsi verilir, əgər dəyərlər kartoçkalara yazılıbsa, onda həmin kartoçkalar rəqəmsal uyğun olaraq əhəmiyyətinə uyğun olaraq, yerləşdirilir. Əvvəl terminal, sonra isə instrumental dəyərlər göstərilir.

Təlimat: indi Sizə üstündə dəyərin adı yazılan 18 kartoçka veriləcək. Onları həyatda rəhbər tutduğunuz prinsiplərə uyğun olaraq düşün.

Hər bir dəyərin adı ayrı vərəqdə qeyd olunub. Diqqətlə onlara baxın, və hansı daha əhəmiyyətlidirsə, onu birinci yərə qoyun. Sonra qiymətinə görə ikinci olan dəyəri seçin və onu birincinin ardınca yerləşdirin. Bu qayda ilə bütün kartoçkaları yerləşdirin. Ən əhəmiyyətli sona qalacaq və 18 –ci yeri tutacaq.

Tələsmədən, düşünərək işləyin. İş prosesi zamanı siz öz fikrinizi dəyişsəniz, kartoçkaların yerlərini dəyişərək cavablarınızda düzəliş edə bilərsiniz. Son nəticə sizin həqiqi mövqeyinizi əks etdirməlidir.

STİMULLAŞDIRICI MATERIAL

A siyahısı (terminal dəyərlər)

- fəal həyat (dolğun və emosional həyat)
- həyatı müdriklik (həyat təcrübəsindən irəli gələn kamil mühakimə və sağlam düşüncə)

- sağlamlıq (fiziki və psixi)
- maraqlı iş
- təbiətin və incəsənətin gözəlliyi (təbiətdə və incəsənətdə olan gözəlliklərdən mütəəssir olmaq)
- məhəbbət (sevdiyin insanla mənəvi və fiziki yaxınlıq)
- maddi cəhətdən təmin edilmiş həyat (maddi cətinliklərin yoxluğu)
- yaxşı və sadıq dostların olması
- cəmiyyətin rəğbəti (ətrafdakıların ,kollektivin,iş yoldaşlarının hörməti)
- dərk etmə (öz təhsilini, dünyagörüşünü, ümumi mədəniyyətini,intellektual inkişafını genişləndirmək imkanı)
- məhsuldar həyat (öz imkanlarından, güc və qabiliyyətlərindən tam istifadə)
- inkişaf (öz üzərində çalışma, daim fiziki və mənəvi təkmilləşmə)
- əyləncələr (xoş və yorucu olmayan vaxt keçirmə, öhdəçiliyin yoxluğu)
- azadlıq (müstəqillik, düşüncə və hərəkətlərdə sərbəstlik)
- xoşbəxt ailə həyatı
- başqalarının səadəti (başqa insanların, bütün xalqın, bəşəriyyətin firavahlığı, inkişafı və təkmilləşməsi)
- yaradıcılıq (yaradıcı fəaliyyət imkanı)
- özünə inam (mənəvi tarazlıq, daxili ziddiyyətlərin və tərəddüdlərin yoxluğu).

B siyahısı (instrumental dəyərlər)

- səliqə (təmizkarlıq), əşyaları sahmanlı saxlamaq bacarığı, işində dürüstlük
- tərbiyə (yaxşı davranış),
- yüksək iddialar (həyata qarşı yüksək tələblər və yüksək məqsədlər)
- gülərlülük (yumor hissi)

- çalışqanlıq(intizamlılıq)
- müstəqillik (sərbəst, qətiyyətli hərəkət etmək bacarığı)
- özündə və başqalarında olan çatışmazlıqlara qarşı barışmazlıq
- savadlılıq (biliklər genişliyi, yüksək ümumi mədəniyyət)
- məsuliyyət (öhdəlik hissi, verilən sözə əməl etmək bacarığı)
- məqsədyönlülük (sağlam və məntiqli düşüncə, düşünülmüş və məqsədyönlü qərarlar qəbul etmək bacarığı)
- özünə nəzarət (təmkinlilik, intizamlılıq)
- öz fikir və baxışlarının müdafiəsində cəsarət
- möhkəm iradə (verdiyən qərarın üstündə durmaq bacarığı, çətinliklərdən çəkinməmək)
- dözümlülük (başqalarının fikir və rəylərinə qarşı dözümlülük, ətrafdakıların səhvlərini və nöqsanlarını bağışlamaq bacarığı)
- dünyagörüşün genişliyi (özgəsinin nöqtəyi-nəzərini anlamaq bacarığı, başqa zövqlərə, adətlərə, vərdislərə hörmət etmək)
- dürüstlük (düzgünlük, səmimilik)
- işlərdə effektivlik (əməksevərlik, işdə məhsuldarlıq)
- həssaslıq (qayğıkeşlik)

Metodikanın üstünlüyü müayinənin keçirilməsində, nəticələrin tədqiqində və işlənilməsində olan universallıq, rahatlıq və qənaətçiliyində, elastikliyindədir (həm stimullaşdırıcı materialı (dəyər siyahıları), həm də təlimatları dəyişmək imkanı var). Nəzərə çarpan çatışmazlığı – sosial istəyin təsiri, qeyri – səmimiliyin mümkünlüyü. Bu səbəbdən də diaqnostikanın motivasiyası, test sınağının könüllü xarakteri və psixoloqla yoxlanılan şəxsin arasında ünsiyyət bu halda xüsusi rol oynayır. Bu metodikanın seçim və ekspertiza məqsədi ilə istifadəsi məsləhət görülmür.

Göstərilən çatışmazlıqların aradan qaldırılması və dəyərlərin seçilməsi sisteminə daha dərindən qatılmaq üçün təlimatda dəyişikliklər mümkündür ki, bu da əlavə diaqnostik informasiya verir və daha əsaslı nəticələr çıxarmağa imkan yaradır. Belə ki, əsas seçimdən sonra sınınan şəxsə aşağıdakı suallara cavab verərək kartoçkaları düzməyi xahiş etmək olar:

«Adı gedən dəyərlər sizin həyatınızda hansı qaydada və hansı dərəcədə (faizlə) reallaşmışdır?»

«Siz arzuladığınız kimi olsaydınız göstərilən dəyərləri necə yerləşdirərdiniz?»

«Sizin fikrinizcə hər cəhətdən mükəmməl olan bir insan bunu necə edərdi?»

«Sizcə insanların çoxu bunu necə edərdi?»

«Siz bunu 5 və ya 10 il əvvəl necə edərdiniz?»

«Siz bunu 5 və ya 10 il sonra necə edərdiniz?»

«Sizə yaxın adamlar bu kartoçkaları necə sıralayırdılar?»

Dəyərlərin sırasını analiz edərkən, sınınan şəxs tərəfindən onların müxtəlif əsaslara görə bloklar üzrə qruplaşdırmasına diqqət yetirmək lazımdır. Məsələn:

«Konkret» və «abstrakt» dəyərlər, şəxsi həyatın və professional özünü təsdiqləmənin dəyərləri və s. Instrumental dəyərlər etik dəyərlər, ünsiyyət dəyərləri, əmək dəyərləri, fərdi və konformist dəyərlər, alturistik dəyərlər, özünü təsdiq və başqalarını qəbul etmək dəyərləri və s. şəklində qruplaşa bilərlər. Bu hələ dəyər oriyentasiyası sisteminin subyektiv strukturlaşdırılmasının heç də bütün imkanlarını açıb göstərmir. Psixoloq individual qanunauyğunluğu hiss etməyə çalışmalıdır. Əgər heç bir qanunauyğunluq üzə çıxarmaq mümkün olmur, onda sınınan şəxsə dəyərlər sisteminin formalaşmaması və hətta cavabların qeyri – səmimiyyəti barədə düşünmək olar.

Müayinəni fərdi şəkildə aparmaq daha yaxşıdır, lakin qrup şəklində də testləşdirmə aparmaq olar.

II BÖLMƏ. MÜASİR ETİKA PROBLEMLƏRİ

Mövzu 7. Etikanın predmeti və cəmiyyətin mənəvi həyatının əxlaqi əsasları

Etika əxlaqi normalar sistemi, əxlaqi davranış və vərdislər, əxlaqi münasibətlər haqqında elmdir. Əxlaqi münasibətlərin başlıca elementləri insanların əxlaqi hərəkət və davranışları, əxlaqi şüur və əxlaqi hisslər, əxlaqi məqsədlər və əxlaqi ideyalardır.

7.1. Etika nədir?

Etika (yunanca *ethika* – *ethos* – “adət” sözündən yaranan termindir) əxlaqi öyrənən fəlsəfi elmdir. Etika fəlsəfənin ən qədim tərkib hissəsi olan nəzəri fənlərdən biridir. İlk dəfə mənəviyyat haqqında təlimi “etika” adı ilə Arsitotel adlandırıb. Adi əxlaqi şüurdan fərqli olaraq etika cəmiyyətin mənəvi-nəzəri fəaliyyətinin məhsuludur. Etikanın vəzifəsi insana praktik olaraq mənəvi məsələlərin həllində köməklik göstərmək idi (necə hərəkət etməli, xeyir nədir? şər nədir? və s.). Bu səbəbdən görə də hələ qədim dövrlərdən etikaya həm də “praktik fəlsəfə” deyirdilər.

Etika, humanitar fənlərdən biri olaraq, boric, xeyir və şər, eləcə də digər kateqoriyalari ideal şəklində, davranışın əxlaqi prinsiplərini və normalarını, insanın müqəddəratı haqqında təlimi, həyatın mənasını təhlil edir.

Etikada iki qrup problem fərqləndirilir:

1. insan necə hərəkət etməlidir (normativ etika);
2. əxlaqın mənşəyi və mahiyyəti ilə bağlı olan nəzəri məsələlər (nəzəri etika).

Əxlaqi prinsiplər insanın sosial praktikası nəticəsində əmələ gəlir. Burada insan nəsillərinin təcrübəsi ümumiləşdirilir.

Etika formalaşan prinsipləri nəzəri səviyyədə təhlil edir və ümumiləşdirir. Etika vasitəsilə elmi cəhətdən əxlaqi prinsiplər əsaslandırılır və nəzəriyyə şəklinə salınır. Etika predmetinin əsasını təkil edir:

1.xüsusi sosial hadisə və ictimai şüur forması olan əxlaqın təbiəti haqqında təlim;

2.cəmiyyətin həyatında əxlaqın rolu;

3.mənəvi təsəvvürlərin inkişaf qanunları, burada insanın maddi həyat şəraitinin inikasının xüsusiyyətləri nəzərdə tutulub.

Burada bir sıra daha konkret məsələlər də öyrənilir:

1.mənəvi fəaliyyətin təbiəti;

2.əxlaqi münasibətlər;

3. əxlaqi şüur.

Əxlaqi münasibətlərin, şüurun və fəaliyyətin əsas elementləri *etik kateqoriyalarda* əks olunur. Əxlaqi şüur strukturunun öyrənilməsi xüsusi bir sahəni təşkil edir (*əxlaqi dilin məntiqi*). Bundan başqa, əxlaqi dəyərlər problemi də təhlil olunur (*aksiologiya*). Etika həm də müxtəlif cəmiyyətlərdə əxlaq məsələlərin konkret-sosioloji tədqiqatlarını aparır (*deskriptiv etika*). Etikanın vəzifələrindən biri də *etik təlimlər tarixinin* təhlil etməsidir. Məlumdur ki, bu tarix olduqca ziddiyyətli və zəngindir.

Əxlaqi təsəvvürlər obyektiv xarakter daşıyırmı? Bunlar həqiqətdə mövcuddurlarmı? Bu suallara cavab vermək üçün etika tarixini nəzərdən keçirmək lazımdır. Əksər tədqiqatçılar bu suallara müsbət cavab verirlər. Bunula belə əxlaqi şüurun inikas etdiyi reallıq müxtəlif şəkildə qiymətləndirirdi. Burada mənəvi dəyərlərin mənbəyi dedikdə nəyi nəzərdə tutmaq məsələsi də əhəmiyyətli idi. Bəzən əxlaqda idrakın mənbəyi ilahi iradə və yaxud zəka, bəzən ədalətliyyətin əbədi prinsipləri, bəzən də dünyanın mənəvi qanunları və yaxud insanın tarixilikdən uzaq “təbiəti” olmuşdur.

Həmin bu nəzəriyyələr bir-biri ilə ziddiyyətdə olan əxlaqi mövqelərin yaranmasını heç də izah edə bilmirdi. Digər yanaşma subyektiv – idealist xarakter daşıyırdı: belə fikir irəli sürülürdü ki, əxlaqi təsəvvürlər obyektiv olanı özündə əks etdirmir, məənəviyyat yalnız hər hansı bir özbaşnalığın ifadəsi olaraq müəyyən meylləri, seçimləri bildirir.

Müasir əxlaq nəzəriyyəsində əxlaqi naturalizm cərəyanı nümayəndələri hesab edirlər ki, əxlaqi prinsipləri elmin köməyi ilə əsaslandırmaq olar. İntuitivizm təmsilçiləri isə hesab edirlər ki, əxlaqi birliklər unikal xarakter daşıyır və elmi metodlarda dərk edilə bilməzlər. Neopozitivistlər isə əxlaqi təsəvvürlərdə biliyin, həqiqətin olmasını tam inkar edirlər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, əxlaq sosial hadisə olduğu üçün onun kökləri cəmiyyətdədir. Əxlaq tarixi xarakter daşıyır, tarixi zərurət və təsadüf baxımından qiymətləndirilməlidir. Əxlaqi təsəvvürlərin formalaşmasında həm kortəbiilik, həm də zəruri inkişaf meylləri var.

Etika haqqında təsəvvürlərin tarixi mərhələləri və təkamülü müxtəlif şəkildə təsvir edilirdi:

1. Əxlaq vahid ümumikosmik, borc anlayışı üzərində qurulan prinsipdir.

2. Əxlaq mədəni hadisə olaraq insanlararası ictimai münasibətləri bildirir. Bu zaman o, həm insanın ictimai (fövqəltəbii), həm də dəyişkən, özü-özünü yaradan ikinci təbiətdir.

3. Əxlaq şəxsiyyəti digər insanlarla harmonik münasibətləri yaratmaq, birgə yaşamaq qabiliyyətinə malik olan varlıq kimi səciyyələndirir. Burada əxlaq ictimai varlıq olan insanın kamilliyini ifadə edən fəzilətlər məcmusudur.

4. Əxlaq insanın daxili borcunun xüsusi, ali mərhələsidir. Bunun məzmunu real həyat tərz, real motivlər və dəyərlərə münasibətdir. Əxlaqi bu mənada dəyərlər dəyəri, motivlər motivi adlandırmaq olar.

5. Əxlaq abstrakt, fərdi olandan uca, ümuməhəmiyyətli, şərtsiz qəbul olunan davranış qaydalarıdır. Bu qaydalar insanlararası universal, ümumbəşəri əlaqəsini təşkil edərək, ideal yönümlər, davranış nümunələri kimi yaşayır.

Bu beş xüsusiyyət hələ qədim dövr və orta əsrlərdə müəyyən edilmişdir. Yeni dövrdə buraya daha iki xüsusiyyət əlavə edilib:

6. Əxlaq fəzilətlər və normaların bütövlüyü, fərdi və ümuminin birliyi. Əxlaq insan fərdlərinə məxsus bir keyfiyyətdir, bunun əsasında onlar ictimai münasibətlərin elə bir həddinə çata bilirlər ki, nəticədə hər bir fərd sonsuz dərəcədə öz insani keyfiyyətlərini inkişaf etdirə və özü ilə həmrəy olanların birliyinin üzvü ola bilər.

7. Əxlaq mənfi, pozğun mahiyyətli ictimai davranış formalarını inkar edərək tarixən dəyişilir, özünü bunlardan təcrid edərək müəyyənləşir və əxlaqi məzmunlu, predmetli realığa qaydır.

XIX əsrin ikinci yarısına qədər əxlaqın ümumnəzəri modeli hələ formalaşmamışdı. Bununla belə ümumi şəkildə artıq görünürdü ki, əxlaq həm insanlar arasında ictimai əlaqəni bildirir, həm də fərdin özünü təsdiqləmə yolu kimi çıxış edir. Eyni zamanda əxlaq mütləq qanun və fərdi iradənin yüksək zirvəsidir, ümumiyyətlə şərtsiz tabelik və seçimdə şəxsi azadlıqdır; burada borc və meyl, ümumi iradə və vicdan birləşərək, bütövlük, vahidlik təşkil edir ki, nəticədə harmoniya yaranır.

Etika mənəviyyətin formalaşmasını və inkişafını öyrənən əxlaq haqqında elm olaraq, hələ qədim dövrdə rüşeym şəklində yaranmışdır. Mənəvi dəyərlər, qədim cəmiyyətdə də mövcud olmuşdur. İnsanlar burada digər insanlara, yaşadıkları icmaya münasibətlərini bildirməklə arzu olunan, mümkün olan və mümkün olmayan barəsində özlərində bir təsəvvür yaradırdılar. İcma münasibətləri zəminində davranış qaydaları da tədricən formalaşır: məsələn, bütün icma üzvləri üçün vacib olan bir sıra qadağalar (adam yemək, incest və s.) meydana gəlmişdir.

Davranış qaydalarına ilk növbədə kollektiv fəaliyyəti, ərzağın paylanması, nigah əlaqələri ilə bağlı təsəvvürlər daxil edilirdi.

Dinin də yaranması həmin dövrə təsadüf etdiyinə görə bir çox tədqiqatçılar əxlaqla din arasında bir başa əlaqəni axtarırlar. Lakin unutmamaq olmaz ki, dini təsəvvürlər əxlaqi normalar və qaydalardan sonra yaranmışdır. Düzdür, sonradan əxlaqın birsıra elementlərindən dində istifadə olunmağa başlandı. Bununla belə əxlaq daha geniş və daha qədim sosial fəaliyyət sahəsidir. „Şübhəsiz, din də qadağalar (tabu) vasitəsilə, insan davranışına təsir etməyə çalışırdı, lakin həmin dövrdə dinlə bağlı olmayan qadağalar da var idi.

Ümumiyyətlə insanlar arasında yaranan əlaqələr insan tələbatları və istehsal üsulu ilə bağlıdır. Tarixin gedişatında həmin tələbatlar və istehsal üsulunda baş verən dəyişikliklər də insan mənəviyyatına davranışına əsaslı təsir göstərir. Bir sıra tədqiqatçıların (İ.Bahofen, “Ana hüququ”; R.Briffolt, “Analar”; M. Kosven, “Matriarxat”) hesab etdiyi kimi, qadın, ibtidai mədəniyyətin yaradıcısı olaraq həm də əxlaqın formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. İlk növbədə qadın cinslər arasında, yaşlı nəsil və gənclər arasında ilk əxlaq normalarını yaratmağa cəhd etmişdi.

Qədim dövrün əxlaqi dəyərlərin ən alisi kollektivçilik olmuşdur. İnsanlar özləri haqqında düşünəndə həm də təmsil etdikləri qrupu düşünürdülər. Qədim insanların dilində də birinci olaraq “biz”, “bizimki”, sonra isə “mən”, “mənimki” sözləri əmələ gəlmişdir.

Daha ümumi, abstrakt anlayışlar – xeyir, şər, borc, ədalət, vicdan, qeyrət və s. – tədricən, əxlaqi təsəvvürlərin uzun müddət sürən inkişafı və formalaşması nəticəsində yaranmışdır. Əxlaqın başlıca kateqoriyası isə xeyir və şərdir. Əgər icmanın xeyrinə, inkişafına cavab verən, xidmət edən bir şey varsa, buna xeyir, yaxşılıq deyilir, yoxdursa – pis, bəd, şər kimi qiymətləndirilirdi.

Tədricən “vicdan” anlayışı da formalaşırdı, vicdan – törədilən hərəkətə görə utanmaq hissidir. Həmin hərəkətə görə məsuliyyət hissinin formalaşması uzun tarixi mərhələni əhatə edir. Vicdan ilk növbədə ümumi mənafeini ifadə edir. Əxlaqi dəyərlər həm qədim insanların əməllərində, davranışında, həm də şifahi xalq yaradıcılığında öz ifadəsini tapırdı. Birgəyaşayış qaydaları nəsil-dən-nəsilə ötürülür, insanların gündəlik davranışında öz əksini tapır, ənənəyə, “dədə-baba qaydalarına” çevrilirdi. Yazı yaradıldıqdan sonra həmin qaydaları əxlaqi toplularda, nəsihət kitablarında qeydə alırdılar.

Dövr-dən-dövrə keçdikcə əxlaqi qaydalar dəyişir, mühitə uyğunlaşırdı. Hər bir elmdə olduğu kimi, etika elminin də inkişafı regionlar və cərəyanlar üzrə gedirdi. Etika tarixində tarixi mərhələlər (qədim dövr, orta əsrlər, intibah, maarifçilik, yeni dövr və müasir dövr) fərqləndirilir.

Əxlaq haqqında təsəvvürlər əxlaqi, yəni birgəyaşayış qaydalarının inikasidir. Həmin qaydalara əməl olunması zərurəti təsəvvürlərin formalaşmasına təkan verir. Ən qədim cəmiyyətlərdə əmələ gələn bu qaydalar cəmiyyət inkişaf etdikcə zənginləşir, inkişaf edir, onların tətbiq dairəsi gündə-gündən genişlənirdi. Xeyir və şəər qarşıdurması üzərində qurulan etik dəyərlər və normalar bir sıra amillərlə şərtləndirilirdi.

-tayfa, qəbilə, xalq, digər etnik qrupların məskən saldığı ərazidə təbii sərvətlərin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri, burada təbii mühitin (ilk növbədə coğrafi mühitin, yəni iqlim, landşaft, dağlar, çaylar, dənizlər, səhrələr və s. xüsusiyyətləri və s.) necə olması;

-insanları birləşdirən sosial qruplarda yaranan mənəvi birlik, bunu təmin edən dinlə bağlı birgə fəaliyyətin xüsusiyyətləri;

-Tədricən xeyir və şəər haqqında təsəvvürlər məqsədyönlü şəkildə cəmiyyətdə inkişaf etdirilib tətbiq olunmağa başlamışdır. Əlavə olaraq, burada mənfə və maraqlar arasında

da mübarizə gedirdi: həmin mənafeələr müxtəlif idi: fərd və kollektiv (tayfa, xalq, silklər və s.) artıq real şəkildə öz mənəvi dəyərlərini (ilk növbədə fəzilətləri) fərqləndirirdi.

Bəs əxlaqi təfəkkürün formalaşmasının əsas istiqamətləri hansılar olmuşdur? Burada insan xüsusiyyətlərinə, onun daxili aləminə müraciət etmək lazım gəlir. Özünüdərk etmə vasitəsilə insan dünya ilə özü arasında əlaqələri formalaşdırır. Bunun üçün şəxsiyyət kimi yaşamaq, fəaliyyət göstərmək lazımdır. Beləliklə “insan-şəxsiyyət-özünüdərk etmə-əxlaqi (və digər, mənəvi sahəyə aid olan) dəyərlər – praktika” silsiləsində əxlaqi dəyərlərin yaranması və istifadə olunması prosesini izləmək olar. Bunu bir insanın taleyini izləməklə əyani şəkildə izləmək olar: hər hansı bir qəhrəmanın şəhidlik zirvəsinə ucalması və yaxud, əksinə, hansısa bir şəxsin cəmiyyətə, onun tərəfindən qəbul olunmuş qanun-qaydalara qarşı çıxması, hətta cinayətin törədilməsi və s. belə misalları çox gətirmək olar.

Qədim dövrdən başlayan əxlaqi inkişaf bu günə kimi davam edir. Hər bir yeni nəsil həyat sevincini və həyat faciəsini yenidən yaşayır. Deyirlər ki, uzun müddət yaşayıb inkişaf edən hər bir cəmiyyətdə (regionlar, ərazilər üzrə) hətta əbədi dəyərlər, yəni bütün insanlara, hər bir nəsillə xas olan, qəbul edilən və yaşadılan dəyərlər vardır. Buna ən ümumi şəkildə humanizm deyirlər. Başqa sözlər də var ki, insan yaxşılıqların ən ümumi olanlarını ifadə edir: altruzim, vətənpərəslilik və s.

Ümumilik dərəcəsindən asılı olmayaraq bütün əxlaqi anlayışlar tarixi, yəni dəyişkən xarakter daşıyır. Bunları öyrənmək üçün tarixə müraciət etmək lazımdır. Tarix dedikdə, burada ilk növbədə nəyi nəzərdə tutmaq lazımdır?

- maddi mədəniyyəti (təsərrüfat fəaliyyətində istifadə olunan alətlər, cihazlar, qurğular, təsərrüfatçılıq formaları, məişət və istehlak mədəniyyəti, həyat tərz, həyat üslubu);

- mənəvi mədəniyyəti (düşüncə tərz, təfəkkür tipləri, özünüdərk formaları, ictimai şüurun səviyyələri və formaları, incəsənət sahələri üzrə formalar, dil, din, təhsil və elm);

- idarəçilik strukturları (birgəyaşayış formaları, siyasi quruluş, hüquqi normalar, siyasi təsir dairəsi, dünya nizamı və s.)

Bütün qeyd edilən istiqamətlər birbaşa və yaxud dolayısı ilə birgəyaşayış qaydalara, o cümlədən əxlaqi təsəvvürlərə təsir etmişdir. İndi isə bu barədə bir qədər ətraflı.

Bir çox etik nəzəriyyələrdə mənəviyyatın təbiətini kosmoloji mövqedən izah edirdilər. Burada əxlaqi prinsiplər, xeyir və şər anlayışları əbədi və dəyişilməz, mütləq başlanğıc kimi izah edilirdi (məs, kainat qanunları, aprior həqiqətlər və yaxud ilahi ehkamlar). Bunları insanların ictimai həyat şəraiti, onların tələbatları və bəşəriyyətin inkişafının tarixi qanunları ilə heç cürə əlaqələndirmirdilər. Məs., Sokrat, Platon, Meqarlı Evklid xeyiri abstrakt əbədi ideya kimi xarakterizə edirdilər. Bu ideya şeylərin maddi önəmində dəyişkən və real olana qarşı durur. Belə bir yanaşma xristian təliminə də xasdır.

Əxlaqın meyarı etika elmində həmişə əhəmiyyətli məsələlərdən biri olmuşdur. Meyar məsələsi əxlaqın təbiəti və mənşəyi probleminin həllindən asılı olmuşdur. Tədqiqatçılar meyar kimi müxtəlif amilləri qeyd edirdilər: “insan təbiəti”, “allahın iradəsi”, “zəka prinsipləri” və s. Əxlaqın, yəni mənəviyyatın meyarı obyektiv tarixi zərurət olaraq özünü ayırayrı insanların, sosial qrupların maraqlar və tələbatlarında ifadə edir. Bu tələbatlar və maraqlar öz növbəsində ədalət, xeyir, şər haqqındakı təsəvvürlərdə, əxlaqi tələblərdə özünü ifadə edir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə əxlaqi tələblərin də məzmunu dəyişilir. Onlardan bəziləri öz mənasını tam itirmiş, digərləri olduğu kimi qalmışdır. İnsan mənəviyyatı özündə ilk növbədə ümumbəşəri prinsipləri nəzərdə tutmalıdır. Bununla belə əxlaqi sistemin ümumi prinsipləri əxlaqi və ictimai ideallar və normalarla yanaşı digər məsələləri də müəyyən meyarla əsaslandırılmalıdırlar. Hər bir kəs mənəvi dəyərləri hər iki mövqe baxımından qiymətləndirməyi bacarmalıdır.

Mənəviyyat “əxlaq” sözünün sinonimi kii işlədilir. Etika tarixində mənəviyyatı bəzən əxlaqdan fərqli olduğunu düşünürdülər. Məsələn, Hegel əxlaq dedikdə burada subyektin şəxsi və özəl qarşılıqlı münasibətlərini əhatə edən əxlaqını başa düşürdü. Buraya o, həm də sosial hadisələrə tənqidi münasibəti də aid edirdi. Hegel mənəviyyatı daha yüksək qiymətləndirərək, adət-ənənələri də buraya aid edirdi: burada fərd adət etdiyi davranış qaydalarından faydalanır, özünü onlarla bir tuturdu. Buraya həm də insanın dövlət, ailə, təşkilatlar qarşısında vəzifələri daxildir. Həmin vəzifələr hüquqla tənzimlənir, ona görə də mənəviyyata aid olsa da əxlaq deyildir.

Müasir etikada başqa yanaşmalar da var. Bəzən hesab edilir ki, əxlaq şüur forması, mənəviyyat isə praktik hərəkətlər, adətlər, qaydalardır. Bəzən də hesab olunur ki, əxlaq – xüsusi ciddi tənzimlənmiş qaydalar xarici psixoloji təzyiq və nəzarət, qrup meyarı, ictimai rəy əsasında davranışın idarə edilməsidir. Mənəviyyat isə şəxsiyyətin mənəvi azadlıq dairəsidir ki, burada ictimai və ümumbəşəri tələblər daxili motivlərlə üst-üstə düşür, insanın xüsusi yaradıcılıq, özünü ifadə etmə sahəsidir ki, daxili özünü məcburetmə, şəxsi şüurluluq əsasında yaxşılıq etmək arzusu meylə əmələ gəlir.

Mənəviyyatın ümumbəşəri və sosial-etik tərəfləri haqqında demək olar ki, tarixi inkişaf zamanı yaranan hər bir yeni əxlaqi ideya, prinsip və yaxud norma ilk növbədə real şəraitdə, sosial qrupda formalaşır və inkişaf edirdi. Həmin sosial qrupun məlum maddi və sosial maraqları var; bu zəmində digər qruplarla ziddiyyətlər də formalaşa bilər. Müxtəlif maraqlar və mənafeələr cəmiyyətdə normativ etikanın yaranmasında iştirak edir, buna görə də etikada formalaşan mənəvi dəyərlər həmin “süzgəclərdən” keçirilir, ümumbəşəri məzmunlu əxlaqi sərvətlər hamı tərəfindən humanist ideal və norma kimi qəbul olunur. Bütövlükdə isə hər bir sosial qrupun

maraqları real şəraiti, ictimai həyatın qanunauyğunluqlarını özündə əks etdirir.

Şəraitdən asılı olaraq hansısa sosial qrupun mövqeləri daha güclü olur və onun əxlaqi ideali və baxışları cəmiyyətdə hakim mövqe tutmağa başlayır. Bəzən də elə olur ki, əks mövqeli qrup müxalifətə keçir. Burada ümumbəşəri məzmun daha əhəmiyyətli olur: tarixi mərhələyə uyğun olan tərəflər əxlaqda inkişaf edir, ümumbəşəri istiqamətə doğru irəliləyir. Tarixi dövrlər bir-birini əvəz etsələr də, həyat şəraitinin bəzi birgəyaşayış formaları öz qüvvəsini itirmir. Deməli, tələblərin də bəziləri nəsildən-nəsilə ötürülür və inkişaf edir. Xüsusilə bu ən sadə tələblərə aiddir: oğurlama, öldürmə, çətinliyə düşənlərə kömək et, vədlərə əməl et, düz danış və s. Bütün dövrlərdə mənfi əxlaqi keyfiyyətlər (qəddarlıq, hərislik, qorxaqlıq, ikiüzlülük, xəyanət, böhtan, paxıllıq) bəyanilməyib, cəmərdlik, vicdanlılıq, mətinlik, təvazökarlıq, səmimilik kimi müsbət keyfiyyətlər isə təqdirə layiq görülürdü. Bununla belə adları çəkilən keyfiyyətlərin istifadə şəraiti və hədləri müxtəlif cürə başa düşülürdü. Əxlaqi məzmun qalır, sosial məzmun isə dövrdən-dövrə dəyişilir. Bu proses ictimai məqsədlər və tələbatlardan asılı idi. Əxlaqi tələblərdə həm də ən ümumi birgəyaşayış qaydaları, onların ifadə forması, məntiqi strukturu əks olunur.

Tədqiqatçılar onu da qeyd edirlər ki, daha mürəkkəb əxlaqi təsəvvürlərin (məsələn, ədalət, insansevərlik, yaxşılıq, pislik) sabit tərəfi abstrakt forma, digər əxlaqi kateqoriyalar vasitəsilə ifadə olunması üstünlük təşkil edir. Bunların məzmunu isə dövrdən – dövrə fərqli idi. Hər bir xalqın əxlaqında əxlaqi norma, qiymətvermə, keyfiyyət, prinsip, mənəviyyət, ideal, xeyir kimi ümumi anlayışların sabit tərəfi onların məntiqi forması, mənəviyyət sistemində tutduqları yer, əxlaqi əsaslandırılmalarda yerinə yetirdikləri vəzifələrdir.

7.2. Etika elminin bölmələri

Etika elminin tarixi inkişafı nəticəsində aşağıdakı bölmələri formalaşmışdır:

Aksiologiya (yunan dilində *axia* – dəyət, *logos* – təlim deməkdir) - əxlaqi dəyərləri fəlsəfi baxımdan araşdıran nəzəriyyədir. Fəlsəfi elm sahəsi olaraq aksiologiya təxminən XIX əsrin ikinci yarısında yaranmışdır. Burada iqtisadi, estetik, əxlaqi, tarixi və s. dəyərlərin problemləri öyrənilir. İlk dəfə “aksiologiya” termini XX əsrin əvvəllərində fransız filosofu P.Lapi tərəfindən istifadə edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, aksiologiya ilə bağlı bir sıra məsələlər bütün fəlsəfə tarixi boyu, qədim dövrdən etibarən ortalığa qoyulurdu.

Aksiologiya əxlaqın bir sahəsi olaraq xeyir və şəər problemlərini təhlil edirsə, deontologiya borc nəzəriyyəsi kimi təşəkkül tapmışdır. Aksiologiya aşağıdakı sualların cavablarını tapmağa çalışır: xeyir nədir? Bu müəyyən insan hərəkətinin obyektiv keyfiyyətidir, yoxsa sadəcə əxlaqi şüurun yaratdığı bir amildir? İnsanlar öz hərəkətlərində xeyiri və şəəri necə ayıra bilirlər (qiymətləndirirlər)?

Etik təlimlər tarixində əxlaqi dəyərlərin mənşəyi və mahiyyəti haqqında müxtəlif təlimlər vardır – naturalist, idealist və s. Bəzən əxlaqi xeyirin mənbəyini “insan təbiətində”, insanların həzzalmaya “təbii” meylinə (naturalizm, gedonizm, evdemonizm), bəzən də həmin mənbəyi ilahi iradədə və yaxud zəkada olduğunu qeyd edirdilər (neoprotəstantizm, neotomizm). ELə tədqiqatçılar olub ki, bunu kainatın qanunlarında və xassələrində, ya da insanların hiss və emosional reaksiyalarında görürdülər (neopozitivizm, əxlaqi hiss nəzəriyyəsi).

Marksizm təliminə görə dəyərlər sosial hadisə olaraq, insan ləyaqəti baxımından qiymətləndirilir. Bu da birbaşa ictimai praktika ilə, cəmiyyətdə formalaşmış sosial münasibətlər ilə bağlıdır.

Dini etika dini vasitələrlə əsaslandırılan əxlaqi təsəvvürlər, normalar və ehkamlardır ki, bunlar öz növbəsində dini etiqad, ehkamçılıq və Allah ideyasına əsaslanır. Bu cür əxlaqın yaranması üçün xüsusi sosial tarixi şərait yetişməlidir. Dini əxlaqda ictimai şərait və maraqlar Allahın iradəsi və hökmü ilə izah olunur: insan yaradılarkən artıq öz müqəddəratını bilir. Yəhudi və xristian dininə görə əxlaqi ehkamlar Musa peyğəmbərə Sinay dağında Allahın özü tərəfindən nazil edilmişdir. Beləliklə, bir sıra əbədi tələblər var ki, onlar həmişə birmənalı şəkildə qəbul olunmalıdır.

Bunların məzmunu insanların ictimai həyat şəraitindən asılı olmayaraq ifadə olunur. Bu tələblər, “ideal” prinsiplər bu dünyadakı həyata, insanların maddi tələblərinə qarşı durur. İnsanın özündə də mənəvi (ilahi) başlanğıc “cismani”, hissi təbiətinə ziddir. Dini təsəvvürlərə əsasən insan bu həyatda günahkar əməllər törətsə də, axirət günü onun xeyir və günahla bağlı əməllərinə qiymət verilir: xeyir mükafatlandırılır, şər əməllər isə cəzalandırılır. Bu dünyada çəkdiyi əzablar bir növ gələcək axirət dünyasına hazırlıq kimi qiymətləndirilir. Əxlaqi motivlərin ən əsası Allaha səcdə etmək, onun iradəsinə tabe olmaqdır. Allaha xidmət edə biləcək az bir qism adam var, onlar da möminlərdir. Yerdə qalanlar isə yalnız gələcək cəzadan çəkinərək, bəd əməllərdən uzaq olmağa çalışırlar.

Ali hakim, son hökmünü verən Allah olduğu üçün insan bir növ gördüyü əməllərinə görə məsuliyyətin çox payını onun üzərinə qoyur. Beləliklə, dini əxlaqa görə tərki-dünyalıq, möminlik, insana xas olan bütün keyfiyyətlərin Allah yolunda qurban verilməsi həyatda üstünlük təşkil etməlidir. İnsan ilk növbədə digər insanlara və cəmiyyətə yox, Allaha qulluq etməlidir.

Əxlaqın tarixi xarakteri özünü onda ifadə edir ki, əxlaqi anlayışlar və təsəvvürlər nisbi, dəyişkən və şərti xarakter daşıyırlar. Əxlaqi prinsiplər, xeyir və şər anlayışları müxtəlif xalqlarda, sosial qruplarda və ayrı-ayrı insanlarda müxtəlif

olaraq insanların maraqları, əqidəsi və meylləri ilə bağlıdır. Bunlar zaman və məkan həddlərində daima dəyişir.

Peşə etikası hər hansı bir peşənin xüsusiyyətləri ilə bağlı olan xüsusi əxlaqi tələblərdir. Əxlaqi tələblər ümumi səciyyə daşısa da, müxtəlif fəaliyyət sahələrində ictimai faydalı əməyə qarşı özəl tələblər var. Burada söhbət əmək əxlaqının xüsusiyyətlərindən gedir. Adətən buraya peşə ləyaqəti, vicdanı, fəxri, vicdanlılığı, şüurluluğu, humanizmi və s. daxil edirlər. Hələ qədim təbabətdə qəbul edilmiş Hippokrat andı (həkimlər üçün) peşə etikasının bir nümunəsidir. Müasir dövrdə peşə etikasının hüquqi-əxlaqi bazası olduqca genişdir. Xüsusi peşə birlikləri yaradılır ki, bunların yığıncaqlarında etik qaydalar müzakirə olunaraq qəbul olunur. Vaxtilə, XX əsrin 20-30-cu illərində amerikan sosioloq alimi R.Merton alimlərin xüsusi etosu (mənəvi statusu) haqqında yazmışdır.

Normativ etika etika elminin xüsusi bir sahəsi sayılır. Burada həyatın mənası, insanın yaşamağı məqsədi, xeyir və şərin mahiyyəti, insanın əxlaqi borcunun məzmunu araşdırılır, müəyyən əxlaqi prinsiplər və normalar əsaslandırılır. Normativ etika cəmiyyətin əxlaqi şüurunun nəzəri tərəfi kimi çıxış edir. Normativ etikada nəzəri səviyyədə gündəlik həyatın mənəvi məsələlərinin tədqiqi həyata keçirilir. Etika tarixində bütün əxlaqi nəzəriyyələr əslində elə praktiki məsələlərin həllinə yönəldilmişdir. Normativ etikanı sırf “nəzəri”, əxlaqi problemlərdən azad edilmiş “metaetikadan” fərqləndirirlər. Bu zaman elmi həqiqət və mənəviyyətin qarşı-qarşıya qoyulması baş verdi. Aydınır ki, əxlaqi prinsipləri elmi cəhətdən əsaslandırmaq üçün ictimai inkişafın bütün tərəflərini kompleksli şəkildə öyrənmək lazımdır. Əslində elmi cəhətdən etikada cəmiyyətin əxlaqi məsələləri hamılıqla əks olunmalıdır.

Deontologiya (yunanca deon – haqq, vaciblik, logos – təlim) etikanın xüsusi bölməsidir. Burada borc problemləri və ümumiyyətlə mənəviyyətin lazımı, zəruri olanı haqqında tələblər nəzərdə tutulur. Deontologiya sözünü ilk dəfə olaraq

İ.Bentam tətbiq etmişdir. Bentam bu sözü bütövlükdə mənəviyyat nəzəriyyəsinə aid edirdi. Sonradan deontologiyanı aksiologiyadan (xeyir və şər haqqında təlimdən) fərqləndirməyə başladılar. Məlumdur ki, əxlaqi şüur obyektiv sosial zərurəti insanların, cəmiyyətin, tarixi inkişafın tələbatları baxımından xüsusi subyektiv formada – zəruri, labüd olan haqqında təsəvvür şəklində inikas edir. Nəticədə həmin təsəvvürə real faktlar, hadisələr əv hərakətlərin nə dərəcədə uyğun olub-olmaması müəyyənləşdirilir. Əxlaqi şüur həyat hadisələri onların əxlaqi dəyərlərinə görə qiymətləndirir. Beləliklə, labüd, zəruri olan haqqındakı təsəvvürlərdən əxlaqi tələblər əmələ gəlir. İnsana gəldikdə isə həmin tərəflər onun vəzifəsi kimi çıxış edir; həmin vəzifələr ümumiləşdirilmiş şəkildə hamıya aid olan qaydalar şəklini alır, əxlaqi normalar, ehkamlar kimi qəbul olunur.

Bütün əxlaqi kateqoriyalar məhz etikanın xüsusi bölməsi olan deontologiya tərəfindən öyrənilir. Qeyd etmək lazımdır ki, etikanın digər sahəsi olan aksiologiya ilə deontologiyanın tədqiqat sahələri hələ də qəti şəkildə müəyyənləşdirilməyib. Məsələn, əxlaqın əsas kateqoriyaları olan xeyir və şərin nisbəti məsələsi müəyyən bir çətinlik yaradır. Kant da bu barədə yazmışdır. O, bir tərəfdən başa düşürdü ki, borc anlayışı xeyir anlayışından irəli gəlməlidir (yəni hər bir insanın borcu xeyirli işlər görməkdir). Eyni zamanda xeyirin də tərfi borc vasitəsilə verilir (xeyir ondadır ki, borc yerinə yetirilsin). Burada mənəviyyatın iki növü bir növ qarşı-qarşıya qoyulur: xeyirli əməl və vəzifənin yerinə yetirilməsi, xeyirə doğru can atmaq və əxlaqi qanuna zahirən tabe olmaq. Nəticədə (bu barədə Nitsşe, Berqson, P.Nouell-Smit və s. yazmışlar) deontologiya və aksiologiya qarşı-qarşıya qoyulur.

Deskriptiv etika etika elminin xüsusi sahəsidir: burada bu və ya digər cəmiyyət əxlaqi, sosioloji və tarixi baxımından öyrənilir. Burada adətlər, ənənələr, davranış və ümumiyyətlə

insan hərəkətləri, cəmiyyətdə tətbiq olunan sosial normalarının məzmunu, əxlaqi şüurun strukturu, əxlaq haqqındakı təsəvvürlərin sosial məzmunu təhlil olunur. Qeyd edilən vəzifələrin bəziləri etnoqrafiya və empirik sosiologiya tərəfindən də tədqiq olunur. Cəmiyyətin əxlaqi şüurunun və əxlaqi münasibətlərinin konkret tarixi materialda öyrənilməsi həm bəşəriyyətin inkişafında əxlaq tarixinin təhlili, həm də əxlaq tərbiyəsinin praktik vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Bu zaman həm də etikanın bəzi ümumnəzəri məsələləri həll olunur.

Konsekvensial etika (latınca *consequentia* – nəticə deməkdir) – etika nəzəriyyəsinin istiqmətlərindən biridir və əxlaqi hərəkətləri alınan nəticədən asılı olaraq müəyyən edir. Bu sahəyə utilitarizm, hedonizm, evdemonizm, utilitarizm, aksioloji intuitivizm aiddir. Hesab olunur ki, əxlaq cəmiyyətdə müəyyən faydalı vəzifələri yerinə yetirir, insanların maraqlarına cavab verir və, deməli, əxlaqi tələblər məqsədyönlü xarakter daşıyır (teleoloji etika).

Konsekvensial etikanın başlıca müddəalları dəfələrlə Kant və deontoloji intuitivizm nümayəndələri tərəfindən tənqid edilirdi. Bütünlükdə isə demək olar ki, bu və ya digər əməlin nəticəsi müəyyən mənada gah ümumi, gah da təsadüfi amillərdən asılı olur. Hərəkətin əxlaqi dəyəri (ləyaqət baxımından) isə burada seçilən motivasiyanın xarakterindən asılıdır. Hərəkətin məzmunu əxlaq tərəfindən müəyyən edilir; burada daha çox rast gəlinən və ehtimal olunan nəticələrdən irəli gələrək seçim olunur. Bundan əlavə, hər hansı bir əxlaqi hərəkətin ümumi mənası və əhəmiyyəti nəzərə alınmalıdır.

Kontekstual etika (latınca *contextus* – birləşmə, əlaqə deməkdir) – bu söz birləşməsindən bəzi etik nəzəriyyələr haqqında danışarkən istifadə edirlər. Həmin nəzəriyyələrin başlıca problematikası yaranmış real vəziyyətdən asılı olaraq, insan tərəfindən qərarın qəbul edilməsidir. Söhbət hadisənin baş verdiyi kontekstdən gedir. Nəticədə ümumi sosial şərait

müəyyən mənada nəzərə alınmır. Kontekstual etikaya Fransa ekzistensializmi, personalizmi və neoprotəstantizm etikasını aid edirlər. Bu cərəyanların nümayəndələri hesab edirlər ki, heç bir əxlaqi tələbi ümumi qayda kimi irəli sürmək olmaz, çünki bunun nəticəsində müxtəlif əks mövqelər toqquşur və bir-birini istisna edəcək hərəkətlərin baş verməsi ehtimalı artır.

Belə bir vəziyyət müxtəlif sosial subyektlər (qruplar, fərdlər) arasında, ya da ki, müəyyən şəxsin həyatında baş verə bilər; həmin şəxsin şüurunda isə bir-birinə zidd mövqelər yaranır və onun öz-özü ilə yaratdığı münaqişəli vəziyyətin həlli məsələsi ortalığa çıxır. Hər iki halda münaqişə iki tərəfin toqquşması zəminində baş verir: əxlaqi dəyərlər və sosial reallıq, hansı ki, bu dəyərlərin tam həyata keçirilməsinə maneçilik törədir. Əxlaqi münaqişənin əsasında son nəticə etibarilə fərdi maraqların xarici şərait, müxtəlif kənar səbəblər, qrup (ictimai) rəy və təzyiq, sosial sistemin tələbatları, ümumbəşəri maraqlar, ümumtəxriqi qanunauyğunluqlar və cəmiyyətin inkişafının ümumi meylləri ilə toqquşması durur.

7.3. Etika və digər ictimai və humanitar sahələr

Etika və digər ictimai və humanitar sahələri (dil, incəsənət, dövlət, hüquq, tərbiyə, təlim, əxlaq, din və s.) arasında sıx əlaqə var.

Əxlaq və incəsənət ictimai şüurun formaları olaraq, bir-birilə sıx əlaqəlidir və insanın mənəvi-praktik həyatında mühüm rol oynayır. Məlumdur ki, ictimai həyat hadisələrində mənəvi və estetik tərəflər sıx vəhdət təşkil edir. Bu bərdə etika tarixində də çoxsaylı fikirlər irəli sürülmüş və tədqiqatlar aparılmışdır. İncəsənət insana bu dünyada özünü dərk etməyə, yaşadığı həyatın mənası, onun dəyərliliyi məsələlərini qavramağa köməklik edir. İncəsənətin bütün formalarında bədii obrazlar vasitəsilə xeyir və şərin, mənəfe və borcun, xoşbəxtlik və insan müqəddəratı, əxlaqi təsəvvürlərin

digər sahələri bir-birilə toqquşur. Aydındır ki, incəsənətin çox əhəmiyyətli bir hissəsini əxlaqi problemlər təşkil edir. Həmin problemləri biz normativ etikada öyrənirik. Onlar incəsənətdə bədii formada, hissi obrazlar şəklində çıxış edirlər.

Burada müəyyən həyati situasiyalar, münaqişələr təsvir edilir, əks tərəflər toqquşur, mübarizədə tərəflərdən birinin qalib gəlməsi isə heç də hər zaman qalib gələnin əxlaqi zənginliyi ilə müəyyən olunmur. Demək olar ki, incəsənət vasitəsilə insanlar əxlaqi problemlərini daha geniş və hərtərəfli şəkildə düşünüb həzm etməyi bacarırlar. Bütövlükdə əxlaqın və incəsənətin nisbəti və münasibətləri zəngin və mürəkkəbdir. Sənətkar, real həyatın bu və ya digər tərəfini təsvir edərkən bilərəkdən və yaxud bilmədən burada şişirtməyə yol verir, bununla da tamaşaçı və yaxud dinləyici tərəfindən bu və ya digər mənəvi qiymətin verilməsinə nail olur. Beləliklə, sənətkarın estetik mövqeyində artıq müəyyən əxlaqi qiymətvermə var. Əxlaqi cəhətdən kamil olan həm də estetik cəhətdən gözəl olur. Bəzən bədii əsərdə gözəl və əxlaqlı olanlar qarşı-qarşıya gəlir; amma bu qarşıdurmada da müəyyən əxlaqi mənə var və insanın daxili mənəvi gözəlliyin onun xarici gözəlliyinə nisbətdə daha dəyərli olması ideyası vurğulanır. İncəsənət vasitəsilə insanın şüuruna, əqidəsinə təsiri rəşional əsaslandırma və sübutlarla yox, emosional-estetik təsiretmə yolu ilə, təxəyyülü hərəkətə gətirməklə həyata keçirilir.

3. *Əxlaqın və elmin nisbətini necə başa düşmək olar?* Məlumdur ki, elmi təfəkkür nəzəri təfəkkür olaraq məntiqi abstraksiyalar üzərində qurulur. Burada ciddi nizam, tənzimlənmə var, real dünyanın obyektiv qanunları müəyyən edilir, bu qanunlar haqqında biliklər, müəyyən məntiqi ümumiləşdirmələr aparılır. Əxlaqi biliklər isə əsasən gündəlik həyati məsələlərin həlli ilə bağlıdır; burada rəşional və hissi elementlər bir-birilə çulğalaşır (anlayışlar, əqidə, hisslər, emosiyalar). Əxlaqi şüurun fəaliyyəti sadəcə həqiqətin tapılmasına istiqamətlənməyib; burada əsas məqsəd – həyati

məqsədlərin, davranış qaydalarının formulə edilməsi, qərarın qəbul edilməsi və hərəkətin seçilməsidir.

Müasir dövrdə elm və əxlaqın nisbətinin öyrənilməsi çox aktualdır. Söhbət ilk növbədə elmdə əxlaqın rolundan gedir (bu barədə hələ R.Merton yazırdı: “alimin etosu”), digər tərəfdən, söhbət əxlaqi prinsiplərin elmi əsaslandırılmasından gedir. Məlumdur ki, elmi ixtira və kəşfləri müxtəlif cürə istifadə etmək olar: insanın xeyrinə və zərərinə. Elmi-texniki tərəqqi, İKT gərək ilk növbədə insan maraqlarına, onun həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə cavab versin. Lakin elə kəşflər var ki, (məsələn, hərbi texnika sahəsində), onlar insana qarşı istifadə oluna bilər və nəticədə milyonlarla insan tələf ola bilər. Kəşflər işsizliyi artırır, insanın sağlamlığı və psixikasına xələl yetirə bilər. Söhbət ilk növbədə atom enerjisindən, genetik mühəndisliyin nailiyyətlərindən, atomlaşdırma, İnternet, radio və televiziyanın inkişafından gedir.

Nəticədə aydın olur ki, əsl alim sırf həqiqət axtarışı ilə kifayətlənib onun gələcəkdə necə istifadə ediləcəyindən düşünməyə bilməz. Alim gərək öz əxlaqi məsuliyyətini burada dərinlən dərk etsin, yüksək humanizm ideallarının carçısı olsun. Elmi fəaliyyətin özündə də alim bəzən seçim qarşısında qalır. Təsadüfi deyil ki, professional etika (peşəkar etika) sahəsi indi xeyli inkişaf etmişdir.

İctimai elmlərin mühüm vəzifələrindən biri də müasir dövrün ən vacib əxlaqi məsələlərin həlli ilə bağlı olan suallara cavab verməsidir: insanın mahiyyəti, yaşamağın mənası nədir, onun başlıca vəzifəsi, tərəqqi yoluna cavab verən tələblər nədir? və s. Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, mənəviyyatla həqiqət arasında heç bir uyğunluq yoxdur. Məsələn, normativ etika və yaxud metaetika məsələləri burada birmənalı şəkildə həll oluna bilməz.

Əxlaq və siyasətin nisbəti ilə bağlı onu demək olar ki, hər ikisi həyat fəaliyyətini, ictimai şüuru müxtəlif şəkildə tənzimləyir. Əxlaq bütün insanların davranış qaydalarına

aiddirsə, siyasət ayrı-ayrı qrup və siniflərin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Siyasət əsasən dövlət tərəfindən həyata keçirilir, bu işdə müxtəlif sosial institutlar və partiyalar da iştirak edir, əxlaq isə bütün insanlar tərəfindən reallaşdırılır. Siyasi fəaliyyət zamanı qarşıya qoyulan məqsədlərə uyğun olaraq bu və ya digər vasitə və metod seçilir. Əxlaq isə, qarşıya qoyulan fəaliyyət məqsədlərini rəhbər tutaraq, bunlara nail olunma metodlarından daha çox səmərəlilik baxımından yox, onların mümkünlüyü və zəruriliyi baxımından istifadə edir. Eyni zamanda məlumdur ki, əxlaq və siyasətin ümumi cəhətləri də var: məsələn, uzaqgörən və düşünülmüş siyasət əslində humanizm və ədalətliyi tələblərinə cavab verir. Hüquqi dövlət, vətəndaş cəmiyyəti, açıq cəmiyyət şəraitində əxlaqi idealların reallaşması üçün bütün imkanlar var.

Tarix boyu əxlaq və siyasətin nisbəti ziddiyyətli xarakter daşıyırdı. Söhbət ilk növbədə siyasi məsələlərdə əxlaqi meyarların tətbiqindən gedir. Məlumdur ki, bəzi dinlə bağlı əxlaqi baxışlarda əxlaqi ideyaların insanların gündəlik həyatı ilə, cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqəsi inkar olunurdu. Tədqiqatçıların bir qismi isə, əksinə, əxlaq insanın tələbatları, sosial həyatı ilə əlaqələndiridilər. Burada həm də əxlaq və siyasətdə olan ümumi məqamlar da nəzərdə tutulur. Məsələn, N.Makiavelli hesab edirdi ki, əxlaq özünü bütövlükdə siyasi vəzifələrə tabe etməlidir. Hobbs isə ümumiyyətlə mənəviyyətin vəzifələrini siyasət və hüququn qarşısında duran vəzifələrlə məhdudlaşdırırdı. Onun fikrincə, yaxşılıq dövlətin əsaslarının möhkəmləndirilməsindən ibarətdir. Fransa materialistləri isə, əksinə, dövlət siyasətinin ən vacib məqsədlərindən birini onda görürdülər ki, “ağıllı” qanunvericilik əsasında insanlarda əxlaqi davranışa marağın yaranması təmin olunmalıdır; dövlət siyasətini də onlar məhz həmin meyar əsasında, yəni həmin vəzifənin yerinə yetirilməsinə uyğun olaraq qiymətləndirilməsi tövsiyə edirdilər.

Qeyd olunmalıdır ki, əksər hallarda əxlaq və siyasətin bir-birini istisna edən sosial hadisələr olduğunu qeyd edirlər. Əxlaqın ideal, praktik məqsəd və faydadan uzaq olan, siyasətin isə, əksinə, praktik məqsəddə uyğunluq baxımından qiymətləndirilməli olan bir sahə kimi nəzərə alınması tövsiyə olunurdu. Bu cür yanaşma Kantın yaradıcılığına xasdır.

Əxlaq və hüquq haqqında da demək olar ki, hər ikisi ictimai şüur formalarıdır. Burada həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər var. Hər ikisi cəmiyyətdə insan davranışının tənzimlənməsi vəzifəsini yerinə yetirirlər. Həm əxlaq, həm də hüquq ictimai şüurda təşəkkül tapmış, nisbətən sabit çərçivəsi müəyyənləşdirilmiş, cəmiyyətin sosial-tarixi tələbatlarını özündə əks etdirən davranış normaları məcmusudur. Bu normalar ümumi səciyyə daşıyır, cəmiyyətin bütün üzvlərinə aid edilir. Məsələn, əxlaqda bərabərlik prinsipi hüquqda insanların qanun qarşısında bərabərliyinə uyğun gəlir. Əxlaq və hüquq normalarını müxtəlif həyat fəaliyyəti sahələrinə bölmək olar (əxlaqda bu cür bölgü bir qədər şərtidir, məsələn, əmək etikası, peşə etikası, məişət əxlaqı, ailə-nikah əxlaqı və s.).

Əxlaq və hüquq arasında fərq əsasən insan davranışının tənzimlənməsində seçilən üsulu ilə izah olunur. Məsələn, hüquq normaları dövlət tərəfindən, onun iradəsi əsasında müəyyən edilir, rəsmi qanun və qanunverici aktlarda bildirilir. Həmin normalara riayət olunmasını təmin etmək üçün məcburetmədən (iqtisadi və hüquqi sanksiyalar, zorakılığın tətbiqi, məhkəmə və s.) istifadə olunur. Əxlaqın tələblərinə riayət olunmasını ictimai rəy təmin edir. Burada adət-ənənənin gücündən də istifadə olunur. İnsanın şəxsi əqidəsi də burada əhəmiyyətlidir.

Məlumdur ki, əxlaqi sanksiya mənəvi təsiretmə imkanlarına aiddir. Həmin imkana cəmiyyətin hər bir üzvü malikdir. Əxlaqi qaydalar adətən qələmə alınmır, ictimai şüurda ümumi təsəvvürlər şəklində yaşayır, nəsildən-nəsilə ötürülür. Burada gündəlik ünsiyyətin və əxlaqi tərbiyənin rolu

olduqca böyükdür. Əxlaqi normalar xalq rəvayətlərdə, əfsanələrdə, atalar sözlərində, incəsənət əsərlərində, əxlaq kodesklərində (bunlar tam olmur) öz əksini tapır. Cəmiyyətin əxlaqi şüurunun mürəkkəb quruluşu var, bu da hüquqda norma və prinsiplərin əsaslandırılması zamanı istifadə oluna bilər.

Məlum olduğu kimi, hüququn yaranması sinifli cəmiyyətdə dövlətin yaranması və inkişafı, hakimiyyətin ümumxalq iradəsindən ayrılması ilə bağlıdır. Həmin andan hüquq və əxlaq fərqləndirməyə başlanmışdır. Əxlaq cəmiyyətdə insana qeyri-rəsmi şəkildə mənəvi təsir göstərir. Əxlaq və hüquq arasında vəzifə bölgüsü də əmələ gəlir. İctimai həyatın bəzi sahələrini məhz hüquq tənzimləyir (mülkiyyət məsələsi, ictimai vəzifələrin bölgüsü, cəmiyyətin fəaliyyəti üçün təhlükə yarada biləcək əməllərin qarşısının alınması və s.). Qeyri-rəsmi və daha çox şəxsi münasibətlər yazılmamış qanunlarla - əxlaqi normalarla tənzimlənir. Bununla belə ictimai münasibətlərin əksər hissəsi həm hüquq, həm də əxlaqla tənzimlənir.

Bəzən problemin hüquqi və əxlaqi tərifləri arasında müəyyən ziddiyyət yaranır. Bu cür uyğunsuzluq qanunvericilik və ona riayət olunması arasındakı ümumbəşəri və milli dəyərlərə aid normalar və insan əqidəsi arasındakı fərqlərdən və s-dən irəli gəlir. Həmin ziddiyyətlər o zaman aradan qaldırıla bilər ki, əxlaqi prinsiplərin gözlənilməsi dövlət siyasətinin vacib hissəsinə çevrilsin. Bu zaman siyasət ictimai təsiretmə imkanlarından daha çox istifadə edir.

Əxlaq və din, ictimai şüur formaları olaraq mürəkkəb münasibətlərə malikdirlər. Məlumdur ki, etika bilavasitə mənəviyyatın meyarı məsələsi ilə bağlıdır. Dində əxlaq haqqında təsəvvürlərin tarixi icmalı dərsləyin əvvəlki bölmələrində nəzərdən keçirilib. Xatırladaq ki, dini baxışlara görə allaha inam “yüksək” əxlaqi prinsiplərin əsaslandırılması üçün yeganə vasitədir. Bu prinsiplərə zidd olan insanın sosial həyatındakı “alçaq” meylləri, günahlarıdır. Bu mənada əxlaqi

başlanğıcın yeganə mənbəyi allahdır, çünki o insana qanunları öyrətməmişdir. Adətən mədəniyyətin dini əsaslandırılmasının xeyrinə olan aşağıdakı müddəalarını irəli sürürlər:

1. İnsan öz təbiətinə görə daima eqoist tələbatlarını ödəməyə can atır və ona görə də əxlaqi ideyaları və anlayışları özü irəli sürə bilməz.

2. İctimai həyatda yaxşılıq heç də həmişə alqışlanmır və mükafatlandırılmır, günah isə tez-tez qələbə çalır və cəzasını almır.

Beləliklə, insanların mənəviyyatın tələblərinə əməl etməsini yalnız onların axirət gününə olan inamı təmin edə bilər. İnsanlar bilməlidirlər ki, həm yaxşı, həm də pis əməllərinə görə cənnət və cəhənnəm var, deməli, hətta Allaha inanmayan adamlar belə mənəvi şüurun formalaşmasında dinin oynadığı müsbət rolunu görərkən qəbul etsinlər.

Bununla belə məlumdur ki, bu məsələyə münasibət müxtəlif olmuşdur. Qədim Yunanstanda əxlaqın dini əsaslandırılmasını tənqid atəşinə tuturdular (epikürçülər). Maarifçilər də mənəviyyatın dini mövqedən izahına qarşı çıxış edirdilər. Sübut etməyə çalışırdılar ki, din əsrlər boyu daha çox əxlaqa qarşı cinayət törədib, nəinki ona fayda verib. Fransa maarifçiləri teologiyaya qarşı “ağıllı eqoizm” nəzəriyyəsini irəli sürmüşlər. Onlar hesab edirdilər ki, insan, öz maraqlarını ağıllı şəkildə başa düşüb qavrayaraq, əsl əxlaqi şəxsiyyətə çevrilə bilər, əks təqdirdə əxlaqi tələblərin pozulması onun maraqlarına ziyan vura bilər.

Maarifçilər həm də düşünürdülər ki, cəmiyyət o dərəcədə ağıllı qurula bilər ki, yaxşılıq və pisliliyin əvəzi avtomatik olaraq verilə bilsin. Vaxt ötdükçə bu mövqe sarsındıldı, əvəzinə isə əxlaqın izahında dini mövqelər güclənməyə başladı. Məsələn, Kant hesab edirdi ki, insanın bu dünyadakı arzu və istəkləri eqoizm üzərində qurulur, ona görə də əxlaq əbədi həyat ideyasının qəbul edilməsi, o dünyada əvəzin verilməsi ideyası olmadan mümkün deyildir. Müasir tədqiqatçıların da bəziləri

bu fikirlə razıdılar. Onlar göstərirlər ki, elm insana qüdrətli imkan və fürsətlər verir, lakin bu sualın qarşısında o aciz qalır: hansı məqsədlərə can atmaq lazımdır? Bu sualın cavabını yalnız inam, din əsasında almaq olar. Beləliklə, mənəviyyətin əsaslandırılmasında dinin imkanlarından tarix boyu geniş istifadə olunurdu.

Bu cür yanaşma cəmiyyətin inkişaf xüsusiyyətlərinə uyğun gəlirdi, çünki burada insan fəaliyyəti təcrid olunurdu. Özgələşmə geniş yayılırdı. Əxlaq isə, insanların təfəkkür məhsulu olaraq xaricdən gəlmə, yabançı bir qüvvə kimi qəbul olunur, təsirini göstərirdi. Sinifli cəmiyyətdə əxlaqi baxışlar və təsəvvürlər də müxtəlif qruplarda fərqləndirilməyə başlandı. Dünyagörüşün əsasında da müəyyən əxlaqi təsəvvürlər dururdu. Bu təsəvvürlərin əsası isə həyat fəaliyyəti şəraiti olmuşdur (insanların real ictimai tələbatları və maraqları və s.). Bu mənada din vasitəsilə ictimai şüurda əks olunan əxlaqi ideyalar işlənib qəbul olunur, müxtəlif formada cəmiyyətdə yayılırdı.

Psixologiya və etika ilə bağlı E.Frommun bəzi ideyalarına müraciət edək.

Bəzi mədəniyyətlərdə, məsələn, Misirdə kahinlər həqiqətən “ruhun xilaskarları” hesab edilirdilər, digərlərində - məsələn, Yunanıstanda bu funksiyaları ən ifrat halda qismən filosoflar yerinə yetirirdilər. Sokrat, Platon, Aristotel² insan xoşbəxtliyi və ruhuna dair mülahizələrində vəhylərə deyil, zəkanın gücünə əsaslanırdılar. Onlar insanı özlüyündə tam və tədqiqatın ən vacib predmeti hesab edirdilər. Onların fəlsəfəyə və etikaya dair traktlarında eyni zamanda həm də psixoloji məsələlər araşdırılırdı. Antik ənənələr intibah dövründə davam etdirilir və bu dövr üçün adında psixologiya sözü işlədilən birinci kitabın “Hoc est de Perfectione Hominis” (“İnsanın təkmilləşməsinə aid”)¹ yarımşərlövhləsinə malik olması

¹ Rudolf Qbeckel, 1590.

səciyyəvi idi. Maariflişik dövründə bu ənənə özünün ən yüksək səviyyəsinə çatdı. Zəkanın gücünə inanan filosof-maarifçilər insanın siyasi buxovlardan azad olduğu kimi, mövhumat və cəhalətdən də azad olmalı olduğunu iddia edirlər. Onlar illüziya doğuran yaşayış şəraitinin aradan qaldırılmasını istəyirdilər, psixoloqlar isə tədqiqatları insan xoşbəxtliyinin ilkin şərtlərinin müəyyənləşdirilməsinə yönəldirdilər. Onların fikrincə xoşbəxtliyin şərti insanın daxili azadlığıdır; yalnız bu zaman o, həm də ruhən sağlam ola bilər. Lakin sonralar Maarifçilik rəşionalizminin⁴ xarakteri kəskin şəkildə dəyişdi. Maddi inkişafdən və təbiətin tabe etdirilməsi sahəsində qazandığı müvəffəqiyyətdən məst olmuş insan özünü əsas hesab etməkdən - həm həyatda, həm də nəzəri tədqiqatlarda - əl çəkdi. Həqiqəti müəyyənləşdirən və hadisələrin təzahüründən mahiyyətinə nüfuz edən vasitə kimi ağıl öz yerini intellektə - əşyaların və insanların manipulyasiyası üçün sadəcə alətə güzəştə getdi. İnsan zəkası, onun davranışının düzgün norma və ideallarını müəyyənləşdirmək qabiliyyətinə inamını itirdi.

İntellektual və emosional atmosferdə baş verən bu dəyişikliklər psixologiyanın elm kimi inkişafına ciddi təsir göstərdi. Əgər Nitsşe və Kyerkeqor kimi alimləri nəzərə almasaq, ləyaqət və xoşbəxtliyi əldə etməyə yönələn məqsəd, ruhun tədqiqi olan psixologiya yox oldu. İnsanı laboratoriyada öyrənərək akademik psixologiya təsdiq edirdi ki, ədalət, dəyərli mühakimə, yaxşılıq və pislik mahiyyətə psixoloji problemlərin həddüdlərindən kənara çıxan metafizik anlayışlardır. Akademik psixologiya hər şeydən çox “elmi metodlarla” alınanlara müvafiq olan ən xırda məsələləri həll edirdi; və o, vacib insan problemlərinin tədqiqi üçün heç bir yeni metod irəli sürmürdü. Bununla da psixologiya elm kimi özünün əsas predmetini – ruhu - itirdi. O, reaksiya və instinklərin formalaşması “mexanizmləri” ilə məşğul olmağa başladı, lakin insan üçün daha səciyyəvi olan fenomenləri – məhəbbət, zəka, ədalət və dəyərləri nəzərə almadı. Mən “psixika” və ya “şüur” deyil,

“ruh” anlayışını işlədirəm, çünki məhz o, bu ən ali insani mahiyyətlərlə assosiasiya yaradır.

Sonra Maarifçilik rasionalizminin axırcı görkəmli nümayəndəsi və ilk dəfə onun məhdudluğunu göstərən Freyd meydana çıxdı. O, xalis intellekt üçün oxunan zəfər mahnısını kəsməyə cəsarət etdi. Freyd göstərdi ki, insani xüsusiyyətlərdən ən mühümü və insana layiq olanı edən zəkanın özü - ehtirasların dəyişən təsirinə məruz qalır və yalnız bu ehtirasların dərk edilməsi zəkani azad edə və onun normal fəaliyyətini təmin edə bilər. O, insan zəkasının qüdrəti kimi, zəifliyini də göstərir və yeni terapiyanın əsas prinsipi kimi “Həqiqət sizi azad edir”⁵ ifadəni elan edir.

Əvvəlcə Freyd bəzi xəstəliklər və onların müalicəsi ilə məşğul olduğunu güman edirdi, lakin tədricən insan ruhunun tədqiqi kimi, psixologiyayı yaşamaq məharəti və xoşbəxtliyə nail olmaq üçün nəzəri əsas hesab edən ənənəni bərpa edərək, tibbin hədudlarından kənara çıxdığını dərk edir.

Freydin metodu – psixozanaliz ruhun ən incə və gizli tədqiqinə imkan verdi. Analitikin “Laboratoriyası” cihazlarla təchiz edilməyib, o, öz kəşflərini tərəzidə çəkə və hesablaya bilməz, lakin o, pasiyentin gizlin arzu və iztirablarına - xəyal, fantaziya və assosiasiyalarına - nüfuz etmək imkanına malikdir. O, öz “laboratoriyasında” yalnız müşahidəyə, zəkasına və öz duyğularına əsaslanaraq, ruhi xəstəliyin mənəvi problemlərə toxunmadan dərk edilmədiyini müəyyən edir.

Pasiyent ruhun ehtiyaclarına laqeyd olduğu üçün xəstədir. Analitik ruhun həkimi kimi həm filosof, həm də teoloqlar kimi eyni problemlərlə insan ruhu və onun sağlması ilə məşğul olur.

Psixozanalitikanın məqsədini müəyyənləşdirərək biz müasir dövrdə ruhun öyrənilməsi ilə professional səviyyədə iki qrupun: keşislərin və psixozanalitiklərin məşğul olduqlarını göstəririk. Onların arasında qarşılıqlı əlaqə necədir? Psixozanalitik kəsişi əvəz etməyə iddia edirmi və onlar arasında

ədavət qaçılmazdır? Və ya onlar bir-birini tamamlamalıdırlar və bir-birinə nəzəri və praktik yardım göstərməli olan müttəfiqlər?

Birinci baxış həm psixanalitiklər, həm də kilə xadimləri tərəfindən ifadə edilib. Freydin¹ “Bir illuziyanın gələcəyi” və Şinin² “Ruhun dincliyi” əsərlərində müxalif mövqe xüsusilə nəzərə çarpdırır, K.Yunqun³ və Rawi Libmanın⁴ əsərləri üçün isə psixanaliz və dini barışdırmaq cəhdləri səciyyəvidir. Keşislərin xeyli hissəsinin psixanalizi öyrənməsi faktı psixanaliz ilə dinin ittifaqı ideyasının onların praktik fəaliyyəti sferasına nə qədər dərindən nüfuz etdiyini göstərir⁵. Psixologiya və etika elmlərinin qovşağında maraqlı tədqiqatlar hal-hazırda nəinki psixanaliz, həm də digər, ilk növbədə sosial psixologiya sahələrində aparılır. Bu barədə daha ətraflı söhbət dərsləyin digər bölmələrində aparılacaq.

Müstəqil iş

Suallar

1. Etika elminin mahiyyəti və strukturu.
2. Əxlaqi münasibətlərin başlıca elementləri.
3. Etika elminin bölmələri.

Tapşırıqlar

Peşə etikası

Konkret vəziyyətlərin təhlili

Vəziyyət 1. Şirkətin həkimi, uzun müddət şirkətin zavodunda işləyən işçilərdə ağ ciyərin emfizeması xəstəliyi

¹ Freud S. The Future of an Illusion. Liveright publishing Corporation. 1949.

² Prəmetlə müvəffəqiyyətsiz rəftar tərzinə misal monsenyor Şinin onun "Ruhun dincliyi"ndəki fikirləridir. (Sheen. Peace of soul. Whittlesey House. 1949)

³ Yunq C.Q. Psychology and Religion. Yale University. Press 1938

⁴ Lieberman. Peace of Mind. Simon Schuster, 1946

⁵ Freyd Z. Bir illuziyanın gələcəyi. E.Fromm. psixanaliz və din. Bakı: 2013, s.62-66

hallarının artmasına fikir verir. O bu haqda rəhbərliyə məlumat verir və ona belə hadisələrin (heç kəsə bildirməmək şərtlə) sayını qeydə almağı davam etməyi təklif edirlər. Növbəti ildə xəstələnlərin sayı bir qədər də artır. O, zavodun müxtəlif bölmələrində köhnəlmiş ventilyasiya sistemi ilə xəstələnlərin sayı arasında əlaqənin olması haqqında qənaətə gəlir. O, şirkət rəhbərliyinə bu barədə xəbər verir. Rəhbərlik yenidən ona müşahidələri davam etməyi, amma analizləri keçirməməyi və işçiləri təşvişə salmamaq üçün heç nəyi heç kəsə deməməyi təklif edirlər. Həkimin belə əmri yerinə yetirməyə mənəvi haqqı varmı? Onun ona əmr edilən kimi yox, başqa cür hərəkət etmək mənəvi vəzifəsi varmı?

Cavab verərkən mühazirə materiallarından istifadə edin.

Vəziyyət 2. Böyük təşkilatların baş direktorları ilə iki müsahibəni oxuyun və qiymətləndirin. Aşağıdakı suallara cavab verməyə çalışın:

1. Bu təşkilatların fəaliyyətində sabitlik və müvəffəqiyyət haqqında hansısa bir nəticə çıxarmaq olarmı?

2. Hər iki direktoru səmərəli işləyən və peşəkar bir rəhbər saymaq olarmı? Fikrinizi əsaslandırın. Heç birinin istifadə etmədiyi müvəffəqiyyət imkanlarını göstərin.

3. Əgər öz zahiri görünüşü, vərdisləri, hərəkətləri ilə sizə xoşagəlməz olan insan sizinlə işləyirsə, nə etmək olar?

4. Öz müdiri ilə münəqişəli vəziyyət yaratmamaq üçün işçilər özünü necə aparmalıdırlar?

5. Bu müsahibənin müzakirəsinə siz hansı müşahidələrinizi və nəticələrinizi əlavə edə bilərsiniz?

Birinci baş direktoru ilə müsahibə

Sual: Siz təşkilat daxilində yaranan münəqişələrdən çıxış yolunu nədə görürsünüz?

Cavab: Mən münəqişələrin həllinə vaxt itirməyə gəlməmişəm.

Sual: İşçilərlə Sizin münasibətləriniz necə formalaşır?

Cavab: Mən onlara daim deyirəm ki, onlar pis işçilərdir; bizdə kadr yoxdur, köməkçilər yoxdur, mən sizin yerinə işləməli oluram.

İkinci baş direktoru ilə müsahibə

Sual: Siz niyə öz müavininizi işdən çıxardınız?

Cavab: bilirsinizmi, o lap əvvəldən məni çox qıcıqlandırır!

Sual: O Sizi nə ilə qıcıqlandırır?

Cavab: Onda məni hər şey qıcıqlandırır! Əgər siz görsəydiniz, o, qəhvəni necə içir, konfetləri necə açır, kağızlarla necə xışıldayır! Mən heç nə deməyib onu işdən çıxardım.

Sual: Sizin firmanızda, Sizdən başqa, kim qərar qəbul edir?

Cavab: Bütün qərarları Mən qəbul edirəm!

Müsahibə müəllifinin nəticəsi. Müasir müəssisələrin işçiləri nə şəxsi, nə hüquqi mənada qorunmamışlar. Onlar idarəetmə mədəniyyətinə öyrədilməmiş müdirlərdən tam asılıdırlar. Cavabınızı əsaslandırın.

Mövzu 8. Etikada tədqiqat metodları

Etikada ümumelmi və xüsusi tədqiqat metodları. Etikada sosioloji, sosial-psixoloji tədqiqat metodları. Cəmiyyətdə etik proseslərin layihələşdirmə (proqnozlaşdırma) metodları.

Etika elminin tarixi inkişaf yolu onun çoxsaylı sahələrin, istiqamətlərin, tətbiqi aspektlərin formalaşması ilə nəticələndi. Həmsərhəd sahələr var ki, burada etika və peşə fəaliyyətinin prinsipləri və formaları, etika ilə psixoloji problemlərin tədqiqi, etika və siyasi idarəetmə, etika və bədii yaradıcılıq və s. kimi sahələr uzlaşırlar. Nəticədə etikanın olduqca maraqlı, həyatla bağlı olan tədqiqat istiqamətləri və formaları yaranır.

Xatırladaq ki, hər hansı bir məlumatı qavrayan insan buna həm də öz münasibətini bildirə bilər. Bunun da xarakteri, ifadə tərz, ölçmə meyarları müxtəlif ola bilər.

Bəşəri keyfiyyətlərin öyrənilməsi, tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, “ancan üzdən sadə görünür”¹. Əslində belə əsaslandırılmanın xarakteri tədqiqatçı üçün mürəkkəb xarakter daşıyır. Belə yanaşma öz mahiyyətinə görə nadir hallarda nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış olur, amma kütləvi sorğularda onsuz keçinmək çətindir. Belə yanaşmanı tətbiq edərkən bilmək zəruridir ki, onun vasitəsilə əldə edilmiş nəticələrin interpretasiya olunma sərhədləri hansı ölçülərdədir.

Sosial fenomenlərin və xüsusilə attityudlar adlandırılanlarla (yəni sosial istiqamətləndirmələrlə) bağlı olanların düzgün və dərinlən öyrənilməsi üçün başqa üsullar vacibdir. Bununla da sosial istiqamətləndirmələrin ölçülməsi, istiqamətləndirmə şkalalarının («sıfır» respondentə aid edilir) yaradılması problemi meydana çıxır»².

Məlumdur ki, “hələ 1942-ci ildən M.Smit tərəfindən attityudun üç komponentli strukturu müəyyən olundu: koqnitiv komponent (sosial istiqamətləndirmə obyektinin dərk edilməsi); affektiv komponent (obyektin emosional qiymətləndirilməsi, ona qarşı simpatiya və ya antipatiya hissinin aşkara çıxarılması); davranış (konativ) komponenti (obyektə münasibətdə ardıcıl davranış). «Attityud» anlayışının özü daha əvvəl tətbiq olunmuşdur. Sosial istiqamətləndirmə (bu anlayışı Vilyam Tomas 1916-cı ildə tətbiq etmişdir) dərk etmək, qiymətləndirmək, hərəkət etməyə hazır olmaq və ya sosial obyektə qarşı müsbət və ya mənfi reaksiya göstərməyə

¹ Q.Q.Tatarova. Sosiologiyada məlumatların təhlili metodologiyası (giriş). Ali məktəblər üçün dərslik. Rus dilindən tərcümə. Bakı, «Turan Nəşrlər evi», 2014, b.84-85

² Yəni orada

hazır olmağın psixoloji ifadəsi şəklində olan dəyərli münasibət bəsləmək deməkdir”¹.

Biz buradan belə bir nəticə çıxardırıq ki, “ölçmə prosedurasına başlamazdan əvvəl onu bilmək zəruridir ki, biz sosial istiqamətlənmənin hansı aspektlərini, hansı komponentlərini ölçürük. Aydındır ki, bəzi ölçmə prosedurlarında bu komponentlər öz aralarında bir-birinə sarmaşırlar və ayrılmaz hala gəlirlər”². Etik dəyərlərin, hisslərin, davranışda onların ifadəsinin müxtəlif yolları var. Bunları tam şəkildə, kitabın ölçüsünü və qarşıya qoyulmuş əsas vəzifələri nəzərə alaraq, bu bölmədə yalnız bəzi cəhətləri və xüsusiyyətləri qeyd etmək qərarına gəldik.

İlk növbədə ümumelmi metodları qeyd etməliyik. Aydındır ki, buraya sistemli yanaşma daxil edilməlidir. Sistemli yanaşma obyektə bir sistem kimi baxılması prinsipinə əsaslanan elmi biliklərin tədqiqi metodologiyasının bir istiqamətidir, bunu qarşılıqlı şəkildə bir-biri ilə əlaqəli olan elementlər kompleksi (I.V. Blauberg, V.N. Sadovsky, E. Yudin); qarşılıqlı şəkildə fəaliyyət göstərən obyektlər məcmusu (L. fon Bertalanffy); mahiyyətlərin və münasibətlərin məcmusu (A.D. Hall, R.I. Fagin, Bertalanffy) kimi başa düşürlər³.

Burada tarixi yanaşma da qeyd edilməlidir. Sosial elm sahəsi olan etika böyük tarixi yol keçmiş, burada müxtəlif, bir-birindən fərqli mərhələlər olmuşdur. Tarixi metod - təbii və sosial obyektlərin məzmununu öyrənmək üsuludur. Burada əsas diqqət öyrənilən obyektlərin formalaşması, inkişafı və dinamikasına yetirilir. Bu üsulun əsasında tarixilik, yəni elmi dərkətmə prinsipi durur. Bu prinsipə isə reallığın inkişafının metodoloji ifadəsi daxildir: 1) elmi tədqiqat predmetinin hazırkı vəziyyətin öyrənilməsi; 2) keçmişin yenidən qurulması, yəni onun genezisi, tarixi hərəkətin sonuncu və əsas mərhələlərinin

¹ Андреева Г.М. Социальная психология. М: Наука. 1994. С. 84

² Tatarova Q.Q., yenə orada

³ Sistem yanaşma // <https://ru.wikipedia.org>

əmələ gəlməsi, ortaya çıxması məsələsi; 3) gələcəyin inkişaf tendensiyalarının proqnozlaşdırılması və s.¹

Daha bir ümumelmi metod monoqrafik adlanan üsuldur. İngiliscə method, case; alman dilində Methode, monographische. Fərdi halda ayrı-ayrı hadisələrin öyrənilməsi metodudur; hadisələrin bu sinfi üçün tipik hesab edilən bir obyektin hərtərəfli təhlili deməkdir². Bu metodun da etik problemlərin öyrənilməsində böyük imkanları var.

Tətbiqi etika sahələrinin hər birində özünəməxsus metodlar da olduqca rəngarəngdir. Burada sosiologiya və psixologiya elmləri daha çox fərqlənərək, tədqiqat metodlarının geniş çeşidini nümayiş edirlər. Bu sahədə çoxsaylı tədqiqatlar aparılmış, yaxşı nəticələr əldə edilmişdir. Qeyd edək ki, ailənin sosiologiyası, mənəvi həyatın sosiologiyası, idarəetmənin sosiologiyası kimi sahələrdə bu istiqamətdə daha çox işlər aparılmışdır. Nümunə kimi müəllif tərəfindən keçirilmiş sosioloji tədqiqatın metodikasını və nəticələrini nümayiş etdirmək istəyirik. Söhbət *tələbələrin dünyagörüşündə əxlaqi və estetik dəyərlərin oynadığı rolundan* gedir.

Ali məktəb sosiologiyasında tələbə şəxsiyyətinin formalaşması problemləri böyük aktualıq kəsb edir. Bu prosesi gender baxımından izləmək üçün Bakı Dövlət Universitetinin sosial elmlər və psixologiya fakültəsində 100 nəfər tələbə arasında sorğu keçirilmişdir. Onların bu fakültəni seçməsinin səbəbi əsasən böyükklərin, yoldaşlarının məsləhəti olub; oğlanların 3 nəfəri səbəb kimi təsadüfə göstəriblər. Qeyd edək ki, sorğuda 18-24 yaş həddlərində 59 (19 r/b) və 40 oğlan (6 - r/b) iştirak etmişdir (bir anket qayıtmadı).

Əxlaqi dəyərləri və tələbatları müəyyən edən bir sıra suallara verilən cavablar göstərdi ki, burada əxlaqi normalar əsasən mövcud şəraitə, adət-ənənəyə uyğundur. Mərhəmət hissini bildirən ədətə münasibətdə (dılənçiyə pay vermək

¹ Tarixi metod // <http://terme.ru/dictionary>

² Monoqrafik metod // <http://dic.academic.ru/>

adəti) mənfi cavabı 30% qızlar və 32% oğlanlar qeyd etdilər. Pay əsasən yoxsul, şikəst, bütün yardıma möhtac olanlara verilir; dilənçi uşaqlar xüsusilə qeyd edilir, eyni zamanda göstərilir ki, yalançı dilənçilər də var. İctimai yerlərdə xırda alverlə məşğul olan adamlar haqqında qızlar belə düşünür: oğurluq, tənbəllikdən bu yaxşıdır; lakin bu yolla işsizliyi aradan qaldırmaq olmaz. Oğlanlar da bu fikirlə razılaşıaraq qeyd edirdilər ki, ölkədə iqtisadi islahatlar keçirilməlidir ki, bu problem həll edilsin.

Müstəqil həyata qədəm qoymaq, işləmək arzusunu qızlar daha çox qeyd ediblər (36 nəfər) ixtisas üzrə və yaxud hökumət idarələrində, arzulanan maaş 400-500 manat arasındadır; 22 oğlan da eyni zamanda işləmək və oxumaq arzusunda olduqlarını (əgər dərs vaxtı ilə üst-üstə düşməsə), həm də bunu məcburiyyət qarşısında etdiklərini qeyd ediblər.

Əxlaqi dəyərlər sırasında (tədrislə bağlı olan) qızlar BDU-nun prestijli ali məktəb olmasını, gənclərlə, müəllimlərlə ünsiyyətin yaranması imkanını, ixtisasın gərəkliliyini, müəyyən bilikləri almaq imkanını, oğlanlar isə buraya bəzi müəllimlərin aliliyini, savadlılığını və demokratikliyini də əlavə edirlər; onlar bu məsələyə daha tələbkərliklə yanaşırlar. Təhsildə oğlanları və qızları tətil günləri və hətta təmirdən çıxan liftlər də sevindirir. Qızları və oğlanları eyni dərəcədə rüşvətxorluq, korrupsiya, tələbələrin tədrisə maraqlarını göstərməməsi, bəzi müəllimlərin laqeydliyi kədərləndirir. Qızlar buraya dərs vəsaitlərin, işlə təminatın olmamasını, imtahanları, düzgün təşkil edilməyən təcrübəni, tədrisin aşağı səviyyəsini, oğlanlar isə buraya küllü miqdarda ədalətsizliyi, informasiya qıtlığını əlavə edirlər.

Özünüqiymətləndirmə yolu ilə qızlar və oğlanlarda əxlaqi normaların necə aşılmasını yoxlamağa çalışdıq. «Hansı əmələndən razı qalardın?» suala belə cavab aldığımız qızlar ümumiyyətlə yaxşı əməllərini (səbirli, xeyirxah, qayğıkeş, məsuliyyətli, səmimi, savadlı, vətənpərvər olmaq arzularını

bildiriblər), oğlanlar isə özünə və ailəyə xeyir gətirmək bacarıqlarını, özü-özünü təmin etmək qabiliyyətini, ümumiyyətlə az-çox dostlara, ehtiyacı olanlara, cəmiyyətə xeyir vermək bacarıqlarını qeyd etdilər.

Qızlar və oğlanlar eyni dərəcədə yalan danışanda, kiminsə xətrinə dəyəndə vicdan əzabını çəkdiklərini qeyd etdilər, qızlar ağılsız addım atmaq, xəyanət, kimə isə pislik arzulamaq, bilə-bilə kiməsə pislik etmək, düşmən qarşısından qaçmaq, haqsızlıq qarşısında susmaq kimi əməlləri burada qeyd etdilər.

Mənəvi dəyərlər sırasında xalqı xarakterizə edən keyfəyyətlər də qeyd olundu. Qızlar bu keyfiyyətlər sırasında istiqanlılığı, düz danışmağını, gülərzüzlüyü, oğlanlar müxtəlif adət və ənənələri, ürəkaçılığını, insanpərvərliyi, həm qızlar, həm də oğlanlar isə mehribançılığın, qonaqpərvərliyin, böyüklərə hörmət və ümumiyyətlə qarşılıqlı hörmətin olduğunu qeyd etdilər. Qızlar həm regionlar üzrə, həm də bütövlükdə xalqda xeyli müsbət keyfiyyətləri göstərmişdilər (mülayimlik, sadəlik, kökə bağlılıq, namusu yüksək tutmaq, qadınlara hörmət etmək, sülhü, azadlığı sevmək, mərdlik, gözəllik və b.); oğlanlar da burada mərdliyi, güzəştə getmək bacarığını, davranışda nəzakətli olmağı, mülayimliliyi, səbrliliyi, şirindilliliyi, əməksevərliyi qeyd etdilər.

Eyni zamanda bir sıra amillər də var ki, onları aradan qaldırmaq lazımdır. Həm oğlanlar, həm də qızlar qırxa yaxın mənfi keyfiyyətləri, o cümlədən unutqanlıq, paxıllıq, rüşvətxorluq, yaltaqlıq, ikiüzlülük, korrupsiya, birliyin olmaması kimi keyfiyyətlərini göstərdilər.

Qızlar buraya ali təhsilə olan biganəliyi, köhnəfikirliliyi, avropalaşmanı, qeybəti, başqa millətə pərəstiş etməni və s., oğlanlar isə görməmişliyi, pulgirliyi, qarınqululuğu, mədəni qaydaların pozulmasını (məs. küçəyə tüpürmək), pintiliyi, yerlibazlığı, özünü qiymətləndirmənin aşağı olmasını da qeyd etdilər.

Nəhayət, estetik maraqlar və tələbatlar haqqında zövqü müəyyən edən suala - (insanların xarici görünüşündə ilk növbədə “sizi nə cəlb edir” sualına qızlar cavab veriblər ki, onları insanda gözəllik (gözlər, dodaqlar, əllər, bədən quruluşu, saçlar), geyim (ayaqqabılar, təmizlik, zinnət əşyaları, qeyimdə uyğunluq), bir də daxili aləmi ifadə edən əlamətlər (səmimilik, mehribanlıq, gülərüzlük, mədəniyyət, savad, ağıl, tərbiyə və s.) cəlb edir. İnsanın xarici görünüşündə oğlanların diqqətini ən çox gözləri cəlb edir, sonra üzü, ümumən davranışı, yəni hərəkətləri, biliyi, sadəliyi, intellekti, danışığı və s. Cavablardan görünür ki, qızlar insanın xarici və daxili aləminin qiymətləndirilməsində daha diqqətlidirlər.

Estetik duyumu aşkarlayan daha bir imkandan, yəni musiqidən istifadə etdik. Görünür ki, musiqi bizim həyatımızın, xüsusilə gənclərimizin həyatının vacib bir hissəsidir, çünki qızların cavablarında tez-tez «ruhumu oxşayır», «həyacanlandırır», “musiqisiz həyatımı təsvir etmirəm”, «sakitləşdirir», «əla hisslər oyadır», çox yaxşı təsir bağışlayır», «mənəvi qidamdır» kimi ifadələrə rast gəlmək olur. Oğlanlar da qeyd ediblər ki, musiqi onları sakitləşdirir, həyacanlandırır, çox təsir göstərir, duyğulandırır, həyatlarını musiqisiz təsəvvür etmirlər. Lakin onlardan üçü göstərib ki, “heç bir təsir göstərmir”, doqquzu isə pis təsir etdiyini qeyd edib. Ola bilsin ki, pis dedikdə, həyacanlanmanı nəzərdə tutublar. Bəlkə də onların estetik tərbiyəsində güsurlar var.

Bədii təəyyülü, xeyir və şəər, gözəllik və eybəcərlik haqqında təsəvvürləri inkişaf etdirən kinofilmlər və kitabların təsirini on iki nəfər oğlan inkar etdi. Qalanları təsdiqləsələr də, qeyd etdilər ki, bu kitabdan və filmdən aslıdır. Ümumiyyətlə, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, tələbələr heç də az kitab oxumurlar. Qızların səkkiz nəfəri də bu təsiri inkar etdi. Qeyd edildi ki, bu kitabın məzmunundan aslıdır: daha çox romantik və həyatı, sevgi haqqında kino və kitabların təsirindən söhbət gedir; eləsi var, tez unudulur, eləsi də var ki, ömür boyu

yaddaşa qalır. Belə nəticə çıxarmaq olar ki, kitab hələ də gənclərin həyatında mühüm rol oynayır (xüsusilə qızların, çünki onlar kitabları oğlanlardan daha çox oxuyurlar).

Gənclərin dünyagörüşünün formalaşmasında təqlidçiliyin rolu çox böyükdür. Qəhrəmanlıq obrazı həm kitabdan, həm də həyatdan götürülür. IOğlanların zövğü burada çox əhatəlidir: içində Tom Soyer, Robinzon Kruzo, Qladiator Maksimus, Don Juan, Sezar, Napoleon, Stalin, H.Əliyev də var. Qızların sevimli qəhrəmanları sırasında qadınlar, nağıl və əsərlər qəhrəmanları çoxdur. Ata-anadan tutmuş Hitlerə qədər olan real şəxsiyyətlər göstərilərsə də, çox ümumi xüsusiyyətlər qeyd edilir (namuslu, savadlı, alicanab və s.). Bir neçəsi qeyd etdi ki, həyatda ümumiyyətlə qəhrəman yoxdur.

Sevimli aktyorlar, idmançılar, yazıçılar haqqında da tələbəbərin fikrini öyrəndik. Həm Azərbaycan, həm də Qərb nümayəndələrinin adları çəkildi. Qeyd edək ki, rus bölməsində oxuyan qızlar daha çox adları qeyd etdilər: burada rus, Azərbaycan, Qərb klassik ədəbiyyatı, kino, idman nümayəndələri göstərilmişdir.

Beləliklə, bu kiçik nümunə əsasında sosioloji tədqiqat vasitəsilə əxlaqi-mənəvi dəyərlərin insan təfəkküründə, o cümlədən milli mentalıq səviyyəsində oynadığı rolu necə qiymətləndirmək haqqında qənaətə gəlmək olar.

İndi başqa bir misala keçək. Burada yuxarıda qeyd etdiyimiz monoqrafik metoddan istifadə edilmişdir. Etnik mənəvi təfəkkürünün inkişafında təbii və ictimai amillərin rolunu araşdıraraq, burada ümumelmi və xüsusi tədqiqat metodlarından necə istifadə etmək olar? Kiçik tədqiqat nümunəsini nəzərinizə çatdırırıq.

Məlumdur ki, insan həyatı coğrafi mühitin inkişafı təsiri altında formalaşır və inkişaf edir. Azərbaycan etnosunun inkişafında da belə bir qanunauyğunluğu izləmək mümkündür. Təbiət haqqındakı təsəvvürlərdə mifoloji əsas çox güclüdür: təbiətlə öz «köhnə» bağlılığını insanlar bir çox rituallar

(mərasimlər, o cümlədən sehrli), inanclar, oyunlar, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, mahnılar, nağıllar və s. vasitəsilə dirçəldirlər. Məs., qədim yaz əkini bayramı olan Novruzda bir sıra zərdüştilik, animizm inanclarının qalıqları mövcuddur.

Bu cür, öz ilkin mənalərini çox vaxt itirmiş qaydaları yerinə yetirən etnik qrupun nümayəndələri əslində özü-özünü yenidən təkrar bərpa edir, öz təşəkkülünü tapır. Bu prosesi çox qədim tarixə malik olan qədim ovçuların və əkinçilərin ritual rəqslərindən yaranmış, sonradan səhnələşdirilmiş xalq tamaşalarının «repertuarlarına» daxil edilmiş və hal-hazırda, demək olar ki, çox az göstərilən «Kosa-kosa», «Çoban-yallı», «Qurd və qoyun», «Oyma», «Sayaçı» və digər qədim oyunların timsalında göstərmək olar. Qədim sosial yaddaşı bir sıra digər rituallar da təmsil edir: «Qodu-qodu», «Səməni», «Daş atma», «Qapı pusma» və s. Yazın gəlişinin «Sümük atma», «Dar-dar», «Atdandırma», «Yalağ qazma», «Çiling-ağac» və digər oyunlar ilə qarşılayırlar.

Təbiət haqqındakı təsəvvürlərə, mifoloji şüurla yanaşı, gündəlik həyatda istifadə olunan, adi şüurda əks olunan müəyyən informasiya da daxildir (suya, çörəyə, torpağa, bitkilərə, ümumiyyətlə təbiətə hörmətlə, ehtiramla yanaşmaq və s.).

İnsanın və təbiətin qarşılıqlı münasibətlərinin daha bir tərəfi var: insan şüurunda təbii mühitin estetik və rəşional formalarda əks olunması. Məs., qədim dövrlərdən tutmuş indiyə qədər azərbaycanlıların bir sıra bayram və mərasim rəqsləri (məs., Cəngi, Yallı, «Halay» və. s.) xor mahnısı ilə müşayiət edilir. Daha bir sıra qaydalar və mərasimlər saz musiqisi və aşıq nəğməsi ilə müşayiət edilir. Tarixi yaddaş həm də bayatılarda (müxtəlif hallarda ifa olunan lirik şerlər), təsniflərdə, muğamlarda yaşayır: məhz bu formada əcdadlarımız, özlərini əhatə edən aləmdən (təbii mühitdən) ilham alırdılar.

Təbii-coğrafi mühitdə biz həm də poeziyamızın köklərini axtarmalıyıq: uzun müddət bu poeziya yalnız müəyyən janrlar həddində romantik, lirik, fəlsəfi ümumiləşdirmələr səviyyəsində inkişaf edirdi. Təbiətlə bağlı daha bir təfəkkür xüsusiyyəti var: insana «müsbət» mənalı sözlərdən ad tapıb verməklə onu ucaltmağa, təbiətin ahəngdarlığına, idealına çatdırmağa çalışırıq. Məs., «Kitabi dədə Qorqud» əsərində adlar öz daşıyıcısının müəyyən xüsusiyyətlərini əks etdirir (Buğac, Dəli Domrul, Qaraca Çoban və s.), lakin sonradan başqa bir meyl üstünlük təşkil etməyə başlayır: uşaqlara, görkəmli şoxsiyyətlərin adlarını verirlər; qızlarda ad daha çox onların zərifliyini, oğlanlarda isə - onların cəsarətliliyini, cəsarətliliyini təcəssüm etməlidir (məs.. Kəmalə, Mehriban, Sevinc, Natiq, Elçin, Səbuhi, Nizami və s.).

Etnik təfəkkürdə ictimai amilləri birmənalı qiymətləndirmək çətinidir. Burada şüur böyük rəngarəngliyə malikdir. Kütləvi şifahi mədəniyyətin daşıyıcıları: kəndlilər (əkinçilər, maldarlar), tacirlər, sənətkarlar, ruhanilər, digər sosial təbəqələr (bu siyahını müasir dövrə qədər uzatmaq olar) olublar. Əhalinin ən geniş təbəqələrində, müxtəlif dövrlərdə, insan, etnos, tarixdə bunların yeri haqqındakı təsəvvürlər müxtəlif cürə formalaşırdı.

Bunun üç səbəbini göstərmək olar: 1) tarixi yaddaşın daşıyıcılarının arasındakı sosial fərqlər, 2) məkan (yəni müəyyən ərazidə) və zaman (yəni tarix boyu) həddlərində sosial informasiyanın (məlumatın) saxlanması və mənimsənilməsi mexanizmlərinin müxtəlifliyi; 3) müxtəlif dövrlərdə mədəniyyətin müəyyən sahələrinin həcmələrinin nisbətində olan fərqlər (incəsənətin növləri və janrları, memarlıq, din, elm, əhalinin savadlılığı, əmək bacarıqlarının inkişafı və s.).

Əməyin fiziki və əqli sahələrin inkişafı etnik təfəkkürün formalaşmasının yeni mərhələsinə təkan verdi: buraya mədəniyyətin işarələr sistemləri ilə ifadə olunan növləri də təsir

etməyə başladı (yazı, memarlıq, heykəltaraşlıq, məişət əşyaları, texnika və s.). Əvvəlki dövrlərdə etnik şüur daha çox kollektiv xarakter daşıyırdı; burada insan haqqındakı kosmoloji təsəvvürlər (sonradan yaranmış mifoloji və dini təsəvvürlərlə yanaşı), məs., maldarlar arasında mərasim mahnıları («Saya», «Sayalı» burada Saya - işıqlı başlanğıc, Tanrı, müdrik ağsaqqal, xalqın özü, yaradıcıdır; insan, dünya, kainat, yaradıcı qüvvə, onun müdrikliyi, paklığı və sadəliyi ilə eyniləşdirilir) geniş yayılmışdı.

O zaman antropomorfoloji (insanın psixik keyfiyyətlərinin heyvanlara və cisimlərə ötürülməsi) və zoomorfoloji (allahların heyvanlar şəklində təsəvvür edilməsi) təsəvvürlər geniş yayılmışdı; indiki dövrdə bu təsəvvürlər «Kosa-kosa», «Səməni» mərasimlərdə, sehrli sayılan bir sıra inanclar və nişanələrdə yaşayır.

Çoxlu atalar sözlərində, zərb-məsəllərdə, mərasim oyunlarında ifadə olunan ən müdrik, aparıcı ağsaqqala pərəstiş bizim şüurumuzda indi böyüklərə, valideynlərə, qonaqlara hörmət formasında yaşayır: həm məişətdə (böyüklərin qarşısında ayağa qalxmaq, onların huzurunda yeməmək, içməmək, siqarət çəkməmək, uşağı qucağa götürməmək, söz güləşdirməmək, səbrli və nəzakətli olmaq, onlardan qabağa getməmək, onların maraqlarını öz marağından üstün tutmaq və s.), həm də gündəlik həyatda, işdə. Məhz bu fenomen bir çoxlarını heyrətə gətirən bir vəziyyəti də izah edə bilər: necə olur ki, bizim bölgələrdə inzibati-bürokratik sistem belə dərin kök atıb? Çünki rəhbər və icraçı arasındakı münasibətlər bir çox halda yuxarıda qeyd olunan və az qala fitri qabiliyyətə çevrilən böyüklərə hörmət etmək keyfiyyəti üzərində qurulur; rəhbər dedikdə avtomatik şəkildə müdriklik, yetkinlik, zəka nəzərdə tutulur. «Böyük», yəni bürokrat, təbii olaraq, bu vəziyyətdən sui-istifadə edir.

Buraya həm də liderləri ideallaşdırmaq, onlarda cürbəcür ali keyllyətləri görmək kimi xüsusiyyətləri də əlavə etmək

lazımdır. Şübhəsiz, bütün bunlar - tarixi yaddaşın izləridir; insanlar əfsanələri yaratmaq vərdişindən əl çəkə bilmir; rəşional düşüncə öz yerini mifoloji təsəvvürlərə verir; buraya dini etiqladları, müəyyən mənada «Şərq ləngliyi»ni də (Ş.Monteskye. F.Hegel) əlavə etmək lazımdır.

Etnik təfəkkürün tərkibinə həm də Azərbaycan xalqının etnogenezi də təsir göstərüb: bu xalqı formalaşdırən əsas komponentlər müxtəlif dövrlərdə müxtəlif olub: məs., e.ə. I minilliyin II yarısında albanlar və saklar, erkən orta əsrlər dövründə - qıpçaqlar və peçeneqlər, hunlar, collar, suvarlar, bulqarlar və xəzərlər və s. Etnik proseslər xalqın iqtisadi və siyasi qüdrətilə, onun coğrafi vəziyyəti və sosial-siyasi statusu ilə sıx əlaqəlidir. Orta Asiya, Yaxın və Uzaq Şərq, Avropa xalqlarının, tayfalarının irticaçı siyasətinin nəticəsində şəhərlər, kəndlər boşaldılır, yer üzündən silinirdi, sonradan yenilər ucaldılırdı; tərəqqinin «dalğavari» hərəkəti, özündəşüurla bağlı olan bir sıra tarixi dəyərlərin mənimsənilməsinə səbəb olur, digər tərəfdən, xalqın tarixi yaddaşında bir sıra «boşluqların» əmələ gəlməsinə gətirib çıxarırdı.

Vasitəçi rolunu burada din, hakim tayfalar, ittifaqların və yerli qəbilələrin danışiq dilləri oynayırdı. Ən əhəmiyyətli olan din və inanclar ən qədimləridir, çünki onlar primitiv şüura mühüm təsir göstərə bilib; bu təsir indi də özünü ifadə edir; söhbət zərdüştlük, xristianlıq və islamdan gedir. Dinin təsirini birinci növbədə tarixi özündəşüurda qəhrəman, qəhrəmanlıq, təmənnasızlıq, borc, təmənnasız xeyirxahlıq ideyaların yaradılmasında görmək olar. Şübhəsiz, qəhrəman obrazı lap əvvəl mifoloji şüurda yaranıb yaşayırdı. Qəhrəmanın təsvirini biz daha çox şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarında görürük. bununla belə qəhrəmanlıq, xeyirxahlıq ideyaları dini şüurda da yaşayır (xüsusilə ruhanilərin, dini xadimlərin həyat və yaradıcılıqla bağlı olan dini ideyalar və təsəvvürlərdə).

Din və dil nəsillərin qarşılıqlı əlaqələrini ənənələrdə, adətlərdə, siyasi quruluşda təmin edirdi; qəbilə-tayfa, icma,

daha sonra - feodal münasibətləri şəraitində bütöv ictimai orqanizmin, bütöv xalqın ruhunun formalaşması üçün belə proses müsbət rol oynayır. Dinin əsas qüsuru - insan və dünyanın, insan və insanın qarşılıqlı münasibətlərin qiymətləndirilməsində ehkamçılıq mövqedən çıxış etməsidir. Nəticədə dini ideyalar cəhalət və irticanın mənbəyinə, bu ideyaların təbliğatçıları fanatizm və cəhalətin rəmzlərinə çevrilir.

İslam dini azərbaycanlıların mənəvi və sosial həyatında mühüm rol oynayır; biz, bir müsəlman olaraq, digər din nümayəndələrinə qarşı tolerantlıq; islamçılıq ideyaların ümumbəşəri və sinfi məzmunu var. Digər dinlərdə olduğu kimi, islamda da dini ideologiya və praktika müəyyən mənada ziddiyyətlidir. Bütün bunlar müxtəlif təriqətlərin yaranmasına və yaşamasına səbəb olub. İnsanların şüurunda dinə müsbət münasibət formalaşılıb.

Müsəlman olmaq ancaq müəyyən dini ibadətlərə riayət etmək yox, həm də, yeri gələndə, bir xalqın, bir etnosun nümayəndəsi olduğunu düşünmək, hansısa ümumbəşəri normalara zidd olan hərəkətin qarşısını almaq deməkdir. «Müsəlmançılıq» -borclu qalmamaq, yaxşılığa yaxşılıq etmək, fayda götürmək deməkdir. Bir çox mənəvi keyfiyyətlərin *mövcud* olması (*həm* qadınların, həm kişilərin davranışına xas olan təmkinlik, ləyaqət, *ciddilik*, böyüklərə ehtiram) şəriətin ciddi qaydalarına əsrlər boyu əməl edilməsi ilə bağlıdır. Müəyyən mənada bu keyfiyyətlər həm də icma münasibətlərinin, evcanlılığın, əcdadlara, nəsə hörmətin olması ilə bağlıdır. Yadellilərə, əcnəbilərə qarşı hiddət və ya aqressiya o zaman yaranır ki, bilavasitə etnik rahatlığa (dilə, əraziyə, inama, ənənələrə) qarşı təhlükə yaransın.

Etnik təfəkkürdə hələ də çoxuşaqlılıq, erkən kəbinkəsmə ənənəsi yaşayır. Bunım əsasında sosial-iqtisadi amillər durur (əməyin xarakteri, aqlomerasiya tipi, üstəlik tez-tez baş *verən* müharibələr, basqınlar, xəstəliklər və digər səbəblər). Tarixi

yaddaşda spirtli içkilərə mənfi münasibət də var; islamın burada müstəsna rolunu qeyd etmək lazımdır; təəssüflər olsun ki, xalqların həyat tərzini yaxşılaşdıqca, bir çox *mənəvi* ideallar, o cümlədən qeyd olunan stereotip də itir.

Etnik təfəkkürdə «*vasitəçi*» rolunu oynayan, ən mürəkkəb işarələr sistemindən biri olan dilin rolu çox böyükdür. Həm şifahi, həm yazılı formalarında dil, insanın özü-özünə və dünyaya olan münasibətinə hiss edilmədən təsir göstərir. Bir çox dillərdən, ləhçələrdən əmələ gəlmiş məlahətli, melodik, anlaşılıq fonetik struktura malik olan Azərbaycan dili tezliklə poeziya, fəlsəfə və millətlərarası ünsiyyətin dilinə çevrildi. Məlumdur ki, dünyaya göz açan körpə islənən dili öyrənə bilir; onun imkanları bu mənada tükənməzdir. Lakin, bir dili öyrəndikdən sonra təfəkkürdə sanki «buxov» yaranır: başqa dilləri öyrənmək imkanları məhdudlaşır. Məs., yapon dilinin strukturu, məntiqi-obrazlı aparatı, yaponiyalılar tərəfindən Avropa dillərinin öyrənilməsi üçün bir əngələ çevrilir. Azərbaycan dilinin bu mənada üslünlükləri çoxdur: əcnəbi dilləri biz böyük asanlıqla mənimsəyirik.

Sözün mənası və mahiyyəti ilə bağlı olan obrazlar, assosiasiyalar insan şüurunda uzun müddət yaşayır. Azərbaycanlıların yaşadıkları ərazidə dil proseslərinin təkamülünü - tarixi şüurun təkamülü ilə üst-üstə düşüb və əsrlərlə davam edib.

Türk, Ərəb, İran, Slavyan, Qərbi Avropa dilləri - Azərbaycan dilinə müxtəlif dövrlərdə təsir edib. Qeyd edilən hər bir dil qrupu insanların dünyagörüşünə mühüm təsir göstərüb və göstərməkdədir.

Öz dilini itirən azərbaycanlı özünəməxsusluğunun bir çox elementlərini itirir; o, dünyanın poetikcəsinə təsvir edə bilmir, öz musiqisinə, tarixinə, şifahi xalq ədəbiyyatına, məişətin adət və ənənələrinə biganədir. O, bədii ədəbiyyatın obrazlarını və ideyalarını mənimsəyə bilmir, etnik düşüncə tərzinin mahiyyətini başa düşmür. Dilin ölümü xalqın tarixi

özünüdərkinin ölümünə bərabərdir. Bu problemin düzgün həlli etnik dilin dövlət səviyyəsində dirçəldilməsi və istifadəsi siyasətindədir.

Şübhəsiz, qeyd olunan amillər azərbaycanlıların etnik şüurunda baş verən proseslərin açıqlanması *üçün* kifayət deyil. Kütləvi şüur səviyyəsində, bütün nəsillərdə tarixi həqiqətlərin qavranılması prosesi gedir (mənim mənşəyim, mənim mədəniyyətim, mənim dilim və s.). Təəssüf olsun ki, azərbaycanlılarda öz tarixi keçmişi (həm uzaq, həm də ki, yaxın olanı), öz adət-ənənələri haqqında çox məhdud təsəvvürlər var.

Bədii təxəyyül, bədii yaradıcılıq vasitəsilə də əxlaqi dəyərlərin mahiyyəti açıqlanır, insan şüuruna, davranışına təsirliliyi artır. Gəlin misallara müraciət edək. Ələsgər Ziyatayın tərcüməsində görkəmli Qazax şairi Kalijan Bekxojinin “Afaqnamə” əsərindən bir parçanı gətirək: Burada böyük Nizami öz oğluna nəsihət verir:

Çeşmədi elm-içdikcə iç! Budur sənə vəsiyyətim.
Nə sənəti seçirsən seç: tapdanmasın heysiyyətin.
Boş-boşuna oturmaqdan hər peşənin adı xoşdur;
Cənnətdəki bekarlıqdan, cəhənnəmin odu xoşdur.
Şimşək kimi bircə kərə xoşdur yanıb parlayan,
Nəinki boş-bica yerə şam tək yanıb his yayasan¹.

Burada zəhmətkeşlik, ləyaqət, vicdanlılıq, namus, şücayyət kimi yüksək əxlaqi dəyərlər alqışlanır.

Nəhayət, müasir psixoloji tədqiqatlarda etik ideyaların təhlili xüsusiyyətlərinə müraciət edək. Bunun üçün bir neçə metodikanın burada əxlaqi dəyərləri, istiqamətlənmələri, hisslər və emosiyaları necə öyrəndiyini izləyək. Belə bir, çoxdan aprobeasiyadan keçmiş *Şubertin riskə hazırlıq dərəcəsinin diaqnostik metodikası* var². Bu metodikadan özünüz də istifadə edə bilərsiniz.

¹ Afaqnamə. B.: “MBM”, 2011. 318 s., s.79-80

² Psixodiaqnostika. Metodlar və metodikalar. B.: 2014

Təlimat: Sizdən soruşulan hərəkəti yerinə yetirməyə hazırlığınızın dərəcəsini qiymətləndirin. Verilən 25 sualdan hər birinə cavab verərkən aşağıdakı sxemə uyğun olaraq müvafiq balları verin:

- 2 bal - tamamilə razıyam, tam “hə”;
- 1 bal - daha çox “hə”, nəinki “yox”;
- 0 bal - nə “hə”, nə “yox”, orta bir mövqe;
- 1 bal - daha çox “yox”, nəinki “hə”
- 2 bal - tam “yox”.

1. Ağır xəstə adama zəruri tibbi yardım göstərmək üçün yolda müəyyən olunmuş sürət həddini aşardınız mı?

2. Yaxşı qazanc xatirinə uzun müddətli və təhlükəli ekspedisiyada iştirak etməyə razı olardınız mı?

3. Hadisə yerindən qaçıb uzaqlaşmaq istəyən təhlükəli oğrunun yolunu kəsərdiniz mi?

4. Saatda 100 km-dən artıq sürətlə şütüyən sürət qatarının pilləsində gedə bilərdiniz mi?

5. Yuxusuz keçirdiyiniz gecədən sonrakı gün normal işləyə bilərsiniz mi?

6. Çox soyuq sulu çayı keçmək üçün suya birinci girərdiniz mi?

7. Qaytara biləcəyinə tam əmin olmadığınız halda dostunuza böyük məbləğdə pul borc verərdiniz mi?

8. Təlimçinin bunun təhlükəli olmadığı barədə vədinə bel bağlayaraq, onunla birlikdə şirlər olan qəfəsə girərdiniz mi?

9. Kənardan kiminsə rəhbərliyi altında yüksək fabrik borusuna dırmaşardınız mı?

10. Məşq etmədən yelkənli qayığı idarə edə bilərdiniz mi?

11. Qaçan atın yüyənindən tutmağa risk edərdiniz mi?

12. On stəkan pivə içdikdən sonra velosiped sürə bilərdiniz mi?

13. Paraşütlə tullana bilərdiniz mi?

14. Zərurət olsa, qatarda biletsiz gedə bilərdiniz mi?

15. Lap bu yaxınlarda yol qəza hadisəsinə düşmüş tanışınızın idarə etdiyi avtomobildə uzaq səfərə çıxmağa razı olardınız mı?

16. 10 metrlik yüksəklikdən yangınsöndürmə komandasının bpezentı üzərinə tullanardınız mı?

17. Yataq rejimli uzun xəstəlikdən yaxa qurtarmaq xatirinə həyatınız üçün təhlükəli olan ağır cərahiyyə əməliyyatına razılıq verərdiniz mi?

18. Saatda 50 km sürətlə hərəkət edən yük qatarının pilləkənindən tullana bilərdiniz mi?

19. Yalnız 6 nəfər üçün nəzərdə tutulmuş liftdə yeddi nəfərlə birlikdə yüksək mərtəbəyə qalxa bilərdiniz mi?

20. Yüksək pul mükafatı xatirinə hərəkətin gur olduğu yol ayrıcını gözübağlı keçə bilərdiniz mi?

21. Yaxşı haqq versəydilər, həyatınız üçün təhlükəli olan işi öhdənizə götürərdiniz mi?

22. On qədəh pivə içdikdən sonra faiz hesablaya bilərdiniz mi?

23. Əgər rəisiniz desəydi ki, naqildə cərəyan yoxdur, ona inanıb yüksək gərginlikli naqilə əl vura bilərdiniz mi?

24. Əvvəlcədən sizə bir qədər izahat versəydilər, vertalyotu (helikopteri) idarə edə bilərdiniz mi?

25. Biletiniz olsaydı, ərzaqsız və pulsuz qatarda uzaq səfərə çıxıa bilərdiniz mi?

Açar

Təlimata uyğun olaraq topladığınız balları hesablayın.

Testin ümumi qiyməti fasiləsiz şkala üzrə orta qiymətdən sapmaq əsasında müəyyənləşdirilir. Müsbət cavablar riskə meyilliliyi göstərir. Testin qiymət balansı -50-dən +50-yə qədərdir.

Nəticə

-30 baldan aşağı – həddən artıq ehtiyatlısınız;

-10-dan +10-a qədər - orta göstəricidir;

+20 baldan yuxarı - riskə meyillisiniz.

Riskə yüksək meyillilik uğursuzluqdan qaçınmaq (müdafiə) motivasiyasının aşağı səviyyəsi ilə müşayiət olunur. Riskə hazırlıq isə buraxılmış səhvlərin miqdarı ilə düz mütənasibdir.

Araşdırma həmçinin aşağıdakı nəticələri vermişdir:

- insanın yaşı artdıqca riskə hazırlıq azalır;
- təcrübəsiz işçilərlə müqayisədə, təcrübəli işçilərdə riskə meyillilik dərəcəsi daha aşağı olur;
- kişilərlə müqayisədə, qadınlarda riskə hazırlıq daha müəyyən şəraitdə reallaşır;
- hərbi komandirlərdə və müəssisə rəhbərlərində riskə hazırlıq dərəcəsi tələbələrə müqayisədə daha yüksəkdir;
- şəxs daxili konfliktlilik vəziyyətində olduqda riskə hazırlıq dərəcəsi artır;
- qrup halında riskə hazırlıq dərəcəsi özünü nisbətən daha güclü şəkildə biruzə verir və qrup təsirindən asılı olur.

Sizin diqqətinizə daha bir, motivasiya ilə bağlı metodikanı təqdim edirik¹.

Motivasiya – tələbat sahəsində şəxsiyyətin sosial – psixoloji yönlənmələrinin diaqnostik metodikası (O.F. Potyomkina). «Ünsiyyətçilik – xudbinlik», «proses və nəticə» istiqamətli sosial – psixoloji yönlənmələri aşkarlamaq metodikası.

Metodikanın məqsədi: Sosial – psixoloji yönlənmələrin aşkarlıq dərəcəsini müəyyənləşdirmək.

Keçirilmə qaydası: Metodikanın istifadəsi üçün aşağıda gətirilən protokoldakı (nümunəyə bax) suallara cavablar vermək olar. Sualları cavablayarkən verilən təlimata riayət etmək lazımdır: «Sualları diqqətlə oxuyun və iki üsulla cavablandırın: əgər təsdiqləyirsinizsə “hə”, əgər inkar edirsinizsə və sizin davranışınız sualın müsbət cavabına uyğun deyilsə, “yox”.

¹ Yenə orada

Suallar:

1. Tapşırığın icra prosesi sizi onun tamamlama mərhələsindən daha çox cəlb edirmi?

2. Siz məqsədə çatmaq üçün adətən gücünüzü əsirgəmirsiniz?

3. Sizə tez-tez deyirlərmi ki, siz özünüzdən daha çox başqaları barədə fikirləşirsiniz?

4. Siz adətən özünü çox vaxt ayırırsızmi?

5. Siz adətən hətta vacib olsa belə, sizə maraqlı olmayan bir işi başlamaq üçün uzun müddət qərara gələ bilmirsiniz?

6. Siz əminsiz ki, sizdə inadlılıq bacarığınızdan daha çoxdur?

7. Sizə başqalarının işi üçün xahiş etmək daha asandır, nəinki özünüz üçün?

8. Sizcə, insan əvvəlcə özünü, sonra başqalarını düşünməlidir?

9. Bir maraqlı işi başa çatdıranda siz adətən ondan ayrılmağınıza görə heyfislənirsiniz?

10. Kim sizin daha çox xoşunuza gəlir: müəyyən nəticəni əldə etməyi bacaran fəal insanlar, yoxsa sadəcə xoşxasiyyət və xeyirxah adamlar?

11. Sizdən nə işə xahiş etsələr, rədd cavabı vermək çətindirmi?

12. Siz hər hansı bir işi özünüz üçün böyük məmnuniyyətlə görürsünüz, ya başqaları üçün?

13. Uduş barəsində düşünülməyən oyunda iştirak etməyinizdən həzz alırsınızmi?

14. Siz hesab edirsinizmi ki, həyatınızda nailiyyətləriniz uğursuzluqlarınızdan çoxdur?

15. Siz tez-tezmi başlarına fəlakət gəlmiş və ya çətinliyə düşmüş insanlara yardım edirsiniz?

16.Siz əminsiz ki, başqası üçün özünü gücə salmaq lazım deyil?

17.Siz ən çox işinə həqiqətən aludə ola biləcək insanlara hörmət edirsinizmi?

18.Siz tez - tezmi narahat şəraitə, vaxt çatışmazlığına, kənardan maneələrə baxmayaraq, işinizi başa çatdırırsınız?

19.Adətən sizin özünüzdə nə vaxtınız, nə də gücünüz çatmır?

20.Sizə başqası üçün nə isə etməyə özünüzdü məcbur etmək çətindir?

21.Siz tez - tez eyni vaxtda çox işi başlayırsınız və onları sona çatdırı bilmirsiniz?

22.Siz düşünürsüz ki, həyatda uğur əldə etmək üçün yetərinə gücünüz var?

23.Siz çalışırsınız ki, başqaları üçün bacardıqca çox şey edəsiniz?

24.Siz əminsiz ki, başqalarının qayğısını çəkmək çox vaxt sizə zərər vurur?

25.Siz işinizə o dərəcədə aludə ola bilərsiniz ki, özünüzdü və vaxtı tamamilə unudasınız?

26.Siz tez- tezmi başladığınız işi başa çatdırı bilirsiniz?

27.Siz əminsiz ki, həyatda ən qiymətli şey – başqalarının maraqları ilə yaşamaqdır?

28.Özünüzdü xüdbin adlandırma bilərsiniz?

29.Olurmu ki, detallara həddindən çox daldığınız üçün, başladığınız işi qurtara bilmirsiniz?

30.Siz işgüzar keyfiyyətləri olmayan insanlardan uzaq olmağa çalışırsınızmi?

31.Sizi fərqləndirən cəhət – təmənnasızlıqdır?

32.Asudə vaxtınızı öz maraqlarınıza sərf edirsinizmi?

33.Siz tez-tezmi öz məzuniyyətinizi və ya istirahət gününüzü başqasına söz verdiyiniz hər hansı bir işi görməyə sərf edirsiniz?

34.Siz öz qeydinə qala bilməyən insanları qınayırsınız?

35.Sizin üçün başqasının zəhmətini öz mənafeyiniz üçün istifadə etmək çətindir?

36.Siz tez-tezmi öz maraqlarınızı güdürək başqalarından nə isə etməyi xahiş edirsiniz?

37.Hər hansı bir işə razılaşanda, siz daha çox onun sizə nə dərəcədə maraqlı olduğunu düşünürsünüz?

38.Hər bir işdə nəticəyə can atmaq sizin fərqləndirici xüsusiyyətinizdirmi?

39.Sizin fərqləndirici cəhətiniz başqalarına kömək etmək bacarığınızdır?

40.Siz ancaq yaxşı mükafatlandırmaya görə maksimal çalışqanlıqə qadirsiniz?

Protokol nümunəsi:

			3	7	1	5	9	3	7
		0	4	8	2	6	0	4	8
		1	5	9	3	7	1	5	9
		2	6	0	4	8	2	6	0

Göstəricilərin işlənməsi və interpretasiyası:

Göstəricilərin işlənməsi protokolun üfüqi sırası ilə aparılır (nümunəyə bax)

«Altruizm-xüdbinlik», «proses-nəticə» yönli durumları aşkarlama metodikasının açarları:

1. Birinci sıranın «müsbətlərinin» cəmi – suallar: 1, 5, 9, 13, 17, 21, 25, 29, 33, 37- «prosesə meyllilik».

Adətən insanlar prosesə daha çox istiqamətlidirlər, nəticə əldə edilməsi barəsində az düşünürlər, çox vaxt işin təhvil verilməsini yubadırlar, onların prosesə yönli olması yaxşı nəticələr əldə etməyə maneəçilik törədir; onlara işə olan maraq

təkan verir, yaxşı nəticə əldə etmək üçün çoxlu yorucu işlər görülməlidir, onlar isə belə işləməyə qarşı olan mənfi münasibətlərinin öhdəsindən gələ bilmirlər.

2. İkinci sıranı «müsbətlərinin» cəmi – suallar 2, 6, 10, 14, 18, 22, 26, 30, 34, 38 – «nəticəyə meyllilik». Nəticəyə istiqamətlənən insanlar – ən etibarlı olanlardan biri sayılırlar. Onlar maneə və çətinliklərə baxmayaraq, öz fəaliyyətlərində yüksək nəticələr əldə edə bilirlər.

3. Üçüncü sıranın «müsbətlərinin» cəmi – suallar 3, 7, 11, 15, 19, 23, 27, 31, 35, 39 – «altruizmə meyllilik». Altruist dəyərlərinə yönələn insanlar çox vaxt ziyan çəksələr də, ətrafdakıların hörmətini qazanır. Bu insanların qeydinə qalmaq lazımdır. Altruizm – ən qiymətli ictimai mövqedir, onun olması yetkin insanı fərqləndirir. Altruizm hədsiz ziyan versə də, məntiqsiz görünsə xoşbəxtlik gətirir.

4. Dördüncü sıranın «müsbətlərinin» cəmi- suallar 4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 36, 40 – «xudbinliyə meyllilik». Hədsiz dərəcədə xudbin insanlara az rast olunur. Müəyyən dərəcədə «məntiqli xudbinlik» insana zərər verməz. Onun yoxluğu daha çox ziyandır, həm də ki, buna «ziyalı ixtisaslı» insanlar arasında daha çox rast gəlinir.

Beləliklə, etika elminin istər nəzəri, iztərsə də tətbiqi sahələrinin olduqca böyük predmet sahəsi və tədqiqat imkanları vardır. Buna görə də bu elmin inkişaf perspektivləri böyükdür. Sosial və humanitar elmlərin qovşağında formalaşan bu elmi nəzəriyyə insan cəmiyyətinin bütöv bir canlı, tərəqqiyə doğru inkişaf edə biləcək sistem kimi fəaliyyətində olduqca böyük rol oynamış və oynayacaqdır.

Müstəqil iş

Suallar

1. Etikanın tədqiqat metodları hansılardır?

2. Etikada sosioloji tədqiqatlar.
3. Etikada psixoloji tədqiqatlar.
4. Bədii yaradıcılıqda etik ideyalar.

Mövzu 9. Etikanın kateqoriyaları və prinsipləri

Etik kateqoriyalar (borc, vəzifə, vicdan, namus, qeyrət, ləyaqət, xoşbəxtlik, əxlaqi məqsəd, əxlaqi sərvətlər, əxlaqi normalar, əxlaqi ziddiyyətlər, əxlaqi məsuliyyət, əxlaqi azadlıq və s.). Etik prinsiplər (fərdiyyətçilik, xəyanət, hümanizm, fərdiyyətçilik, amoralizm, asketizm, irrasionalizm, konformizm, riqorizm və s.)

Etikanın kateqoriyaları (yunanca kateqoria – kateqoriya, yəni anlayış deməkdir) etikanın əsas anlayışlarını bildirir. Bunlar əxlaqın ən vacib tərəflərini özündə əks etdirərək etika elminin nəzəri aparatını təşkil edir. Etikanın kateqoriyaları bütöv bir sistem təşkil edir. Bunların konkret məzmunu və ümumi sistemdə yeri tarixi inkişaf nəticəsində tədricən formalaşmışdır. Burada mənəviyyatın təbiətinin mahiyyəti necə başa düşülməsi əhəmiyyətli olmuşdur.

Etika tarixində başlıca kateqoriyalar xeyir və şər sayılır, bundan başqa, buraya fəzilət, vicdan, bir sıra digər kateqoriyalar da əlavə olunmalıdır. Etikada rəasionalizm nümayəndələri çalışırdılar ki, anlayışlar sistemini qursunlar və burada deduktiv yolu ilə hər bir anlayış vasitəsilə mənalari müəyyən edilsin. Bəzi filosoflar burada əsas kateqoriyanı xeyir sayırdılar (Platon) və onun əsasında bütün qalanları xarakterizə edirdilər, digərləri isə burada borc anlayışına müraciət edirdilər (Kant).

Kateqoriyalar sisteminin qurulmasında yaranan çətinliklər göstərir ki, burada əslində sistemyaradıcı kateqoriyalar yoxdur. Məsələn, deontoloji intuitivizm nümayəndələri göstəridilər ki, xeyir və borc anlayışları

arasında hər hansı bir məntiqi əlaqə qeyri-mümkündür. Aydınır ki, əxlaqi kateqoriyalar tarixi xarakter daşıdığı üçün onlar arasında məntiq baxımından vəhdət mümkündür. Kateqoriyaların mənalı sistemi əxlaqın strukturunu ifadə edir. Mənəviyyətin əsas tərəfləri ***əxlaqi fəaliyyət, əxlaqi münasibətlər və əxlaqi şüur*** kateqoriyalarında öz ifadəsini tapır. Bunlardan hər biri isə bir çox digər anlayışları əhatə edir. Qeyd edilən tərəflər əxlaqla sıx vəhdət təşkil edir, eyni zamanda bəzi əxlaqi anlayışlar bütün kateqoriyalara aiddir, yəni əxlaqın bütün tərəflərini əhatə edir (məsələn, əxlaqi norma və s.).

Etik nəzəriyyə və adi əxlaqi şüur həmin kateqoriyaların məzmununu müxtəlif ölçüdə götürür. Hər bir əxlaqi təsəvvür (anlayış) normativ xarakter daşıyır.

Əxlaqi ideal dedikdə real həyatda təqlid etmək istəyini yaradan yüksək əxlaqi mənəviyyət və əxlaqi keyfiyyətlərin daşıyıcısı olan uca əxlaqlı şəxsiyyətin obrazı vasitəsilə əxlaqi tələblərin qavranılması prosesi nəzərdə tutulur.

Hər bir tarixi dövrün öz mənəvi ideali mövcud olmuşdur. Həmin ideal haqqında fikirlər və mülahizələr öz əksini fəlsəfi təlimlərdə, dini əhkamlarda, əbədi əsərlərdə tapırdı. Məsələn, Aristotel ideal dedikdə dünya işlərindən, gündəlik həyatdan təcrid vəziyyətdə olaraq həqiqətin nə olması üzərində düşünən insanı nəzərdə tutur. Emmanuel Kant əxlaqi ideal haqqında düşünürdü ki, o, hər bir kəsin daxilində olan "kamil insan"la ölçülən hərəkət və fəaliyyət üçün bir hökmdür. İnsan həmin daxili hökmün təsiri altında yaşayır, yaradır, lakin onunla bir pillədə heç vaxt dura bilməz, onun səviyyəsinə ucala bilməz. Hər bir filosof, alim, ilahiyyatçı öz idealını yaşadır. Əxlaqi ideal həm də insanın əxlaqi tərbiyyəsinin məqsədini dəqiqləşdirir. Bu ideala nail olmaq üçün insan iradi fəaliyyət göstərir ki, əxlaqi ideala nail olmaq arzusunu həyata keçirsin.

Əxlaqi ideal əxlaqi prinsiplər və normaların məzmununa da təsir göstərir. Təsirlilik dərəcəsi insanın maraq dairəsindən

və yaranmış vəziyyət və şəraitindən asılıdır. Məsələn, hərbi üçün əxlaqi ideal o adam sayıla bilər ki, o, cəmərd, ləyaqətli, əzmlidir, silahı mükəmməl bilir, həm də ən zəruri hallarda vətəninə, əziz və yaxın adamları müdafiə etmək üçün tətbiq edir.

Əxlaqi ideal haqqında təsəvvürlər bütöv cəmiyyət səviyyəsində də olur. İctimai şüurda ali ədalət və humanizm üzərində qurulan cəmiyyət haqqında xəyallar həmişə yaşayıb. İctimai ideal elə bir kamil cəmiyyət haqqında təsəvvürlərdir ki, burada müəyyən sosial qrupun daha yaxşı ictimai quruluş və ali ədalətlik haqqındakı təsəvvürlər öz əksini tapmışdır.

Əxlaqi kateqoriya olan “ideal” anlayışına aşağıdakı tələblər var: bütün nemətlərin insanlar arasında bərabər paylanması, insanın hüquq və vəzifələri arasında tarazlığın olması, insanın öz bacarıq və qabiliyyətlərinə uyğun cəmiyyətdə yerin tutması, hər kəsə gətirdiyi ictimai fayda baxımından qiymətin verilməsi, şəxsi və ictimainin, xeyirxah həyat və xoşbəxtliyə nailolma imkanı arasında uyğunluğun olması və s. Ideala nail olmaq yolunda yalnız yüksək əxlaqi dəyərlərdən bəhrələnməklə addımlamaq lazımdır.

Siseron hesab edirdi ki, *vəzifə və borc* haqqında o kəslər fikrini bildirə bilərlər ki, onlar mənəvi gözəlliyə daima can atır. Bunlar sırasında stoiklər, peripatetiklər və akademikləri göstərmək olar. Siseron etiraf edir ki, stoiklərin mövqeyinə üstünlük verir: insan və hər bir canlı öz həyatını qoruyur (özünü qorumaq instinktinə uyğun olaraq). Buna görə də zərərli olandan hamı qaçır, özü üçün lazım olanı axtarır tapır. Hər bir canlı həm də öz nəslini davam etdirməlidir. İnsan, ağıllı varlıq olaraq, məqsədyönlü şəkildə fəaliyyət göstərir, səbəb-nəticə əlaqələri yaradır, indiki ilə gələcəyi əlaqələndirir. İnsanlar ünsiyyət vasitəsilə ictimai birliklər yaradır¹. O çalışır ki, həqiqəti əldə etsin. Həm də başçılıq etmək, birinci olmaq istəyir. Belə halda insan kimə tabe olur? Ümumi fayda

¹ Цицерон. Афоризмы. <http://www.wisdoms.ru/>

baxımından onu öyrədə biləcək adama rəğbət bəsləyib ona tabe ola bilər. O, yalnız insan gözəlliyini, harmoniyanı dərk edə bilər. Müdriklik, ağıl insana mənəvi cəhətdən gözəl olanı qavramağa köməklik edə bilər.

Siseron, Platonu xatırlayaraq, onun belə ifadəsini gətirir: bu dünyaya biz yalnız özümüz üçün gəlmişik. Bizim varlığımıza “qatılanlar” var – dostlarımız, vətənimiz... Biz əmək bölgüsündə iştirak edir, cəmiyyəti yaşadıq. Ədalətin əsasını sədaqət təşkil edir. **Sədaqət** nədir? Öz sözünə əməl etmək, doğruluğu gözləmək. Haqsızlığın iki cürəsi var. Birincisi **biganəlik**dir (ədalətsiz, qanunsuz hərəkətlərə qarşı çıxış etməmək). Qərəzli şəkildə görülən haqsız əməllər qorxaqlıq zəminində baş verir. Bəzən də bunun səbəbi nəyəsə nail olmaq, nəyisə əldə etmək arzusu olur. İkincisi, daha tez-tez təsadüf edilən **haqsızlıq** kiməsə yardım etməmək, kimisə müdafiə etməməkdir. Xeyli adam var ki, onlar öz işini görür və bununla da heç kəsə zərər vurmurlar. Doğrudan da onlar birinci növ haqsızlığa əməl etməsələr də, ikincidə günahkar sayıla bilərlər.

Beləliklə, həyatda bəzən elə bir vəziyyət yaranır ki, əvvəllər layiqli, normal sayılan bir şey özünün əksinə çevrilir. Məsələn, ağıldan kəm olan adama qabaqlar ondan saxlamaq üçün götürdüyümüz bir əşyanı qaytarmaq düzgün olmazdı. Burada verdiyimiz sözü pozmaq olar. Beləliklə, verilən sözə o zaman əməl etməmək olar ki, bu, söz verdiyi adama ziyan gətirə bilər.

Siseron göstərirdi ki, qeyri-qanuni əməllərin əsası qanun pozuntusudur. Ən böyük **ədalətsizlik** yalan üzərində qurulandır. Həmin adamlar hətta özlərinin vicdanlı olduğu barədə təsəvvür yaratmağa çalışırlar. Yaxşılıq edəndə qorx ki, bununla həm də zərər gətirəsin. Yaxşılığı imkana baxıb etmək lazımdır. Bəzən xeyriyyəçi bu adı lovğalıqdan qazanmaq istəyir. Bəzən də tələsib yaxşılıq etməklə buna fəzilət deyirik¹.

¹ Yenə orada

Qarşılıqlı hörmət üzərində qurulan ünsiyyət əsasında yaşayan insana cəmiyyətdə imkan daxilində təmənnasız yardım edilməlidir.

Övlad, valideynlər bizə nə qədər əziz olsa da, vətən hər şeydən üstündür. Hər bir vicdanlı insan vətən uğrunda canını verməyə hazır olmalıdır. Onu da unutmayaq ki, yaxşı qonşu qohumdan da bəzən əziz olur. Ümumiyyətlə şəraiti nəzərə almaq lazımdır. Mərdlik ədalətlik üzərində qurulmalıdır. Mərdlik və mənfurluq bir araya sığmır. Mərd insan ruhən uca, eyni zamanda sadə və xeyrixah olmalıdır.

Ali məqsədlərə qulluq edən insanı iki əlamət üzrə təyin etmək olar: o, şərait ilə hesablaşmır və yaşamaq ideyasına sadıq qalaraq böyük məqsədləri həyata keçirir. İnsan çox sınaqlarla rastlaşır (pul, şöhrət və s.). Daxilən sakit qalmaq, iradəli olmaq bacarığı da çox əhəmiyyətlidir. Adam da var ki, sakit həyat naminə ictimai faydalı əməkdən, dövlət işlərindən uzaqlaşır. Yəqin ki, bunlar adicə işləməkdən qorxurlar.

Hər bir işdə səriştə və hazırlıq lazımdır. Mənen gözəl əməlləri insan qol gücünə yox, əqidə, məslək gücünə həyata keçirir.

Təbiət bizə həm ağıl, həm də ruh, mənəviyyat verib. Hər bir həyatı məsələnin öz vəzifələri var. Gənclər öz bədənini və ruhunu daima tərbiyələndirməlidirlər ki, gələcəkdə hərbi və vətəndaşlıq borcunu layiqincə yerinə yetirə bilsinlər¹.

Ümumiyyətlə, **axlaqi gözəlliyinin** dörd mənbəyi var: dərkətmə, ictimai mühit, ürəkaçılıqlıq və özünə nəzarət. Özündə ictimai başlanğıcı daşıyan məziyyətlər daha əhəmiyyətlidir, çünki burada ümumi mənafe məsələləri var. Xeyrixahlığın iki yolu var: 1. pul vermək; 2. əməllə, işlə kömək etmək. İmkanlı adam üçün birinci yol daha sərfəlidir. Eyni zamanda ikinci yol şərafli və gözəldir. Nə qədər çox insana işlə kömək etsən, bir o qədər çox köməkçi ətrafında toplanacaq. Əliaçıq olmaq lazımdır, amma yerində. Əgər insan doğrudan da

¹ Yenə orada

ehtiyac içindədir, əgər onun başına bir qəza gəlib, onda ona kömək etməyə dəyər. İnsan nəslə elə bir cəmiyyət yaradıb ki, burada özbaşınalıq, ədalətsizlik və hərislik kimi hallar özünə yer tapmamalıdır. Ağıl bizdən tələb edir ki, insanlar yalanla, xəyanətlə, haqsızlıqla bağlı heç bir əməl etməsinlər.

İradə azadlığı fəlsəfi kateqoriyadır. Ümumi mənada iradə azadlığı insan tərəfindən müstəqil şəkildə öz hərəkətlərini seçmək, istədiyinə əməl etmək, qərarları qəbul etmək bacarığını bildirir. Əxlaqi kateqoriya kimi iradə azadlığı onu bildirir ki, insan, hər hansı bir hərəkət edərək, xeyir və şər arasında əxlaqi seçim edir, burada əxlaqlı və əxlaqsız olanı fərqləndirir. Bu seçim insanın özündən asılı olduğu üçün insan bununla öz üzərinə **əxlaqi məsuliyyət** götürür, yəni insanın hər bir hərəkəti ya təqdirə layiq göstərilə bilər, ya da ki, mənfi qiymətləndirilə bilər.

Tarixdə iradə azadlığı müxtəlif istiqamətlərdə və mənalarda izah olunurdu. İndeterminizm (səbəbiyyət) baxımından izah edilən iradə azadlığı hər hansı bir səbəbdən tam uzaq olaraq götürülür. İnsan fəallığının mənbəyi və onun hərəkəti düzgün etmək qabiliyyəti iradədən irəli gəlir, iradə burada hər hansı bir zərurətə qarşı durur. Burada iradə azadlığı əslində obyektiv varlıqdan uzaqlaşdırılırdı. Hesab olunurdu ki, maddi, yəni real dünyada bu tətbiq oluna bilməz. Hələ qədim dövrdə Epiktet adlı filosof belə bir fikri irəli sürdü ki, xeyir və şər bir anlayış olaraq yalnız insan şüurunda yerləşir, buna görə də “hər bir zorakı akt insanı seçim azadlığından məhrum edə bilməz”. Yeni dövrdə təxminən həmin mövqedən Kant da çıxış edirdi. O göstərirdi ki, real dünya təbii zərurət aləmi (burada insan təbii varlıq olaraq azad deyil, çünki səbəbiyyət qanunlarına tabedir və məkan və zaman hüdudlarından xaric zəhin vasitəsilə qavranılan aləmə bölünür) yalnız sonuncuda insan iradə azadlığına malikdir.

Kant göstərir ki, yalnız “xeyrixah iradə” azad ola bilər, bununla belə real şəkildə, praktik olaraq, zərurət dünyasında

həmin iradə özünü ifadə edə bilmir. Kantdan sonra yaşayıb yaradan tədqiqatçılar azad iradəni daha çox heç nə ilə məhdudlaşmayan özbaşınalıq kimi başa düşürdülər (istər insan xasiyyəti kimi, istərsə də müstəqil, mütləq hadisə kimi götürülsə də).

Bu mövqedə M.Stirner, F.Nitsşe, A.Şopenhayer dururdular. Ekzistensializm etikasında da iradə azadlığı mərkəzi anlayışlardan biridir. Materializm mövqeyində duran mütəfəkkirlər (Hobbs, XVIII əsr Fransa materialistləri iradə azadlığının indeterminizm mövqeyindən anlamına qarşı çıxış edirdilər. Hesab olunurdu ki, insanın hər hansı bir hərəkəti müəyyən səbəblərdən irəli gəlir. Hər halda bir sual da öz həllini gözləyir: necə olur ki, insan hər hansı bir hərəkət görmək istəyini dünyanın obyektiv qanunları ilə uzlaşdırır? Mexaniki yanaşma belə bir nəticəyə gətirib çıxarır ki, ümumi hadisələrin gedişatı insan hərəkətlərini qabaqcadan müəyyən edir, yəni müqəddərat hər şeyi həll edir (Hobbs, Holbax, A.Kollinz).

Demək olar ki, bütün yanaşmalar iki mümkün nəticədən biri ilə nəticələnirdi: ya volyuntarizm, ya da ki, fatalizm. Aydınır ki, müəyyən məqsəd güdən insan fəaliyyəti son nəticə etibarilə təbiət və cəmiyyətin müəyyən inkişaf qanunlarını özündə əks etdirir. Burada obyektiv zərurət var ki, öz əksini insanların və müxtəlif sosial qrupların maraqları və tələbatlarında tapır, burada motivasiyanın istiqamətini səciyyələndirir. Şübhəsiz ki, insan da özünü əhatə edən mühitə təsir edə bilər. İnsanlar seçim azadlığına malikdirlər, lakin bunun da müəyyən hədləri vardır.

Əxlaqi azadlıq müəyyən əxlaqi vəzifələrin yerinə yetirmək və yaxud yetirməmək yolunda əxlaqi vəzifədir. Əxlaq və məsuliyyət bir-birilə sıx əlaqəlidir. İnsan azadlığının əsasları təbii və ictimai qanunauyğunluqlardan ibarətdir. Əxlaqi azadlıq və determinizm prinsipi arasında da mürəkkəb münasibətlər formalaşmışdır.

Əxlaqi azadlıq insanın müstəqil, fəal və yaradıcı şəxsiyyət olmaq imkan və bacarıqları problemini özündə əks etdirən əxlaqi kateqoriyadır. Bu zaman insan əxlaqi fəaliyyətdə öz əsil insani mahiyyətini ifadə etmək imkanını qazanır. Əxlaqi azadlıq fəlsəfi fikir tarixində birmənalı qiymətləndirilməmişdir. Bəzi yanaşmalarda qeyd olunurdu ki, insana bu qabiliyyət təbiət və yaxud allah tərəfindən fitri bacarıq kimi bəxş edilmişdir. Guya insanın bu fitri keyfiyyəti onun əxlaqlı olması üçün vacib müqəddəm şərtidir. Yalnız azad insan öz hərəkətlərinə cavab verə biləcək əxlaqi varlıq ola bilər. Belə yanaşmada şübhəsiz, müəyyən abstraktlılıq dərəcəsi var.

Müasir əxlaqi nəzəriyyələrdə əxlaqi azadlıq insanın xarici (təbii və sosial) mühitdən azadolunma kimi başa düşülür. Burada hər hansı bir əvvəlcədən düşünülmüş və nəzərdə tutulan məqsədlərdən asılı olmayaraq, yalnız öz məqsəd və qərarlarına uyğun hərəkət etmək imkanı nəzərdə tutulur. Belə yanaşmada özbaşnalığın da yeri var. Tarixi inkişaf göstərir ki, insan azadlığı konkret tarixi şəraitdə nəzərdən keçirilməli və bu zaman onun sosial və mənəvi inkişaf səviyyəsi nəzərə alınmalıdır. Şübhəsiz, B.Spinozanın məşhur kəlamının (azadlıq dərk edilmiş zərurətdir) da burada yeri var. İnsan və cəmiyyət arasında olan ziddiyyətlərin kəskinlik dərəcəsi mənəvi azadlıq bacarığı və dərəcəsinə birbaşa təsir göstərir. Burada insan şüurluluğu, onun tərbiyəsi və özünütərbiyəsi olduqca əhəmiyyətlidir.

Xeyir - əxlaqi şüurun ən ümumi anlayışlarından biri və etikanın başlıca kateqoriyalarından biridir. Əksiliyi olan şər ilə yanaşı xeyir cəmiyyətdə əxlaqlı olan və olmayanın fərqləndirilməsi üçün istifadə olunur. Xeyir və şər vasitəsilə mənfi və müsbət əxlaqi məna axtarılır, mənəvi olana cavab verən məzmun müəyyən edilir. Xeyir dedikdə, insanlar burada vacib, təqdirə layiq olan haqqında abstrakt əxlaqi ideya şəklində çıxış edən özünün ən ümumi maraqlarını, mənafeələrini, azru və ümidlərini ifadə edir. Xeyir ideyası

vasitəsilə insanlar öz ətrafında baş verənləri qiymətləndirir, onlara öz münasibətini bildirirlər.

Qiymətləndirilən sahəsindən asılı olaraq xeyir anlayışı daha konkret anlayışlar şəklini alır, məsələn xeyir əməl, yaxşılıq, ədalətlik və s. Etikada xeyir anlayışının nəzəri təhlili aparılır, onun məzmunu, təbiəti və mənşəyi müəyyələşdirilir. Məlumdur ki, dini etikada xeyir Allahın iradəsi və yaxud zəkası kimi (neoprotəstantizm, neotomizm) qiymətləndirilir. Bəzi etik cərəyanlarda xeyir dərk edilə bilməz “mahiyyət”lə, kosmik qanunla və yaxud dünya ideyası ilə eyniləşdirilir (Hegel), insan təbiətində, yəni onun ləzzətə, xoşbəxtliyə, emosional marağa olan meyllərdə axtarılır (hedonizm, evdonizm, maraqlar nəzəriyyəsi).

Xeyir kateqoriyası tarixi xarakter daşıyır, yəni bunu insanların həyat fəaliyyətinin konkret şəraitindən irəli gələrək qiymətləndirmək lazımdır. İntuitivizm nümayəndələri xeyiri, ümumiyyətlə, qeyri-mümkün olanı hesab edirlər, göctərilir ki, xeyir bütövlükdə fərdin şəxsi marağından asılıdır.

Şər – öz məzmununa görə xeyirin əksi olan əxlaqi-etik kateqoriyadır. Əxlaqi şüurda şər anlayışı əxlaqsız, əxlaqın tələblərinə zidd olan, qınanmalı olanı haqqındakı təsəvvürlərin ümumiləşdirilmiş ifadəsidir. Bu, həm də insanların nifrət, yalan, riyakarlıq, alçaqlıq, qorxaqlıq və s. kimi mənfi əxlaqi keyfiyyətlərinin ən ümumi və abstrakt xarakteristikasıdır. Əxlaqi şər sosial şərdən fərqlidir (sonuncu yaxşılığın əksidir) və cəmiyyətin şəxsiyyətə münasibətini bildirir. Əxlaqi şər ya ayrıca götürülmüş şəxs, ya da bir qrup şəxsin iradəsinin ifadəsi olaraq labüd, zəruri olandan kənara çıxması kimi qiymətləndirilir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əxlaqi şərin daha ümumi əsasını məhz sosial şər təşkil edir (məsələn, sosial ədalətsizlik, siniflər və qrupların qeyri-bərabər vəziyyəti və s.). Beləliklə, insan həyatındakı əxlaqi nöqsanları aradan götürmək üçün onları yaradan sosial şəraiti dəyişdirmək

lazımdır. Əxlaqi şərin aradan qaldırılması üçün müxtəlif təkliflər irəli sürülür. Məsələn, dini-etik təlimlərdə şəh insan mövcudatının qaçılmaz zəruriliyinin olması göstərilir (ilkin günah məsələsi). Bəzən şərin Allahın ali hökmünün olması bildirilir (teodiseya). Kant da öz təlimində göstərir ki, şəh insanın emosional təbiətinin zəruri nəticəsidir. Maarifçilər isə şəhi insan tərəfindən öz əsil təbiətinin necə olmasının başa düşməməsi ilə bağlayır, çıxış yolunu maarifləndirmədə görürlər. Ümumiyyətlə, şəh real şəraitin mənfi qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunur.

İncildə gətirilən “qızıl qayda” ehkamında deyilir: “O şeydə ki, sizə qarşı müəyyən hərəkətin edilməsini gözləyirsiniz, həmin hərəkəti onlara da qarşı edin”¹. Burada insan tarixində ilk dəfə olaraq mənəviyyata qarşı bərabərlik prinsipi tətbiq edilmişdi. Əslində bu ifadə birgəyaşayış qaydalarından biridir: “əgər istəmirsən ki, sənə qarşı pislik etsinlər, özün də bunu etmə”. Kant əxlaqda bərabərlik prinsipini daha geniş götürmüşdü; onun qəti hökmündə deyilir ki, insan gərək elə hərəkət etsin ki, bu hərəkət bütün qalanlar üçün məqbul olsun”².

Yaşamağın mənası dünyagörüşünü səciyyələndirən anlayışı bildirir və insan həyatının müqəddəratını, son məqsədini ifadə edir. Yaşamağın mənasının məzmunu fərdlərin sosial vəziyyəti, onların maraqları və mənafeləri, arzu və istəkləri, davranış prinsipləri və normaları şəklində ifadə olunur. Hər bir ictimai dövrdə yaşamağın mənası haqqında özünəməxsus təsəvvürlər olub, bununla belə burada müəyyən oxşarlıq da var. Əxlaqi ideyalar tarixində “insan təbiəti” abstrakt şəkində izah olunurdu; burada gah fəvqəh hissi mahiyyət axtarılır, gah da hər bir şey antropologiya baxımından

¹ Müqəddəs Kitab. Əhdi-Ətiq və Əhdi-Cədid. Müqəddəs Kitab Şirkəti, Bakı 2009

² Учение Канта о категорическом императиве // <http://filosof.historic.ru/>

izah olunurdu. Hesab olunurdu ki, insanların həyat fəaliyyətinin əhəmiyyəti haqqında ideal təsəvvürlər bu həyatın obyektiv qiymətini verərək dünyanın dəyişilməsinə və təkmilləşməsinə sırf mənəvi vasitələrlə nail olmaq mümkündür.

Müasir etik nəzəriyyələrdə yaşamağın mənasını fəvqəltarixi vəzifələrin reallaşmasında (dini etika), müəyyən istehlakçı standartların və fərdi rifahın əldə edilməsində (hedonizm, utilitarizm, özünüreallaşdırma etikas), hər hansı bir həyat fəaliyyətinin mənasızlığında və absurdlu olmasında (ekzistensializmin bəzi istiqamətləri) görürlər. Elə bir mövqedə duranlar da var ki, onlar tərəfindən yaşamağın mənasına elmi cavabın verilməsi mümkünlüyü ümumiyyətlə inkar edilir (konformizm və əxlaqi skeptisizm).

Yaşamağın mənasına cavab axtarırlarkən unutmamaq olmaz ki, bunun məzmununu mövcud ictimai münasibətlər müəyyən edir. Burada artıq öz həllini gözləyən məsələlərin həllində insanın fəal mövqeyi xüsusilə əhəmiyyətlidir. Gərək hər bir cəmiyyətdə hər bir insanın intellektual, emosional və digər qabiliyyətlərin üzə çıxarılması üçün bütün şərait yaradılsın. Həyat dəyişdikcə, məqsədlər, tələbatlar, mənafeələr də dəyişərək, həyat haqqında təsəvvürlərə təsir göstərir.

Vicdan şəxsiyyətin əxlaqi özünənəzarət etmək qabiliyyətini xarakterizə edən əxlaqi kateqoriyadır. Bu zaman insan özünə aid əxlaqi vəzifələri müəyyən edir, onlara əməl olunmasını özündən tələb edir, görülən hərəkətlərin qiymətləndirilməsini həyata keçirir. Vicdan əxlaqi özünüdərkini ifadələrindən biridir. Vicdan özünü həm görülən əməllərin əxlaqi əhəmiyyətinin ağıl vasitəsilə düşünülməsi forması kimi, həm də emosional təəssüratlanma, fikirçəkmə şəklində ifadə edə bilər. Məsələn, insan vicdan əzabını çəkə bilər. Beləliklə, vicdan şəxsiyyət tərəfindən cəmiyyət qarşısında öz məsuliyyətinin və borcunun subyektivcəsinə dərk edilməsi deməkdir. Burada dərkətmə forması belədir ki, onlar ilk

növbədə insanın özü qarşısında vəzifə, borc, məsuliyyət kimi çıxış edir.

İnsan, şəxsi vicdandan irəli gələrək öz hərəkətlərinə bir növ öz adından qiymət verir. Əxlaqi fikir tarixində vicdan probleminə münasibət birmənalı olmamışdır. Bəzən vicdanı “daxili mən” adlandırırlar (əxlaqi hiss nəzəriyyəsi), bəzən isə əxlaqi borcun əsasının olduğunu qeyd edirdilər (Kant, Fixte). Həm də tez-tez onu həm xarici hökm və ehkamlara, həm də cəmiyyətin insana qarşı qoyulan tələblərə qarşı qoyurlar (ekzistensializm).

Etikanın digər kateqoriyaları kimi, vicdan da ictimai mənşəyə malikdir, sosial varlıq və insan tərbiyəsi ilə səciyyələnir. Əgər insan vicdanı, onun əqidəsi sosial mühitlə uyğunlaşmırsa, bu, o deməkdir ki, obyektiv reallıq müxtəlif insanlarda, sosial qruplarda müxtəlif şəkildə inikas olunur. Burada yaranan toqquşmalar həm də ictimai ziddiyyətlərdən və sosial ədalətlik prinsipinin pozulmasından irəli gəlir. İnsanlarda şüurluluq artdıqca, mənəvi azadlığın imkanları genişlənir, bu da vicdanın cəmiyyətin tələblərinə daha uyğun olmasına gətirib çıxarır.

Borc əxlaq kateqoriyalarından biri olaraq ictimai zərurəti bildirir, müəyyən şəxs qarşısında əxlaqi tələblər formasında çıxış edir. Bu zaman eyni dərəcədə bütün insanlara aid olan mənəvi tələb konkret şəxsin şəxsi vəzifəsinə çevrilir və real şəraiti özündə əks etdirir. Əxlaqi tələb vasitəsilə cəmiyyət öz ayrı-ayrı üzvlərinə müəyyən münasibəti bildirirsə, borc şəxsin cəmiyyətə olan münasibətini bildirir. Şəxsiyyət burada cəmiyyət qarşısında müəyyən əxlaqi vəzifələri daşıyan subyekt kimi çıxış edir. Həmin vəzifələri o dərk edərək öz fəaliyyətində reallaşdırır. Borc anlayışı şəxsiyyətin əxlaqi fəaliyyətini xarakterizə edən digər anlayışları ilə, o cümlədən məsuliyyət, özünüdərk, vicdan, motivlər kimi anlayışlarla sıx əlaqəlidir.

Etika tarixində borc, vəzifə anlayışını gah ilahi ehkamlarda, gah da apiror əxlaqi qanunlarda axtarırdılar (“qəti

hökm”). Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, borc hissi insan təbiətinin özündən irəli gəlir, çünki insan xoşbəxtliyə, həzzalmaya meyllidir (hedonizm, evdemonizm). Nə üçün insan borca əməl etməlidir? Bu suala müxtəlif cavablar verilmişdir: cəmiyyət, Allah, vicdan, əxlaqi hisslər və s. bunu tələb edir.

Ümumiyyətlə borc, vəzifə məsələsi əxlaqın, mənəviyyətin tələblərindən irəli gəlir. Əxlaqi tələblər bütövlükdə sosial inkişafın obyektiv qanunlarını özündə əks etdirir. Bu qanunlar müəyyən tələblərdə ifadə olunur. Hər bir insan öz əxlaqi borcunu dərk etməlidir. Qeyd edilməlidir ki, cəmiyyət və şəxsiyyətin məsuliyyət ölçüsü və sərhədləri tarixi xarakter daşıyır.

Namus əxlaqi şüur anlayışı, etikanın kateqoriyasıdır. Bu anlayış ləyaqət anlayışı ilə sıx bağlıdır. Namus vasitəsilə insan həm özü-özünə, həm də cəmiyyətə olan münasibətini aydınlaşdırır. Namus insanın cəmiyyətdə tutduğu mövqe, onun fəaliyyət sahəsi və qazandığı əxlaqi xidmətlərlə müəyyənləşir.

Tarixən cəmiyyətdə namus anlayışı cəmiyyətin mənəvi şüurunda qəbilə və silk namusu kimi meydana gəlmişdir. İnsan qarşısına müəyyən əxlaqi tələblər qoyulurdu ki, onun həyat tərz, hərəkətləri həmin tələblərə uyğun gəlməli idi. Həmin qaydalar müəyyən nəslin, təbəqənin ləyaqətinə xələl gətirməməli idi. Feodal dövrünün əxlaqına və namus haqqında təsəvvürlərə müxtəlif tələblər var idi. Məsələn, zadəgan nəslinin nümayəndələri gərək aşağı təbəqələrin adamları ilə bərabər hüquqlu münasibətlər qurmasın, onun heysiyyətinə toxunan adamı isə duelə (təkbətək döyüşə) çağırınsın, sadə əməklə məşğul olmasınlar və s.

Bəzi adamlarda namus duyumu təhrif olunaraq təkəbbürlük, lovğalıq, öyünmək, şöhrətpərəstlik və s. kimi hisslərə çevrilir. Hər bir insanda namus dedikdə onun şəxsi xidmətləri və qabiliyyətləri nəzərə alınır.

Əxlaqi ideal əxlaqi şüurun anlayışı olaraq əxlaqi cəhətdən kamil şəxsiyyət haqqında təsəvvürlər və ideyalardır.

İdeal əxlaqi tərbiyənin və özünütərbiyənin son məqsədidir. Əxlaqi ideal anlayışı ilk dəfə olaraq xristian əxlaq zəminində formalaşmağa başlamışdır. Antik cəmiyyəti böhran keçirdiyi zaman insanlar zəruri və həyatda olan reallıqlar arasında böyük uçurumun olmasını görməyə başlayır. Xristian əxlaqında İsa Peyğəmbərin əxlaqi kamil şəxsiyyət olması haqqında təsəvvürlər formalaşır. Bu ideal digər sadə insanlara qarşı qoyulur. Həmin ideala yalnız müqəddəs insanlar, möminlər bir qədər yaxın ola bilirlər. Kant hesab edirdi ki, ideal heç vaxt əldə edilə bilinməyən bir təsəvvürdür. Feyerbaxın ideali bütöv, kamil, hərtərəfli, savadlı insandır. Lakin Feyerbaxın ideali abstrakt və tarixilikdən uzaq idi. Müqəddəsiliyinə baxmayaraq ideal özündə insanların tarixi meyillərini və arzularını təcəssüm edirdi.

Ədalətlik əxlaqi şüura aid anlayışdır; insanın mahiyyəti və onun hüquqları haqqında müəyyən təsəvvürlərə uyğun olan borcu nəzərdə tutur. Xeyir və şər anlayışlarından fərqli olaraq (bunlar vasitəsilə müəyyən hadisələrə ümumi əxlaqi qiymət verilir) ədalətlik, bir neçə hadisənin nisbətini nəzərə alaraq insanlar arasında fəzilət və şərin paylanılması baxımından əxlaqi qiymətin verilməsi deməkdir. Əməl və cəza, hüquq və vəzifələr, insan ləyaqəti və onun mükafatlandırılması arasında nisbətin öyrənilməsi nəzərdə tutulur. Ədalətlik anlayışı konkret ictimai-tarixi xarakter daşıyır. Cəmiyyət tarixində ədalətlik anlayışı ilk növbədə öz ifadəsini ibtidai kollektivdə normaların pozulmasına görə cəzalandırılma tələbində tapmışdır. Bu zaman qan qisası halı da meydana gəlir.

İbtidai-icma cəmiyyətində ədalətlik anlayışının əsasında maddi nemətlərə münasibətdə bütün insanların bərabər olması ideyası dururdu. Xüsusi mülkiyyətin yaranması mülkiyyət bərabərsizliyi ilə nəticələndi. Ədalətlik və bərabərlik artıq eyniyyət təşkil etmirdi. Ədalətliliyi hər bir insanın ləyaqətinə və vəziyyətinə uyğun olaraq izah edirdilər. İnsan ləyaqətin hər hansı bir yozulması hakim siniflərin

mövqeyindən aparılırdı. Kapitalizm cəmiyyətində hüquq bərabərliyinin bəyan edilməsi həm də ədalətliliyin gözlənilməsini nəzərdə tuturdu.

Xoşbəxtlik əxlaqi şüuru xarakterizə edən anlayışlardan biri olaraq insanın elə bir vəziyyətini xarakterizə edir ki, həmin vəziyyət onun yaşadığı şəraitindən, həyatın mənasını necə başa düşməsindən asılı olaraq, öz qismətindən, taleyindən daxilən məmnun olmasını bildirir. **Arzu** xoşbəxtlikdə idealın hissi-emosional formasıdır, lakin arzudan fərqli olaraq xoşbəxtlik şəxsiyyətin istiqamətlənmələrini yox, onların artıq reallaşmasını bildirir. Xoşbəxtlik anlayışı insanın obyektiv durumunu və yaxud subyektiv vəziyyətini ifadə etmir: burada insan həyatı, ondan aldığı həzz necə olmalıdır? suala cavab verilir. Xoşbəxtlik anlayışı elə ona görə normativ-dəyərli xarakter daşıyır. Xoşbəxtlik anlayışı insan həyatının mənası və təyinatının necə başa düşülməsindən asılıdır. Digər əxlaqi anlayışlar kimi, xoşbəxtliyin də inkişafı tarixi xarakter daşıyır. Əxlaqi şüur tarixində bu kateqoriyanı iki cürə izah edirdilər. Bir tərəfdən, xoşbəxtlik anadangəlmə olan insan hüquqlarından biri hesab olunur, digər tərəfdən isə cəmiyyətdə xoşbəxtliyi yalnız görülmüş işlərin mükafatlandırılması kimi qeyd edirdilər.

Dini əxlaqın tərəfdarları xoşbəxtliyə nail olmaq imkanını o dünyaya keçirirdilər. Bəzən isə göstərilir ki, insan bu dünyada da xoşbəxtliyə layiqdir, əgər o buna can atırsa, onda xoşbəxtlik fəzilətin mükafatlandırılması və hətta onun mənafeyi olur. Cəmiyyətdə xoşbəxtliyə nail olmaq üçün insan gərək şüurlu şəkildə öz bacarıq və qabiliyyətlərini ümumi məqsədlər üçün sərf etməyə bacarsın.

Özgələşmə fəlsəfi kateqoriya olsa da, əxlaqi münasibətlərin formalaşmasında fəal rol oynayır. Özgələşmə zamanı insan fəaliyyətinin nəticələri müstəqil bir varlığa çevrilir və insan üzərində hakimlik edir. İnsan fəaliyyətinin məzmunu elə ifrat forma alır ki, öz yaradıcı məzmununu itirir, insanın özü isə simasızlaşır, burada insanlar arasında

münasibətlər şeylərin münasibətləri halını alır. Özgələşmə anlayışı hələ Maarifçilik dövründə alman və fransız fəlsəfəsində yaranmış və cəmiyyətin humanistləşməsinə xarakterizə edirdi. Göstərilirdi ki, sosial tərəqqi və mədəni nailiyyətlər insandan üzünü döndəriblər. Burada əsasən mənəvi məsələlər tənqid atəşinə tutulurdu.

K.Marks özgələşmə prosesini kapitalizm cəmiyyəti timsalında bir qədər də dərinlən təhlil etməyə çalışdı. O hesab edirdi ki, burada özgələşmə əmək bölgüsü nəticəsində yaranmış sinfi cəmiyyətin fəaliyyətinin nəticəsidir. Xüsusi mülkiyyət üzərində qurulan istehsal münasibətləri şəraitində insanın insan tərəfindən istismar edilməsi ona gətirib çıxarır ki, müxtəlif qruplar və siniflər arasında münasibətlər olaraq, hər bir insan üçün yabançı, düşmən bir qüvvəyə çevrilir. İnsan özünü cəmiyyətdən təcrid olunmuş hiss edir. İnsan əməyinin məhsulu kapital timsalında yad bir ictimai qüvvə halını alır. Mənəviyyat sahəsində özgələşmə özünü onda ifadə edir ki, davranış prinsipləri və qaydaları insanlara yad olur, onların təbii meyllərini boğur. Nəticədə mənəviyyat haqqında təhrif olunmuş təsəvvürlər formalaşır.

Səmimilik şəxsiyyəti və onun xasiyyətini xarakterizə edən əxlaqi keyfiyyətdir. Səmimiyyət onu bildirir ki, insan gördüyü işinin, danışdığı sözün doğruluğuna inanır, boynuna aldığı qaydalara uyğun iş görür və s. Səmimilik ikiüzlülüyün, yalanın əksidir, lovğalığa, şöhrətpərəstliyə ziddir.

İndi isə **əxlaqi prinsiplər** haqqında.

Əxlaqi prinsiplər (latınca principium - əsaslar) əxlaqi şüurun formalarından biri olaraq ümumiləşdirilmiş şəkildə əxlaqi tələbləri ifadə edir. Əxlaqi norma insana əməl etməli qaydaları öyrədir, əxlaqi keyfiyyət şəxsiyyətin xasiyyəti və davranışının ayrı-ayrı tərəflərini xarakterizə edir, əxlaqi prinsiplər isə hər hansı bir mənəvi sahənin məzmununu

açıqlayır, cəmiyyətin əxlaqi şüurunda insanın mahiyyətini açıqlayan, həyatın mənasını, müqəddəratını, insanlararası münasibətlərini bildirən tələblərini ifadə edir. Əxlaqi prinsiplər insan fəaliyyətinin ümumi istiqamətini bildirir, daha konkret, əxlaqi davranış normaları üçün əsas rol oynayır. Tarixin müxtəlif dövrlərində əxlaqi prinsiplərin məzmunu və mahiyyəti sabit qalmır, daim dəyişir və inkişaf edir. Məsələn, dini əxlaq prinsipləri, milli əxlaq prinsipləri və s. vardır. İnsanlar arasında formalaşan münasibətlərdə də müxtəlif prinsiplər istifadə oluna bilər.

Mənəvi münasibətlər formalaşdıqca, əxlaqla bağlı qaydalar, normalar və stereotiplər formalaşır. Bunlardan biri ***davranış mədəniyyətidir***. İnsan davranışında mühüm rolunu həm də ***əxlaqi vəzifə*** haqqında təsəvvürlər oynayır.

Əxlaqi prinsiplərdən biri ***asketizm***, yaxud tərkidünyalıqdır (yunanca askeo – məşq etmək deməkdir). Bu prinsipə əsasən insanlar gərək gündəlik naz-nemətdən, hiss və həzzalmadan uzaqlaşsın, hansısa sosial məqsəd və yaxud əxlaqi kamilləşdirmə naminə özündə hiss və ehtirasları cilovlasın. Etika tarixində asketizmə qarşı duran gedonizm və epikürçülük olmuşdur. Asketizmin kökləri çox ehtimal ki, hələ qədim cəmiyyətlərə gədib çıxır. Məlumdur ki, həmin dövrdə yaşayan insanlar çoxlu çətinliklər, məhrumiyyətlərlə rastlaşırdı. İnsanlardan möhkəm fiziki hazırlıq və dözümlülük tələb olunurdu. Buna nail olmaq üçün xüsusi dini ibadət formaları yaşadılırdı. Məs., oğlan uşaqlarını növbəti, böyük həyat mərhələsinə keçirmək üçün xüsusi ibadətlərlə müşayiət olunan mərasimlər təşkil edilirdi. Burada uzunmüddətli pəhriz, tək qalma, dişlərin yuyulması və s. həyata keçirilirdi ki, gənclər özündə dözümlülük və mətinliyi aşılısın, başa düşsünlər ki, həyat nə qədər mürəkkəb və çətinidir.

Demək olar ki, asketizmin nəzəri əsaslandırılmasını biz bütün dinlərdə (hələ qədim Şərq dinlərində, pifaqorçuluq təlimində, xristianlıqda və s.) tapa bilərik. Tərkidünyalıq burada

əxlaqi kamilliyə doğru bir yol kimi qiymətləndirilir. İnsan öz maddi tərəfini məhdudlaşdırır ki, ali varlığa (məs., Allaha) qovuşsun.

Asketizmin bəzi elementlərini müxtəlif siyasi təlimlərdə də tapmaq olar. Məsələn, asketizm məzlum sinif nümayəndələri tərəfindən tətbiq olunurdu ki, bu yolla hakim siniflərin cah-cəlallı yaşayışına qarşı etiraz bildirsinlər (kəndli və erkən proletar hərəkətləri). Asketizmin elementlərini həm də müxtəlif kommunizm nəzəriyyələrində tapmaq olur.

Daha bir əxlaqi prinsip **amoralizmdir** (yunanca a – inkaredici hissəcik, latınca moralis – mənəvi). Burada ictimai, ilk növbədə ümumbəşəri əxlaqi normalara mənfə münasibət əsaslandırılır, əxlaqsızlıq isə insan davranışının əsil forması elan olunurdu. Amoralizm özünün ilk növbədə insanlara nifrətdə, eqoizmdə, asosial davranışı təqdir etməkdə ifadə edir. Amoralizm həm də hər hansı bir məqsədə nailolunmanın ən çirkin yollarını qanuni, mümkün sayır (makiavellizm, fanatizm, demaqoqluq).

Amoralizmin formalarından biri həm də nihilizm hesab olunur (burada mövcud əxlaqa qarşı bir növ qiyam qaldırılır). Amoralizmin bəzi müddəalarını bir sıra əxlaqi nəzəriyyələr, o cümlədən relyativizm, volyunatarizm, skeptisizm əsaslandırır. Məs., qədim Yunanstanda amoralizmin bəzi elementlərini kiniklərin və bəzi sofistlərin təlimlərində tapmaq olur. Müasir etik təlimlərində də amoralizm mövqeyindən Nitsşe, L.Klager, C.Centile, A.Rozenberq də çıxış edirdilər. Amoralizmin bəzi elementlərini neoprotəstantizm, emotivizm, “humanist” etika kimi təlimlərdə də tapmaq olur.

Fərdiyyətçilik və yaxud individuallıq (latınca individuum – bölünməz, fərd deməkdir), davranış istiqamətinin seçimində mənəviyyatın əsaslandırılması prinsipidir. Hər bir fərd cəmiyyətdə avtonom bir şəxsiyyət təşkil edərək öz mənəviyyat qanunlarını axtarır tapa bilər. İnsanın özündə mənəviyyatın əsasları var, ona görə də o, öz əxlaqi norma və

prinsiplərini yaradaraq, xarici, sosial şəraitdən asılı olmayaraq öz fərdiliyi və azadlığını təşkil edə bilər. Fərdiyyətçiliyin sosial əsasını xüsusi mülkiyyət təşkil edir.

Fərdiyyətçilik prinsipini hələ qədim dövrdə bir sıra tədqiqatçılar irəli sürmüşlər. Protaqor hesab edirdi ki, insan hər bir şeyin meyarıdır, bu barədə öz fikrini həm də kiniklər, kirenaiklər, həmçinin stoicism, epikürçuluq kimi cərəyanların nümayəndələri bildirmişlər. Fərdiyyətçilik İntibahın ideologiyasında, erkən protestanizmdə və maarifçilikdə mütərəqqi mənə daşıyır və insanın feodal asılılığından azad olmasını, onun ləyaqətini, siyasi və mənəvi azadlığını bildirirdi.

Fərdiyyətçilik prinsipi həm də bir sıra burjua etik nəzəriyyələrində öz ifadəsini tapmışdır (məsələn, “İctimai müqavilə”, eqozim nəzəriyyəsi, əxlaqi hiss nəzəriyyəsi, evdemonizm); burada əxlaq ayrılıqda götürülmüş insanın şəxsi meylləri və maraqları üzərində qurulur. Kapitalizm cəmiyyətində Nitsşedə fərdiyyətçilik sərt qüvvə səcdəsi mənasını daşıyırdı ki, bu da öz ifadəsini simasız kütlə üzərində hökmranlıq edən “fövqəlnsan” ideyasında tapmışdır. Müasir etikada fərdiyyətçilik ən müxtəlif nəzəriyyələrdə əsaslandırılır, o cümlədən, neopozitivizmdə, intuitivizmdə, ekzistensializmdə, özünürealizətmə etikasında, humanist etikada və s. Bu prinsip əsasında insan cəmiyyətin həyatında yaxından iştirak edir, ictimai asılılıqdan özünü azad edərək, cəmiyyətə qarşı “qiyam”a çıxmağa bilər.

Humanizm (latınca humanus – insani) əxlaqi prinsipdir; bu prinsipin əsasında insanın sonsuz dərəcədə kamilliyə bacarığın olmasına inam, onun ləyaqətinin azadlığı və müdafiə olunması tələbi, insanın xoşbəxt olması haqqının əsaslandırılması, insan tələbatları və maraqlarının cəmiyyət tərəfindən təmin olunması tələbi durur.

Tarixdə humanizm ideallarını təbliğ edənlər sırasında F.Petrarka, L.da Vinci, Kopernik, M. Monten, F.Bekon, V.Şekspir olmuş, dünyanın mərkəzində onu yerləşdirmişlər.

İnsanda harmonik olaraq təbii və mənəvi başlanğıclar uzlaşmalıdır: insana artıq bu dünyada xoşbəxtlik nəsib olmalıdır. İnsanın xoşbəxt olmaq arzusu mənəviyyatın, əxlaqın əsasını təşkil etməlidir. Humanizmdə əxlaq dünyəvi məqsədləri həyata keçirmək vəzifəsini yerinə yetirir: insan hər bir növ sosial və mənəvi zülmədən, ədalətsizlikdən, hər bir qüsurlu və nadanlıqdan azad olmalı, özünü kamilləşdirməli, özünü maddi və mənəvi cəhətdən tam təmin etməlidir.

Humanistlər insan zəkasının inkişafına böyük əhəmiyyət verir və hər bir hissi və meyli ona tabe etdirilməsini tələb edir. İnsanın əmin-amanlığının və azadlığının əsasını xüsusi mülkiyyət təşkil edir. Bəziləri isə (utopik sosializmin nümayəndələri T.Mor, T.Kampanella, T.Münser və s.) hesab edirdilər ki, insan azadlığının zəruri şərti mülkiyyət bərabərliyinin, hətta xüsusi mülkiyyətin ləğv edilməsidir.

İrrasionalizm (latınca i – inkar, rationalis – ağıllı deməkdir), bir sıra əxlaq nəzəriyyələrə xas olan mənəviyyatın metodoloji prinsipidir; burada mənəviyyatın mahiyyəti və təbiəti özünəməxsus şəkildə qiymətləndirilir. Irrasionalizm tam şəkildə XIX əsrin ortalarında təşəkkül tapmışdır (Kyerkeqor, Şopenhauer); həm də öz ifadəsini XX əsrdə ekzistensializm və neoprotəstantizm kimi etik cərəyanlarında tapmışdır.

Etik irrasionalizm nümayəndələri mənəviyyatda hər hansı bir qanunları inkar edərək, əxlaqi problemdə xüsusi, təkrarsız olanın əhəmiyyətini xüsusi vurğulayırlar. Gəldiyi qənaət belə olmuşdur ki, ağıl və elm, ümumini müxtəliflikdə axtararaq, əxlaq sahəsində tamamilə qəbul edilməzdir. Əxlaqi problemin həllində irrasionalizm nümayəndələri insan şüurunun hissi, emosional tərəflərini nəzərə alırlar, yəni “həyatın duyumu”nu, iradəni, bəşəri meyli və digər mənəvi qabiliyyətlərini; bütün bunlar məntiqi təfəkkürə qarşı qoyulur.

Hesab olunur ki, ehkamçılığa doğru aparan və insanı azadlıq və fərdiyyətçilikdən uzaqlaşdıran rəşional təfəkkürün hər hansı bir formasından məntiqsiz və ağıla sığmayan şeylər

insan mövcudluğunun mənasının dərkində daha əhəmiyyətli və faydalıdır. Qeyd olunur ki, hər hansı bir konkret vəziyyətdə onlardan faydalanıb qərar qəbul etmək olmur.

İrrasionalizm nümayəndələri göstərirlər ki, insani, yaxud “əsl” varlıq təbiət və cəmiyyət qanunlarından kənarda yerləşir, ona tərif vermək mümkün deyil, bu, şəxsiyyətin mütləq azadlıq sahəsidir, burada insan Allaha zidd gedərək özünü, öz mənəviyyatını təsdiq edir. Ümumiyyətlə burada əxlaqın ictimai xarakteri inkar olunur, “ikimənalı”, paradoksal mənəviyyat yaradılır ki, bu insana həyat yolunu göstərə bilmir.

Fatalizm (latınca “fatum” tale, qismət deməkdir, fatalis “qaçılmaz” kimi tərcümə olunur) insan yaşayışı haqqında xüsusi şəkildə formalaşmış təsəvvürlərdir. Hesab olunur ki, insan həyatı qabaqcadan allah, tale tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir. İnsan həmin inkişafın istiqamətini heç bir vəclə dəyişdirə bilməz. Əxlaq baxımından fatalizm ilk növbədə barışma, tabe olma kimi başa düşülür (məsələn, stoisizmdə). Dini təsəvvürlərdə də fatalizm meylləri güclüdür. Burada, məsələn, göstərilir ki, şər Yer üzündə yalnız dini etiqadı gözləmək, axirət gününə çıxmaq yolu ilə aradan qaldırıla bilər. Bəzən də Allahın elçisi (peyğəmbərlər, messiya) Allahın iradəsinin Yer üzündə təmsilçisi rolunu oynayır.

Rigorizm (latınca rigor – ciddilik deməkdir) əxlaqda formalizm deməkdir. Bu əxlaqi prinsipə əsasən mənəviyyətin tələblərinə ciddi şəkildə əməl olunmalıdır. Şəraitdən, yaranmış vəziyyətdən asılı olmayaraq borca əməl olunmalıdır. Burada səmərəlilik, insan və cəmiyyətin maraqları kimi şərtlər nəzərə alınmır. Belə hallarda insan hansısa, ciddi şəkildə başa düşülən və qəbul olunan qaydaların qurbanına çevrilir. Bəzən öz əxlaqi əhəmiyyətini itirmiş əxlaqi ehkama əməl olunur.

Konformizm (latınca conformis – müvafiq, uyğun deməkdir) – elə bir sosial-psixoloji yönüm, meyldir ki, müstəqil şəkildə şəxs tərəfindən qəbul olunmuş qərar yox, hazır nizam və qaydaların qəbulu əsasında formalaşır. Söhbət ictimai və

mənəvi problemlər ətrafında yaranan vəziyyətdən gedir. Konform adam hansısa qarşıya çıxan obyektiv məsələnin həll edilməsində özünəməxsus əxlaqi mövqe ilə çıxış etmək əvəzinə şüur və davranışda olan qanunlar və standartlara, hansılar ki, ona daha çox təzyiq və təsir göstərir (yəni açıq və ya gizli şəkildə ona zorla qəbul etdirilir; ola bilsin, burada mənəvi təzyiq də var, adət-ənənənin də rolunu unutmaq olmaz), əməl etməyə başlayır.

Əxlaqda konformizm vərdiş şəklində çıxış edir; bu zaman insan öz əxlaqi düşüncə imkanlarından uzaqlaşır, azad seçim imkanından istifadə etmir və yaranmış vəziyyətə görə məsuliyyəti ətrafdakı mühitlə, şəraitlə uzlaşdırmağa çalışır. Nəticədə bir şəxsiyyət olaraq bu fərd heç nə olur.

Əxlaqda **volyuntarizm** (latınca “voluntas” iradə deməkdir) əxlaqi fəaliyyətin subyektivist prinsipini bildirir. Bu prinsipə görə insan öz əxlaqi seçimini edərək hər hansı bir sosial qanunlardan və ictimai normalardan asılı olmayaraq sərbəst şəkildə öz mənəvi davranışını tənzimləyə bilər. Burada insan ixtiyari hərəkət edə bilər. Volyuntarizm əxlaqi relyativizmin ifrat ifadəsi olaraq, insanın əxlaqi azadlığının göstəricisi, əxlaqda yaradıcılığın rəmzidir. Volyuntarizm həm də fərdiyyətçilik və nihilizmin əsasında durur. Volyuntarizm anlayışını ilk dəfə olaraq XIX əsrin sonunda F.Tönnis tətbiq etmişdi. Müəyyən mənada demək olar ki, həmin mənada volyuntarizm ideyaları digər tədqiqatçılar, o cümlədən Şopenhauer, Nitsşe, Berqson tərəfindən də irəli sürülmüşdü.

Vətənpərvərlik insanların öz ölkəsinə münasibətini xarakterizə edən əxlaqi prinsipdir. Bu prinsip özünü müəyyən hərəkətlərdə və sosial hisslərin mürəkkəb kompleksində ifadə edir. Buna həm də vətənə sevgi deyirlər, adətən buraya aşağıdakıların daxil edirlər: vətən tarixiə və maraqlarına qayğı göstərmək, özünü vətən yolunda daima qurban verməyə hazır olmaq, vətənə sədaqət, düşmənlərə nifrət, ölkənin sosial-mədəni nailiyyətlərlə fəxr etmək, xalqın çəkdiyi əzablara can

yandırmaq, cəmiyyətdə mövcud olan eybəcərliklərə görə xəcalət çəkmək; vətənin tarixi keçmişinə, burada formalaşmış adət-ənənəyə hörmət etmək və rəğbət bəsləmək, yaşadığı əraziyə (şəhərə, kəndə, vilayətə, regiona, bütövlükdə ölkəyə) bağlı olmaq. Vətənpərvərlik, sosial hadisə olaraq, ilk növbədə sosial psixologiya sahəsinə aid olsa da, öz ifadəsini həm də cəmiyyətin əxlaqi şüurunda tapır. Məhz buna görə vətənpərvərlik mənəviyyatın prinsiplərindən biri hesab olunur. Vətənpərvərlik insanların millətə münasibətini bildirir. Vətənə sevgi adətən həm də düşmənə nifrətini bildirir. Bu sevginin əhalinin müxtəlif təbəqələrində müəyyən əhəmiyyəti var. Vətənpərvərliyi vaxtilə beynəlmiləlçiliklə də əlaqələndirirdilər.

Keçmişin qalıqları insanlar arasında köhnədən qalıb yaşayan qaydalar, vərdişlər və baxışlara deyilir. Bunlar tədricən aradan qaldırılır, yeniləri ilə əvəzlənir.

Fanatizm (latınca “fanatikus”, hədsiz özündən çıxan deməkdir) insanların davranışı və əqidəsinin xarakterini qiymətləndirmək üçün istifadə olunan anlayışdır. Fanatizm dedikdə qəbul olunan ideyaya qarşı kor-koranə, tənqiddin üzərində qurulmayan inam və meyl nəzərdə tutulur. Bütün yerdə qalan ideya və nəzəriyyələrə düşünülmüş yanaşma burada istisna olunur. Davranış prinsipi olaraq fanatizm başqa cürə düşüncələrə qarşı tam dözümsüzlüyü nəzərdə tutur, burada hətta qəddarlıq (bəzən son həddində, işgəncə), güdülən məqsəd naminə insanları qurban vermək halları da özünə yer tapır.

İdeya münaqişəsinin həllində inandırma vasitələrindən istifadə etməkdən imtina olunur. Fanatizm adətən dini inanclarla, burada hökm sürən ehkamçılıq və digər din nümayəndələrinə qarşı təqiblərlə bağlı olur. Dini fanatizm dini institutların mövqelərini bir növ möhkəmləndirir. Tarixdən məlumdur ki, dini fanatizm dəfələrlə qanlı münaqişələrə gətirib çıxarmışdır. Humanizm fanatizmə qarşı çıxış edir. Futbol azarkeşlərin bəzilərinə də “fanat” deyilir (adətən bunlar öz futbol komandasına dayaq durur, digər futbol klubu

nümayəndələrinə yabançı münasibət bəsləyirlər, çox vaxt münaqişələr də baş verir).

Egoizm (latınca “ego” “mən” deməkdir) insanı, cəmiyyətə və digər insanlara münasibəti baxımından xarakterizə edən həyatı prinsip və əxlaqi keyfiyyətdir. Egoizm insanın davranışda öz maraqlarına (digərlərin maraqları ilə nisbətdə) üstünlük vermək deməkdir. Əslində bu, fərdiyyətçiliyin ifrat ifadəsidir. Mənəvi şüur tarixində egoizm, əxlaqi keyfiyyət olaraq adətən mənfi qiymətləndirilirdi. Buna baxmayaraq, egoizmdə müsbət mənə da görürdülər. Egoizm cəmiyyətin müəyyən inkişaf mərhələsində yaranmışdır. Xüsusi mülkiyyətin yaranmasından sonra onun üzərində formalaşan ictimai münasibətlər egoizm hissini də əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Egoizmin faydalı olması haqqında da bir neçə nəzəriyyə var. Egoizm insan mənliyinin, ləyaqətin qorunmasında müsbət rol oynadır. Egoizmin formalaşması müəyyən sosial şəraitdə keçir və tarixi xarakter daşıyır.

Müstəqil iş

Suallar

1. Etik kateqoriyalar (borc, vəzifə, vicdan, namus, qeyrət, ləyaqət, xoşbəxtlik, əxlaqi məqsəd, əxlaqi sərvətlər, əxlaqi normalar, əxlaqi ziddiyyətlər, əxlaqi məsuliyyət, əxlaqi azadlıq və s.) nədir?

2. Etik prinsiplər (fərdiyyətçilik, xəyanət, hümanizm, fərdiyyətçilik, amoralizm, asketizm, irrasionalizm və s.) nədir?

Tapşırıq

Deyl Karneqinin “Həyat dərsləri” tapşırığı

Deyl Karneqi 9 qayda göstərir ki, insan onlara riayət edərək, başqalarında inciklik hissini yaratmadan, təhqir etmədən onlara təsir edə bilər.

1. İnsan hərəkətinin düzgün olmadığına işarə etməzdən əvvəl, onu tərifləyin və onun müsbət tərəflərini səmimi etiraf edin.

2. Başqa insanların səhvlərini düz yox, dolayısı ilə göstərin.

3. İnsanı tənqid etməzdən əvvəl öz səhvləri haqqında danışın və misal gətirin.

4. İnsana birbaşa əmr vermək əvəzinə ona sual verin.

5. İnsanlara öz nüfuzunu xilas etmək imkanını vermək lazımdır.

6. İnsanlara, onların ən kiçik uğuru haqqında müsbət fikrinizi bildirin və hər bir müvəffəqiyyəti qeyd edin. Bu qiymətləndirilmədə səmimi olun və tərifdə səxavət göstərin.

7. İnsanlar haqqında yaxşı fikir yaradın ki, onlar da buna uyğun özünə bəraət qazandırmağa çalışsınlar.

8. Dəstək verin. Təəssürat yaradın ki, sizin düzəlmiş görmək istədiyiniz səhv asan düzəldilə biləndir; belə edin ki, insanları təhrik etdiyiniz hər bir şey onlara asan görünsün.

9. Çalışın ki, sizin təklif etdiyiniz çıxış yolunu insanlar sevinclə qəbul etsin. Bunun üçün insana onun istədiyindən danışmaq və ona arzu olunana nail olmaq yollarını öyrətmək lazımdır.

Yuxarıda göstərilən qaydaları təhlil edin. Bu qaydalara uyğun olan və onları pozan davranış nümunələrini gətirin və təhlil edin.

Mövzu 10. Əxlaqi hisslər və əxlaqi praktika

Əxlaqi hisslər əxlaqi münasibətlərə emosional reaksiyadır. Əxlaqi hisslərin təsnifatı və məzmunu. Əxlaqi praktika. Əxlaqi fəaliyyət və sosial nəzarət formaları.

10.1. Əxlaqi hisslər haqqında

Əxlaqi hisslər şəxsiyyətin mənəvi fəaliyyətinin emosional tərəfidir. Hisslər, əqidə ilə yanaşı insanın subyektiv əxlaqi mövqeyini xarakterizə edir. Öz psixoloji təbiətinə görə hisslər insan şüurunda davamlı şərti-reflektor birləşmələridir ki, müxtəlif situasiyalara (vəziyyətlərə) onun affektiv iradi reaksiyasını bildirirlər.

Öz sosial məzmununa görə əxlaqi hisslər insanın ictimai varlığın müxtəlif tərəflərinə - insanlara, özü-özünə, bütövlükdə cəmiyyətə - subyektiv münasibətini bildirir. Hisslərə sevgi, nifrət, qısqanclıq, sevinc, mərhəmət, paxıllıq və s. aiddir. Bunlar insan münasibətlərinin subyektiv-psixoloji ifadəsidir. İnsan özünə qarşı da fəxr, öyünmə, egoizm kimi hissləri yaşaya bilər. Sosial hisslər öz mənşəyinə və mahiyyətinə görə sosial xarakter daşıyır. Əxlaqi hisslərin əksəriyyəti əxlaqi şüur tərəfindən müsbət və ya mənfi olanlara bölünür. Bütün hisslər şəxsiyyətin əxlaqi simasını xarakterizə edir. Bir çox əxlaqi prinsiplər var ki (məsələn, insansevərlik və s.), insan şüurunda həm rəşional, həm də emosional formada özünü ifadə edir. Burada mürəkkəb komplekslər yaranır. Ümumiyyətlə, normalar, qiymətvermələr, ideallar, ədalətlik kimi hadisələri, xeyir və şər anlayışlarını insan həm rəşional məzmunu baxımından, həm də hissi formada qavrayır.

Burada simpatiya, meyllər, antipatiya və s. kimi hissi formalar yaranır. Şəxsiyyətin mənəvi özünüdərkini əxlaqi tərəfi də (borc, məsuliyyət, vicdan, ləyaqət, utancaqlıq və s.) müvafiq hissi təəssüratlanmalarda ifadə olunur. Keçirdiyi əxlaqi hisslərə uyğun olaraq insan yaranmış vəziyyətə birbaşa reaksiya verir. Bu zaman bütün yaşadığı əvvəlki hallar onun yadına düşür,

emosiyalarda ifadə olunur. Hər bir insanda əxlaqi hisslər tədricən formalaşır. Burada əxlaqi tərbiyənin böyük rolu vardır. İnsanın mənəvi azadlığı da əxlaqi hisslərdən irəli gəlir.

Altruizm, mərhəmət, şəfqət, sevgi, vicdan, ədalət hissi — bütün bunlar cəmiyyəti möhkəmləndirir və insanlarda yüksək özünəqıymətin formalaşdırılması üçün bir zəmin yaradır. Hesab olunur ki, bütün bunlar möhkəm genetik bazisə malikdirlər. Bu, işin yaxşı tərəfidir. Pis tərəfi odur ki, hansısa bir nəsilə və bütövlükdə bəşəriyyətdə bu keyfiyyətlər yaxşılaşdırılırsa da, onlar insanlara bir o qədər etibarlı xidmət etmirlər. Bəlkə də əksinə proses baş verir, hal-hazırda bu proses daha aydın, aşkar şəkildə özünü büruzə verir: mənəvi hisslər uyğunlaşdırılaraq istifadə olunur, şəxsi maraqlardan asılı olaraq tətbiq və ya rədd edilir. Biz belə dəyişmələri sərbəst şəkildə əslində tez-tez qəbul edirik. Müasir dövrdə insanlara yeni baxış, yeni yanaşma göstərir ki, bizim əlimizdə mənəvi dəyərlər kimi güclü bir silah var, amma buna baxmayaraq, bunları təyinat üzrə istifadə etmirik, sui-istifadə edirik və s.

İnsan davranışının elmi araşdırılması göstərir ki, mərhəmət kimi güclü hissin sisteməlik təhlilinə o hazır deyil. Ən azı, müasir psixologiyada təcavüz, qəzəb və qorxudan rəhm və altruizm kimi pozitiv emosiyalara daha az diqqət yetirilir. Ola bilsin ki, bunun səbəbi müasir psixologiyanın əsasən terapevtik məsələlərin həllinə istiqamətlənməsidir və buna görə ilk növbədə insan psixikasının anormal vəziyyətlərinin anlanılmasına üstünlük verilir. Bununla belə bunun əsasında altruizmi və yaxud mərhəməti ona görə rədd etmək lazım deyil ki, guya qeyri-əqoist təsirlər dünyanın təbii mənzərəsinə sığmır və ya yalnız əqoizmə əsaslanan davranış formalarından biridir. Belə iddialar obyektiv elmi axtarışın ruhuna zidd olur.

Altruizm (fr. altruisme, latın sözündən - alter – digər, başqa) da əxlaqi prinsipdir. Altruizmin tələbinə uyğun olaraq insan öz əqoizmini üstələyərək başqa insanlara, yaxın və əzizlərinə təmännəsiz xidmət etməyə, öz maraq və mənafeələrini

qurban verməyə hazırdır. Əxlaq nəzəriyyəsində bu termin ilk dəfə olaraq O.Kont (Fransa sosiologiya və filosofu) tərəfindən tətbiq edilmişdir. Kont hesab edirdi ki, cəmiyyətin əxlaqi kamilliyinə nail olmaq üçün insanlarda xüsusi ictimai hiss olan altruizmi tərbiyələndirmək lazımdır ki, eqoizm yığışdırılsın. Buna bənzər ideyalar digər Avropa tədqiqatçıları – A.Smit, Şeftsberi, Hatçeson tərəfindən də irəli sürülmüşdü.

Altruizmə nail olmaq üçün insanlara anadangəlmə xas olan eqoizmi aradan qaldırmaq lazımdır. İnsan bunun üçün mənəvi cəhətdən tərbiyələndirilməlidir.

Altruizm anlayışı elmə ilk dəfə fransız filosofu Oqyust Kont tərəfindən daxil edilmişdi və başqalarının xeyrinə hərəkətlərə səbəb ola biləcək təmənnasız meylı bildirir. Mərhəmət özündə şəfqəti, başqa canlı varlığın əzablarına həyəcan keçirmə nəzərdə tutur. Demək olar ki, mərhəmət altruizm üçün əsasdır, digər tərəfdən, altruizm mərhəmətin görülmə, praktik işlərdə ifadə edilmiş obyektiv təzahürüdür.

Həmçinin əlavə etmək lazımdır ki, mərhəmət yalnız altruizm üçün əsas deyil, bu, həm də insanı mümkün qədər tez mükəmməlliyə nail olmağa məcbur edən vadaredici səbəb kimi də qiymətləndirilə bilər. O, güclü motivasiyanı doğurur, onsuz mənəvi inkişaf yolu üzrə irəliləmək çox çətin olur. Yol yalnız əvvəldə yüngüldür, amma sonra daha çətin olur və irəliləmək üçün daha çox gücün sərf edilməsini tələb edir. Mərhəmət insana təbii üsulla, mənəvi olaraq bu gücü verir. O, insanı maqnit kimi böyük hədəfə çəkir, ona bədrəməyə, yan getməyə və ya nail olunmuş yüksəkliklərdən enməyə qoymur. Rahatlanmağa da imkan vermir: axı bu anda kimsə əzab çəkir, və hər bir andan istifadə etmək, tələsmək lazımdır, bununla biz öz mənəvi inkişafını, mükəmməlliyini, özümüzdə heyvani kökünün kəsilməsini təmin etmiş oluruq.

Mərhəmətə malik olan hər bir kəs öz kamilliyinə doğru yolunu daha qısa və daha yüngül edir, axı onda onu irəli çəkən stimül var.

Nifrət insanlar arasında qarşılıqlı olaraq düşmənçilik münasibətlərə uyğun əxlaqi hissdır. Nifrət hissi zahirən bütöv bir hiss kimi çıxış etsə də, öz məzmununa görə özündə bir neçə amili birləşdirir: məsələn, nifrət etdiyi şəxsə qarşı ikrah hissi, ona pisliliyin arzulanması, ona kömək etməkdən imtina etməsi, onun bütün meyl və arzularına qarşı çıxması durur. Nifrət hissi sevgi hissində də qarşı durur; bununla belə burada az və ya çox dərəcədə elə sevgi nəzərdə tutulur. Məsələn, şərə nifrət xeyirə sevgini, insanlara nifrət özünə sevgini bildirir. Nifrət sosial mənə daşıyır.

Apatiya (yunanca apatheia – süstlük) stoisizm etikasının əsas anlayışlarından biridir və daxili sabitliyi, sakitliyi və etinasızlığı bildirir. Bu zaman hisslər və şövqlər ağıl fəaliyyətinə maneəçilik törətmir. Apatiya düşünmək imkanlarını artırır. Hesab olunur ki, stoiklərin bu təsəvvürlərinə hind fəlsəfəsində “nirvana” (insan ruhunun ali vəziyyəti olan tam sakitlik, dinclikdir) təlimi təsir etmişdir. Aristotelin davamçılarından fərqli olaraq (ehtirasların yalnız məhdudlaşdırılmasını istəyirdilər) stoiklər bu prinsipi daha dərin götürürdülər. Apatiya prinsipi sonradan həm də xristian əxlaqında (istək və arzulardan uzaqlaşmaq, hissləri unutmaq, tərki dünyalıq və daxili seyrətmə) istifadə edilmişdir.

Ataraksiya (yunanca ataraksia – təmkinlik, soyuqqanlıq) qədim yunan fəlsəfəsində qəbul olunmuş kateqoriyadır və daxili sakitliyi, rahatlığı, dincliyi bildirir. Qədim filosoflar hesab edirdilər ki, müdrik insan ataraksiyaya can atmalıdır ki, tam müstəqil düşüncə üçün şərait yaradılsın. Buna nailolma yolları isə müxtəlifdir. Məs., Demokrit, Epikür, Lukretsi bunu dünyanın dərk olunmasında, qorxunun və xürafatın fəth edilməsində, daxili harmoniyanın əldə edilməsində görürdülər. Skeptisizm nümayəndələri isə (Pirron) bunu xeyir və şər, yalan və həqiqət olanı haqqında fikrini bildirməməkdə, realılıqla barışmaqda görürdülər (apatiya). Pirron hesab edirdi ki,

xoşbəxtlik rahatlıq, soyuqqanlıq və iztirabların olmamasındadır.

Təmkinlik də əxlaqi keyfiyyətdir. Bu, bir növ dözümlü, özünüsaxlamanın müəyyən tərəfidir; buraya daxildir: öz hisslərinə nəzarət etmək bacarığı, öz hərəkətlərini, yaranmış çətinliklərə baxmayaraq, qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmağa yönəltmək, yeri gələndə inadkarlıq göstərmək, seçilmiş ideallara və prinsiplərə, məhrumiyyətlər və çətinliklərə baxmayaraq sadıq olmaq, açıq və ya gizli düşmən tərəfindən edilən təzyiqlərə baxmayaraq mətanətli olmaq, digərlərin yanında özündə əsəbiliyə, bədbin, bəlkə də avantürist əhval-ruhiyyəni boğmağı bacarmaq və s. Bu keyfiyyətlər rəhbər kadrlar üçün xüsusilə vacibdir.

Lovğalıq və yaxud **iddialanma** mənfi əxlaqi keyfiyyət olaraq, insanın digər insanlara təşəxxüslü, nəzakətsiz münasibəti bildirir. Bu zaman lovğalıq göstərən insan öz qədr-qiymətini çox şişirdir, eqoizmi nümayiş etdirir. Bunun əksi olan keyfiyyətlər təvazökarlıq və insanlara göstərilən hörmətdir. Lovğalığın sosial bazası da (xüsusilə cəmiyyətdə sosial təbəqələr arasında ziddiyyətlər çoxdursa) var.

Fəxr etmək, fəxr hissi elə bir əxlaqi-sosial hissdir ki, burada insanın özü-özünə hörməti ifadə olunur. Ləyaqət hissi kimi, fəxr hissi də insan davranışını tənzimləyir və idarə edir. Fəxr etmək hissi insandan elə bir hərəkətləri tələb edir ki, onlar onun özü haqqındakı təsəvvürlərinə cavab verir və ləyaqəti alçalda biləcək hərəkətlərdən çəkindirir. Fəxr hissi adətən insanın şəxsi xidmətlərilə, xüsusi sosial qrupa aid olması ilə (məs., millətə, peşəyə), müəyyən mülkiyyətə sahib olması və s. ilə bağlıdır.

Fəxr hissi həm də insanın əxlaqi aləmin necə olmasını bildirir, onun davranışına təsir edir. Fəxr hissi milli özünüdərkən və milli şüurun vacib tərkib hissələrindən biridir.

Günah, günahkarlıq hissənin ilk növbədə dini mənası nəzərdən keçirilməlidir. Günahın yuyulması da dini mənada

istifadə olunur. Din tələb edir ki, günahın ağırlığından asılı olaraq, onların bəzilərini peşman olmaq, günahı boynuna götürməklə, ibadət etməklə, xeyirli işlər görməklə aradan qaldırmaq olar. İlk günah bütün bəşər övladlarına aiddir. Bu günahın kökünü Adəm və Həvvanın günaha batması ilə bağlayırlar. Hesab olunur ki, bütün sonrakı çətinliklər ümumiyyətlə şər həmin ilkin günahla bağlı olmuşdur. Günahkarlıq hissinin əxlaqi mənası ondadır ki, hər bir insan əməllərindən, hərəkətlərindən asılı olmayaraq günahkar sayılır, buna görə də o itaətkar olmalıdır ki, həmin ilkin günahın məsuliyyətini öz üzərindən qismən olsa da, götürə bilsin.

Qayğı və maraq sevginin digər aspektinə gətirib çıxarır – məsuliyyət. E.Fromm *məsuliyyət* hissinin digər əxlaqi hisslərlə bağlı olduğunu vurğulayır: “sevginin mahiyyəti kimin üçünse əziyyət çəkmək və onun inkişafına köməkdir, sevgi və əmək ayrılmazdır. Hər kəs əmək sərf etdiyi şeyi sevir və hər kəs sevdiyi şey üçün çalışır.

Bu gün məsuliyyət çox vaxt məcburi vəzifə, kənardan vadar edilən bir şey kimi başa düşülür. Lakin məsuliyyət sözün əsil mənasında əvvəldən axıra qədər könüllü aktdır. Bu, mənim insan varlığının ifadə olunan və olunmayan tələblərinə cavabımdır. “Məsuliyyətli” olmaq “cavab verməyə qadir olmaq” deməkdir. İona Nineviya sakinləri üçün məsuliyyət hiss etmədi. O, qalib kimi soruşa bilərdi: «Məgər mən mənim qardaşıma keşikçiyəm?” Sevən insan özünü məsuliyyətli hiss edir. Onun qardaşının həyatı təkcə qardaşın özünün deyil, həm də onun işidir. O, özü üçün məsuliyyət hiss etdiyi kimi, bütün yaxınları üçün də məsuliyyət hiss edir. Bu məsuliyyət ana və uşaq nümunəsində götürsək, ananı qayğıya məcbur edir. Yetkin insanlar arasında sevgi ilk növbədə digər insanın psixi tələbatlarına aid olur”¹.

¹ Freyd Z. Bir illüziyanın gələcəyi. E.Fromm. Psixanaliz və din. E.Fromm. Sevmək sənəti. Bakı: 2013

Sevgi - insanlar arasında ümumiliyi və yaxınlığı bildirən və onların qarşılıqlı maraq və meyllərinə əsaslanan münasibətləri bildirir. Sevginin bir çox ifadələri var: cinslərin insanlar arasında simpatiya və dostluğun ifadəsi, təbiətə, həqiqətə, həyata sevgi və s. Etikada və fəlsəfədə sevgi insanlar arasında elə bir münasibəti bildirir ki, bir adam digərini özünə yaxın və əziz bilir, bununla da onu özü ilə eyniləşdirir, çalışır ki, onunla öz maraq və meyllərini eyniləşdirsins, könüllü olaraq özünü fiziki və mənəvi mənada başqasına verir və çalışır ki, bu qarşılıqlı olsun. Sevginin əksi nifrətdir. Sevgi kateqoriyası əxlaqi təlimlər tarixində böyük rol oynamışdır. Sevgi insan nəslinin əxlaqi şüurunda xüsusi birlik növü kimi formalaşaraq insanların bir-birindən təcrid olunmasına qarşı çıxış edir.

Tarixən inkişaf belə istiqamətdə gedib ki, sevgi insanların şəxsi münasibətlər sahəsinə çevrilmişdir (qan qohumluğu olanlar, ailə-nikah münasibətləri, dostluq əlaqələri və s.). Özgələşmə, düşmənçilik tez bir zamanda insanlar arasında sosial həyatın bütün sahələrində humanist sevgiyə nail olmaq arzusunu formalaşdırmışdır.

İncildə sosial həyatdakı sevgi belə bir ehkamçı kəlamda ifadə olunmuşdur: “Öz yaxınını özünü sevdiyin qədər istə”. Xristian etikasında bu ifadəni bütün insanların allah tərəfindən yaradıldığına görə dini mənada izah etməyə başladılar. Cəmiyyət inkişaf etdikcə sevgi və dostluq da getdikcə mənəvi-əxlaqi məzmunla əhatə olunurdu. Bütövlükdə sevgini insanlar arasında sosial münasibətlərin ali nümunəsi kimi qiymətləndirməyə başladılar.

Sevgi haqqında ən dolğun və hərtərəfli tədqiqatın müəllifi olan **E.Fromm** bunu belə təsvir edir ¹:

“Vermə aktı kimi başa düşülən sevgi qabiliyyətinin insanın xarakterindən asılı olduğunu qeyd etmək bir qədər artıq olardı. O, yaradıcı orientasiyanın yüksək səviyyəsinin əldə

¹ Freyd Z. Bir illüziyanın gələcəyi. E.Fromm. psixoanaliz və din. E.Fromm.Sevmək sənəti. Bakı: 2013

edildiyini nəzərdə tutur, bu orientasiyada insan digərlərini istismar etmək və qüvvəsini yığmaq kimi narsissik arzusun öhdəsindən gəlir, özünün insani qüvvələrinə inam, məqsədlərə nail olmada özünəinam cəsarətini əldə edir. İnsana bu xüsusiyyətlər nə qədər çatmırsa, bir o qədər də o, özünü vermək – və, deməli, sevməkdən qorxur.

Vermə elementindən əlavə sevginin fəal xarakteri bütün sevgi formalarına xas olan müəyyən elementlər yığımını şərtləndirir. Bu qayğı, məsuliyyət, hörmət və bilikdir.

Sevginin qayğı olması daha çox ananın öz uşağına sevgisindən özünü büruzə verir. Əgər biz onun uşağın qayğısına qalmadığını, onu yedirmədiyini, çimdirmədiyini, onun hərtərəfli qayğısına qalmadığını görsək, onun uşağı sevmək barədə heç bir andı bizi buna inandıra bilməz. Amma onun uşağa qayğısını görəndə, sevgisinə tam inanırıq. Bu, həmçinin heyvan və bitkilərə olan sevgiyə də aiddir. Sevgi bizim sevdiyimiz kiminsə və ya nəyinsə həyatına və inkişafına aktiv maraqdır. Aktiv maraq olmadığı yerdə sevgi də yoxdur.

Əgər sevginin hörmət komponenti olmasaydı, ***məsuliyyət*** asanlıqla üstünlük və hakimlik istəyinə çevrilə bilərdi. ***Hörmət*** qorxu və xeyirxahlıq deyildir: o, sözün kökünə uyğun olaraq (respicere-to look at) insanı onun olduğu kimi görmək, onun unikal individuallığını dərk etmək mənasını verir. Hörmət digər insanın olduğu kimi böyüməsi və inkişaf etməsi istəyini ifadə edir. Hörmət, beləliklə, istismarın yoxluğunu şərtləndirir. Mən istəyirəm ki, sevdiyim insan özü üçün böyüsün və inkişaf etsin, öz yolu ilə bunu etsin, mənə xidmət etmək üçün yox. Əgər mən digər insanı sevirəmsə, mən onunla vəhdət hiss edirəm. Bu halda o, mənim onu görmək istədiyim kimi, məqsədlərimə vasitə kimi deyil, özü olduğu kimi qalır. Aydındır ki, hörmət yalnız o zaman mümkündür ki, mən özümdə müstəqillik əldə edim, başqalarının köməyi olmadan ayağa dura bilim, kiməsə hökm etmək və ya istifadə etmək tələbatı olmadan yaşayım. Hörmət yalnızca azadlığın əsasında mövcuddur: l'amor est

l'enfant de la liberte – fransız mahnısında deyildi ki kimi, sevgi hökmranlığın deyil, azadlığın övladıdır.

İnsanı tanımadan ona hörmət etmək mümkün deyil, qayğı və məsuliyyət, onları **bilik** yönləndirməsəydi, kor olardı. Bilik – onun motivi maraq olmasaydı, boş olardı. Biliyin müxtəlif növləri vardır: sevginin elementi olan bilik səthi səviyyə ilə kifayətlənməyib, mahiyyətin özünə varır. Bu ancaq onda mümkün olur ki, mən öz maraqlarım çərçivəsindən çıxım və digər insanı onun şəxsi təzahüründə görə bilim. Mən bilərəm ki, insan nə vaxt acıqlı olduğunu açıq göstərməsə də, mən onu daha dərinləndirən tanıya bilərəm; mən belə bilərəm ki, o, həyəcanlı və narahatdır, özünü tənha hiss edir, özünü günahkar hiss edir. Onda mən bilərəm ki, onun acığı daha dərin nəyinsə təzahürüdür. Mən ona, həyəcanlı və narahat insan kimi baxıram və bu, o deməkdir ki, mən ona təkcə acıqlı deyil, həm də əzab çəkən insan kimi baxıram.

Qardaş sevgisi bərabər olanlar arasında sevgidir; ana sevgisi aciz varlığa sevgidir. Onlar bir-birindən nə qədər fərqlənsələr də, onlarda ümumi bir şey var ki, onlar öz təbiətlərinə görə bir insanla kifayətlənmirlər. Əgər mən öz qardaşımı sevirəmsə, mən bütün qardaşlarımı sevirəm; əgər mən öz uşağımı sevirəmsə, mən bütün uşaqlarımı sevirəm; bundan əlavə, mən bütün uşaqları, köməyimə ehtiyacı olanların hamısını sevirəm. Hər iki sevgi tipinə əks tip olan erotik sevgi tam qovuşma, bir insanla birlik tələb edir. O, öz təbiətinə görə ümumi olmayıb, istisnadır, çox güman ki, bu həm də sevginin ən aldadıcı formasıdır.

Egoist insan ancaq özü ilə maraqlanır, hər şeyi ancaq özü üçün arzu edir, verəndə deyil, alanda özünü rahat hiss edir. Xarici aləmə isə ondan nə ala biləcəyi nöqtəyi-nəzərdən baxır: bu insanda başqalarının tələbatlarına maraq, onların ləyaqəti və bütövlüyünə hörmət yoxdur. O özündən başqa heç nəyi görə bilmir: hər şeyi və hər kəsi o, özünə səmərə baxımından nəzərdən keçirir: prinsipcə o, sevməyə qadir deyil. Bu özünə və

başqalarına marağın alternativli olmağını sübut etmirmi? Əgər eqoizm və özünəsevgi vəhdət təşkil etsəydilər, bu doğru olardı. Lakin belə mülahizə bizim problemin həllində meydana çıxma biləcək yanlış nəticə olardı. Eqoizm və özünəsevgi vəhdət olmayıb, birbaşa əkslikdirdər.

Eqoist insan özünü elə də güclü deyil, çox zəif sevir. Əslində isə özünə nifrət edir. Yaradıcılığın olmamasının yalnız bir hissəsini ifadə edən özünə qayğı və incəliyin olmaması onu boş və frustrasiyalaşmış edir. O, qaçılmaz olaraq bədbəxtədir və həyəcanla həyatdan almaqda elə özünün maneə yaratdığı həzləri almağa çalışır. Elə təəssürat oyanır ki, o, həddən artıq öz qayğısına qalır. Əslində isə o, öz “mən”inin qayğısına qalmaqda qarşılaşdığı uğursuzluğu gizlətməyə və kompensasiya etməyə uğursuz cəhdlər edir. Freyd iddia edirdi ki, eqoist insan özünə vurğundur. Əgər başqalarına sevgidə imtina edib onu öz varlığına yönəldibsə, o, narsisistdir. Doğrudan da, eqoist insanlar başqalarını sevməyə qabil deyillər. Lakin onlar özlərini də sevmirlər.

Eqoizmi başqa insanlara həris maraqla müqayisə etdikdə başa düşmək daha asandır: bu cür marağa biz ifrat qayğıkeş ananın timsalında rast gələ bilərik. O, uşağı ilə çox zərif davrandığına ürəkdən əmin olsa da, əslində, o, özünün maraq obyektinə dərin gizli rəqabət hissi bəsləyir. Onun uşağa ifrat marağı onu ifrat sevgidən deyil, özündə bu uşağı sevmək qabiliyyətinin heç olmamasını kompensasiya etmək məcburiyyətində olduğu üçündür.

Özünə sevgi haqqında ideyaları Meyster Ekkxartın sözləri ilə daha yaxşı cəmləşdirmək olar: “Əgər sən özünü sevirənsə, sən hər bir insanı özün kimi sevirən. Əgər sən digər insanı özündən az sevirənsə, deməli, əslində, sən özünə sevgidə uğur qazanmadın. Lakin, əgər sən özünü də daxil etməklə hamını eyni qədər sevirənsə, sən onların hamısını bir şəxsiyyət kimi sevecəksən və bu şəxsiyyət Allah və insandır. Deməli,

möhtəşəm və mömin o şəxsiyyətdir ki, özünü sevə-sevə başqalarını da eynilə sevir”¹.

O, müxtəlif hərəkətlərin obyektiv sosial əhəmiyyətinə əsaslanır. Qiyməti daha ümumi əxlaqi təsəvvürlər, məsələn, əxlaqi keyfiyyətlər, prinsiplər, ideallar, xeyir və şər anlayışları, sosial nəticələrin təhlili əsasında vermək olar².

Qısqanclıq bir insanın digərinə münasibətdə olan düşmənçilik və qeyri-səmimi münasibətidir. Bunun əsasında digərinin nailiyyətləri, əldə etdiyi imkanları və yaxud populyarlığıdır. Öz məzmununa görə qısqanclıq egoizmə çox yaxındır: qısqanc adam istəyər ki, əldə edilən uğurlar, başqalarının rəğbəti, səmimiyyəti yalnız onun özünə ünvanlansın. Qısqanclıq egoizmin, özündən razılığın, digər adamların uğurlarına yaranan paxıllıq hissinin nəticəsidir. Cinslər arasında yaranan qısqanclıq hissinin təbiəti isə bir qədər başqadır. Burada sevgi iki insanın bir-birinə olan təbii meylinin əsası olduğu üçün qısqanclıq da yaranır. Lakin bu cür qısqanclığın son həddə çatdırılması qarşılıqlı hörmətsizlik, şəxsi azadlığın məhdudlaşdırılması, zülmkarlıq və inamsızlıq ilə gərək nəticələnməsin.

Özü-özünə hörmət insanın ləyaqət üzərində qurulan özünü qiymətləndirilməsini bildirən əxlaqi hissidir. Fəxr hissində olduğu kimi özünəhörmət insanın özündəşüurun ifadəsi olaraq onun hərəkətlərini istiqamətləndirir, eyni zamanda fərdi şüur sahəsi olaraq sırf insanın özünə aid edilir. Özünəhörmət insana müxtəlif vəziyyətlərdə çətinlikləri fəth etməyə köməklik göstərir, onu öz ləyaqətini qorumağa sövq edir. Özünə hörmət bəzən əsası olmayan təfəkkürə, lovğalığa çevrilir, onda insan tənqidi qəbul etmir, öz hərəkətlərinə obyektiv qiymət verə bilmir və vəziyyətdən çıxış yolunu görmür.

¹ Мейстер Экхарт. Проповеди и рассуждения. М., 1913

² Freyd Z. Bir illüziyanın gələcəyi. E.Fromm. psixoanaliz və din. E.Fromm.Sevmək sənəti. Bakı: 2013

Həmrəylik (latınca “solidar”, yəni möhkəm deməkdir) və yaxud **solidarlıq** ümumi məqsədlərin yerinə yetirilməsi işində ümumi maraqlara əsaslanan qarşılıqlı yardım və dəstək, əqidə və hərəkətlərinin vəhdəti deməkdir. Həmrəy olmaq tələbi hansısa tarixi dövrün xüsusi mərhələsində meydana gəlir ki, bunun əsasında mühüm tarixi vəzifələr öz həllini tapır. Həmrəyliyin bir çox növləri var, məsələn, inqilabi, sinfi, milli, partiya və s. Millik həmrəyliyə vətənpərvərlik hissi yaxındır.

Təəssübkeşlik (cürbəcür) insansevərliyin, yəni humanizmin ifadə formalarından biridir; burada bir insan tərəfindən digər insanın tələbatları və maraqlarının qanuni olmasının qəbul edilməsi ideyası vurğulanır. Can yandıran, yəni təəssübkeş digər insanların hisslərini və fikirlərini dərk edir, onun arzu və meyllərinin reallaşmasına köməklik göstərməsinə hazır olmasını nümayiş etdirir. Bu əxlaqi hiss vasitəsilə insanların eqoizmi məhdudlaşdırılır, hər bir kəs özünü başqasının yerində təsəvvür edə bilər. Dini əxlaqda da təəssübkeşliyin, mərhəmətin öz “yaxının”a göstərilməsi tövsiyə olunur. Bir insan digərinin buraxdığı səhvlərə dözümlü olmalıdır ki, son nəticə etibarilə axirət günü hamının xilas olunması mümkün olsun.

Qorxu insanda real və yaxud uydurulmuş təhlükə üzündən yaranmış qısamüddətli emosiya və yaxud sabit hissini bildirir. Psixoloji hadisə kimi qorxu özünü narahatçılıqda, halsızlıqda, panika vəziyyətində, əzabkeşlikdə, təəssüratlanmalarda, həm də kortəbii və yaxud şüurlu, özünü qorumağa istiqamətlənmiş hərəkətlərdə ifadə edir. Qorxunun əksi, yəni insan tərəfindən qorxu hissini fəth edilməsi cəsarətdir. Qorxu hər ayrılıqda götürülmüş insanın, həm də müxtəlif sosial qrupların, hətta cəmiyyətin psixi durumu kimi yaşana bilər (məsələn, 2012-ci ilin sonunda gözlənilən dünyanın sonu qorxusu; proqnoz özünü, təbii ki, doğrultmadı). Təbiət hadisələri qarşısında acizliyindən, bilməzliyindən əmələ gələn qorxu kortəbii xarakter daşıyır.

Qorxu hissinin sosial kökləri də var: burada insan ictimai qüvvələr, hadisələr qarşısında bəzən aciz olur. Bir çox burjua filosofları (Kyerkeqor, Şopenhauer, Nitsşe, Şpengler və s.) qorxunu insanın təbii vəziyyəti olduğunu hesab edirdilər. Ekzistensializmdə qorxu insan varlığının əsil ifadəsinin təzahürü hesab olunur; qorxu vasitəsilə insanın təbii durumu, ilk növbədə tənhalığı, yaşamağın mənasızlığı izah olunur. Berqsonun fikrincə, qorxu həyatın əsasında durur. Kyerkeqor, Haydegger və digər ekzistensialistlər üçün qorxunun predmeti əslində “heçnədir”.

İnsan daima hər hansı bir məsələnin həllinə öz üzərinə məsuliyyəti götürmək qorxusu ilə yaşayır. Bu zaman ağıllı mühakimə üçün yer qalmır. Qorxu hissi cəmiyyətdə insan davranışını tənzimləyə biləcək vacib qüvvə və vasitələrindən biridir (cəzalandırma qorxusu, hakimiyyət qorxusu və s.). Bəzən qorxunu əxlaqi mənada bir təhrikedici qüvvə olduğunu da qeyd edirlər. Dini əxlaq insanları Allahdan, axirət günündən qorxmağa dəvət edir ki, bu yolla insanda intizamlılıq və itaətkarlıq formalaşsın. Cəmiyyətdə insan qorxuya yox, öz daxili əqidəsinə və vicdana arxalanaraq hərəkət etməlidir.

Utanmaq hissi, utancaqlıq şəxsiyyətin əxlaqi özünüdərkini ifadələrindən biridir; burada insan öz hərəkətlərini, motivləri və əxlaqi keyfiyyətlərini tənbeh edir. İnsan həmin hərəkətlərinin mənfiyyətini ya müstəqil şəkildə özü dərk edir, ya da bunu ətrafdakıların təzyiqi altında edir. Utanmağın əksi fəxr etməkdir, bu da insanın özü-özünə olan müsbət münasibətidir.

Vicdandan fərqli olaraq utanmaq hissi daha çox xarici mühitlə əlaqəlidir: insan burada öz hərəkətlərini digərlərin gözü ilə qiymətləndirir. Utanmaq hissi şəxsiyyətin vacib keyfiyyətidir. O, insanda yalnız o zaman əmələ gəlir ki, insan özünü artıq kollektivdən ayırır (yəni ibtidai icma cəmiyyətində). Xüsusi mülkiyyətin və sinfi bölgünün əmələ gəlməsi nəticəsində utanmaq hissi təhrif olunmuş bir formada özünü yaşadır, özünəməxsus əxlaqi əhəmiyyətini itirir. İnsan

özünün yoxsul olmağından, təmsil etdiyi sosial qrupundan və s. utana bilər. Əslində ilk növbədə cəmiyyətin, digər insanların maraqlarının tapdalanması ilə nəticələnən hərəkətlərdən utanmaq lazımdır.

Paxıllıq başqa bir şəxsin uğurlarına, şan-şöhrətinə, əxlaqi üstünlüyünə, maddi durumuna düşmənçilik və yaxud qərəzli münasibətin bəslənməsidir. Paxıllıq hissinə, paxıllığa insanda egoizm və onunla bağlı olan şöhrət düşkünlüyü də səbəb olur. Mənfi xüsusiyyət olaraq şəxsiyyətə, onunla ünsiyyət yaradan insanlara pis təsir göstərir. Paxıl adam istəyir ki, paxıllıq obyektı uğursuzluğa düşər olsun, bədbəxt olsun, özünü cəmiyyət qarşısında biyabır etsin, onu hamının gözündən salsın; paxıl adam bəzən əxlaqa zidd olan hərəkətlərə də can atır. Bəzi tədqiqatçılar, o cümlədən F.Nitsşe, O.Şpenqler göstərirdirlər ki, paxıllıq insanlar arasında bərabərliyə gətirib çıxara bilər, beləliklə də xüsusi mülkiyyətin cəmiyyətdə rolu azalar.

Əxlaqi meyllər şəxsiyyətin mənəvi mahiyyətini bildirən terminlərindən biridir (əqidə, hisslər, vərdişlərlə yanaşı); bu, məcburiyyət olmadan insanın daxili tələbatından irəli gələn əxlaqi hərəkətləri görmək psixoloji bacarığıdır. Bunu insan borc naminə yox, öz arzusuna və istəyinə uyğun edir, çünki əxlaqi tələbin yerinə yetirilmək arzusu artıq onun daxili tələbatına çevrilir. Əxlaqi meyllər insanda real həyatda, öz borc və vəzifələrini yerinə yetirdiyi zaman əmələ gəlir. Əxlaqi meyllərin reallaşması psixoloji mexanizmi əxlaqi hisslərə və vərdişlərə çox yaxındır. İnsanda bunların aşılınması əxlaqi azadlığın vacib şərtidir.

Minnətdarlıq hissi insanın nə vaxtsa başqa insan, qrup, təşkilat tərəfindən ona qarşı görülən yaxşılığa görə qarşılıqlı şəkildə cavab olaraq yaxşılıqla cavab verməyə hazır olması deməkdir. “Yaxşılığa yaxşılıq hər adamın işidir” kəlamı da onu təsdiqləyir ki, bu prinsip hələ qədim dövrdə yaranmış və indiyə

qədər özünü bildirməkdədir. Minnətdar olmaq hissi müasir cəmiyyətdə ədalət prinsipi ilə sıx bağlıdır.

10.2.Müasir cəmiyyətdə əxlaqi praktika

Müasir cəmiyyət sosioloji mənada ümumiyyətlə əhali sayına, hakimiyyət növünə yox, maraq və həmrəyliyə əsaslanan təşkilat növü kimi qiymətləndirilməlidir. Bu cəmiyyət Avropada XVIII əsrin axırlarında “ali təbəqə”, seçmə adamlardan ibarət “əsilzadələr cəmiyyəti” kimi yaranmış, sonradan isə tədricən digər regionlara da yayılmağa başlamışdır. Bu cəmiyyətin yaranması ənənəvi silk və təbəqələrdən ibarət olan qapalı sosiumdan kütləvi, social mobilliyə əsaslanan, uğurları asan əldə edən cəmiyyətə doğru irəliləmişdir. Keçmişdə insanlar ilk növbədə hökmlərlik strukturları şəklində birləşib (patriarxal, patrimonial səltənətlər, icma və ya feodal hərbi ittifaqlar, imperiyalar) yaşayırdılar. İndi isə biz əsasən mədəniyyətin növü və dövlət strukturu ilə fərqlənən cəmiyyətlərdə yaşayırıq.

Cəmiyyətin yaranması ənənəvi qaydaların pozulması ilə xarakterizə olunur (əvvəlki orta əsrlərin varlığı, metafizik bütövlük). Bu pozulma isə insanın digərləri ilə sərbəst qarşılıqlı fəaliyyətdə olan bir fərd haqqında təsəvvürlərin yaranması ilə başlayır. Bu ideya XVII əsrin sonunda mütləqiyyət özbaşınalığın məhdudlaşdırılması problematikası şəklində formalaşır: hökmdarların ənənəvi nüfuzu parçalanır, bunun sərhədləri məhdudlaşdırılır (“nə zaman xeyirxah iradəyi-üsul despotiyaya çevrilir?” sualına cavabın axtarılması). Həmin dövrdə Şarl Monteskye və Con Lokk hakimiyyət bölgüsü ideyasını irəli sürmüş və onun məhdudlaşdırılması və idarəedilməsi məsələsi üzərində düşünmüşlər: birinin əhəmiyyəti, gücü və yaxud nüfuzu (taxt-tacın, kilsənin, imperatorun, sexlərin, silklərin və s.) digər subyektlərin təsiri və fəaliyyəti ilə məhdudlaşdırılır.

Bu yolla əxlaq ideyası meydana gəlir – adi davranış qaydaları yox (yəni hamı tərəfindən qəbul olunmuş adət və ənənələr), fərdin öz həyatına, öz həmvətənlərin həyatına və daimi sosial nizama görə məsuliyyətli olması ideyası. Həmin ideya kənardan gətirilməmiş, nə də ki, ilahi iradə tərəfindən müəyyən edilməmişdir. Bu, elə bir pozitiv nizamdır ki, insanların qarşılıqlı fəaliyyəti üzərində qurulur, müqavilə xarakteri daşıyır, konvensional, razılaşdırılmış, hamı tərəfindən dəstəklənəndir.

Bu proses uzun sürən və mürəkkəbdir. Məhz həmin dövrdə zamanın müxtəlif növləri barədə, yəni nəinki tsiklik (dairəvi, qayıdan) – illik, yubiley ildönümünə aid, dini mahiyyətli (müxtəlif bayramlar və ibadətlərlə ifadə olunan) – həm də zamanın yenicə yaranmaqda olan xətti, yəni istiqamətlənmiş, bərabər paylanmış, kifayət baxımından ölçülməyən, formal şəkildə ölçülə bilən “ox” mahiyyətli olması barədə söhbət gedir. Məhz bu zaman bizim üçün təbii və vərdiş etdiyimiz kimi görünür. Bir çox münasibətlər sırasında cəmiyyəti səfərbər etmək, insan həyatını nizamlamaq baxımından əxlaqi münasibətlərin rolu və əhəmiyyəti olduqca böyükdür.

Əxlaqi münasibətlər ictimai münasibətlərin xüsusi növü olaraq insanlar arasında əxlaqi fəaliyyət prosesində yaranır. Əxlaqi münasibətlər öz məzmununa, formasına, ictimai əlaqə üsullarına görə fərqlənir. Əxlaqi münasibətlər həyat fəaliyyətinin bütün sahələrində formalaşır və ifadə olunur. Bunlar üzərində əməyə münasibət, həmrəylik, peşə etikası, əməyin mənəvi tərəfi, ailə-məişət etikası, sevgi, dostluq, minnətdar olmaq hissi və s. qurulur. Əxlaqi münasibətlərə etiket də daxildir. Əxlaqi münasibətlərin formaları insana qarşı qoyulan əxlaqi tələblərdən asılı olaraq inkişaf edir. Ola bilsin ki, bu konkret şəraitdə fərd tərəfindən ona verilən tapşırığa əməl edilməsidir, ya da ki, kollektiv hərəkətin həyata keçirilməsidir.

Burada əxlaqi normalar əsas rol oynayır. Əxlaqi münasibətlər əsasında əxlaqi normalar yaranır ki, insan bunların vasitəsilə məlum əxlaqi keyfiyyətləri özündə formalaşdırır, həyat tərzini qurur, davranış istiqamətini seçir. Aydınır ki, burada həm də daha ümumi əxlaqi prinsiplərə riayət etmək lazımdır ki, bütövlükdə öz fəaliyyətini hər hansı bir ali məqsədə, cəmiyyətin təkmilləşdirilməsinə, əxlaqi kamilliyə doğru istiqamətləndirsin.

Fərdin cəmiyyətə münasibətindən və cəmiyyətin ona qarşı irəli sürülən tələblərindən asılı olaraq əxlaqi münasibətlər də fərqli şəkildə qurulur. Digər tərəfdən bu tələblər əxlaqi münasibətlərin xüsusi formalarında ifadə olunur (borc, məsuliyyət, ləyaqət, namus, vicdan və s.). Bunların hər birində insanın əxlaqi fəaliyyətində özünə qarşı olan əxlaqi nəzarətin dərəcəsi və üsulu ifadə olunur. Digər tərəfdən, insanlar bir-birilə müxtəlif əlaqələr yaradır, ümumi ictimai intizama tabe olur, adət-ənənələrə riayət edir, qarşılıqlı şəkildə öz hərəkətlərinə qiymət verir (sanksiya), öz əxlaqi nüfuzu ilə ətrafdakılara təsir edir, bir-birilə rəqabətə girir, kütləvi hərəkətlərdə iştirak edir və s.

Bütün qeyd edilən hallarda əxlaqi münasibətlərdə iki tərəf – subyekt və obyekt iştirak edir, amma daima öz yerlərini dəyişmək şərtilə. Məsələn, əgər kiminsə cəmiyyət və digər insanlar qarşısında müəyyən vəzifələri varsa, onda o, subyekt kimi çıxış edir, cəmiyyət və digər insanlar isə onun əxlaqi məsuliyyətinin obyektləridir. Eyni zamanda həmin insan özü də obyekt rolunu oynaya bilər və s. Əxlaqi münasibətlər inkişaf etdikcə, əxlaqi tələblər hər bir insanın əqidəsinə çevrilir, onun tərəfindən fəal şəkildə həyata keçirilir. İnsanın şüurluluğu, özünüdərkli nə qədər yüksək olsa, o, bir o qədər tez müstəqil fəaliyyət göstərə biləcək subyektə çevrilir.

Əməl, hərəkətdən fərqli olaraq, cəmiyyətdə formalaşan əxlaqi münasibətlər sistemində, əxlaqi şüur baxımından qiymətləndirilir. Bəzən “əməl” və “hərəkət” sözləri sinonimlər

kimi istifadə olunur. **Əxlaqi əməl** hərəkətin özündən, ondan əvvəlki əxlaqi şüurun hərəkətindən – yəni təhrikətmə, motiv, meyl, seçim, qərardan əxlaqi şüurun sonrakı hərəkətindən – öz əməlinin insan tərəfindən qiymətləndirilməsindən və ətrafda olan digər insanların bu qiymətə münasibətindən ibarətdir.

Qeyd edilən bu elementlər əxlaqi borca daxildir: insan həmin borcun tələblərinə uyğun olaraq hərəkət edir, nəticə etibarilə əməlin qiymətləndirilməsində bunların hamısı nəzərə alınır (nə üçün, nəyin naminə və s.). İnsan əxlaqi əməlləri təkrarən yerinə yetirdikcə onlara vərdiş edir.

Əxlaqi fəaliyyət etik kateqoriyadır. Əxlaqi fəaliyyətin əsasında xüsusi əxlaqi motivlər durur: yaxşılıq etmək arzusu, borc hissinə riayət etmək, tabe olmaq, müəyyən idealları həyata keçirmək. Davranış insan əməllərinin cəmini əhatə edirsə, əxlaqi fəaliyyət zamanı yalnız müəyyən əxlaqi vəzifələrə uyğun görülən əməllər nəzərdə tutulur. Məlumdur ki, əxlaqi təsəvvürlər insanları sosial mühitdə istiqamətləndirir; bu zaman əsas şərtlərdən biri reallığı olduğu kimi inikas etməkdir. Əxlaqi motivlərin zəmini müxtəlif ola bilər.

Əxlaqi hərəkət elə bir haldır ki, bunun reallaşması nəticəsində müəyyən ictimai əhəmiyyətli hadisə baş verir. Həmin əməlin müsbət və yaxud mənfi əxlaqi dəyəri (əhəmiyyəti) var: buna əxlaqi qiymət demək olar. Həmin hərəkətinə görə insan əxlaqi məsuliyyət daşıyır. Sırf fizioloji mahiyyətli hərəkət əxlaqi mənə daşıya bilməz. Əxlaqi hərəkət ictimai əhəmiyyətli sosial əməldir (kömək etmək, verilən sözü yerinə yetirmək, şücaət, yalan, oğurluq, xəyanət və s.)

Beləliklə, əxlaqi hərəkətin sosial tərəfi onun məzmununu təşkil edir və qiymətləndirir. Əxlaqi hərəkət məcburi və yaxud təsadüfi xarakter daşıyarsa, nəzərə alınmır. Bəzən elə vəziyyət yaranır ki, insan öz ictimai vəzifəsini yerinə yetirmək üçün canını qurban verməli olur. Əxlaqi hərəkətin aşağıdakı mərhələləri var: məqsəd, məqsədə nail olmaq üçün

vasitələr, məqsədə uyğun nəticənin əldə edilməsi. Hər bir mənəvi hərəkətə qiymət verilir.

Əxlaqi davranış – daimi və yaxud dəyişən, uzun dövrü əhatə edən bir şəraitdə insanın əməl etdiyi əxlaqi məzmunlu hərəkətlər məcmusu deməkdir. Əxlaqi fəaliyyət insanın gördüyü məqsədyönlü və əxlaqi cəhətdən əsaslandırılmış hərəkətləridirsə, əxlaqi davranış insanın bütün hərəkətlərini əhatə edir: bu hərəkətlərə əxlaqi qiymət vermək olar (düşünülmüş olub olmamasından asılı olmayaraq). Adətlərdən fərqli olaraq (burada müxtəlif şəxslərin oxşar hərəkətləri nəzərdə tutulur), əxlaqi davranış bir insanın müxtəlif hərəkətlərini əhatə edir. Davranış istiqaməti insanın hərəkətlərində müəyyən nizamın olmasını bildirir, burada xüsusiyyətləri vurğulayır.

Əxlaqi davranış insanın (kollektivin, təşkilatın, kütlənin) müxtəlif hərəkətlərini əhatə edərək, əxlaqi xüsusiyyətin cizgiləri və tərəflərini ifadə edir. Davranış xətti isə ayrı-ayrı hərəkətlərin nisbətən uyğunluğunu, uzlaşmasını göstərir. Əxlaqi davranış insanın mənəvi aləminin obyektin göstəricisi olaraq, onun əxlaqi keyfiyyətlərini, hərəkət motivlərini bildirir. Burada motivasiya, hərəkətlər, əməllər vahid bir sistemdə çıxış edir.

Hərəkətlərin motivlərində (yönümlər, istiqamətlənmələr) insanın dünyagörüşü, daxili mənəvi və emosional aləmi öz ifadəsini tapır. İnsanın əməllərinə, hərəkətlərinə görə ona qiymət verilir, çünki həmin əməllərin daxili “təhrikedici” qüvvələri arzular, istəklər və meyllərdir.

İbadət, ritual (ritualis – latınca “ibadət” deməkdir) adət və yaxud ənənənin bir növüdür. Bu xüsusi olaraq formalaşmış və yaxud tədricən əmələ gəlmiş davranış normasıdır; burada əməllərə ciddi şəkildə riayət olunur, onlar vasitəsilə ictimai faydanı bilavasitə izləmək olmur, çünki rəmzi xarakter daşıyır. İbadət nümayişkar mahiyyətli rəmzi hərəkətlərdir ki, çox vaxt təntənəli bir şəraitdə həyata keçirilir, insanlarda müəyyən sosial

hisslər yaradır (məsələn, hakimiyyət, verilən sözə əməl olunması, yaradılan və ya artıq mövcud olan münasibətlərin dəyişilməz olaraq qalması haqqında və s.).

İbadət dində daha çox yayılmışdır, ibadət vasitəsilə burada dini etiqad və inamın möhkəmləndirilməsi məqsədi gözlənilir. İbadət vasitəsilə ictimai tərbiyə həyata keçirilir, əqidə, dəyərlər, ictimai stereotiplər formalaşır.

Ənənə adətin bir forması olaraq insanların əvvəlki nəsillərdən miras qalan davranış formalarının dəyişilməz saxlanılmasına yönəldilmiş şeyləri bildirir. Həmin davranış formaları olduqca dayanıqlıdır. Ənənə üçün aşağıdakı əlamətlər səciyyəvidir: əvvəlki həyatın, onun keçmişin mədəni irsin olduğunu nəzərə alaraq qorunması; davranışın nəinki məzmununa, həm də formasına xüsusi diqqətin verilməsi nəticəsində davranışın xarici forması xüsusi olaraq sabit qalır. O zaman ki həmin forma məzmunu üstün gəlməyə başlayır, ənənə ibadətə, rituala çevrilir. Cəmiyyətdə, hər hansı bir kollektivdə əmələ gəlmiş ənənələr, bu kollektivin fəaliyyətinin obyektiv şəraitini əks etdirərək ictimai həyatda varisliyi bildirir və burada ən davamlı tərəflərini özündə əks etdirməyə başlayır.

Nə qədər ki, milli, mədəni, məişət, bəzən də ictimai-siyasi ənənələr tarixi tələbatlara cavab verir, onlar mütərəqqi rol oynamağını davam edirlər. Əks təqdirdə cəmiyyətin inkişafının tormozuna çevrilirlər.

Adət ictimai intizamın bir növü, müəyyən şəraitdə təkrarlanan tarixən formalaşmış cəmiyyətdə və yaxud kollektivdə qəbul olunmuş hərəkət formasıdır. Sosial həyat nə qədər mürəkkəb və rəngarəng olursa və təkrarlanırsa, bir o qədər insanlardan oxşar hərəkətlər tələb olunur. Məsələn, iş fəndləri və üsulları, ictimai-siyasi həyat, ailə-məişət fəaliyyəti sahəsi, dini ibadətlər və s. adət şəklində özünü ifadə edir. Adət vasitəsilə hər bir insan, fərd ictimai təlim-tərbiyə yolu ilə kütləvi hərəkətləri mənimsəyir; nəsildən – nəsilə

ötürülən adətlər insan cəmiyyətində varislik ənənəsini yaradır, onun bütövlüyünü təmin edir. Adət kortəbii yaranır, burada heç bir təlimat, rəsmi göstəriş məqbul sayılmır. Əxlaqi münasibətlər əsasında formalaşan adətlər davranış qaydaları kimi yaşayır (bunlara bəzən vermiş də deyirlər). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hamı tərəfindən qəbul olunmuş qaydalarla yanaşı həyatda fəvqəladə hallar da olur ki, burada qeyri-adi hərəkət və yaxud əməl tələb olunur (qəhrəmanlıq, şücaət və s.). Əxlaqi ideal da adi tələblərdən fərqli olaraq daha ümumi və üstün gələcəyə istiqamətlənir və mütərəqqi xarakter daşıyır. Adətlər isə yalnız hal-hazırda qəbul olunmuş davranış formalarını əhatə edir. Adətlər həyat fəaliyyəti sahələri ilə bağlı olduğu üçün cəmiyyət üzvlərinin həyatını daha mütəşəkkil edir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə köhnə adət-ənənələr öz yerini yenilərə verirlər.

Motiv insanın həyata keçirmək istədiyi əmələ olan subyektiv münasibətdir. Əgər niyyət insanın etmək istədiyini müəyyən edirsə, motiv nəyin naminə, hansı (əxlaqlı və yaxud əxlaqa zidd) məqsədlərə görə hərəkətə əməl olunur? suala cavab verir. Əxlaqi fikir tarixində motiv anlayışı ilə bağlı iki problem araşdırılırdı: mənəviyyatda insan davranışında motivin rolu, hansı motivlərə əsasən insan hərəkət edir, daha çox nə vacibdir – motiv və yaxud onun əsasında görülməli əməl? Motiv əxlaqi məzmunu da əhəmiyyətli idi.

Etika tarixində bu problemləri müxtəlif şəkildə həll etməyə çalışırdılar. Məsələn, M.Lüter hesab edirdi ki, əməldə əsasən motiv vacibdir. Digərləri isə düşünürdülər ki, motivin o qədər əhəmiyyəti yoxdur, əsas məsələ hərəkətin özüdür. *Konsekvensial etika* nümayəndələri hesab edirlər ki, əxlaqın tələb etdiyi nəticələrə nail olma arzusu həm də insanın subyektiv məqsədi olmalıdır. Bunu *gedonizm*, *evdemonizm*, *utilitarizm*, *eqoizm nəzəriyyələrinin* nümayəndələri düşünürdülər. İkinci məsələ ilə bağlı etika tarixində vahid fikir yox idi. Burada əhəmiyyətli olan mənəviyyatın təbiəti və

məqsədi sayılırdı. Əxlaq motiv kimi həzalmaya meyl, “dərindən” başa düşülən fərdi maraqlar, Allaha ibadət etmə, cildin məhdudlaşdırılması (asketizm), “qəti hökmə” tabe olması və s. götürülürdü.

Tez-tez bir-birinə qarşı yaxşılığın (insanın yaxşılığa meyli) və “borc əxlaqı” (insanın əxlaqi qanuna tabe olması (formalizm, deontologiya) anlayışları qoyulur. Lakin demək lazımdır ki, əxlaqın tələbləri müəyyən sosial tələblərdən irəli gəlir. Bu mənada insan əməli daha əhəmiyyətlidir. Bununla belə, həmin hərəkətin əsasında duran əxlaqi məqsəd də vacibdir, çünki əxlaq insan davranışını daha çox ayrılıqda götürülmüş hər bir kəsin fərdi şüuruna təsir etməklə tənzimləyir. Əgər insan hər hansı bir hərəkəti əxlaqi motivə əsasən yox, qorxduğuna, bəlkə də müəyyən eqoizminə, şöhrətpərəstliyinə və s. görə edirsə, onda həmin adam başqa bir şəraitdə ola bilsin ki, qeyrətsiz bir hərəkət etsin. Motivin əsasında ilk növbədə əqidə, şüurluluq, prinsipiallıq durmalıdır.

Maraq insanın tələbatına aid obyektə olan məqsədyönlü, istiqamətlənmiş münasibətdir. Maraq insanın yaşayış şəraitindən asılılı olaraq formalaşır. Burada insanın yaşaması üçün zəruri olan müəyyən əşyaların predmet və proseslərin olması tələbi öz əksini tapır. Maraq öz ifadəsini insanın məqsədyönlü fəaliyyətində tapır: bu yolla o, öz maraqlarına aid predmetləri istehsal edir və mənimsəyir. Maraq özünü təhrikedici impulsda (təkanda), öz hərəkətlərini istiqamətləndirən meyldə ifadə edir; bu zaman o, motiv məramını şüurlu şəkildə qarşıya qoyulmuş məqsəd kimi ifadə edir.

Məlumdur ki, maraq böyük sosial qrupların ayrı-ayrı insanların fəaliyyətində hərəkətverici qüvvə rolunu oynayır. Maraqlar şəxsi və ictimai olur, burada insanlar arasında yaranan ictimai münasibətlər öz ifadəsini tapır. Etika elmində maraq ilk növbədə “borc” anlayışı nisbətində öyrənilir. Cəmiyyətdə ictimai və şəxsi maraqlar daima bir-birinə zidd gəldiyi üçün

münaqişəli vəziyyətlər yaranır; qrup maraqlarının toqquşması da buraya aiddir. Maraq və borcun nisbətini müxtəlif cürə başa düşürlər. Bəzi tədqiqatçılar əxlaqi borcu şəxsi maraqla məhdudlaşdırmağa çalışırdılar – “ağıllı” (eqoizm nəzəriyyəsi, evdemonizm, gedonizm). Kant göstərir ki, insan öz borcunu öz şəxsi maraqlarını tapdalayaraq yerinə yetirə bilər (“qəti imperativ”).

Yəqin ki, maraqlar və borc arasında yaranan ziddiyyətlərin kökü fərdi və ictimai maraqların əksliyindədir. Müasir etik nəzəriyyələrindən biri elə “*maraqlar nəzəriyyəsi*” adlanır. Bu nəzəriyyə həm də aksiologiyaya aiddir. Burada ətraf aləmin hadisələrinin, o cümlədən xeyir və şərin əxlaqi dəyərliliyini həmin obyektə istiqamətlənmiş marağın nəticəsi kimi qiymətləndirirlər. Maraqlar nəzəriyyəsi başqa cürə etikada naturalizmin ifadəsi kimi qiymətləndirilir. Öz məzmununa görə o, bir çox hallarda pragmatizm nəzəriyyəsinə yaxındır. XX əsrin 20-ci illərində yaranmışdır. Başlıca nümayəndələri (AbŞ-da R.Perri, C.Porker, İngiltərədə F.Tennant) hesab edirlər ki, insan üçün bu və ya digər hadisə və yaxud predmetin dəyərliliyi onların cəmiyyətdə oynadığı rol ilə yox, insanın onlara olan subyektiv münasibəti, göstərdiyi maraq ilə müəyyən olunur. Marağın özü sırf psixoloji anlamda götürülür, yəni arzu, meyl, simpatiya, sevgi, hüsnrəğbət və onların əksi olan hisslər kimi (nifrət, antipatiya və s.) Maraqların sosial tərəfi burada müəyyən dərəcədə nəzərə alınmır.

Bu nəzəriyyənin davamçıları mənəviyyatı fərdi maraqların qarşılıqlı uzlaşdırılması və bərlşdirılması kimi başa düşürlər.

Qisas insana keçmişdə edilən pislilyə görə görölən hərəkətə deyilir. Burada “göz gözün əvəzi, diş dişin əvəzidir” prinsipi əsasdır. İcma cəmiyyətində qisas ictimai əvəzin verilməsi kimi çıxış edir və ədalətlilik anlayışının primitiv forması ilə bağılı idi. Dövlət yaranandan sonra əvəzvermə, yəni cəzalandırma funksiyası ona keçdi. Burada qisas fərdi hərəkət

olaraq ictimai qınağı və cəzalandırmanı əvəz etməyə başladı. Bəzən qisas nəinki pislilik edənə, həm də onun yaxınları və əzizlərinə qarşı da əsas kimi götürülürdü.

Qisas alma adəti dinlərdə, o cümlədən, xristian dinində məqbuledilməz hesab edilir. Qisas əvəzinə xristianlıq sevgini, dözümlülüyü, itaəti təklif edirdi. Tarix boyu qisasalma insanlar tərəfindən öz maraq və mənafeyini müdafiə etmək məqsədilə tətbiq olunurdu. İndi şəxsi qisasın hüquqi bazası yoxdur.

10.3. Sosial nəzarət formaları

Əxlaqi tələblər ümumbəşəri xarakter daşdığı üçün əxlaqi münaqişənin düzgün həlli də xüsusiyyətinin ümumiyyə tabe etdirilməsi kimi başa düşülürdü. Bunula belə aydındır ki, ən ümumi hallar da tarixi xarakter daşıyır, qabaqcadan məlum olmur, əxlaqi tələblər tədricən formalaşır, burada çoxlu ziddiyyətlər var və dəyişikliklər baş verir. Deməli, əxlaqi münaqişələrin həllində bir sıra çətinliklər var. Çox nadir hallarda olur ki, insan nə etməli olduğunu bilir, bununla belə o, öz əvvəlki vərdislərini, özəl maraqlarını və əqidəsini tapdalaya bilmir, ətrafdakı adamların iradəsinə qarşı çıxma bilmir və s.

Aydındır ki, əxlaqi münaqişədə insan müəyyən bir məcburiyyət qarşısında qalır. Lakin bu, məsələnin yalnız bir tərəfidir. Çox vaxt bu münaqişənin həllində onun iştirakçıları şəraiti, vəziyyəti və əsil əxlaqi tələbin mahiyyətini dərk edə bilmirlər. Məhz buna görə ekzistensialistlər insan nəslinin ölümə düşər olmasından danışmışdılar. Bundan başqa, məlumdur ki, çətin qərarın qəbul edilməsi bəzən müəyyən sosial – mədəni boşluq şəraitində həyata keçirilir. İnsan öz əqidəsindən çətin dönmür, burada sosial mühit və tarixi şəraitin də böyük əhəmiyyəti var.

Mikafətləndirmə və cəzalandırma cəmiyyət üzərində sosial nəzarət forması olaraq, eyni zamanda əxlaqi məzmunla malikdirlər. Bunların əxlaqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki,

cəmiyyət onları həyata keçirərkən insanlara, onların hərəkətinə münasibətin necə olmasını işarələyir. Əxlaqi hərəkət insanda daxili məmnunluq hissini yaşadır (məsələn, insan özü-özü ilə fəxr edə bilər, öz ləyaqətini qoruya bilər və s.), amoral, əxlaqsız hərəkət isə insanı vicdan əzabına məhkum edir (cəzalandırma, əvəzverilmə qorxusu və s.).

Bu cür daxili təəssüratlanmalar əxlaq üçün ona görə əhəmiyyətlidir ki, onlar özünün əslində əxlaqi özünə nəzarət və özünü qiymətləndirmə kimi psixoloji səviyyədə ifadə edir. Beləliklə, cəzalandırma və qiymətləndirmə cəmiyyətin şəxsiyyətə, fərdə mənəvi təsir vasitəsi olaraq həm də görülən əməllərin qiymətləndirməsi (müsbət, mənfi) deməkdir.

İntizam cəmiyyətdə davranış formalarını tənzimləyən xüsusi ictimai münasibətlərdir. Bu zaman kollektiv daxilində fəaliyyət uyğunlaşdırılır, insanlar qəbul olunmuş hüquqi, əxlaqi, siyasi, estetik və s. qaydalara riayət edirlər. İntizam insanların gündəlik davranışı üzərində bir növ nəzarətdir. İntizam cəmiyyətin yaşadığı tarixi mərhələsini özündə əks etdirir. İctimai intizam formaları müxtəlif olur – dövlət tərəfindən zor tətbiqindən ictimai rəyə qədər. İntizama adət-ənənə, ictimai vərdişlər, zövq, nüfuz da aiddir (bəzən nüfuzdan dövlət və ictimai təşkilatları, ayrı-ayrı ictimai xadimlər istifadə edirlər). İctimai tərbiyəyə müxtəlif təşviqat və məcburetmə formaları da aiddir. Bütövlükdə əxlaq kimi, ictimai intizam da tarixi xarakter daşıyır. Qədim cəmiyyətdə vərdişlər, adət-ənənələr, qəbilə başçısının nüfuzu güclü idi. Quldarlıq və feodalizm cəmiyyətlərində qeyri-iqtisadi məcburetmənin rolu böyük idi. Müasir cəmiyyətdə intizamın formalaşmasına əsasən iqtisadi məcburetmə mühüm təsir göstərir.

Əxlaqi sanksiya (cəza) (latınca “sanctio” yenilməz qanun deməkdir) insan hərəkətlərinə və yaxud ictimai hadisələrə qarşı olan əxlaqi tələblərin təsdiqi deməkdir. Hər bir insana olan tələblərə riayət edilməsini təmin etmək üçün cəmiyyət müxtəlif sanksiyaları tətbiq edir: iqtisadi (maddi

mükafatlandırma və yaxud ştraf), hüquqi (cinayət məsuliyyəti), müxtəlif inzibati məcburetmə və ictimai qınaq formaları və s. Bütün sanksiyalar insanın mənafeyinə və real vəziyyətinə təsir göstərərək əvəzini vermə, mükafatlandırma və cəzalandırma vasitələrini təşkil edir. Əxlaqi sanksiya isə mənəvi təsir formalarından biri olaraq insan davranışının qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Bu zaman əxlaqi şüur tərəfindən xeyirli hərəkət qiymətləndirilərkən bunu, həm bunu görən insana, həm də digərlərinə bir nümunə, örnək kimi məsləhət görür. Əksinə, hərəkətin mənfi qiymətləndirilməsi həmin hərəkətlərə gələcəkdə mənəvi qadağanın qoyulmasını bildirilir.

Əxlaqi sanksiyanın xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, ona riayət edilməsi insandan hansısa rəsmi səlahiyyətlərə malik olmasını tələb etmir. Bunun üçün insan adicə əxlaqi şüura malik olmalı və ətrafdakıların və özünün hərəkətlərinə qiymət verməyi bacarmalıdır. Əxlaqi sanksiyanın nüfuzu insanın hər hansı bir vəzifə və yaxud sosial mövqedən irəli gəlmir. Burada əhəmiyyətli olanı onun şüurluluğudur: nə dərəcədə onun özü əxlaqi tələblərin məzmununu mənimsəyib və onları başqaları üçün mənalandıra bilir. Əxlaqi sanksiyalar həm də ayrı-ayrı sosial institutlara, ictimai hadisələrə, hətta bütövlükdə cəmiyyətə qarşı tətbiq olunur.

Tabu (polineziyalıların dilində “qadağa” deməkdir), qadağa ibtidai insanların təsəvvürlərinə görə hansısa ölümə və yaxud xəstəliyə gətirə biləcək hərəkətə əməl olunmasının qəti qarşısının alınması deməkdir. Həmin hərəkət fəvqəl qüvvələr tərəfindən cəzalandırılır. Tabu tərcümədə uzaqlaşdırılmış, xüsusi olaraq qeyd olunmuş deməkdir. Tabu həyatın bir çox sahələrinə qoyula bilər – qidaya, ölümlərə, əcnəbilərə, xəstələrə və ümumiyyətlə, qorxu yarada biləcək hər hansı bir hadisəyə, xüsusi qadağalar qrupu totem (qəbilənin heyvan əcdadı) ilə bağlıdır. Nə qədər ki, cəmiyyətdə əxlaq və hüquq formalaşmamışdı, ictimai həyatın tənzimlənməsinin universal

aləti rolu məhz tabu oynayırdı. Tabu insana cəmiyyət qarşısında daşdığı vəzifələri aydınlaşdırırdı. Tabuları öyrənməklə gənclər ictimai həyata qovuşurdular. Bununla belə tabular ehkamlara çevrilərək cəmiyyətin davamlı inkişafının əngəli rolunu oynamağa başladı.

İctimai rəy cəmiyyətin (insan kütləsinin, kollektivin, ətrafdakıların), ayrı-ayrı şəxslərin və qrupların davranışına, təşkilatların fəalliyətinə mənəvi təsiretmə vasitəsidir. Məlumdur ki, ictimai intizamın hər bir forması (adətlər, ənənələr, qaydalar) sosial həyatın qanununa çevrilərək fərdi və ictimai şüurda öz əksini tapır. Həmin qaydalar birgə rəy nüfuzu hesabına yaşayır və qəbul olunur. İctimai rəy kollektiv fikirdir: burada bəzi hərəkətlər dəstəklənir, digərləri tənqid olunur, beləliklə, cəmiyyətdə insan davranışının tənzimlənməsi yollarından birinə çevrilir.

Etikada ictimai rəy fərdin davranışında həlledici amil kimi qiymətləndirilir. İctimai rəy müəyyən əxlaqi prinsiplər və meyarlara əsaslanır. Düzdür, ayrılıqda götürülmüş hər bir insan öz fikrini, mövqeyini bildirə bilər, lakin daha dəqiq və geniş şəkildə hər bir hərəkətin qiymətini kütlə, kollektiv verə bilər. Fərdi özünüdərk insanda ictimai tərbiyə prosesində əmələ gəlir. Burada ətrafdakıların təsiri olduqca böyükdür. İnsan əqidəsi və ictimai rəy arasında tarixən həmişə ziddiyyətlər olmuşdur. Cəmiyyətin inkişafı, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında şəxsi və ictimai maraqların üst-üstə düşməsi burada həm də ictimai rəyin rolunu və nüfuzunu artırır. İctimai rəy nə qədər təsirli olsa da, hər bir insan öz fikrini ifadə, öz mövqeyini müdafiə etməyə həmişə fürsət tapmalıdır. Bununla da fəal həyat mövqeyi formalaşır, sosial idarəetmənin bütün pillələrində insanın iştirakı üçün şərait yaradılır.

Müstəqil iş Suallar

1. Əxlaqi hisslər əxlaqi münasibətlərə emosional reaksiyadır.

2. Əxlaqi hisslərin təsnifatı və məzmunu.

3. Əxlaqi praktika.

4. Əxlaqi fəaliyyət və sosial nəzarət formaları.

Tapşırıqlar

Bu mövzu ilə bağlı verilən tapşırıq proyektiv metodikaların biri ilə bağlıdır. Motivasiya müxtəlif etik prinsiplər və hisslərdən bizə xəbər verir. Bu metodikanın imkanlarından istifadə edərək kollektivdə mənəvi-psixoloji iqlimin səviyyəsini müəyyənləşdirmiş oluruq.

Kollektivdə psixoloji abu-havanın qiymətləndirilməsi üzrə A. F. Fidperin metodikası

Metodika kollektivdə psixoloji durumun qiymətləndirilməsində istifadə edilir. Əsasında semantik seçim metodu durur. Aşağıda metodikanın blankı göstərilir. Şkalanın hər 10 bəndinə görə cavab soldan sağa 1-dən 8-ə qədər balla qiymətləndirilir.

(*) işarəsi nə qədər solda yerləşsə bal bir o qədər aşağıdır, bu da onu göstərir ki, cavab verənin fikrincə kollektivdəki psixoloji iqlim əlverişlidir. Nəticə göstəricisi 10-dan (ən yüksək müsbət qiymət) 80-dək (ən mənfi qiymət) dəyişə bilər.

Fərdi göstəricilərin əsasında yaradılan orta göstərici kollektivdəki psixoloji iqlimi xarakterizə edir. Metodika onunla maraqlıdır ki, anonim sorgu aparmağı imkan verir, bu da onun etibarlılığını artırır. Başqa metodikalarla uzlaşanda etibar daha da artır (məsələn: sosiometriya ilə).

Metodikanın doldurmuş blankı (nümunə):

Hörmətli yoldaş!

1 Nəli cədvəldə məna baxımından bir - birinə əks olan söz cütlükləri verilmişdir, onların köməkliyi ilə sizin kollektivdəki atmosferi təsvir etmək olar. Siz cütlükdə olan sağdakı və ya soldakı sözə (*) işarəsini nə qədər yaxın qoysanız, bu, əlamətin sizin kollektivdə bir o qədər qabarıq olduğunu göstərəcəkdir.

Cədvəl 1.

1 Dostluq								Düşmənçilik
2 Fikir birliyi								Fikir ayrılığı
3 Razılıq								Narazılıq
4 Səmərəlilik								Səmərəsizlik
5 İstilik								Soyuqluq
6 Əməkdaşlıq								Razılaşmamaq
7 Qarşılıqlı dəstək								Bədxahlıq
8 Marağ								Biganəlik
9 Həvəs								Darıxdırcılıq
10 Uğur								Uğursuzluq

Mövzu 11. Əxlaqi dəyərlər və xasiyyət keyfiyyətləri

Dəyər hər hansı bir marağın predmeti olan obyektidir. Əxlaqi məqsəd ən ali əxlaqi dəyərdir. Dəyər fəlsəfi kateqoriyadır. Əxlaqi dəyərlərin təsnifatı (ideyalar, xasiyyət keyfiyyətləri, gərcəkləşdirilmiş praktiki əməllər).

11.1. Əxlaqi dəyərlər (sərvətlər)

Əxlaqi dəyərlər (sərvətlər) cəmiyyətdə əxlaqi münasibətlərin təzahürlərindən biridir. Dəyərlər dedikdə əxlaqi mənada şəxsiyyətin ləyaqətində sosial institutların əxlaqi səciyyəsi nəzərdə tutulur. Buraya həm də əxlaqi şüur sahəsinə aid olan təsəvvürlər, o cümlədən əxlaqi normalar, prinsiplər, ideallar, xeyir və şər, ədalətlik, xoşbəxtlik anlayışları daxildir. Dəyərlər sahəsinə asksiologiya öyrənir. İnsan əməlləri ona görə müəyyən əxlaqi dəyərlərə malikdir ki, onlar ictimai həyata təsir göstərir, insanların maraqlarına toxunur, cəmiyyətin əsaslarını möhkəmləndirir və yaxud, əksinə, sarsıdır, ictimai inkişafa səbəb olur və yaxud onu ləngidir.

İnsan hərəkətləri sosial əhəmiyyət daşıdığı üçün cəmiyyət onları əxlaqi münasibətlər vasitəsilə tənzimləyir, insanlar qarşısında əxlaqi tələblər qoyur ki, onlara əməl olunsun. Nəticədə müsbət və yaxud, əksinə, mənfi əxlaqi dəyər yaranır. Əxlaqi tələblərə cavab verə biləcək hərəkət xeyiri, ona zidd olan isə şəri təşkil edir. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, insanların hərəkətlərində dəyərlərlə bağlı məzmun tarixi xarakter daşıyır və sosial həyatın müəyyən sahələri ilə bağlıdır.

Əxlaqi dəyərlər yalnız ictimai həyatı xarakterizə edə bilər. Əxlaqi mənanı təbii, və yaxud fəvqəl hadisələrdə axtarmaq əxlaqi fətişizmə yuvarlanmaq deməkdir. Əxlaqi şüurla bağlı olan təsəvvürlər cəmiyyətin mənəvi dəyərlərinin növlərindən biridir. Xeyir və şər haqqında formalaşan ideallar, prinsiplər və anlayışlarda onların dəyərlər tərəfini fərqləndirmək mümkündür. Dəyərlərdə insanların sosial reallığa maraq ifadə olunur. Burada həm əxlaqi tələb, həm də qiymətləndirmə özünü ifadə edir. Bu mənada əxlaqa çox vaxt tarixdə “praktiki şüur” deyirdilər (nəzəri şüur seyredivi, mücərrəd hesab olunurdu). Əxlaqi təsəvvürlər cəmiyyətin ideologiyasının tərkib hissəsidir, burada bütün sosial qrupların tələbatları öz əksini tapır. Dəyərlərdə ümumbəşəri məzmun da vardır.

Əxlaqi dəyərlər insanda birdən-birə formalaşmır. Ömrün bütün mərhələlərində tədricən yetişən insan sosiallaşma yolu ilə həmin dəyərləri öz daxili “sütununa”, “Mən”-ninə çevirir. Bir çox bədii əsərlərdə, incəsənət nümunələrində əxlaqi dəyərlərin həyatın bütün əzab-əziyyətlərinin təsiri altında necə dəyişilməsi haqqında maraqlı faktlar gətirilir. Həyatda əxlaqi, ali məqsəd, ali ideal insan qarşısına qoyulmursa, belə həyat mənasız, dağıdıcı olur.

XX əsrin məşhur İspan yazıçısı və filosofu Migel de Unamuno əxlaqla bağlı göstərirdi ki, zehni tənbəllik, yəni yenini yalnız artıq məlum olanın əsasında qiymətləndirmək xüsusiyyəti tənqidə meyilli insanlarda daha çox özünü göstərir¹. Bu mənada əxlaqın hökmləri yaxşı və yaxud pis sayılan əməllərdən sonra yaranır. Həmin hökmlər vasitəsilə əməllər qiymətləndirilir.

Hər bir insan özündə yeddi məziyyəti və onlara əks olan ən ağır yeddi günahı daşıyır: o lovğa və ürəksiz, qarınqulu və toxtaq, şəhvetli və ismətli, paxıl və rəhmli, xəsis və əliaçıq, tənbel və zəhmətkeş, hirsli və dözümlü ola bilər. İnsan öz daxilində zalımı və ya qulu, cinayətkarı və ya mömini yetişdirə bilər.

Alman şairi Höte orta əsr filosofların fikrini dəstəkləyərək, göstərirdi ki, dünyada bütün yaxşılıqların mənəvi başlanğıcı Allahdır. Yaxşılıq insanın yarada biləcəyi məhsul deyil. O, qismən təbiətimizdən irəli gəlir, qismən isə sosial mühitin təsirindən yaranır. Bu və ya digər dərəcədə o hamıya xasıdır, lakin öz ali ifadəsini yalnız ən qabiliyyətli və bacarıqlı insanlarda tapır. Həmin insanlar öz ilahi mahiyyətini böyük, möhtəşəm əməllərdə və yaxud ideyalarda ifadə edirlər. Bu ilahi mahiyyət öz gözəlliyi ilə insanların rəğbətini və sevgisini qazanmış, səcdə və təqlid obyektinə çevrilmişdir.

¹ Мигель де Унамуно. О трагическом чувстве жизни. Киев: «Символ», 1997

A.Sveyster əxlaqın universal bir sahənin olması haqqında yazırdı: “Mən başa düşdüm ki, bizim mədəniyyətin əxlaqi ifadəsi kifayət qədər yüksək deyil. Onda sual olunur: niyə əxlaq bizim mədəniyyətə bu dərəcədə az təsir göstərir? Nəhayət ki, mən bu faktın izahını tapdım: əxlaq heç bir təsir gücünə malik deyil, çünki o, sadə və kamil deyil. Onun sahəsi bizim insanlara olan münasibətini öyrənməkdir, əslində isə o, bizim bütün varlığa olan münasibətimizi əsas götürməlidir. Bu cür kamil etika adi etikadan olduqca sadə və daha dərinidir. Onun köməyi ilə biz bütün Kainata mənəvi izlərlə bağlana bilərik”¹.

Əxlaqi dəyərlər və normalar ayrı-ayrı regionlarda müəyyən şəkildə tətbiq olunur və insanların praktik fəaliyyətində, mənəvi sahədə (ilk növbədə nəzəri təfəkkür səviyyələrində) özünü büruzə verir. Dünya bütövlüyü və vəhdəti artdıqca bu dəyərlər və normaların uzlaşmasında bir sıra çətinliklər yaranmağa başlamışdır. Məlumdur ki, əxlaq tarixi mərhələlərə uyğun inkişaf edir, burada dəyərlər dəyişir, inkişaf edir, dini və yaxud dünyəvi formada müxəlif hərəkətlərdə (ibadətlər, mərasimlər, davranış tərz, adət və ənənələr) ifadə olunur. Bunların fəaliyyət dairəsi və təsirliliyi insan cəmiyyətinin ümumi sivilizasiya mərhələsinə, mədəniyyətin inkişaf pilləsinə uyğun olaraq müəyyən edilir.

Əxlaqi dəyərlər və normalar müxtəlif xalqlarda müxtəlif dərəcədə tətbiq olunur və əhəmiyyət daşıyır. Bəzi hallarda bunlar dini formalarda, bəzi hallarda isə elmi təfəkkürünün müxtəlif sahələrində ifadə olunur və bununla da öz təsir dairəsini azaltmış və yaxud artırmış olur. Məsələn, Çin yeganə ölkədir ki, burada ən qədim dövrlərdən etibarən əxlaq universal ontoloji qüvvə kimi insanların həm özü, həm də dünya haqqında təsəvvürlərində tam şəkildə öz ifadəsini tapmışdır.

Digər bölgələrdə də belə meyllər olsa da, əxlaqi dəyərlər və normalar elmi-nəzəri səviyyədə ümumiləşdirilərək

¹ Швейцер А. Культура и этика. М., 1973

insanların mənəvi aləminə, müəyyən hallarda isə konkret fəaliyyət sahələrinə aid edilirdi. Burada fəlsəfənin təşəkkül tapdığı qədim yunan sivilizasiyanı xatırlatmaq olar: məntiq və fəlsəfə elmlərinin formalaşması həm də “etika” adlanan elm sahəsinin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bununla belə, qədim yunan fəlsəfəsinin Avropa mədəniyyəti və müəyyən mənada sivilizasiyanın yaranmasında müstəsna rolunu nəzərə alsaq, başa düşmək olar ki, insanın dünyaya və digər insanlara münasibət qiymətləndirilərkən niyə ilk növbədə din və hüquqda formulə edilən əxlaqi qaydalara müraciət olunmuşdur.

Hal-hazırda bu ənənə davam etməkdədir və müasir müxtəlif əqidəli, məsləkli insanlar qruplara birləşərək siyasi və iqtisadi vasitələrlə öz mənafeyinə nail olmağa çalışdığı dünyada yüksək əxlaqi dəyərlərin əvvəlki anlamı artıq öz əhəmiyyətini itirmişdir. Təsadüfi deyil ki, böyük humanist və sülhpərəst insan A.Şveytser dünyada əxlaqın dəyərini artırmağa çalışmış, bu sahədə böyük işlər görmüşdür¹. İndiki dünya bu sözlərə hələ ki, heç cürə cavab vermir. Cəmiyyətin inkişafının gələcəyini düşünən bir qrup alimləri birləşdirən “Roma klubunun” başçısı Aurelio Peççei bu istiqamətdə aparılan işlərin önündə gedənlərdən biridir.

Demək olar ki, A.Şveytserdən sonra bu sahədə ən məşhur tədqiqatçılarından biri olan A.Peççei başa düşür ki, insan nəsli hal-hazırda böyük böhran içərisindədir və çıxış yolu yalnız insan təfəkkürü və davranışının keyfiyyətli sıçrayışındadır. Beynəlxalq nizamda yaranan çətinliklər, insan şüurunda baş verən dərin psixososial dəyişikliklər insan nəslini uçuruma doğru aparır. Dünyanı idarə etmək üçün insanlar kifayət qədər vasitə və imkanları əldə etmişlər. Lakin burada yalnız siyasi iradə kifayət deyil. İndi qarşımızda duran vəzifələr

¹ Yenə orada

daha çətin və əzəmətlidir. Vaxtımız az qalıb, hər bir insan bu prosesə cəlb olunmalıdır¹.

Peççei çıxış yolunu nədə görür? Birinci növbədə ekoloji böhranın aradan qaldırılmasında. Sonra isə insanlar tərəfindən öz vərdislərinin, əxlaqi qaydalarının və davranışının əsaslı şəkildə dəyişdirilməsində. Çünki yaranmış vəziyyətin səbəbkarı olan insanlar baş verən dəyişikliklərə öz mənəvi həyatını uyğunlaşdırma bilmir, halbuki bu dəyişikliklərin səbəbkarı elə özləridir. Yaranmış böhranın mənbəyi insanın daxili olanı, onun xislətidir. Deməli, bütün problemlərin həlli ilk növbədə insanın özünün, onunu daxili aləminin dəyişdirilməsindədir. Peççei buna “insani keyfiyyətlər” deyir. Yuxarıda göstərilən məşhur əsərində o göstərir ki, yalnız insani keyfiyyətlərin və insani qabiliyyətlərin inkişafı hesabına sivilizasiyanın maddi gəlirə və dəyərlərə yönümü dəyişdirərək, onun nəhəng potensialını xeyirxah işlər nəminə istifadə etmək olar.

Qeyd olunur ki, biz əslində bu işin hələ ki əvvəlindəyik. Baş verən təkamül dəyişikliklərin hansı istiqamətdə bundan sonra cərəyan edəcəyi barədə ciddi düşünmək lazımdır. İnsan özünə planeti tabe etdirmişdir, deməli, indi onun idarə etməyi bacarmalıdır. Əgər insanlar, özündə qüvvə və güc taparaq öz indiki vəziyyətinin mürəkkəbliyi və qeyri-stabilliyini axıra qədər dərk edə bilsə, əgər bu ağır vəziyyətin həlli üçün lazımı mədəni yetkinliyinə nail ola bilsə, onda gələcək ona bəxş ediləcəkdir.

Əksinə, əgər insan öz daxili böhranının qurbanı olaraq Yer üzündəki həyatın müdafiəçisi və baş arbitri rolunun öhdəsindən gələ bilməsə, onda o insanların sayının kəskin azalmasına və həyat səviyyəsinin bir neçə əsr əvvəlki həddinə enə bilməsinin şahidi olacaqdır. İnsanda belə dəyişikliyi yalnız yeni humanizm təmin edə bilər. Bu yeni humanizm inqilabi xarakter daşımalıdır. Yeni dəyərlər dünyaya gəlməlidir və bu

¹ Аурелио Печчеи. Человеческие качества. Издательство "Прогресс". Москва. 1980, s.6-8

dəyərlər fəlsəfi, estetik, sosial, etik və bədii mahiyyət daşımalıdır. Yeni təfəkkür kütləvi hal almalı, burada daxili dayanıqlıq və təbiətlə xoşbəxt, ahəngdar birgə yaşayış təmin olunmalıdır. Peççei insanlar qarşısında 6 əsas məqsəd qoyur:

1. “Xarici hədudlar”, yəni Yer kürəsinin ehtiyatlarının tükənməzliyi, onun biofizoloji hədlərinin müəyyən edilməsi.

2. “Daxili hədudlar”, yəni insanın fiziki və psixoloji imkanlarının həddləri. İnsan başa düşür ki, ətraf aləm üzərində öz hakimliyini artıraraq, təhlükəsizlik, rahatlıq və hakimiyyətə can ataraq bir çox ixtiralar və quraşdırmalara müraciət etmişdir ki, nəticədə öz təbii, həyatın ilk mərhələlərində ona bəxş edilmiş kövrək təbii sığınacağında yaşamağa imkan yaratdığı bir sıra keyfiyyətlərini itirmiş olur; nəticə etibarilə fiziki zəiflik və bioloji passivlik müşahidə olunur. İnsanın “sivilizasiyalılıq” göstəriciləri artdıqca o, təbii mühitin çətin şəraitinə siper gəlməyi daha az bacarır; deməli, öz canını mühafizə etmək üçün o, getdikcə daha çox müxtəlif dərmanlara və süni vasitələrə əl atacaqdır. Mədəni, intellektual tərəqqi və onun biofiziki qabiliyyətləri arasında olan sədd uçurum həddinə çatmışdır.

3. “Mədəni irs” – haqlı olaraq, xalqlar və millətlərin mədəni özünəməxsusluqlarının qorunub saxlanılması və mühafizəsi ön plana çəkilib və insan tərəqqisi və özünü ifadəsi üçün olduqca əhəmiyyətli sayıla bilər. Bu məqamdan siyasi intriqalar üçün də məharətlə istifadə olunur. Lakin belə bir təhlükə də var ki, gələcəkdə bütün mədəniyyətlər simasız, bir-birinə oxşayan və özünəməxsusluqdan məhrum olan bir hala çevrilə bilər. Mədəni müxtəlifliyinin qorunub saxlanılması üçün hələ ki, az işlər görülür. İndiki mədəni irsi qoruyub saxlaya bilsək, əsil mədəni plyuralizmə gəlib çıxmaqla bəzən. Lakin hal-hazırda mədəni irsimiz sürətlə itir və deqradasiya edir. Texnoloji sivilisasiyanın inkişafı, iqtisadi artım, insanların artmaqda olan mobilliyi, kütləvi informasiya vasitələrinin genişlənməsi gələcəkdə mədəni irsin itib-batması ilə nəticələnə

bilər. Bu işlərdə külli miqdarda vəsait, beynəlxalq təşkilatların səylərinin artırılması və s. lazımdır.

4. “Dünya birliyi”: insanların çoxu artıq dərk edir ki, milli dövlətlər əvvəlki kimi zamanla ayaqlaşma bilmirlər. Qüdrətli ölkələr istisna olmaqla, qalan heç bir başqa dövlət indiki qlobal dünya durumundan istədiyi kimi faydalana bilməz. Digər tərəfdən, bəzən başa düşmərlər ki, fəvqəldövlət, beynəlxalq qurumlar yaradılmadan bir çox problemlərin həlli qeyri-mümkündür. Milli dövlətçilik imkanlarının məhdud olması fikrinin sübutunu elə beynəlxalq sahələrin fəaliyyətində görmək olar. Alimlər qarşısında duran problemlərdən biri indiki eqosentrik (öz mənafe və tələbatlarına meyilli) dövlətlər sistemini, onu idarə edən özbaşınalığa meyilli hökumətləri elə bir dünya birliyinə gətirib çıxarmaqdır ki, nəticədə insan cəmiyyətinin bütün struktur məsələlərində qərarların qəbul olunması vahid coğrafi və funksional məkan həddlərində həyata keçirmiş olsun.

5. “İnsan sığıncağı”: bu problemin miqyası və əhatəliyi olduqca vacibdir. Söhbət əhalinin sürətlə artmasından gedir. Yer kürəsi ərazisinin, burada ehtiyatların elə paylanması təmin olunmalıdır ki, burada 8 mlrd. əhalini yerləşdirə bilək. Ola bilsin ki, əhalinin sayı bir neçə mlrd.da artsın. Ümumplanetar miqyasda məsələnin həlli baş tutmasa, onda qarşısıalınmaz fəlakətlər silsiləsi insan nəslini gözləyir.

6. “İstehsal sistemi”: burada fəaliyyət göstərən iqtisadi mexanizmlərdə açıq-aşkar problemlər yaranır. Nədənsə iqtisadi sistemin elementləri müxtəlif yerlərdə və müxtəlif ölkələrdə sıradan çıxır; bilmək olmur ki, inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında fərqi necə aradan qaldırmaq olar. Müasir iqtisadi sisteminin sabit olmaması bunu tələb edir. Yeni konseptual yanaşma və yeni layihələr lazımdır.

Bütün bu məqsədlərə nail olunması nəticəsi sosial ədalətin bərqərar olunması deməkdir¹.

Əxlaqi dəyərlərin nəzəri araşdırmaları müxtəlif istiqamətlərdə getmişdir.

Bunlardan bir neçəsi - *əxlaqi sərvətlərin affektiv – iradi nəzəriyyələri* müasir dövrdə formalaşmış (latınca “affectus” mənəvi həyəcan, ehtiras deməkdir), aksiologiya elminin tərkib hissəsidir. Bu nəzəriyyələrin nümayəndələri hesab edirlər ki, dəyərlər və yaxud sərvətlər subyektin obyektə olan psixoloji münasibəti əsasında formalaşır. Başlıca nümayəndələri amerikalı filosoflar U.Erban, D.Proll, C.R.Rid, K.Lyuis, C.Prettdir. Hesab olunur ki, obyektin (yəni hərəkətin, şəxsin xasiyyətinin, hər hansı bir hadisənin) əxlaqi dəyəri onun özünə xas olan xüsusiyyətlərlə yox, ona qarşı subyektin (bu hadisəyə qiymət verən insanın) müəyyən psixoloji münasibətinin nəticəsidir. Bu münasibətin özünün də affektiv – iradi təbiəti var (yəni arzu, emosiya, meyllər və tələbatlar). Beləliklə, insanın obyektə münasibəti onu formalaşdıran predmet və hadisələrin obyektiv xassələri yox, insanın özünün subyektiv münasibəti müəyyənləşdirir.

Məlum olduğu kimi, insanların ətraf aləmə münasibət sosial zəminində qurulur, çünki onlar üçün sosial əhəmiyyət kəsb edir. Mənəvi sərvətlər obyektiv xarakter daşıyır, amma tədqiqatçıların fikrincə, hər hansı bir əxlaqi hadisənin dəyəri müəyyən konkret şəraitdən, həmin hadisəni qiymətləndirən şəxsin psixi durumundan da asılıdır.

Onu da qeyd etmək ki, *ictimai hadisələrin mənəvi və estetik tərəfləri* çox vaxt bir yerdə təhlil olunur və öyrənilir. Həm əxlaqi, həm də estetik qiymət insanın davranışına, onun keyfiyyətlərinə, bütövlükdə özünə əxlaqi cəhətdən xeyir və şəər baxımından, estetik cəhətdən isə gözəllik və eybəcərlik baxımından xarakterizə oluna bilər. Bu zaman mənəvi və

¹ Аурелио Печчеи. Человеческие качества. Перевод на русский язык с сокращениями М. М.: Издательство "Прогресс", 1980

estetik tərəflər həmin hadisənin iki tərəfi kimi çıxış edir və bir-biri ilə müəyyən nisbətdə olurlar. Məlumdur ki, insan həyatında baş verən hadisələrə həm əxlaqi, həm də estetik qiymətlər verilir. İnsan davranışı həm əxlaqi, həm də estetik baxımından təhlil olunur və qəbul edilir. Bəzən incəsənətdə bu iki tərəfin nisbəti olduqca mürəkkəb xarakter daşıyır. Məsələn, mənfi halın üstün olması, müsbətin isə məğlubiyyətə uğraması əxlaqi şüur tərəfindən ədalətin pozulması, estetik baxımından isə faciəvi olan, ziddiyyətli həyatın qaçılmaz halı kimi qiymətləndirilir. Bəzən bu iki tərəf bir-birinə zidd halları birləşdirir. Məsələn, zahirən gözəl olanın daxilində mənəvi boşluq müşahidə olunur, yaxud üzə olan yalançı xeyrxahlıq gülüş doğurur. Beləliklə, əxlaqi meyarın təhrif edilməsi estetik baxımdan da tənqid olunur.

Əxlaqi dəyərlər insan fəaliyyətinin ümumi istiqamətini bildirirsə, onun məqsədlərinin mahiyyətini ifadə edirsə, estetik dəyərlər həmin məqsədlərin reallaşdırılması yolunu, müəyyən bütövlükdə, sistemdə onların ifadə olunma üsulunu bildirir. Əgər mənəvi tələblərin icrası daxili azadlıq şəraitində yerinə yetirilsə, borc və tələbatlar, əqidə və meyllər şəxsi ləyaqət və təvazökarlıq, insana hörmət və eyni zamanda tələbkarlıq, əqidə və dözümlülük arasındakı vahidlik tam ahəngini tapıb harmoniya təşkil edərsə, onda burada həm də estetik dəyər formalaşaraq insanın həqiqətən gözəl olanı haqqında təsəvvür yaradır. Mənəvi və estetik arasında ziddiyyətlərin yaranması səbəbləri onların məzmununda əmələ gələn təhriflərdir. Burada tarixi şəraitin də müəyyən rolu var. İndi isə ayrı-ayrı əxlaqi dəyərləri və keyfiyyətləri xarakterizə edək.

Qəhrəmanlıq, igidlik insan davranışının elə bir formasıdır ki, əxlaqi mənada hünəri bildirir. Qəhrəman, igid, öz üzərinə miqyasına və əziyyətinə görə olduqca çətin vəzifənin həllini götürür, məsuliyyət və borcunun çox hissəsini öz üzərinə alaraq böyük sədləri aş bilir. Qəhrəmanlıq problemi etik fikir tarixində dəfələrlə müzakirə olunurdu. Bəzi

tədqiqatçılar (C.Viko, F.Hegel) qəhrəmanlıq bacarığını əsasən Qədim Yunanıstan dövrünün fəlsəfəsi və incəsənəti ilə əlaqələndirirdilər, məlumdur ki, burada qəhrəmanlıq ideyası öz ifadəsini həm də mifologiyada tapmışdır. Mifologiyada qəhrəman fəvqəlinsani gücə malikdir, allahlar ona himayədarlıq edir; o, insan nəsli nəminə hünər, şücaət göstərir. Öz qismətinə inanan qəhrəman təsəvvür edir ki, gördüyü əməllər onun taleyindədir.

Hesab olunurdu ki, müasir dünyada qəhrəmanlıq üçün yer artıq qalmamışdır, çünki hər bir insan üçün davranış qaydaları ciddi şəkildə müəyyənləşdirilmiş, onun hüquq və vəzifələri göstərilmişdir. Amma İntibah dövründə qəhrəmanlıq ideyasına bir də qayıtdılar.

Faydalılıq predmet və hadisələrin, eyni zamanda insan hərəkətlərinin ictimai mənada əhəmiyyətli olmasını bildirən anlayışdır. Həmin hadisələr və hərəkətlər hər hansı bir maraq və mənafeələrin, qarşıya qoyulan məqsədlərin təmin olunmasında müsbət rol oynayırlar. İnsanların əxlaqi fəaliyyətində faydalılıq anlayışı hərəkəti, onun real, əldə olunan nəticələri baxımından xarakterizə edir.

Əxlaqi təlimlər tarixində faydalılıq anlayışı əxlaqi kateqoriya kimi xarakterizə olunurdu: bunun üçün əxlaqi fəaliyyətin məqsəd və vasitələri, bu fəaliyyətin məqsədyönlü olması göstərilirdi. Məsələn, qədim Hindistanda materialistlər və qədim Yunanıstanda sofistlər hesab edirdilər ki, əxlaqi hərəkətlərin meyarı və son məqsədi onların insana gətirə biləcək faydadır. Sonradan faydalılıq kateqoriyası əxlaqın, mənəviyyətinin əsası olduğu haqqında fikri Spinoza, Hobbs, Lokk, fransa materialistləri irəli sürdülər. Ümumiyyətlə, demək olar ki, bütün dövrlərdə mənəviyyət insanların real tələbatları ilə uzlaşdırılırdı. Faydalılıq ideyası daha qabarıq şəkildə öz ifadəsini İyeremiya Bentamin utilitarizm nəzəriyyəsində tapmışdır. Cəmiyyətin həyatında əxlaqın əhəmiyyəti onun fayda verə biləcək bacarığı ilə əlaqələndirilirdi.

Ləyaqət insanın əxlaqi şəxsiyyət olaraq dəyərlilik ölçüsünü bildirən əxlaqi şüur anlayışdır. Ləyaqət həm də insanın özü-özünə və cəmiyyət tərəfindən ona olan xüsusi əxlaqi münasibətini bildirən əxlaqi kateqoriyadır. Ləyaqət həm də insan tərəfindən dərk edildiyinə görə o, özünüdərk və özünənəzarət forması kimi də qiymətləndirilməlidir. Öz ləyaqətini təsdiqləmək üçün insan gərək müvafiq əxlaqi hərəkətləri həyata keçirsin (və ona zidd olanları rədd etsin). Bu mənada insan tərəfindən, vicdan və şərəflə yanaşı öz ləyaqətinin düşünülməsi həm də şəxsiyyət kimi məsuliyyətin özündə aşılması yollarından biridir.

Digər tərəfdən, şəxsiyyətin ləyaqəti digər insanların həmin şəxsiyyətə hörmət saxlamaq, onun hüquq və imkanlarını qəbul etmək, ona qarşı tələbkar olmaq kimi keyfiyyətləri bildirir. Bəzən ləyaqəti insanın fəvqəl mahiyyətinə yanaşması mənasında axtarırlar (bəzi dini, etik məktəblər, dini ekzistensializm və s.).

Yəqin ki, ləyaqət insanın tarixi inkişafının müvafiq mərhələsini, onun həyat şəraitinə və fəaliyyətinə uyğunluğunu da göstərir. Məsələn, feodal cəmiyyətdə insan təbəqələşmə mövqeyindən qiymətləndirilir, burada ləyaqətin daha çox ictimai kökləri özünü ifadə edirdi. Burjua etikasında şəxsi ləyaqəti insanın müəyyən bacarıq və qabiliyyətləri nümayiş etdirməklə özünüdərsdiqini bildirir.

Nikbinlik (latınca optimus – “ən yaxşı” deməkdir) dünyanın, cəmiyyətin inkişafının ümumi gedişatına bir baxışdır. Burada hesab olunur ki, xeyirxahlıq şəf qüvvələrinə, ədalət isə ədalətsizlik üzərinə qalib gələcək; insan daima, sonsuz dərəcədə sosial inkişafa, əxlaqi kamilliyə doğru irəliləməyə qadirdir. Nikbinliyin əksi bədbinlikdir. Nikbinlik ictimai əhval ruhiyyə, fəlsəfi-etik baxışlar sistemi olaraq mənəvi və sosial-tarixi tərəqqi ideyası ilə sıx bağlıdır. Nikbinlik insanın həyatda istiqamətlənmə üsulu olaraq gələcəkdə ona arzuların faş olunması ümidini verir. Məhz buna görə nikbinlik

prinsipini fərdin davranışı üçün faydalı bir əsas olduğunu hesab etmək olar. Yaxşı gələcəyə inam şəxsiyyətin yaradıcı qabiliyyət və bacarıqlarının aşkar olunmasına səbəb olur, ona özündə müsbət əxlaqi keyfiyyətləri formalaşdırmağa köməklik edir. Etika tarixində nikbinliyi müxtəlif cürə əsaslandırırdılar. Məsələn, Platon mütləq ədalət və xeyiri qəbul edir, bunların ideyalar aləmində olduğunu geyd edir. Bu dünyada isə insan o şərtlə fəzilətli ola bilər ki, onun ağılı (məhz ağıl vasitəsilə o, ideyalar aləmi ilə ünsiyyət yarada bilər) həyat şəraitini özünə tabe edə bilsin.

Demokrit, Aristotel, Epikür, digər qədim dövrünün filosofları düşündülər ki, insan öz hissi tələblərini ağıllı şəkildə idarə etməklə özünə fəzilətli, xoşbəxt ömrü təmin edə bilər. Xristian əxlaqının nümayəndələri Avqustin, Akvinali Foma isə hesab edirdilər ki, xeyirin qələbəsi Allahın iradəsi ilə bağlıdır, bu isə yalnız axirət dünyasında mümkündür. Bu dünyada ağrı, əzab-əziyyət həddindən artıq çoxdur, axı günah, günahkarlıq insan təbiətinin aparıcı tərəfidir. Beləliklə, burada nikbinlik elə əslində bədbinlikdir.

Yeni dövrdə nikbinliyinin mütləq ifadəsinin tərəfdarı Leybnits olmuşdur. O, hesab edirdi ki, dünya kamil olmayan varlıqlardan ibarətdir (kamil və əbədi olan yalnız Allahdır), buna görə də şər burada qaçılmazdır. Aydınır ki, Allah pis dünyanı yarada bilməz, yaxşılıq pislili, şəri üstələyir. Yəqin ki, xeyirin qalib gəlməsi üçün şər bir şərt, fondur, bizim dünya isə bütün mümkün aləmlərdən ən yaxşısıdır. Sonradan İ. Höte, Fixte və digər mütəfəkkirlər də bu fikirlə razılaşırdılar. Hegel tarixdə tərəqqini göstərəkən nikbinliyə əsaslanırdı. Xeyir əldə edilmiş azadlıq, dünyanın inkişafının son məqsədidir. Şər həyatda zəruri olsa da, gərək əngələ çevrilməsin. Bunun üçün onu mütləq fəth etmək və irəliyə doğru getmək lazımdır. Sosial tərəqqiyə inam həm də bir çox müasir tədqiqatçılar, siyasətçilər və adi insanlar üçün xasıdır.

Yaxşılıq (cəvmərdlik) əxlaqi şüura aid olan anlayışlardan biri olaraq şəxsə, sosial qrupa, sinfə, cəmiyyətə xas olan müsbət davamlı keyfiyyətlərin ümumiləşdirilmiş ifadəsini bildirir. Bu zaman həmin keyfiyyətlərin əxlaqi dəyəri (qiyməti) verilir. Yaxşılığın əksi pislikdir. Yaxşılıq anlayışı onu göstərir ki, hər hansı bir insan bu və ya digər əxlaqi keyfiyyətin daşıyıcısıdır. Yaxşılıq haqqında təsəvvürlər antik və feodal cəmiyyətlərin əxlaqi şüurunda fəal rol oynayırdı. Hesab olunurdu ki, şəxsiyyət ictimai əxlaqın təmsilçisi və daşıyıcısıdır. Əxlaqi keyfiyyətlər insanın təbii meyllərindədir və onların psixikasından irəli gəlir.

Məsuliyyət etik kateqoriyadır. Məsuliyyət şəxsiyyətin, ona qarşı irəli sürülən əxlaqi tələblərə uyğun cəmiyyətə münasibətdir. İnsan borcu ondan ibarətdir ki, o, hansısa əxlaqi tələbləri real şəkildə müəyyən halda düşünüb tətbiq etməlidirsə, əxlaqi məsuliyyət həmin görülməyən hərəkətin, əməlin necə yerinə yetirilməsini və yaxud insanın burada günahkarlıq dərəcəsini bildirir. Məsuliyyət şəxsiyyətin əxlaqi fəaliyyətinin, onun özünün borca necə uyğun gəldiyini bildirir. Bununla əlaqədar məsuliyyət aşağıdakı məsələni əhatə edir: nə dərəcədə insan ona qarşı irəli sürülən tələbləri yerinə yetirməyə qadirdir? O, bunları düzgün başa düşüb dərk edibmi? Onun fəaliyyət imkanları və bacarıqlarının həddləri nə qədərdir? İnsan gördüyü işinin ümumi nəticələrinə cavabdehdimi, o, həmin işin xarici təsirinə cavab verməlidirmi, onları qabaqcadan görüb qarşısını almağı bacarmalıdır? Bu suallara verilən cavablar müxtəlif olur, çünki sosial mühit və şərait də müxtəlifdir.

Aydındır ki, cəmiyyətdə insan məsuliyyəti dövrdən-dövrə dəyişir. Bunun səbəbi dünyanın getdikcə daha dərinlən dərk edilməsi və mənimsənilməsidir. Burada özgələşmənin rolunu da nəzərə almaq lazımdır. Əvvəlki dövrlərdə insan hərəkətlərində tale-qismətin rolunu hədsiz dərəcədə şişirdilər. Şəxsi məsuliyyət hüquqi dövlət, vətəndaş cəmiyyəti şəraitində artır.

Xeyir (yaxşılıq) anlayışının məzmunu müxtəlif dövrlərdə fərqli idi. Məsələn, qədim Yunanstanda xeyir haqqında təsəvvürlər ilk növbədə cəsarət, mötədillik, müdriklik və ədalətdə uzlaşdırılırdı. Bu barədə Platon yazırdı. Aristotel də qeyd edirdi ki, xeyir insan tərəfindən sosial təcrübə əsasında qavranılır. Orta əsrlərdə xristian etikasında xeyir dedikdə üç məziyyət göstərilirdi: inam, ümid, sevgi (ilk növbədə həmin anlayışlar dini məzmun daşıyır və Allahla əlaqələndirilirdi). Bununla da xeyir asketizm baxımından qiymətləndirilirdi. İnsan bu dünyanın naz-nemətindən əl çəkib bütün ümidlərini axirət günü ilə bağlamalı idi. İntibah dövründə və Yeni dövrdə xeyir anlayışı insan xoşbəxtliyi ilə əlaqələndirilirdi.

Bütövlükdə xeyir haqqındakı təsəvvürlər konkret, real sosial-tarixi şərait ilə birbaşa əlaqəlidir. İnsanı əhatə edən aləmin predmet və hadisələrinin müsbət dəyərini bildirən anlayışdır. Bu xeyirin növlərindən biri, əxlaqi dəyər, fəzilətdir. Bəzən xeyir və fəzilət sözlərini sinonim kimi istifadə edirlər. Bizi əhatə edən predmet və hadisələr insanların maraqlarına cavab verdikdə, bir o qədər onların xeyiri artır. Tarixi inkişaf ziddiyyətli xarakter daşıyır, ona görə də bəzi adamlar üçün xeyirli olan digərlər üçün ziyanlı və təhlükəli ola bilər. Bununla belə xeyirin ümumbəşəri məzmunu da var. İnsan maraqlarının formalaşması prosesi xeyirin nisbi xarakterini göstərir.

Yaxşılıq da əxlaqi şüur tərəfindən xeyir kimi qiymətləndirilir, çünki bu müsbət əxlaqi məna daşıyan bir hərəkətdir. Yaxşılığın geniş mənası ümumsosial ola bilər, çünki bütün insanların xeyrinə cavab verir. Bunu yüksək amal, ideal naminə həyata keçirirlər.

Etibarlılıq digər insana, onun əməllərinə münasibəti bildirir və həmin insanın haqlı, doğru olmasına, onun inamına, düzlüyünə, vicdanlılığına əsaslanır. Etibarlılığın əksi etibarsızlıq, şübhəlilikdir; bu zaman ümumi məqsədə sadıq olması, onun hərəkətlərində motivlərin səmimiyyəti şübhə altına alınır. Cəmiyyət tarixində etibarlılıq onların birgə fəaliyyətində

səylərin birləşdirilməsi zərurətindən irəli gəlmişdir. Bununla belə sinifli cəmiyyətdə insanların maraq və mənafeələrin fərqli olduğu üçün etibarlılıq bəzən yalan, hiylə, oğurluq və s. praktikası ilə əvəz olunmağa başlayır. Nəticədə insanlarda bir-birinə qarşı inamsızlıq yaranmağa başladı.

Dostluq insanların qarşılıqlı münasibətlər formasından biridir, yoldaşlıq anlayışına yaxındır. Dostluq birbaşa ünsiyyət, birgə fəaliyyət, maraq, əqidə, meyllər və dünyagörüşünün ümumiliyi əsasında formalaşır. Dostluq münasibətləri insanlar arasında yaranan sabit əlaqələrdə, qarşılıqlı yardımda, dəstəkdə, anlamda, hörmət və etibarda özünü bildirir. Bu münasibətlərə qarşılıqlı dəstək, simpatiya, bağlılıq, rəğbət hissləri uyğun gəlir.

Dostluğun əksi düşmənçilikdir. Dostluq və ona uyğun əxlaqi tələblər hələ qədim dövrdə meydana gəlmişdir. Bu zaman insanlar öz şəxsi münasibətlərini icma və sosial əlaqələrdən fərqləndirməyə başlamışlar. Əgər insanlar arasında yabançı münasibətlər və biganəlik, qısqancılıq hökm sürürsə, dostluğu yalnız mümkünsüz bir ideal kimi qiymətləndirirlər. Platon göstərirdi ki, dostluq yalnız xeyirxah və bir-birinin günahından keçməyi bacaran insanlar arasında mümkündür. Adam Smit dostluğu “təbii simpatianın” təzahürü kimi qiymətləndirirdi. Holbax dostluğun idealını “qarşılıqlı xoşbəxtliyə” nail olmaq yolunda bir vasitə olduğunu göstərirdi.

Siseron dostluq haqqında demişdir ki, o, yalnız vicdanlı, namuslu adamlar arasında mümkündür. Bəs vicdanlı adamlar kimlərdir? Belə adamlar etibarlı, əliaçıq, obyektivdirlər. Bunlar pozğun, sırtıq yox, olduqca mətindirlər. İnsanlar cəmiyyətdə ünsiyyət qurur. Bizə daha yaxın olanlar bizim doğmalar və bizim əzizlərimizdir ki, onlarla daha çox dostluq əlaqələri qururuq. Qohumlarla dost olmaq elə təbii bağlılıqdan irəli gəlir, amma belə dostluğa möhkəm demək olarmı? Dostluq qohumluq əlaqələrindən daha güclü bir şeydir, çünki qohumluqda qarşılıqlı rəqabət itə bilər, dostluqda isə heç vaxt.

Dostluqda rəğbət itirsə, dostluğun özü də məhv olur. Dostluq bütün insani və ilahi əməllərdə razılığın olması deməkdir. Dostluğu yaradan və dəstəkləyən ləyaqətdir, onsuz dostluq ümumiyyətlə mümkün deyil. Dostluğun çoxlu üstünlükləri var. O, ümid verir, ruhlandırır, zəifləməyə qoymur. Əsl dost elə bil ki, adamın aynasıdır. Dostluq kasıbı dövlətli edir, zəifi güclü, hətta ölənlərin də əziz xatirəsi onları tanıyanların ürəyində yaşayır.

Siseronu burada daha bir məsələ düşündürür: dostluq zəiflikdən və ehtiyacdənmi irəli gəlir? Bəlkə insan dostluq yolu ilə başqasından özünün bacarmadığını umur? Bəzən belə olur ki, qeydinə qaldığımız adamlardan özümüzə dost deyib bunlardan faydalanmağa çalışırıq. Əslində dostluqda üstü örtülü bir şey yoxdur. Burada hər bir şey səmimi və ürəkdən olandır. Dostluğun dərin təbii kökləri var, yəni ürəkdən, səmimilikdən gələn bir şeydir. İnsanda ən cəlbəedici keyfiyyət cəmərdlikdir. Həmin keyfiyyəti olan insana biz hörmət edirik (hətta görmədiyimiz bir adam olsa da). Biz hətta düşməndə səmimiliyi görəndə, ona hörmətimiz yaranır.

İnsanda nə qədər cəmərdlik, vicdanlılıq çoxdursa, bir o qədər o dostluğa can atır.

Həmişəlik dost qalmaq çox çətindir, çünki insanların maraqları çox vaxt üst-üstə düşmür, xasiyyət dəyişir və s. Gənclər böyüdükcə uşaqlıq dostlarını itirirlər. Bəzən dostluğa son qoyan evlənmə, rəqabət və s. olur. Dostluğun düşməni pul düşkünü olmaqdır. Bu da insanların çoxuna xasdır. Dostluq dostların birindən ləyaqətsiz hərəkət tələb ediləndə də pozula bilər. Ağıllı adam çox vaxt dostları ilə hər şeydə üzüyola olur.

Dostluğun əsas prinsipi kimdənsə ləyaqətsiz hərəkəti tələb etməməkdir. Dostlara yalnız mənəvi və ləyaqətli xahişlərlə müraciət etmək lazımdır. Vicdanlı insan xəyanətdən, cəmərd insan isə qorxaqlıqdan əziyyət çəkir. Bəzən dostluq əlaqələri zəifləsə də, yeri gələndə onları tez bir zamanda bərpa etmək olar.

Hər bir ağıllı insan nədənsə əziyyət çəkə bilər. Vədanlı ləyaqətsizlikdən, cəmərd qorxaqlıqdan. Dostluq bizi bəzən darıxdırsa belə, məgər ondan qaçmaq lazımdır? Əgər insan öz ürək çağırışlarını eşitmərsə, onda onunla heyvan, hətta daş və ya kötük arasında fərq olacaqmı? O adam ki, deyir, ləyaqətli insan dəmir ürəkli olmalıdır, inanmayın ona. Bəzən dostuna görə həyəcanlı vəziyyətə düşsən də, bu heç də o demək deyil ki, dostluğu atmalısən. Mənə elə gəlir ki, dostluqda fayda axtaran adam bununla onun ən gözəl tərəflərini məhv edir. Dostun bizə etdiyi hörmət ona görə əzizdir ki, o, bunu bizə olan rəğbətində görə edir. Elə bir adam yoxdur ki, sevgiyə möhtac olmasın. Var-dövlət, şən-şöhrət bir yana qalsın, dostların olması bir başqa aləmdir.

Var-dövlət başqasına da qismət ola bilər. Dostluq isə sənin özünündür. Dostsuz olan günlər ləzzət verməz. Bəs dostluğun ölçüsü varmı? Bunun dəqiq meyarı yoxdur. Burada hədudlar var: dostların əxlaqi keyfiyyətləri yüksək səviyyəli olmalı, birlik olmalı, zərərli hərəkətlərə yol verilməməlidir. Əvvəl adamın xasiyyətini yoxla, sonra onu özünə dost seç.

Dost seçəndə ünsiyyətçi, açıqürəkli, dərindən şərik ola biləcək insanlara müraciət et. Səni düşündürən onları da düşündürməli, münasibətlər vədan üzərində qurulmalıdır. Dostluqda ən vacib şey vəziyyətində görə özündən kiçik pillədə duranlarla bərabər olmaqdır.

Əgər kimsə digərlərini ağılda, cəmərdlikdə, dövlətdə ötərsə, o, buna həm də öz yaxın və əzizlərini qatmalıdır. Onda həmin fəzilətlərin dəyəri birə beş artacaq. Bu yolla onları ucaltmalıyıq. Lakin burada da müəyyən ölçü olmalıdır ki, dostun məqsədə doğru öz stimulu itirməsin.

Dostluq eys-ışrətlə bir araya sığmır. Dostluq yalnız yaxşı işlərdə bizə yardımçı ola bilər. Dostlara yaltaqlıq yox, məzəmmət lazımdır. Əgər biri yalan danışsın, digəri isə doğru sözü eşitmək istəmərsə, onda buna dostluq demək olmaz. Əgər

bağlılığı, xeyirxahlığı itirsək, həyat da öz mənasını itirər. Ləyaqətin qədrini bilin, çünki onsuz dostluq mümkün deyil.

Siseron insan vəzifələri haqqında belə yazır: “insan həyatı belə qurulub ki, onun heç bir tərəfi vəzifədən, borcdan yan keçə bilməz. Borca, vəzifəyə qulluq etmək həyatımızın gözəl tərəfidir. Bunlardan qaçmaq isə biyabırçılıq, eyib sayılır. Bütün bunlar öz növbəsində fəzilətlə, cəmərdliklə bağlıdır. Siseron göstərir ki, insanlar xeyiri faydalılıq dərəcəsi ilə ölçür, əxlaqi gözəlliyi burada nəzərə almırlar. Ona görə də ağrını bir dərd olduğunu hesab edən adam heç vaxt cəsarətli ola bilməz¹.

Əxlaqi etiqad şəxsiyyətin əxlaqi fəaliyyətinin rəasional əsasını təşkil edir, bunun əsasında o, şüurlu şəkildə bu və ya digər əməlini həyata keçirərək müəyyən davranış tərzinin zəruri və məqsəduyğun olmasını dərindən dərk etsin. Etiqad insan şüurunda dərin kök salmış əxlaqi təsəvvürlərə, yəni normalara, prinsiplərə, ideallara deyilir ki, o özü üçün onlara əməl olunmasını vacib bilir. Əqidə insan əməllərinə təsir edərək onun fəaliyyət motivinə çevrilir. Bu motivlərə əsasən insan hərəkət edir. Etiqad sosial fəaliyyətin obyektiv şəraitinin təsiri altında formalaşır. Mənəvi mədəniyyətin, toplanmış şəxsi praktik təcrübənin də burada xüsusi əhəmiyyəti var.

Etiqadın formalaşması şəxsiyyətin mənəvi tərbiyəsi vəzifələrindən biridir. Bu proses mürəkkəb, ziddiyyətli və çoxəhətlidir. Etiqad həm də cəmiyyət tərəfindən onun ayrı-ayrı üzvlərinə, bir insandan digərinə izah etmə yolu ilə əxlaqi təsəvvürlərin ötürülməsi deməkdir. Burada ictimai rəyin də xüsusi əhəmiyyəti var.

Hörmət əxlaqın vacib tələblərindən biridir. Burada, insanlarda praktiki olaraq ləyaqətin tanınması əsasında onlara qarşı formalaşan münasibət nəzərdə tutulur. Hörmət dedikdə cəmiyyətin əxlaqi şüurunda ədalət, hüquq bərabərliyi, insan maraqlarının mümkün qədər tam ödənilməsi, onlara azadlığın

¹ Марк Туллий Цицерон. О пределах блага и зла. Парадоксы стоиков. М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2000.

verilməsi, onlara etibar etmək, onların inam və əqidəsinə diqqətlə yanaşmaq, nəzakətlilik, təvazökarlıq, incəlik və s. nəzərdə tutulur. Hörmətin əksi olan hörmətsizlik özünü mənasız və qəddarcasına ifadə olunan zorakılıqda, istibdadda, ədalətsizlikdə, bərabərsizlikdə, azadlığın basılmasında, ləyaqətin tapdanılmasında, inamsızlıqda, kobudluqda və s. ifadə olunur.

Adları çəkilən anlayışlara verilən mənalardan formalaşan hörmət və hörmətsizlik cəmiyyətin sosial xarakteri, burada formalaşan sosial münasibətlərlə müəyyən olunur.

İndi isə əxlaqi keyfiyyətlər haqqında.

Əxlaqi keyfiyyətlər əxlaqi şüura aid olan anlayışlardır. Bunların köməyi əsasında ictimai həyatda təkrarlanan, ən xarakterik davranış xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir və əxlaqi cəhətdən xarakterizə olunur. Əxlaqi keyfiyyətlər (məsələn, alicənablıq, doğruluq, namərdlik, xəsislik, əliaçıqlıq, lovğalıq, təvazökarlıq və s.) həm insan hərəkətlərini, həm də onun xasiyyətini xarakterizə edirlər. Məsələn, vicdanlı həm hərəkətə, həm də insan xasiyyətinə demək olar.

Əxlaqi keyfiyyətlər həm müsbət, həm də mənfi olur (məziyyətlər və qüsurlar). Əxlaqi keyfiyyətlər əxlaqi norma ilə müqayisədə daha ümumi və mürəkkəb hesab olunur. Burada insan tərəfindən nəyə əməl etməli olduğu hallar işlənmir; ümumi şəkildə insan davranışı müəyyən mənada xarakterizə olunur. Məsələn, tələbkarlıq keyfiyyəti bir sıra hərəkətlərdə, əməllərdə ifadə olunur. Deməli, bu anlayış vasitəsilə ifadə olunan əxlaqi tələb bir sıra daha konkret davranış normalarının icrasını tələb edir. İnsan bu zaman nəyə əməl edəcəyini özü düşünüb tapmalıdır. Əxlaqi keyfiyyətlər anlayışında göstəriş verməklə yanaşı həm də qiymətvermə nəzərdə tutulmuşdur: burada həmin hərəkətə müsbət və ya yaxud mənfi münasibət ifadə olunur.

Ona görə də əməlin (və yaxud insan keyfiyyətinin) tapılması ona mənəvi qiymətin verilməsi üçün bir meyar,

əsasdır (məsələn: bu hərəkət pisdır, çünki xəyanəti bildirir). İlk dəfə əxlaqi keyfiyyətləri Aristotel fərqləndirməyə başlamışdır (məsələn, o, məziyyətləri fərqləndirib, şəxsiyyət keyfiyyətlərini təhlil edib və s.). Orta əsrlər dövründə də əxlaqi keyfiyyətləri Aristotelin təlimində olduğu kimi qiymətləndirirdilər. Yeni dövrdə əxlaqi keyfiyyətləri həm xasiyyət göstəricisi, həm də cəmiyyətdə qəbul olunmuş davranış üsulu kimi qəbul edirdilər. İnsanı sosial mühit formalaşdırır, deməli, xeyir və şəri bildirən keyfiyyətlər də cəmiyyətin məhsulu olaraq qalır.

Qənaətçilik əxlaqi keyfiyyətlərdən biridir və insanların maddi və mənəvi sərvətlərə qayğısını bildirir. Qənaətçiliyi adətən israfçılığa, dəb-dəbəyə, yiyəsizliyə qarşı qoyurlar. Bəzən qənaətçilik tamahkarlıq, acgözlük, hərisliklə yan-yana gedir. Əslində, qənaətçilik ictimai sərvətlərin düzgün, faydalı istifadə olunması deməkdir.

Alicənablıq və yaxud nəciblik insan hərəkətini onu reallaşdırmağa sövq edən yüksək məqsədlər və motivlər baxımından xarakterizə edən əxlaqi keyfiyyətdir. Buraya bir sıra müsbət keyfiyyətlər, o cümlədən fədakarlıq, sədaqət, cömərdlik, səmimilik və s. daxildir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə alicənablıq anlayışının məzmunu müxtəlif olmuşdur. Çox vaxt nəciblik ali təbəqəyə - zədaganlara aid edilirdi. Hal-hazırda alicənablıq ayrıca götürülmüş fərdin xüsusiyyəti kimi göstərilir. Bu keyfiyyətin məzmununa ümumbəşəri məzmunlu anlayışlar aid edilir (humanizm, özünü fəda verməyə hazırlıq, vicdanlılıq, dönməzlik və s.).

Əxlaqi keyfiyyətlərdən biri də **nəzakət**dir. Nəzakət insan davranışı tərzidir, burada ətrafdakılara, insanlara hörmət bəsləmək vərdişi adi bir qaydaya çevrilmişdir. Nəzakət davranış mədəniyyətinin başlıca təbəəbidir. Buraya diqqətli olmaq, hər bir şeydə xeyirxah olmaq, ehtiyacı olan hər bir kəsə lazımi yardım və qulluq etmək, ədəbli olmaq və s. kimi qaydalar daxildir. Nəzakətin tərsi kobudluq, qanmazlıq və insanlara laqeyd münasibət kimi keyfiyyətlərdir.

Comərdlik də müsbət əxlaqi keyfiyyətdir. İnsanların gündəlik münasibətlərində insanlıq forması kimi çıxış edir; bu zaman humanizm hər bir kəs üçün tətbiq olunur. Məsələn, əxlaqi şüurda aşağıdakı comərdlik halları göstərilir: başqasının mənafeyinə görə özünü qurban vermək, ziyan vuranı və yaxud bəd əməl edəni cəzalandırmaqdan imtina etmək, məğlub olana humanist münasibət göstərmək və s. Xristian əxlaqında comərdlik hamını bağışlamaq kimi başa düşülür. İnsanlara kini ürəkdə saxlamamaq tövsiyə olunur, öz düşmənlərini sevmək məsləhət görülür. Comərdliyin əksi insanlara qarşı tələbkar olmamaq, bəd əməllərə göz yummaq və s-dir.

Qorxaqlıq ürəksizliyin ifadələrindən biridir. Mənfi əxlaqi keyfiyyətdir. Əxlaqi tələblərə uyğun olan hərəkətləri edə bilməyən insan davranışını xarakterizə edir. Qorxaq insan təbii və yaxud ictimai qüvvələr qarşısında acizlik edir. Bəzən insan kimdənsə, nədənsə qorxur, məsələn, işini itirmək, ictimai nüfuza xələl gətirmək və s. Qorxu şüuraltı da ola bilər: insan bilmədiyi, başa düşmədiyi ictimai və təbii qanunlar qarşısında aciz qalaraq qorxmağa başlayır. Hər halda qorxu sosial hadisədir, müəyyən mənada eqoizm ilə bağlıdır.

Sədaqət elə bir əxlaqi keyfiyyətdir ki, şəxsiyyətin əxlaqi tərəfini xarakterizə edərək, cəmiyyətin, qrupun, qurumun işlərinə sabit bağlılığını, verilən sözə əməl edilməsini, dostluq, sevgi, nikah və s. münasibətləri ilə bağlı olduğu digər insanlarla əlaqələrin davamlılığını bildirir. Sədaqət bir çox başqa, o cümlədən hər hansı bir ideal, seçilən yolun doğru olmasına inam, hərəkətlərdə, əqidədə ardıcılığı tələb edən prinsipiallıq, çətinliklərə qarşı dözümlü olmaq, fədakarlıq və s. əxlaqi keyfiyyətlərlə sıx bağlıdır. Adları çəkilən keyfiyyətlərin olmaması sədaqətin pozulmasına, xəyanətə gətirib çıxara bilər.

Sədaqət şəxsiyyəti yalnız formal cəhətdən xarakterizə edir, onun hərəkətlərinin məzmunundan heç bir xəbər vermir. Deməli, sədaqəti, onun dərəcəsini müəyyən etmək üçün, işin məzmununa və mahiyyətinə varmaq lazımdır. Sədaqət çox

mühüm əxlaqi keyfiyyət olaraq tarix boyu formalaşmışdır. Vətənpərvərlik də sədaqət üzərində qurulur.

Xainlik və yaxud vəfasızlıq da əxlaqi keyfiyyətdir. Mənfi keyfiyyət olaraq o, kiminsə etibarının pozulmasına istiqamətlənən məkrli hərəkətlərini, öhdəsinə götürülən vəzifələrinin yolverilməz, biyabırcı şəkildə pozulmasını bildirir. Xainlik dedikdə ilk növbədə aşağıdakı hərəkətlər nəzərdə tutulur: verilən sözə, bağlanan razılığa, həmrəylik, dostluq, sevgi kimi keyfiyyətlərə əsaslanan vəzifələrə bilərəkdən əməl edilməməsi, paxıllıqdan, nifrətdən irəli gələn başqa insana böhtan atmaq, başqasının pis vəziyyətindən, bədbəxt hadisəsindən öz xeyrinə istifadə etmək, verilən andı pozmaq, sonradan pozmaq niyyətilə and içmək, adamı bilərəkdən aldadıb sonradan bu haldan özü üçün faydalanmaq, başqa adamın əleyhinə olan məqsədlərə nail olmaq üçün onun maraq, mənafe, bilməməzliyindən istifadə edərək intriqa, fitnə, fəsad yaratmaq və s.

Qarşılıqlı yardım müsbət əxlaqi keyfiyyətdir. Belə vəziyyət ümumi maraq və məqsədlər şəraitində yaranır. Burada səylərin birləşdirilməsi, eyni zamanda vəzifə bölgüsü, hər bir kəsin fərdi səyləri, qarşılıqlı dəstəyi nəzərdə tutulur. Qarşılıqlı yardım insan cəmiyyətində formalaşmış əmək bölgüsündən irəli gəlir. Əməyin ictimai xarakteri bir çox adamların ümumi səylərini, bu səylərin birləşdirilməsini tələb edir. Belə olmasaydı, maddi və mənəvi mədəniyyət zənginliyi yaranmazdı. Qarşılıqlı yardımın təməli hələ ibtidai cəmiyyətdə qoyulmuşdu.

Günah və yaxud günahkarlıq (nahaqlıq) elə bir vəziyyətdir ki, haqqın əksi olaraq, insan tərəfindən pis əməlin, cinayətin görülməsi nəticəsində özünün düşdüyü vəziyyəti xarakterizə edir. Günahkarlıq əxlaqi vəziyyətin ifadəsi olaraq şəxsiyyətin digər insanlara, bütövlükdə cəmiyyətə qarşı düşdüyü vəziyyəti xarakterizə edir. İnsan öz əməllərinə görə cəmiyyət qarşısında məsuliyyət daşdığına görə, öz əxlaqi

borcunu yerinə yetirmədiyi üçün günahkar sayılır. Hüquq elmində və praktikasnda insanın günahkar olub – olmaması xüsusi prosedurlar əsasında müəyyənləşdirilir.

Əxlaqda günahkara qarşı yalnız məzəmmət, təhmət tətbiq olunur. Əgər insan öz günahını boynuna alırsa, o vicdan əzabını çəkir, utanır, peşman olur, bəzən də cəzasını gözləyərək qorxu hissini keçirir. Dini əxlaqda günah insanda əzəldən, “ilk günah”ın nəticəsi olduğu sayılır. Burada günahın yuyulması Allahın mərhəməti ilə əlaqələndirilir. Eksiztensializmin banilərindən biri sayılan M.Heydegger hesab edirdi ki, günahkarlıq insan mövcudatının cüziliyindən irəli gələn insanın daimi durumu olaraq, onun ölməyi ilə bitir. Bəzi tədqiqatçılar (məsələn, marksistlər) isə göstərirdilər ki, günah müvəqqəti hal olaraq insanın konkret durumu ilə bağlıdır.

Haqqın (əvəzin) verilməsi əxlaqi dəyərlərə uyğun olaraq insanın gördüyü əmələ görə həyata keçirilən hərəkətdir. Haqqın verilməsi ədalətin zəruri tələblərindən biri sayılır. Haqqın tələbi olmadan insanlardan hər hansı bir davranış qaydalarının tələbi mümkünsüz sayılırdı. Əvəzin verilməsi prinsipi hüquqda da tətbiqi olunur (cinayətin ölçüsü və ağırlığına görə cəza), ümumiyyətlə, insan fəaliyyətinin maddi stimullaşdırılmasının əsasında durur.

Bəzən elə bir vəziyyət yaranır ki, insan şəxsi maraqlarını ictimai maraqlardan üstün tutur, nəticədə haqqın verilməsi prinsipi pozulur. Dini əxlaqda, məlum olduğu kimi, haqqın verilməsi axirət dünyasına aid edilir. İnsanın mənəvi cəhətdən kamil olması o dünyada haqqın verilməsinə bir zamanətdir. Hal-hazırda əxlaqi sanksiyalar mükafatlandırma və cəzalandırma sahələrinə bölünür.

Doğruluq əxlaqi keyfiyyət olaraq onu bildirir ki, insan düz danışmağı özünə adət edərək, real vəziyyəti heç kəsdən gizlətmir. Doğru olmaq, düz danışmaq insanların həqiqəti bilmək arzusu ilə bağlıdır. Real həyatda heç də həmişə belə olmur. Bəzən yalanın yerinə düşməsini qeyd edirlər. Bununla

belə “ən yaxşı yalan doğruluqdur” ifadəsinin də əsası var. Bunu bizim yaşlı nəslimiz də bilib.

Bayağılıq, şitlik əxlaqi – estetik anlayışdır və insanın mənfi, mənəvi dəyərlərinin, şəxsi ləyaqətin əhəmiyyətinin alçaldılması ilə bağlıdır. Bayağılığın ifadələri olduqca çoxdur: maraqların məhdudluğu, motivasiyanın rəzilliyi (alçaqlığı), hərəkətlərdə xırdaçılıq (özü də “yüksək” ifadələr və sözlər arxasında gizlədilmiş), məhdud dünyagörüşü, zövqdə primitivlik, yumor hissənin, incəliyin olmaması, estetik obrazların primitiv bayağılaşdırılması və s. Bayağılığa qarşı yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərlər, ümumi mədəniyyət çıxış edir.

İgidlik insanda iradə və qüvvələrin son dərəcədə gərginliyini və sərf edilməsini, fəvqəl çətinliklərin fəth edilməsini tələb edən öz miqyasında adi hərəkətlərdən fərqli olaraq ictimai faydası olduqca böyük olan hərəkətdir. İgidliyi daha çox müharibələr, təbii fəlakətlər, fəvqəl şərait zamanı, insan həyatına, ictimai asayişə təhlükə yarananda göstərir. Belə hallarda insandan olduqca böyük fədakarlıq, fiziki və mənəvi güc tələb olunur ki, bu da gündəlikdə göstərilən güc və imkanlardan qat-qat böyük olur.

İgidliyi yalnız görkəmli şəxsiyyətlərin adı ilə bağlamaq bir o qədər düzgün olmazdı. Bəzən elə şərait yaranır ki, adi adamlar kütləvi şəkildə igidlik göstərmiş olurlar.

Fədakarlıq (dində zahidlik) əxlaqi fəaliyyətin bir növüdür; bu zaman əlverişli olmayan şəraitdə əxlaqi tələblər yerinə yetirilir, insan, bütün məhrumiyyətlərə, çətinliklərə baxmayaraq öz əxlaqi borcunu yerinə yetirməyə çalışır. Fədakarlığın bir növ qəhrəmanlıq anlayışının əksi olması haqqında fikri hələ qədim dövrdə irəli sürmüşdülər. Burada qəhrəmanlığı insanlara Allah tərəfindən düşmənlərə qalib gəlmək fəvqəl bacarığının bəxş edilməsi, istənilən şəraitdə istədiyinə müvəffəq olması, taleyin həmişə onun üzünə gülməsi, yalnız böyük şəxsiyyətlərə - sərkərdələrə, padşahlara (Şumer – Babilistan eposunda Qılqameş, Homerdə Axill və s.)

xas olan bəxt və güc kimi başa düşürdülər. Sonradan bu təsəvvürlər başqa, daha real olanları ilə əvəz olundu: fədakarlıq dedikdə, insan taleyində olan ağırlı-acılı günlərə tab gətirmək bacarığı, daxili mənəvi prinsiplərə sədaqətli olması, uğursuzluqları təmkinliklə, səbrlə qəbul edilməsi, ləyaqət və sərbəstliyin gözlənilməsi başa düşülürdü.

Etika tarixindən məlum olduğu kimi, belə bir mövqedən məhz stoisizm nümayəndələri çıxış edirdilər. Ən çətin mürəkkəb anlarda fədakarlıq özünü qurbanvermə, fədailik həddinə çatdırma bilər. Fədailik dünya dinlərində qəbul olunmuş bir haldır. Gündəlik həyatda isə istənilən şəraitdə də qəhrəmanlığın göstərilməsi mümkündür.

Təvazökarlıq şəxsiyyətin ətrafdakılara və özünə qarşı olan münasibətini xarakterizə edən əxlaqi keyfiyyətdir. Bu zaman insan özündə heç bir müstəsna keyfiyyət və yaxud hüquqlarını axtarmır və tanımır, könüllü olaraq öz tələbatlarını cəmiyyətdə mövcud olan maddi şəraitlə uzlaşdırır, bütün insanlara hörmətlə yanaşır, insanlar xırda nöqsanlara dözümlü olur (özünə aid), öz xidmətlərə və çatışmazlıqlara tənqidi yanaşır. Təvazökarlıq şəxsiyyətin cəmiyyət, insanlar qarşısında öz vəzifələrinin başa düşülməsi formasıdır. Məhz buna görə təvazökar insan öz məziyyətlərinə xüsusi əhəmiyyət vermir, çünki bunların olmasını adi, təbii bir hal sayır. Təvazökarlıq xüsusi olaraq fəvqə qabiliyyət və bacarıqlara malik olan insanlara xasdır. Belə insanlar könüllü olaraq bütün ömrünü cəmiyyətə xidmət göstərməyinə həsr edirlər. “Təvazökarlıq bütün məziyyətlərin tacıdır”, “təvazökarlıq qəhrəmanın yaraşığıdır” – bu kimi kəlamlar onu bildirir ki, əsil xeyirxahlıq şan-şöhrətə meyllilik yox, bəşər nəslinin xeyrinə olan azad fəaliyyətdir.

Simiclik mülkiyyət nümunəsinə olan xüsusi meyli xarakterizə edən münasibətdir. Həmin nümunəyə sərvət dəyəri və əhəmiyyəti verilir, buna görə onun qorunması fəvqə məqsədə çevrilir, nəticədə həmin nümunənin faydalı tətbiqi

imkanları unudulur, insanların (özünün və başqalarının) buna olan tələbatları qurban verilir.

Cəsarətlilik insanın özündə qorxu hissini fəth etmək qabiliyyətini, nəyisə əldə etmək istəyinin uyğunsuzluğa gətirib çıxarmaqdan ehtiyat etməsini, çətinliklərdən çəkinmək fikirlərini və xoşagəlməz nəticələrinin olmasını aşılamaq bacarığını bildirən əxlaqi keyfiyyətdir. Cəsarət qarşıya qoyulan məqsədi inadkarcasına əldə etməklə bağlı hərəkətləri nəzərdə tutur. İnsan bu zaman qarşıya qoyulan məqsədlərə, ideallara sadıq olmalı, heç bir təzyiqə və yabancı şəraitə tabe olmamalı, öz barışmaz mövqeyini nümayiş etdirməlidir.

Cəsarətliliyin konkret ifadəsi təşəbbüskarlıqda, ictimai fəallıqda, şücaiddə özündə tapır. Cəsarətlilik, cəmərdlik, mətinlik, prinsiplilik, dözümlülük, təşəbbüskarlıq kimi əxlaqi keyfiyyətlərə uyğundur və qorxaqlıq, dar ürəklik, uyğunlaşma kimi keyfiyyətlərə ziddir. Cəsarətli hərəkətlərə verilən mənəvi qiymət onların konkret sosial məzmunundan asılıdır. Cəsarətlilik o zaman yerinə düşür ki, o humansit və ədalətli məqsədlərə qulluq edir, artıq yetişmiş sosial vəzifələrə uyğun gəlir və mütləq ictimai hərəkətlərdə özünü ifadə edir.

Bəzən də şəxsi cəsarət aktları fəvqə və ictimai inkişaf məntiqinə uyğun gəlməyən anlarda baş verir, yaxud da avantürizm, öyünmə, lovğalıq əlaməti kimi özünü ifadə edir. Bəzən də cəsarətlilik cəmiyyətin həyatında kütləvi hadisə kimi çıxış edir. Bunun da səbəbi xüsusi şəkildə formalaşmış sosial mühit və şərait olur. Nəticədə tarixi vəzifələr və onların həyata keçirilməsi arasında yaranan manelər aradan qaldırılır (qəhrəmanlıq nümunəsi!). Cəsarətliliyin kütləvi nümunələri cəmiyyətin keçid dövrlərində müşahidə olunur. Həyatın elə bir məqamı gəlib çıxır ki, insanlardan prinsiplilik, fəallıq, həyata yaradıcı münasibət tələb olunur. Məhz onda cəsarət insanın əsas keyfiyyətlərindən birinə çevrilə bilər.

Barışqlıq insanın özünə münasibətini xarakterizə edən və öz ləyaqətinin kiçildilməsində ifadə olunan əxlaqi

keyfiyyətdir. İnsan bu zaman öz qüvvələrinə inamını itirir, xarici qüvvələrə tabe olur, tale ilə barışır, öz məğlubiyyətini qəbul edir, yaxşı gələcəyə ümidini itirir. Bu cür əhval – ruhiyyənin əmələ gəlməsinin əsas səbəbi cəmiyyətdə və təbiətdə mövcud olan müəyyən qanunauyğunluqlardır ki, insan üçün bunlar nəzarətdən kənar olan kortəbii qüvvələr kimi çıxış edir. Dinlərdə məhz barışıqlıq əsas möminlik əlamətlərindən biri sayılır. Bu hissin əksi nikbinlik və barışmazlıqdır; insan gərək çətinliklərə baxmayaraq, daim qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmağı, özünə və digər insanlara qarşı tələbkar yanaşmağı, hər hansı bir mənfi cəhətə barışmaz mövqe tutmağı bacarmalıdır.

Comərdlik insanın ən çətin və mürəkkəb şəraitdə özünü qətiyyətli və məqsədəuyğun şəkildə aparmasını nəzərdə tutur. İnsan qarşıda duran məqsədə nail olmaq üçün gərək bütün qüvvələrini səfərbər etməyə, lazım olsa, canından da keçməyə hazır olmalıdır. Comərdlik xüsusi iradi qabiliyyət olsa da (onu həm də insan psixikası ilə əlaqələndirirlər) həm də müəyyən sosial mənə daşıyır. Sinifli cəmiyyətdə comərdliyi müəyyən təbəqənin üstünlüyü kimi qiymətləndirirdilər. Məs., Platon bu keyfiyyəti döyüşçülərə, müdrikliyi filosoflara aid edir, mötədilliyi sənətkarlarda görürdü.

Ümumiyyətlə comərdlik hər bir insana xas ola bilər və istənilən sahədə və yaxud istənilən halda özünü ifadə edə bilər.

Lovğalıq və yaxud təkəbbürlük mənfi əxlaqi keyfiyyət olaraq özünə tənqidi münasibətini itirmiş insanı bildirir. Belə insan öz bacarıq və üstünlüklərini çox yüksək qiymətləndirir, ətrafdakıların fikri və rəyi ilə hesablaşmır, bu və ya digər birliyi, faktı heç bir dərin əsas olmadan rədd edir. Eyni zamanda insanda olan sağlam rəqabət hissi paxıllıq hissinə qarşı qoyula bilər.

Lovğalıq mənfi əxlaqi keyfiyyət olaraq özünə qarşı tənqidi hissini itirən, öz bacarıq və qabiliyyətlərini şişirdən, hər hansı bir birlik və mədəni sahədə hamı tərəfindən qəbul edilmiş

təsəvvürləri inkar edən adamda özünü ifadə edir. Əsasən lovğalıq keçmişdə əldə edilən nailiyyətlər əsasında (bəlkə də həmin nailiyyətlər uydurma idi) əmələ gəlir; belə adamlarda izzəti-nəfs, özünü bəyənmə, məğrurluq olduqca çoxdur.

Tamahkarlıq mənfi əxlaqi keyfiyyət olaraq insan davranışını, onun motivlərini xarakterizə edir; belə keyfiyyətə malik insan bütün əməllərini, onun əhatəsində olan adamlarla münasibətlərini şəxsi maddi mənfəət baxımından qiymətləndirir. Tamahkarlıq insanların maddi nemətlərə münasibətdə eqoizmin ifadəsi kimi başa düşülməlidir. Bunun sosial mənası ictimai marağa nisbətdə şəxsi maddi marağa üstünlüyün verilməsidir. Tamahkarlığın kökləri xüsusi mülkiyyətdədir. Məlumdur ki, müasir cəmiyyətin təşəkkülündə xüsusi mülkiyyətin, eynilə tamahkarlığın çox böyük rolu olmuşdur (bu barədə A.Smit dəfələrlə yazmışdır).

Kobudluq – mənfi əxlaqi keyfiyyətdir; bu zaman davranış mədəniyyəti pozulur; kobudluq nəzakətin əksidir. İnsanlara hörmətsizliyin ifadəsidir; bu zaman onların maraq və mənafeləri pozulur, kiminsə iradə və arzuları başqalara zorla qəbul etdirilir, insan öz hirsini onlara tökür.

Kobud adamlar bəzən bilərəkdən, bəzən də düşünmədən ətrafdakıların ləyaqətinə toxunur, özünü sirtıqcasına aparır, söyüş sözlərdən istifadə edir, dələduzluq edirlər.

Ətalət insanın artıq köhnəlmiş vərdislərə, adət-ənənələrə hədsiz sədaqət bəsləməsini xarakterizə edən mənəvi keyfiyyətdir. Nəticədə həmin insan yeni, mütərəqqi, daha aktual tələbatlara uyğun olanı artıq qavraya bilmir. Əxlaqi mənada ətalət ehkamçılığa yaxındır. Ətalətli adam öz şüurunda kök salmış ehkam və mövhumata uyğun hərəkət edir və bu təsəvvürlərə zidd olan hər bir şeyə qarşı düşmən münasibət bəsləyir. Ətalətin psixi kökləri də var, çünki insan öz zehnində kök salmış davranış formalarından, düşüncə tərzindən asanlıqla əl çəkə bilmir.

Bununla belə ətalətin ictimai kökləri də var: ictimai münasibətlər, həyat tərzı mühafizəkar xarakter daşıdıqda, müəyyən sosial qrupların maraq və mənafeleəri onları yeniliyə qarşı çıxmasına məcbur etdikdə, ətalət hökm sürür. Adətən hakimiyyətdə olan sosial qrup və siniflər bu mənəvi keyfiyyətə malikdirlər. Ətalət bürokratiçılıq və formalizm ilə sıx bağlıdır.

Riyakarlıq mənfi əxlaqi keyfiyyət sayılır. Burada əxlaq, hamı tərəfindən qəbul olunmuş əxlaqi normalara, humanizmə zidd məqsədlərə, egoist maraq və mənafeleerə naminə alçaq niyyət və motivlər əsasında ali motivlər və humanist məqsədlər mənanı verilir. Burada hərəkətin əsil mahiyyəti və ona başqa məna vermək niyyəti bir-birilə toqquşur. Riyakarlığın əksi vicdanlılıq, doğruluq, səmimilikdir. Riyakarlıq daha çox ictimai ədalətsizlik və onunla bağlı ziddiyyətlərin yayıldığı cəmiyyətdə özünü büruzə verir. Eyni zamanda riyakarlıq ayrı-ayrı fərdlərin psixoloji keyfiyyəti kimi də qiymətləndirilə bilər. O, insan həyatında yaranmış xüsusi vəziyyət və şəraitlə əlaqəlidir, amma həmişə burada cəmiyyətdə formalaşmış sosial-mənəvi tendensiyaer da nəzərə alınmalıdır.

Tüfeyli olmaq, tüfeylilik mənfi əxlaqi keyfiyyətdir. Burada tüfeyli həyat sürmək ictimai faydalı əməkdən boyun qaçıрма hal kimi xarakterizə olunur.

Tüfeylilik sosial hadisə kimi xüsusi mülkiyyət şəraitində meydana gəlmişdir. Cəmiyyətin varlı təbəqələri arasında bu hadisə daha çox özünü büruzə verirdi. Özgələsmə şəraitində əmək öz yaradıcı məzmununu itirir. Buraya elmi-texniki inqilabın nəticələrini də əlavə etmək lazımdır: belə şəraitdə həm işsizlərin sayı, həm də asudə vaxtın həcmi artır. İstehlakçılıq meylləri genişlənen bir cəmiyyətdə bekarçılıq, tüfeylilik meylləri də artır.

Xəyanət ümumi mənafeyə, həmrəyliyə, dostluğa, sevgiyə olan sədaqətin pozulması deməkdir. Xəyanət anlayışının mənfi mənası həmin adları çəkilən keyfiyyətlərinin müsbət məzmunu ilə müəyyən edilir.

Şöhrətpərəstlik ictimai və əxlaqi hiss olaraq özünü şöhrət qazanmaq naminə görülən hərəkətin motivini ifadə edir. Məqsəd ümumi diqqəti cəlb etmək, ətrafdakılarda paxıllıq və qibtə hisslərini oyatmaqdır. Bu cür motivlər hər hansı bir insan, gündəlik fəaliyyət üçün səciyyəvi hala çevriləndə, şöhrətpərəstlik həmin adamın əxlaqi keyfiyyəti kimi çıxış edir. Şöhrətpərəst adam öz əməllərini ictimai fayda baxımından mənalandırmaq qabiliyyətini itirir. Yalnız şöhrət istəyi ilə yaşayan belə insanı öz hərəkətlərinə yalnız xarici təsir, yəni ətrafdakıların diqqəti maraqlandırır. Şöhrətpərəstlik mənfi əxlaqi keyfiyyət kimi cəmiyyət tərəfindən həmişə qınanmışdır.

Vicdan, vicdanlılıq mənəviyyatın vacib tələblərindən birini özündə əks etdirən əxlaqi keyfiyyətdir. Buraya doğruluq, prinsiplilik, verilmiş sözə əməl olunması, görülən işin dolğunluğuna inam, başqaları qarşısında səmimi olmaq kimi xüsusiyyətlər daxildir. Vicdanlı insan hər bir digər insanın hüququnu tanıyır. Vicdanlılığın əksi yalan, riyakarlıq, ikiüzlülük, oğurluqdur. Vicdanlı olmaq tələbi sosial həyat şəraitində insanların birgə həyat sürmək tələbindən irəli gəlir. Vicdanlı olmaq ümumbəşəri tələbdir.

Müstəqil iş

Suallar

1. Dəyər nədir?
2. Əxlaqi dəyərlərin təsnifatı (ideyalar, gerçəkləşmiş praktiki əməllər)
3. Xasiyyət keyfiyyətləri

Tapşırıq

İşgüzar görüşlərin xüsusiyyətləri

2. Etikətə riayət etmə, işgüzar insan üçün effektiv imicin formalaşması prosesi çox əhəmiyyətlidir. Bununla əlaqədar olaraq:

2.1. Bu nöqteyi-nəzərdən istənilən məşhur insanın (siyasətçi, şoumen və s.) imicini xarakterizə etməyə çalışın:

- imicin xarici tərəfi – davranışda cazibəlik, yerışı, danışığı, jestlər, səs, mimika, geyim, saç düzüümü, yəni baza etiket formalarına yiyələnmə və ümumiyyətlə xarici imicini təşkil edən müəyyən dress-koda riayət etmə dərəcəsi;

- imicin daxilini təşkil edən xüsusiyyətlər (intellekt, düşüncə tərz, peşəkarlıq, məqsədlər və vasitələr, erudisiya, ideyalar, maraqlar);

- imicin prosessual tərəfini təşkil edən xüsusiyyətlər (temperament, ünsiyyət formaları, enerjililik, emosionallıq);

- imicin özəyi (özü haqqında təsəvvürlər, mövqelər, istiqamətlənmələr).

Yuxarıda göstərilən sxem üzrə işgüzar insanın şəxsi imicini təhlil edin. Əsas kimi "Sizin imiciniz" testindən istifadə edin. İşin sonunda şəxsi imicin uyğunluğu haqqında işgüzar insanın (fəaliyyəti sizin sferasına uyğun olaraq) mükəmməl imici haqqında nəticə çıxardın.

"Sizin imiciniz" testi

İşin əsas mərhələləri

Birinci mərhələ şəxsiyyətin fərdi işi ilə bağlıdır. Diqqətlə imicə aid olan keyfiyyətlərin aşağıda göstərilən siyahısını oxumaq və bu keyfiyyətlərin özündə təzahür xüsusiyyətlərini, yəni beş ballıq sistem üzrə göstərilən keyfiyyətlərdən hər birinin özündə ifadə dərəcəsini qiymətləndirmək lazımdır. Bundan başqa, o keyfiyyətləri seçmək lazımdır ki, insan onu özü üçün əhəmiyyətli hesab edir.

İkinci mərhələ. Bu mərhələdə yoxlanılan adamı yaxşı tanıyan insanlar işləyirlər. Onlar keyfiyyətlərin təzahürü xüsusiyyətlərini beş ballıq sistem üzrə qiymətləndirir və ən əhəmiyyətli keyfiyyətləri seçirlər. Əgər böyük kollektiv rəhbərlərinin yoxlanması aparılırsa, onda üçüncü mərhələ də lazımdır.

Üçüncü mərhələ. Bu mərhələdə ekspertlər qrupla işləyir, burada çıxışları, danışıqları təhlil edirlər. Onlar sadalanan keyfiyyətlərə qiymət qoyurlar.

Dördüncü mərhələ. Bu mərhələdə imicin keyfiyyətləri üzrə bütün alınmış qiymətlər müqayisə edilir. Sonra o keyfiyyətləri seçmək lazımdır ki, əhəmiyyətli olsa da, aşağı qiymət almışlar. Ən böyük diqqəti məhz bu keyfiyyətlərə yönəltmək və onların korreksiyasına başlamaq lazımdır.

Diqqət: qiymətləndirilmənin keçirilməsində yalnız birinci mərhələ ilə kifayətlənmək olar, amma onda subyektivizmin dərəcəsi yüksək olacaqdır.

Özünəqiymət və qiymətləndirilmə üçün keyfiyyətlərin siyahısı:

1. Adekvat mimika
2. Aksessuarlar
3. Səliqə
4. Əsaslılıq, əyanilik
5. Xeyirxahlığa inam
6. Jestlərin ifadəliliyi
7. Yüksək özünəqiymət
8. Yüksək hədəflər
9. Ləyaqətli vasitələr
10. Qəhrəmanlıq
11. Düşüncənin elastikliyi
12. həyat təcrübəsi
13. Yadda qalan xarici görünüş
14. Fikirlərin təsirliliyi
15. İdeoloji mənalılıq
16. Şöhrət
17. Səmimiyyət
18. Möhkəm sağlamlıq
19. Bacarıq
20. Kostyum

21. Mədəniyyət
22. Lider keyfiyyətləri
23. İnsanlara sevgi
24. Xəyalpərəstlik
25. Əfsanənin mövcudluğu
26. Cazibə
27. Ayaqqabı
28. Öyrənmə qabiliyyəti
29. Ünsiyyətçilik
30. Natiqlik bacarığı
31. Düşüncənin orijinallığı
32. Məsuliyyət
33. Təbiət və cəmiyyətlə vahidlik hissi
34. Pozitiv mövqe
35. Yerləş
36. Saç düzümü
37. Xoş təbəssüm
38. Səsin xoş tembrli
39. Peşəkarlıq
40. İnkişaf etmiş intellekt
41. Qətiyyət
42. Romantik əhval-ruhiyyəsi
43. Səbir
44. İradənin gücü
45. Səsin gücü
46. Maneələrin öhdəsindən gəlməsinə qabiliyyət
47. Fərdi üslub
48. Nəzakət
49. Səbir
50. Özünə əminlik
51. Dəyişmək bacarığı
52. Qulaq asmaq bacarığı
53. Yaxşı maneralar (özünü aparmaq mədəniyyəti)
54. Fikirlərin saflığı

55. Yumor hissi
56. Maraqların genişliyi
57. Zəriflik
58. Emosionallıq
59. Enerjililik
60. Erudisiya

Keyfiyyətlərin bu siyahısı imic strukturu əsasında təşkil edilmişdir, amma o son deyil, çünki imicin özü konkret vəziyyətdən asılı olaraq dəyişir. O keyfiyyətləri əlavə etmək məqsəduyğundur ki, hansılar yoxlananın, onun yaxınları və həmkarlar və ya ekspertlərin fikrincə, siyahıda yoxdur. Sorğu həmçinin müştərilər və partnyorlar üçün arzu olunan keyfiyyətlər haqqında təsəvvür yaradır. Bəzi keyfiyyətləri siyahıya daxil etmək məqsəduyğundur, bəzilərini isə yox, amma təhlil etmək həmişə lazımdır.

Nəticələrin işlənməsi.

Açıqdan istifadə edin. Keyfiyyəti qiymətləndirən balları onların nömrələrinə uyğun qoyun.

Açar:

prosessual imici təşkil edir:

14, 17, 18, 26, 29, 31, 41, 43, 44, 48, 49, 50, 52, 58, 59;

daxili imici təşkil edir:

4, 11, 12, 19, 21, 22, 28, 30, 32, 39, 40, 51, 55, 56, 60;

xarici imici təşkil edir:

1, 2, 3, 6, 13, 20, 27, 35, 36, 37, 38, 45, 47, 53, 57;

imicin nüvəsi (əsası):

5, 7, 8, 9, 10, 15, 16, 23, 24, 25, 33, 34, 42, 46, 54.

İşgüzar imici təşkil edən balın hər birinin maksimal göstəricisi 75-ə bərabərdir, amma belə mükəmməl şəxsiyyət mümkün deyil. Qiymətləndirilməyə əsasən balların miqdarını hesablayın. Nəticədə məlum olacaqdır ki, imicinizin hansı keyfiyyətləri sizdə daha güclü, və hansılar daha zəif ifadə edilmişdir. Alınan nəticə sizə öz imicini daha səmərəli və məqsədyönlü şəkildə formalaşdırmağa imkan verəcəkdir.

Bununla belə aydındır ki, faydalılıq anlayışı tarixi xarakter daşıyır və onun məzmunu və ifadə formaları heç vaxt sabit qalmır. Hər hansı bir hərəkətin əxlaqi dəyəri və faydası real praktika, həyatın tələbləri baxımından qiymətləndirilməlidir.

MÜNDƏRİCAT

I BÖLMƏ. ETİK TƏLİMLƏR TARİXİ.

Mövzu 1. Qədim dövrün etik nəzəriyyələri

1.1.Qədim yunan ədəbi və fəlsəfi məktəblərində əxlaq.....	3
1.2.Sofistlər məktəbində əxlaq.....	8
1.3. Qədim yunan fəlsəfəsinin klassik mərhələsində əxlaqi təsəvvürlər.....	12
1.4. Ellinizm dövrünün əxlaqi ideyaları.....	19
1.5. Qədim Çində və Hindistanda əxlaqi ideyalar və təsəvvürlər.....	32

Mövzu 2. Feodalizm dövrünün əxlaqi nəzəriyyələri

2.1. Xristianlığın əxlaqi nəzəriyyəsi.....	37
2.2.Patristika dövrü. Müqəddəs Avqustin.....	40
2.3. Orta əsrlər fəlsəfəsinin sxolastika mərhələsində dini əxlaq.....	45
2.4. Akvinalı Foma.....	47

Mövzu 3. İntibah və reformasiya dövründə əxlaqi nəzəriyyələr

3.1. Tarixi idrakda etik ideyalar. İntibah dövründə etik nəzəriyyələr.....	55
3.2. Cordano Bruno əxlaq haqqında. M.Monten.....	61
3.3. Makiavelli. Spinozanın etik ideyaları.....	68
3.4.Tomas Hobbsun əxlaq haqqında ideyaları.....	74
3.5.Rene Dekartın görüşlərində əxlaqın təbii-elmi izahı.....	28
3.6. C.Lokkun əxlaqi ideyaları.....	78

3.7. Bernard Mandevil, Şeftsberi və Hatçesonun etikas1.....	78
---	----

Mövzu 4. XVIII-XIX əsrlərdə etik nəzəriyyələr

4.1.Fransa maarifçilik dövrünün etik nəzəriyyələri. Etikada sensualizm.....	93
4.2. Sen-Simon və Helvetsinin fəlsəfi - əxlaqi baxışları.....	97
4.4. Alman klassik fəlsəfəsində etika.....	104
4.5.XIX əsrin ikinci yarısında etik baxışlar.....	116

Mövzu 5. Azərbaycanın ictimai fikir tarixində etik ideyalar

5.1. Qədim dövrdə etik fikir.....	130
5.2. Orta əsrlərdə etik baxışlar.....	132
5.3. Yeni dövrün etik ideyaları.....	162
5.4. XIX əsrdə etik ideyalar.....	165
5.5. XX əsrdə etik baxışlar.....	173

Mövzu 6. XX əsrdə etika

6.1. XX əsrin etik cərəyanları.....	177
6.2. XX əsrin ayrı-ayrı tədqiqatçıları etika haqqında.....	186

II BÖLMƏ. MÜASİR ETİKA PROBLEMLƏRİ

Mövzu 7. Etikanın predmeti və cəmiyyətin mənəvi həyatının əxlaqi əsasları

7.1. Etika nədir?.....	207
7.2. Etika elminin bölmələri.....	217
7.3. Etika və digər ictimai və humanitar sahələri.....	222

Mövzu 8. Etikanın tədqiqat metodları.....234

Mövzu 9. Etikanın kateqoriyaları və prinsipləri..... 256

Mövzu 10. Əxlaqi hisslər və əxlaqi praktika

10.1. Əxlaqi hisslər haqqında.....281

10.2. Müasir cəmiyyətdə əxlaqi praktika.....295

10.3. Sosial nəzarət formaları.....304

*Mövzu 11. Əxlaqi dəyərlər və xasiyyət
keyfiyyətləri..... 309*